

UNICKA EPARCHIA TUROWSKO-PIŃSKA
W XVII-XVIII WIEKU
STRUKTURA ORGANIZACYJNA

Wojciech Walczak

UNICKA EPARCHIA TUROWSKO-PIŃSKA
W XVII-XVIII WIEKU
STRUKTURA ORGANIZACYJNA

 Instytut Badań
nad Dziedzictwem
Kulturowym Europy

Białystok 2018

Seria: DISSERTATIONES, t. 1

Recenzenci tomu
prof. Sophia Senyk, Roma
prof. Ihor Skoczylas, Lviv
prof. Andrzej Gil, Lublin

Redakcja serii
Karol Łopatecki, Wojciech Walczak

Redakcja serii
Karol Łopatecki

Na okładce na pierwszym planie rysunki
1 strona (od góry): Napoleon Orda, Turów nad Prypecią;
Napoleon Orda, Leszcze p. Pińskiem. Stary klasztor
4 strona (od góry): Napoleon Orda, Zaosie;
Napoleon Orda, Mołodów, Pałac zbudowany przez Szymona Skirmunta o trzy mile od Pińska
(źródło: <http://www.pinakoteka.zascianek.pl/Orda/Index.htm>)

Książka współfinansowana przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego
(umowa nr 521/P-DUN/2012)

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Repozytorium Cyfrowe Poloników – zadanie finansowane w ramach umowy 610/P-DUN/2017
ze środków Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego przeznaczonych na działalność
upowszechniającą naukę

Wydanie I – 2012
Wydanie II (uzupełnione) – 2018

ISBN 978-83-64103-32-2

Printed in Poland

© Copyright by Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy & Wojciech Walczak
Białystok 2012

Wydawca

Instytut Badań
nad Dziedzictwem
Kulturowym Europy

Projekt okładki, redakcja techniczna, łamanie
Izabela Kabacińska

Druk: TOTEM.COM.PL

Spis treści

Wstęp	9
Diecezja turowsko-pińska w historiografii	10
Źródła rękopiśmienne	25
 Rozdział I	
Powstanie i funkcjonowanie prawosławnej eparchii turowsko-pińskiej do końca XVI w.	29
Turowska czy pińska? – powstanie prawosławnej diecezji	29
Prawosławna eparchia turowsko-pińska w XII–XVI w.	37
 Rozdział II	
Dzieje unickiej eparchii turowsko-pińskiej.	49
Trudny okres w pierwszej połowie XVII stulecia	50
Skutki wojen z Kozakami i Rosją w poł. XVII w.	55
Okres po Synodzie Zamojskim 1720 r.	65
Polonizacja i latynizacja	70
Przywileje nadane biskupom turowsko-pińskim	72
 Rozdział III	
Ośrodki życia zakonnego w unickiej eparchii turowsko-pińskiej	77
Klasztor w Antopolu	81
Klasztor w Chomsku	82

Klasztor w Leszczach.	83
Klasztor w Nowym Dworze	87
Klasztor w Torokanach.	88
Klasztor w Suchowiczach.	89
Klasztor św. Barbary w Pińsku	90
Klasztor w Jasnej Górze	91
Rozdział IV	
Hierarchia i duchowieństwo.	95
Pasterze unickiej eparchii turowsko-pińskiej	95
Koadiutorzy turowsko-pińscy	99
Duchowieństwo zakonne i świeckie	99
Wykształcenie duchowieństwa unickiego.	100
Próby reform	105
Postawy moralne duchowieństwa	111
Rozdział V	
Struktura organizacyjna unickiej eparchii turowsko-pińskiej	117
Charakterystyka struktury unickiej eparchii turowsko-pińskiej na tle innych diecezji unickich	117
Zasięg terytorialny unickiej diecezji turowsko-pińskiej	121
Źródła do ustalenia struktury unickiej diecezji turowsko-pińskiej	126
Podział dekanalny	130
Sieć parafialna w XVII-XVIII w.	137
Czynniki sprzyjające powstawaniu nowych cerkwi	138
Parafie w XVII w.	140
Parafie w XVIII w.	143
Parafie w unickiej diecezji turowsko-pińskiej w drugiej połowie XVIII w.	150
Wezwania cerkwi unickich w diecezji turowsko-pińskiej	194
Liczba wiernych w unickiej eparchii turowsko-pińskiej ok. 1773 r.	197
Rozdział VI	
Likwidacja unii na terenie eparchii turowsko-pińskiej	211
Przejęcie cerkwi unickich przez prawosławnych	213

Zakończenie	215
Bibliografia.	219
Spis tabel, map, rysunków i załączników do książki	247
Aneksy.	249
Aneks 1.	249
Aneks 2.	252
Aneks 3.	257
Aneks 4.	259
Aneks 5.	268
Indeks	271
Uniate Eparchy of Turov and Pinsk in The Seventeenth And Eighteenth Centuries. Organizational Structure (Summary)	281
Униатская турово-пинская епархия в XVII–XVIII в. Организационная структура (Резюме)	289

Wstęp

Dzieje Kościoła katolickiego obrządku greckiego¹ – rozpoczynające się od zawarcia unii brzeskiej z 1596 r. – są nieodłączną częścią zarówno historii Kościoła rzymskokatolickiego, jak i prawosławnego. Zamierzeniem jego twórców – biskupów prawosławnych metropolii kijowskiej (zwanymi często w apologetyce prawosławnej „zdrajcami”) – nie było tworzenie nowego związku wyznaniowego; zmierzali oni raczej do unii z Kościołem rzymskokatolickim. Dopiero dostrzegalna pod koniec XVI w. intensyfikacja działań doprowadziła do wyraźnego wykształcenia się nowych struktur organizacyjnych Cerkwi unickiej².

Znaczenie wyznania unickiego dla historii Rzeczypospolitej wydaje się niedoceniane przez badaczy. Rzadko podkreślają oni rolę, jaką pełniły struktury organizacyjne unii w Rzeczypospolitej, a przecież Cerkiew ta posiadała – wg wyliczeń W. Kołbuka – 4,5 miliona wiernych skupionych w 9452 parafiach, a więc dwukrotnie więcej niż Kościół rzymskokatolicki³. Liczba wiernych

¹ Jest to najważniejsza nazwa określająca powstałą po 1596 r. unię. W literaturze, również współczesnej, można często się spotkać z nazwą Kościół unicki, co jest pewnym błędem terminologicznym, Kościół jest bowiem odrębną organizacją religijną, a w przypadku unii mamy do czynienia z jednym Kościołem katolickim, w obrębie którego istnieje obrządek wschodni, zwany również greckim.

² Zwana też greckokatolicką i greckounicką. Pojęcie Cerkwi unickiej używane jest w niniejszej rozprawie w znaczeniu części Kościoła katolickiego, ale w obrządku wschodnim. W żadnym wypadku nie oznacza ono odrębnego Kościoła.

³ W. Kołbuk, *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, seria: *Wspólnoty religijne i narodowe w Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVIII wieku*, red. S. Litak, t. 2, Lublin 1998, s. 46–50; por. z liczbą parafii ok. 1777 r.: S. Litak, *Struktura terytorialna Kościoła łacińskiego w Polsce w 1772 roku*, Lublin 1980; idem, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII w.*, Lublin 2006, s. 86–95 (tam tabela

wyznania unickiego sięgała blisko 4,7 miliona osób⁴. Statystyki te obrazują rozmiary prężnej organizacji cerkiewnej i pozwalają wnioskować, że nie mogła ona pozostać bez wpływu na dzieje Kościoła w Polsce.

We współczesnej literaturze naukowej podjęto działania mające na celu weryfikację tych danych oraz wznowienie badań nad strukturą poszczególnych diecezji unickich. Nie jest to łatwe, gdyż – jak podkreśla W. Kołbuk – nie ma źródeł pozwalających ustalić strukturę i wielkość niektórych diecezji, np. diecezji turowsko-pińskiej⁵. Tym większym wyzwaniem wydaje się zatem zadanie, którego postanowił się podjąć autor niniejszej pracy, a którym jest próba ustalenia struktury organizacyjnej tej najmniej poznanej unickiej eparchii oraz wskazania jej roli w dziejach Kościoła w Polsce.

Diecezja turowsko-pińska w historiografii

Historiografia o unii brzeskiej, jak i powstałych po jej zawarciu strukturach Kościoła unickiego nie od dziś stanowi przedmiot zainteresowania naukowców⁶. Zasadnicze zmiany w krajobrazie religijnym Rzeczypospolitej od

prezentująca strukturę terytorialną diecezjalno-parafialną Kościoła łańciskiego, zgodnie z którą liczba wszystkich parafii katolickich wynosi 4693).

⁴ Ibidem, s. 50.

⁵ Ibidem, s. 22, 42.

⁶ Zestawienie literatury dotyczącej unii brzeskiej znajduje się w pracach: A. Mironowicz, *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku*, Białystok 1991, s. 10–62 (tutaj omówiona literatura polska i obca); T. Chynczewska-Hennel, *Unia brzeska XVII stulecia w historiografii polskiej*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 1996, nr 2, s. 31–40 (omówiona została literatura wyłącznie polska). Historiografia poszczególnych diecezji: prawosławnej eparchii chełmskiej: A. Gil, *Prawosławna eparchia chełmska do 1596 roku*, Lublin–Chełm 1999, s. 15–27 oraz unickiej diecezji chełmskiej: idem, *Chełmska diecezja unicka 1596–1810. Dzieje i organizacja*, seria: *Studia i materiały do dziejów chrześcijaństwa wschodniego w Rzeczypospolitej*, red. J. Kłoczowski, A. Gil, Lublin 2005, s. 18–30; M. Bendza, *Prawosławna diecezja przemyska w latach 1596–1691. Studium historyczno-kanoniczne*, Warszawa 1982. Patrz również serię artykułów poświęconych historiografii unii brzeskiej: В. И. Петрушко, *К вопросу о восприятии идеи унии западнорусскими и православными епископами накануне Брестского Собора 1596 года*, [w:] *Die Union von Brest (1596) in Geschichte und Geschichtsschreibung: versuch einer zwischenbilanz*, red. J. Marte, O. Turij, Lviv 2008, s. 19–40; С. Говорун, *Брестская уния в контексте деятельности римско-католических миссионеров на Востоке*, [w:] *Die Union von Brest...*, s. 41–48; С. Морозова, *Белорусская историография (1996–2006) Брестской церковной унии*, [w:] *Die Union von Brest...*, s. 116–129; Л. Тимошенко, *Брестские церковные соборы в октябре 1596 года: действующие лица и исполнители*, [w:] *Die Union von Brest...*, s. 168–193; М. Корзо, *Брестская уния и катехетическая литература*, [w:] *Die Union von Brest...*, s. 323–339; Г. Саганович, *Брестская уния в контексте политической истории Беларуси*

końca XVI w. wywoływały i wciąż wywołują różne nastawienia badaczy do problematyki unii – oceny zależne niejednokrotnie od przynależności narodowej lub religijnej autorów opracowań. I tak na przykład dziewiętnastowieczni historycy katolicycy podkreślali przede wszystkim obronę „prawdziwej wiary”⁷ i zauważali pewien – typowy dla romantyzmu – mesjanizm religijny. Z pewnością nie będzie nadużyciem tłumaczenie takiego myślenia udziałem Rosji w rozbiorach Polski, który sprawił, że państwo to uważano na ziemiach Rzeczypospolitej za zaborcę i współwinowajcę niewoli.

Badania nad dziejami władztwa turowsko-pińskiego (prawosławnego i unickiego) zaczęto prowadzić w XIX w. Do ważnych opracowań zawierających materiał faktograficzny (gdzie interesujące nas biskupstwo traktowano raczej na tle całej Cerkwi prawosławnej) zaliczyć należy prace archimandrytów: Ambrożego i Mikołaja oraz rosyjskich badaczy W.W. Zwieryńskiego, A. Raszyna⁸. Choć w wielu przypadkach są one bardzo niedokładne, z lukami w odniesieniach do źródeł, do dziś wnoszą wiele do badań nad dziejami wspomnianej eparchii. Ważną publikacją dla najstarszych dziejów księstwa turowskiego i Turowa była książka M. Gausmana⁹. Niewątpliwie cenny materiał zawierają też dwie inne prace: *История русской церкви* autorstwa Makarija (Michała Bułgakowa), w której znajdujemy wiadomości o prawosławnej eparchii tu-

XVII века и проблема национального самосознания белорусов, [w:] *Die Union von Brest...*, s. 469–483; М. Дмитриев, *Исторические предпосылки и генезис Брестской унии: факты и интерпретации*, [w:] *Die Union von Brest...*, s. 503–512.

⁷ Obronę wiary pojmowano niekiedy jako swego rodzaju misję, której celem było stworzenie przedmurza chrześcijaństwa, *antemurale christianitas*, zob. J. Tazbir, *Od antemurale do przedmurza, dzieje terminu*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1984, nr XXIX, s. 167–184; J. Urwanowicz, *Wokół ideologii przedmurza chrześcijaństwa w Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVII w.*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1984, nr XXIX, s. 185–199.

⁸ Амвросий (А. А. Орнатский), *История Российской иерархии: в 6 ч.*, Москва 1807–1815; Николай (архим.), *Историко-статистическое описание Минской паpхии, Санкт-Петербург, 1864*; В. В. Зверинский, *Материал для историко-топографического изследования о православныхъ монастыряхъ в Российской империи: в 3 т.*, Санкт-Петербург: тип. В. Безобразова и К⁰, 1890–1897. Do szczególnie interesujących pozycji zaliczyć można opracowanie źródłowe: А. Ратшиным, *Полное собрание исторических сведений о всех бывших древностях и ныне существующих монастырях и примечательных церквах в России*, Москва 1852.

⁹ М. Гаусман, *Исторический очерк местечка Туров, прежней столицы Туровского княжества*, Минск 1877. Gausman również wydał cenną pozycję, w której znajdują się opisy cerkwi w mińskiej gubernii dla XIX stulecia: idem, *Описание церквей и приходов Минской губернии за 1879 года*, Минск 1879.

rowsko-pińskiej¹⁰, oraz *История русской церкви*¹¹ Jewgienija Gołubińskiego – synteza dziejów prawosławia w interesującym nas władcyctwie.

Druga połowa XIX w. przyniosła historiografii omawianej diecezji ujęcie w kontekście historii Cerkwi rosyjskiej¹², z charakterystyczną dla piśmienictwa tego okresu próbą wybielania pewnych niechlubnych faktów z historii Kościoła rzymskokatolickiego i unickiego kosztem obciążenia prawosławia winą za wszelkie niegodziwości. Taki ton pobrzmiewa m.in. w dziełach Edwar-da Likowskiego, duchownego katolickiego, arcybiskupa poznańskiego, który próbował przekonywać, że misja katolicka *wyzwalała Rusz spod wpływów moskiewskich*¹³. Podobny pogląd autor zawarł w innej swojej pracy – *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX w.*¹⁴ – stworzonej na ogłoszo-ny w 1875 r. konkurs organizowany przez Towarzystwo Historyczno-Literackie w Poznaniu, by *wykazać przyczyny, wewnętrzne i zewnętrzne, upadku Kościoła unickiego na Rusi i Litwie w XVII i XIX w.*¹⁵ W pozycji tej – szeroko wykorzystywanej przez badaczy ze względu na podaną w niej dobrą faktografię – szczególnie z XVIII w. – Likowski skupił się przede wszystkim na nakreśleniu przyczyn likwidacji unii. Podobnie jak i w *Unii brzeskiej (r. 1596)*, do której pomimo upływu ponad wieku często sięgają historycy Kościoła¹⁶, nie ustrzegł się on jednak błędów i już nieużywanych w historiografii sądów. Starł się – wbrew obiektywnym, popartym źródłami faktom – przekonać, że wprowadzenie unii na terenach wschodniej Rzeczypospolitej odbywało się w sposób łagodny, zgodny z duchem oświecenia¹⁷.

Innym opracowaniem wartym uwagi w świetle interesującego nas zagadnienia jest rozprawa Jana Fijałka, pierwsza w polskiej historiografii pozy-

¹⁰ Макарий (Булгаков), митрополит Московский и Коломенский, *История русской церкви*, w 12 tomach, Москва 1994–1996.

¹¹ Е. Е. Голубинский, *История русской церкви*: в 2 т., 4 полутوماх, Москва 2002.

¹² Г. Я. Киприанович, *Исторический очерк православия католичества и унии в Белоруссии и Литве с древнейшего до настоящего времени*, Вильна 1899; О. И. Левицкий, *Основные черты внутреннего строя западно-русской церкви в XVI и XVII вв.* Б. м., 1884; И. Чистович, *Очерк истории западно-русской церкви: в 2 ч.*, Санкт-Петербург 1882–1884.

¹³ Е. Likowski, *Historia unii Kościoła ruskiego z Kościołem rzymskim*, Poznań 1875, s. 119.

¹⁴ Idem, *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku uważane głównie ze względu na przyczyny jego upadku*, wyd. I: Poznań 1880, wyd. II: Warszawa 1906, wersja niemiecka: Posen 1885.

¹⁵ Cyt. za: idem, *Dzieje Kościoła unickiego*, wyd. II, Warszawa 1906, s. V.

¹⁶ Idem, *Unia brzeska...*, Warszawa 1907.

¹⁷ Idem, *Historia unii Kościoła ruskiego...*; idem, *Unia brzeska...*

cja zawierająca rys średniowiecznych biskupstw Kościoła wschodniego na Rusi i Litwie. Nie pominięto w niej również – uznanej przez autora za najmniej poznaną – prawosławnej diecezji turowsko-pińskiej¹⁸.

Dzieje diecezji turowsko-pińskiej przewijają się także w badaniach dziewiętnastowiecznych historyków rosyjskich. U schyłku stulecia podejmował je m.in. A. Miłowidow, którego książka *O sytuacji prawosławia i narodowości ruskiej w pińskim księstwie udzielnym i mieście Pińsku przed rokiem 1793*¹⁹, zbierająca krótkie dzieje omawianej eparchii, pozostaje jak dotąd jedynym samodzielny studium dotyczącym Pińska i księstwa pińskiego. Autor starał się w niej udowodnić tezę, że tym, co stawiało opór katolicyzmowi, polskiej propagandzie katolickiej, była (już od XII w.) *ruska narodowość, oparta na ruskim języku i prawosławi*. Stwierdzenie to niewątpliwie należy widzieć w kontekście epoki, w której książka powstała. Nie bez znaczenia jest tu fakt, że Miłowidow należał do grona propagatorów dominującej w dziewiętnastowiecznej historiografii rosyjskiej tezy, jakoby unia była dziełem fanatyzmu religijnego Zygmunta III oraz spisku jezuitów, którzy w tajemnicy, drogą propagandy, z łatwością znaleźli zwolenników unii wśród wyższej hierarchii i ludzi świeckich²⁰. Nic dziwnego, że samą unię brzeską autor ocenia negatywnie, a nacisk w swojej rozprawie kładzie na element celowej polityki Rzeczypospolitej, mającej na celu spolszczenie. Pisze:

И вотъ надъ такимъ то чисто-русскимъ и православнымъ городомъ въ концъ XVI в. собралась черная туча, имѣвшая вполнѣтствіи гибельное для него значеніе. Эта, шедшая съ Запада, туча была польскій католицизмъ, стремившійся окатоличить и ополячить природное русское населеніе, стиль его во едино съ собой и тѣмъ поддержать начавшій дряхлѣть организмъ Рѣчи Посполитой. Первыя попытки католической пропаганды среди западно-рускаго населенія начинаются давно и усиливаются со времени Ягайло, когда съ этою цѣлію проникаютъ въ мѣста русской оспѣлости различные католическіе монашескующие ордена, какъ это было въ Пинскѣ, давшимъ пріютъ сначала францисканцамъ (1369 г.),

¹⁸ J. Fijałek, *Średniowieczne biskupstwa Kościoła wschodniego na Rusi i Litwie*, „Kwartalnik Historyczny” 1896, nr X, s. 487–521; idem, *Biskupstwa greckie na ziemiach ruskich od połowy XIV wieku na podstawie źródeł greckich*, „Kwartalnik Historyczny” 1897, nr IX, s. 487–521.

¹⁹ А. Миловидов, *О положеніи православія и русской народности въ пинскомъ удѣльномъ княжествѣ и городѣ пинскѣ. До 1793 года*, Москва 1894; ważną pozycją tego autora jest również: *Церковно-археологическіе памятники Пинска*, Москва 1898.

²⁰ Ibidem, s. 35.

затѣмъ доминиканцамъ (1542 г.). но эти попытки были не удачны: народъ крѣпко держался отейской вѣры, и объ эту твердость разбивались всѣ усилія католическихъ миссіонеровъ. Въ половинѣ XVI в. послѣдніе получили для себя большое подкрѣпленіе въ лицѣ іезуитовъ, призванныхъ собственно для борьбы съ протестантизмомъ, свившимъ себѣ гнѣздо въ Вильнѣ и по всей Литвѣ (преимущественно среди Литовской аристократіи) и серьезно грозившимъ опасностію католицизму²¹.

Oprócz polonizacji Miłowidow dostrzega jeszcze innego znaczącego wroga prawosławia na Pińszczyźnie – polskie prawo patronatu, zgodnie z którym osoby świeckie, często nieprawosławne, otrzymując od króla w postaci beneficjów bogate klasztory, cerkwie i katedry episkopalne, korzystały z ich dochodów, wybierały i zatwierdzały kandydatów na biskupów, przeorów klasztorów i duchownych. Następujący na skutek tej uzurpacji władzy świeckiej skrajny rozwój symonii, niszczenie cerkwi, bezbożne życie hierarchów, gonitwa za zyskiem, naruszeniem świętych i kanonicznych postanowień cerkiewnych w ciągu całego XVI wieku powodują gorzkie skargi na hierarchię ze strony krzewicieli prawosławia. Niektórzy z nich, straciwszy nadzieję na naprawienie istniejącego ładu cerkiewnego, zaczęli widzieć jedyne wyjście i ratunek dla zachodnio-ruskiej Cerkwi w unii. Co dotyczy szlachty zachodnio-ruskiej, to ona do końca XVI wieku pod wpływem przenikającej z Polski oświaty również zauważalnie zaczęła odchodzić od tradycji: zostawiano ruski strój i ojczyste obyczaje, nawet język w życiu świeckim i prywatnym obierano polski²².

²¹ Ibidem, s. 32–33: „Nad takim oto rdzennie ruskim i prawosławnym miastem pod koniec XVI wieku zebrały się czarne chmury, które miały dla niego zgubne skutki. Chmury te, nadciągające z Zachodu, symbolizowały polski katolicyzm, który dążył do tego, by otoczyć i spolszczyć rdzennych ruskich mieszkańców, złączyć go ze sobą w całość i w ten sposób wesprzeć zaczynający podupadać organizm Rzeczypospolitej. Pierwsze próby propagandy katolickiej wśród zachodnio-ruskiej ludności zaczynają się dużo wcześniej i nasilają się za czasów Jagiełły, kiedy w tym celu przenikają do miejsc osad ruskich różne katolickie zakony, jak było to w Pińsku, który dał schronienie najpierw franciszkanom (1369), później dominikanom (1542). Jednak owe próby nie były udane: naród mocno tkwił w wierze ojcowskiej i o nią rozbijały się wszystkie próby misjonarzy katolickich. W połowie XVI wieku otrzymali oni znaczne wsparcie w osobie jezuitów, powołanych właściwie do walki z protestantyzmem, który uwił sobie gniazdo w Wilnie i na całej Litwie (przeważnie wśród arystokratów litewskich)”.

²² Ibidem, s. 34: „Происходившее вслѣдствіе этой узурпаціи свѣтской власти крайнее развитіе симоніи, разореніе церквей, безнравственная жизнь іерарховъ, погоня за наживой, нарушеніе святоотеческихъ и каноническихъ постановленій церкви, въ продолженіе всего XVI в. вызываютъ горкія жалобы на іерархію со стороны ревнителѣй православія. Нѣкоторые изъ нихъ отчаяваясь въ исправленіи существующаго церковнаго порядка, начинали видѣть единственный выходъ и спасеніе для Западно-русской церкви

Spojrzenie to należy niewątpliwie uznać za charakterystyczne dla rosyjskiego propagatora prawosławia, który widział w unii wroga i obwiniał ją za wypaczenie ortodoksji. Oczywiście jest, że prawosławnych zwalczali nie tylko unicy. Znaczne „zasługi” mieli na tym polu także Kozacy w czasach, gdy dotarli na Pińszczyznę, oraz Piotr I w okresie wojny 1701–1721. A. Miłowidow zdaje się jednak o tych faktach nie pamiętać. Najwyraźniej celowo przedstawia pewne aspekty zagadnienia jednostronnie, selekcyjując je, co ewidentnie miało swój cel.

Prócz tych niewielu opracowań poświęconych wyłącznie badanemu zagadnieniu wspomnieć należy o pracach dotyczących historii monastycyzmu, w których również zawarte są informacje dotyczące omawianej eparchii. Zagadnieniem tym zajmowali się m.in.: J. N. Szapow, M. I. Błchowa, A. Mocia, wspomniany wyżej A. Miłowidow²³, W. Ryczka oraz F. I. Titow²⁴. Także u D. I. Dowgiałły, W. Mosiejczuka i I. Citkouskiego można znaleźć ciekawe odniesienia do poszczególnych monasterów: w Leszczach koło Pińska i monasteru pw. Objawienia Pańskiego w Pińsku, słuckiego – Świętej Trójcy oraz kupiatyckiego – Wprowadzenia (NMP do świątyni)²⁵. Wzmianki o monasterach pojawiają się

въ униі. Что касается западно-русского дворянства, то оно къ концу XVI в. подъ влияніемъ проникающаго изъ Польши образования, также замѣтно начало измѣнять родной странѣ: бросало національное платье, родные обычаи, даже языкъ въ общественной и частной жизни начало предпочитать польскій”. Patrz również: М. Довбищенко, *Право патроната и распространение унии в Украине и Беларуси конца XVI – первой половины XVII века (на материалах Волынского воеводства)*, [w:] *Die Union von Brest...*, s. 208–235.

²³ Idem, *Архив упраздненного Пинского Лецинского монастыря*, Москва 1900; idem, *Пинский Богоявленский второклассный монастырь*, „Минские епархиальные ведомости” 1900, № 10–1.

²⁴ Я. Н. Шапов, *Монашество на Руси в XI–XIII в.*, [w:] *Монашество и монастыри в России. XI–XX века: Исторические очерки*, ред. Н. В. Сеницына, Москва 2002; М. И. Блхова, *Монастыри на Руси XI – середины XIV в.*, [w:] *Монашество и монастыри в России. XI–XX века: Исторические очерки*, ред. Н. В. Сеницына, Москва 2002; А. Моця, *Древнерусские монастыри Среднего Поднепровья (X–XIII вв.)*, [w:] *La vie quotidienne des moines et chanoines réguliers au Moyen Âge et Temps modernes. Actes du Premier Colloque International du L.A.R.H.C.O.R., Wrocław-Książ, 30 novembre – 4 décembre 1994*, sous la dir. de M. Derwich (*Travaux du L.A.R.H.C.O.R., Colloquia 1 = Opera ad historiam monasticam spectantia edita apud LARHCOR, Series I, Colloquia 1*, Wrocław 1995, s. 741–752; В. Ричка, *Повсякденне життя монастирів Київської Русі*, [w:] *La vie quotidienne...*, s. 731–739; Ф. И. Титов, *Изследование о заграничных монастырях Киевской епархии XVII–XVIII вв.*, [w:] *Памятники православия и русской народности в Западной России в XVII–XVIII в.*, ред. idem, t. 1, ч. 1, Киев 1905, s. XV–CLXIV.

²⁵ Д. И. Довгялло, *Пинский Лецинский монастырь в 1588 г.*, „Минские епархиальные ведомости” 1990, № 10, s. 226–253; В. Мосейчук, *История Пинского Свято-Успенского*

także w pracach krajoznawczych oraz poświęconych wybranym zagadnieniom z historii Białorusi²⁶. Ważnym również w historiografii okazał się artykuł E. N. Filatowej na temat życia monastycznego w turowskiej eparchii prawosławnej²⁷.

Znaczące miejsce w historiografii unii zajmują także historycy ukraińscy, zwłaszcza M. W. Downar-Zapolskij oraz A. S. Hruszewskij, którzy zajmowali się historią Polesia, a więc regionu, na którym znajdowała się eparchia turowsko-pińska²⁸. Nie sposób również pominąć tutaj M. Hruszewskiego, uważanego do dziś za jednego z najwybitniejszych historyków ukraińskich, autora *Історія України-Руси*²⁹. Choć tezy przedstawione w tym dziele są już w kontekście badań dwudziestowiecznych nieaktualne, to wartość zawartego w nim materiału faktograficznego jest nie do przecenienia – winien on służyć historykom jako wstęp do wszelkich badań nad Kościołem wschodnim. Opracowanie to, wraz z dołączonymi do niego dokumentami, jest szczególnie cenne dla badacza dziejów eparchii turowsko pińskiej, zawiera bowiem podstawowe informacje o księstwie pińskim w XI–XIII w.³⁰

W okresie powojennym zainteresowanie dziejami Cerkwi unickiej nie osłabło, zmienił się natomiast sposób patrzenia na zagadnienie. Uwagę historyków skupiły zwłaszcza problemy relacji Cerkwi z państwem, jej stosunku do chłopów i klasowego wykorzystywania tych ostatnich³¹. Wśród najnowszych

Лецинського монастиря, Сергійев Посад 2002; I. Ціткоўскі, *Слуцкі Свята-Троіцкі манастыр, „Праваслаўе”* 1999, № 8, s. 26–37; *Жыццё манастыцнае ў Рэспубліцы Беларусь*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk i P. Chomik, Białystok 2001.

²⁶ A. С. Грушевський, *Пинское Полесье в XIV–XVI в. Исторические очерки*, I–II т., Киев 1901–1903; А. П. Грицкевич, *Древний город на Слуци*, Минск 1985; idem, *Частновладельческие города Белоруссии в XVI–XVIII вв. (социально-экономическое исследование истории городов)*, Минск 1975; П. Ф. Лысенко, *Древний Пинск XI–XIII вв.*, Пинск 2007; idem, *Сказание о Турове*, Минск 2007.

²⁷ E. N. Филатова, *Монастыри Туровской православной епархии: Историко-географическая и статистическая характеристика*, [w:] *Вестник Белорусского экзархата*, Т. 4. Тысячелетие Туровской епархии: материалы XI Минских епарх. чтений, 24 июня 2005 г., ред. А. А. Петрашкевич, Минск 2005.

²⁸ М. В. Довнар-Запольский, *Белорусское Полесье*, Киев 1895; А. С., Грушевски, *Пинское Полесье...*

²⁹ М. С. Грушевський, *Історія України – Руси*, т. 1–6, Львів–Київ 1898–1907; Zob. również idem, *Новіша література по історії Великого кн. Литовського. Критический оглід. Зап. Українського наукового товариства у Києві*, т. 18, „Український науковий” 1916, Вып. 2, s. 23–39.

³⁰ Idem, *История турово-пинского княжества XI–XIII веков*, „Киевские Университетские Известия”, Киев 1904.

³¹ Do najczęściej wykorzystywanych w pracach historyków pozycji należą: Я. Н. Щапов, *Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI–XIV вв.* Москва 1972; О. М. Рапов, *Русская*

opracowań na uwagę zasługuje praca *Православные монастыри Беларуси*, gdzie znajdziemy informacje o poszczególnych monasterach i parafiach prawosławnych, w tym również z diecezji turowsko-pińskiej³².

W okresie PRL-u najintensywniej badania nad interesującym nas zagadnieniem prowadzono na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim, z którym związany był Ludomir Bienkowski, autor licznych dzieł znacznie wzbogacających naszą wiedzę o Kościele wschodnim³³. Jego najbardziej znana i najchętniej przytaczana rozprawa dotycząca organizacji Kościoła wschodniego w Polsce³⁴ oparta została na rzetelnej znajomości literatury przedmiotu i źródeł obejmujących nie tylko opracowania drukowane, ale również archiwalne materiały watykańskie, co w znacznym stopniu pozwoliło autorowi wyostrzyć obraz funkcjonowania Kościoła w XVII–XVIII w. Ze względu na okres, w którym powstało omawiane opracowanie – lata reżimu komunistycznego, zdecydowanie niesprzyjającego pogłębionym studiom nad religijnością wiernych Cerkwi prawosławnej czy unickiej – należy tym bardziej podkreślić wartość dzieła i niepowtarzalną wnikliwość jego autora w omawianiu struktur poszczególnych eparchii Kościoła unickiego. Choć diecezja turowsko-pińska została tu – ze względu na niedostępność źródeł – najskromniej opisana, to i tak aż do końca XX w.

церковь в XI – первой трети XII в. Принятие христианства, Москва 1988; Я. Н. Шапов, *Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв.*, Москва 1989; Г. В. Васюк, Д. В. Карев, *Политика правящих кругов Речи Посполитой по отношению к православному населению государства во второй половине XVI–XVIII вв. Царква і культура народаў ВКЛ і Беларусі XIII – пачатку XX стст.: матэрыялы Міжнар. навук. канф.*, 2 (1992), Кн. 4., Гродна 1992; Г. Я. Галенчанка, *Царква і канфесіі*, [w:] *Гісторыя Беларусі*, Т. 2: *Беларусь у перыяд Вялікага Княства Літоўскага (сярэдзіна XIII–XVI ст.)*, ред. М. Касцюк et al., Минск 2008.

³² *Наши духовные ценности: в 12 вып.*, редкол.: Л. Ф. Анцух, вып. 5: *Православные монастыри Беларуси*, сост.: С. Э. Сомов [и др.], Минск 2003. Z obowiązku historiograficznego należy też wspomnieć o opracowaniach encyklopedycznych, które stanowią pomoc w sytuacji niewystarczającej literatury naukowej: swoisty informator *Рэлігія і царква на Беларусі: Энцикл. Даведнік*, Рэдкал.: Г. П. Пашкоў і інш., Минск 2001; *kilkunastotomowa encyklopedia prawosławna: Православная энциклопедия. Русская Православная Церковь*, Москва 2000; *faktograficzna kronika z serii „Pamięć”*: *Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Пінска*, Минск 1998; *Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Слуцкага раёна і г. Слуцка: у 2 кн. – кн. 1*, Минск 2000.

³³ L. Bienkowski, *Kultura intelektualna w kręgu Kościoła wschodniego w XVII–XVIII w.*, [w:] *Dzieje Lubelszczyzny*, t. 6: *Między Wschodem i Zachodem*, cz. 1: *Kultura umysłowa*, red. J. Kłoczowski, Warszawa 1989, s. 107–126; idem, *Mozaika religijno-kulturalna Rzeczypospolitej w XVII–XVIII w.*, [w:] *Uniwersalizm i swoistość polskiej kultury*, t. 1, Lublin 1990, s. 241–270.

³⁴ Idem, *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce*, [w:] *Kościół w Polsce*, t. 2: *Wiek XVI–XVIII*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1969, s. 781–1049.

opracowanie Bienkowskiego stanowiło podstawę naszej wiedzy o jej organizacji. Szczególnie cennym materiałem w nim zawartym były zestawienia tabelaryczne, dzięki którym znamy dziś liczbę parafii, wiernych, kapłanów i klasztorów omawianej eparchii w 1772 r.³⁵ Do danych tych należy podchodzić z ostrożnością.

Innym badaczem, który odegrał wielką rolę w polskiej historiografii do dziejów Kościoła na Rusi w okresie średniowiecza, jest Andrzej Poppe. Jego prace znacznie wzbogacają naszą wiedzę o początkach Kościoła prawosławnego, jego strukturze i wielkości³⁶.

Na polu badań nad dziejami samej eparchii turowsko-pińskiej należy wymienić Antoniego Mironowicza. Podjął on temat unii i Cerkwi prawosławnej za czasów Jana Kazimierza³⁷; także inne prace tego autora koncentrują się na dziejach prawosławia na terenie Rzeczypospolitej od Piastów po dzień dzisiejszy. W ostatnio opublikowanym artykule wspomniany badacz kreśli dzieje powstania diecezji turowskiej, wskazując przy tym, że Pińsk był w okresie tworzenia się eparchii mało znaczącym grodem³⁸. Dla naszych rozważań ważna jest również stworzona przez tego autora monografia prawosławnej diecezji turowsko-pińskiej do końca XVI w.³⁹ Wszystkie wspomniane pozycje niewątpliwie pomagają w lepszym poznaniu historii władcytuwa turowsko-pińskiego⁴⁰.

Po 1989 r. widoczne jest większe zainteresowanie Kościołem unickim na Białorusi, przejawiające się w sesjach naukowych poświęconych tej problematyce⁴¹. Do ważniejszych tekstów dotyczących omawianego zagadnienia należy

³⁵ Ibidem, s. 1045.

³⁶ A. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi w XI w.*, Warszawa 1968; idem, *Biskupstwa na Rusi, 988–1300*, [w:] *States, societies, cultures East and West. Essays in Honor of Jaroslav Pelenski*, red. J. Duzinkiewicz, New York 2004, s. 836–837; idem, *Metropolici i książęta Rusi Kijowskiej*, [w:] G. Podskalsky, *Chrześcijaństwo i literatura teologiczna na Rusi Kijowskiej (988–1237)*, przeł. J. Zychowicz, Kraków 2000; idem, *Pierwszych sto lat chrześcijaństwa na Rusi*, „Przegląd Humanistyczny” 1989, nr 4, s. 1–17; idem, *Przyjęcie chrześcijaństwa na Rusi w opiniach XI wieku*, [w:] *Teologia i kultura duchowa Starej Rusi*, red. W. Hryniewicz, J. S. Gajek, Lublin 1993, s. 89–104.

³⁷ A. Mironowicz, *Unia i prawosławie za Jana Kazimierza*, Białystok 1996.

³⁸ Idem, *Powstanie diecezji turowskiej*, [w:] *Między Odrą a Uralem. Księga dedykowana Profesorowi Władysławowi Andrzejowi Serczykowi*, red. W. Wierzbic, Rzeszów 2010, s. 36–48.

³⁹ Idem, *Biskupstwo turowsko-pińskie w XI–XVI wieku*, Białystok 2011.

⁴⁰ Idem, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, Białystok 2003.

⁴¹ *Матэрыялы міжнароднай навукавай канферэнцыі: „Гістарычная памяць народаў Вялікага Княства Літоўскага і Беларусі XIII–XX ст., (Гродна 3–5 ліпеня 1996)*, кніга 7, Гродна 1996; *3 гісторыі уніяцтва ў Беларусі (да 400-годдзя Брэсцкай уніі)*, ред. М. В. Біч, Мінск 1996.

zaliczyć prace prof. S. Marozowej⁴², W. Konana⁴³, W. Paszkiewicza⁴⁴ i W. Sosny⁴⁵. Na uwagę zasługuje również bardzo interesująca rekonstrukcja wydażeń w XVI w. w eparchii turowsko-pińskiej autorstwa W. Tiepłowej⁴⁶ – tekst oparty wyłącznie na źródłach drukowanych, nieuwzględniający materiałów rękopiśmiennych, które dla tego wieku są jeszcze dostępne. Opracowanie to jest pomocne zwłaszcza przy odtwarzaniu polityki poszczególnych biskupów prawosławnych tego władcy.

W historiografii brak jest ujęcia syntetycznego, które w całości opisywałoby dzieje i problematykę związaną z poszczególnymi eparchiami. Wyjątek stanowią prace dwóch uczonych. A. Gila i I. Skoczylasa. Pierwszy z nich, związany z lubelskim Instytutem Europy Środkowo-Wschodniej, przedstawił w dwóch publikacjach dzieje diecezji chełmskiej w ujęciu problematycznym: pierwsza publikacja dotyczy okresu do unii brzeskiej, druga z kolei okresu unickiego⁴⁷. Uzupełnienie tych pozycji stanowi praca W. Bobryka poświęcona duchowieństwu badanej diecezji⁴⁸.

Natomiast lwowski uczoney Ihor Skoczylas przedstawił całościowo historię eparchii halickiej⁴⁹. Książka ukazała się na początku 2011 r. i wymaga szerszego omówienia w tym miejscu. Jest to bowiem praca, która pod względem metodologicznym powinna stanowić wzór do omawiania dziejów eparchii. I. Skoczylas przedstawił w niej dzieje eparchii od XII do końca XVIII w. – zarówno w czasach, kiedy była ona diecezją prawosławną, jak i wówczas, kiedy należała

⁴² С. Марозава, *Брэсцкая унія ў нацыянальна-культурным развіцці Беларусі (Гістарыяграфія праблемы)*, [w:] *З гісторыі уніяцтва ў Беларусі*, s. 5–16; eadem, *Моўная палітыка і практыка уніцкай Царквы ў Беларусі*, [w:] *З гісторыі уніяцтва ў Беларусі...*, s. 104–116.

⁴³ У. Я. Конан, *Руцкі і станаўленне уніцкай Царквы*, [w:] *З гісторыі уніяцтва ў Беларусі*, s. 54–70.

⁴⁴ У. Пашкевіч, *Уніцкая царква ў Беларусі ў пачатку xviii ст.*, [w:] *З гісторыі уніяцтва ў Беларусі...*, s. 77–84.

⁴⁵ У. Сосна, *Уніцкае пытанне ў Беларускай бесцы ў каницы XVIII – першай палове XIX ст.*, [w:] *З гісторыі уніяцтва ў Беларусі...*, s. 90–103.

⁴⁶ W. Tiepłowa, *Eparchia pińsko-turowska przed unią brzeską (XV–XVI w.)*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2006, nr 2, s. 13–24.

⁴⁷ A. Gil, *Prawosławna eparchia chełmska do 1596 roku*; idem, *Chełmska diecezja unicka 1596–1810...*

⁴⁸ W. Bobryk, *Duchowieństwo unickiej diecezji chełmskiej w XVIII wieku*, seria: *Studia i materiały do dziejów chrześcijaństwa wschodniego w Rzeczypospolitej*, red. J. Kłoczowski, A. Gil, t. 2, Lublin 2005.

⁴⁹ I. Skochylas, *Галицька (Львівська) епархія XII–XVIII ст. Організаційна структура та правовий статус*, Львів 2010.

do Cerkwi unickiej. Jest to druga tak bogata monografia w historiografii zawierająca całościowe opisanie dziejów diecezji unickiej i prawosławnej (pierwszymi pozycjami były opracowania autorstwa A. Gila dotyczące diecezji chełmskiej).

W pierwszym rozdziale (*Історіографічна спадщина та джерельний інструментарій*) autor nakreślił dziedzictwo historiograficzne i szeroko omówił źródła do poruszanej problematyki. W sposób szczególny zostały tu uwzględnione czynniki konfesjonalne, społeczne i polityczne, które wpłynęły na dynamikę badań cerkiewno-historycznych. Skoczylas przekonuje, że pojawienie się zainteresowania tą eparchią w XVII–XVIII w. wynika z ówczesnych uwarunkowań społecznych, a prace z tego okresu zawierają dane z początkowego etapu badań nad przeszłością eparchii. Charakteryzują się one twórczą adaptacją polskich kronik, akumulacją źródłowej narracji pochodzenia cerkiewnego z przewagą metodologii kronikarskiej i cech literacko-faktologicznej metody pisania. Badania na temat historii eparchii galicyjskiej (Iwowskiej) były prowadzone głównie przez naukowców galicyjskiej i podolskiej szkoły cerkiewno-historycznej. Systemowego charakteru nabrały one z chwilą powstanie w Kamieńcu Podolskim ośrodka regionalnego. Zdecydowanie mniejszym zainteresowaniem cieszyło się natomiast studiowanie historii eparchii w Galicji, co tłumaczyć można długotrwałą dominacją naukowej produkcji moskofilów, którzy tradycję cerkiewną traktowali jako istotny element politycznego i konfesjonalnego programu ruchu rytualnego (*обрядовий рух*).

Wśród metod badań Skoczylas wymienia w opracowaniu m.in. metodę Juliana (Pelesza), która pokazuje jakościowo nowy etap w rozwoju badań cerkiewno-historycznych, z charakterystyczną dla niego adaptacją przez galicyjskie środowisko intelektualne nowoczesnego podejścia do badań naukowych. Opisuje także metodologię przyjętą przez Iwana Rudowicza, który zrezygnował z typowej dla tamtych czasów konfesjonalnej periodyzacji, by skupić się na wewnętrznym życiu kulturalno-religijnym. Skoczylas zwraca także uwagę, że pod koniec XIX wieku konkurencję dla cerkiewnej historiografii w Galicji stanowił nurt świecki, którego pojawienie się jest związane z ustanowieniem Iwowskiej szkoły historycznej M. Hruszewskiego, a w czasach sowieckich zapanowały systemy i koncepcje marksistowsko-ateistyczne. Choć niektórym badaczom udało się zachować niezależność, przeważnie jednak naukowcy tego okresu podkreślali wartości cerkiewnych bractw we wczesnonowoczesnej historii współczesnej Ukrainy.

W rozdziale II (*Початки християнства у Прикарпатті та заснування Галицької єпархії*) przedstawiono specyfikę galicyjskiej tradycji

eklezjologicznej XV–XVIII w., którą zdeterminowało rozproszenie kontaktów instytucjonalnych z metropolią moskiewską. Dowiadujemy się, że w XIII–XIV w. eparchia lwowska rozszerzyła swój model kulturalno-religijny na ludność wschodnioromańską regionu karpackiego i Dolnego Dunaju (*Нижньо-зо Подунав'я*), zakładając tu trwałe fundamenty dla kolejnej specyficznej subkultury regionalnej – *Vlacho-Slavia Orthodoxa*. Z kolei metropolia soczawska odegrała ważną rolę w utrzymaniu i rozwoju kultury religijnej Rusi Galicyjskiej i Podola w XV–pierwszej połowie XVI w. i nadal jest w ścisłym instytucjonalnie związku z Haliczem i Lwowem. Mołdawscy właściciele i bojarowie finansowali wiele inicjatyw Rusinów prawosławnych w architekturze sakralnej, malarstwie cerkiewnym, pisaniu kodeksów (*книгописанні*). Soczawa również występowała jako pośrednik pomiędzy Konstantynopolem na Bałkanach i Galicyjską eparchią (metropolią), wspierając import południowo-słowiańskich i późnobizantyjskich zabytków pisanych.

W równie interesujący sposób autor opisuje czasy unickie diecezji lwowskiej, czyli okres po 1700 r. Zauważa on, że data stanowi pewną cezurę – od tej pory można mówić o nowym modelu kulturowym i religijnym – *Slavia Unita*⁵⁰ – jako elemencie definiowania tożsamości unickiej, a szerzej: związanego z Rzymem programu eklezjonalnego Cerkwi kijowskiej, który obejmował jednoczesne zachowanie „dawnej Rusi” (w tym języka cerkiewno-słowiańskiego liturgicznego i „zwykłego”, kolokwialnego), identyfikację z katolicyzmem poprzez staranne wprowadzanie łacińskich symboli wyznaniowych („новин”) i zjednoczenie praktyk społecznych. *Slavia Unita* w wersji św. Jura został tak zaprojektowany, aby znaleźć kruchą równowagę między dziedzictwem słowiańsko-bizantyjskim (*Slavia Orthodoxa*) eparchii lwowskiej a jego „twarzą” katolicką. Pozwoliło mu to, z jednej strony, zostać częścią ukraińsko-białoruskiej Rusi, z drugiej – zdawać sobie sprawę z przynależności do chrześcijaństwa rzymskiego. To innowacyjne rozwiązanie miało na celu opracowanie nowych symboli wyznaniowych unitów, które otworzyło wielkie możliwości dla dialogu ze wspólnotami łacińskimi i służyło do wykazania jedności wiary z Kościołem katolickim. Z lat trzydziestych XVIII w. pochodzi *triumfalizm unijny*, który powstał z lokalnej tradycji i został szczególnie wyrazisty w drugiej połowie XVIII w. za czasów duszpasterza Lwa (Szeptyckiego). Triumfalizm ten

⁵⁰ I. Skoczylas jest autorem książki przetłumaczonej na język polski: *Sobory eparchii chełmskiej XVII wieku. Program religijny Slavia Unita w Rzeczypospolitej*, tłum. A. Gil, Lublin 2008.

akceptował religijną i etniczną jedność Rusi galicyjsko-lwowskiej i Podola, jednak tylko w *Slavia Unita* i na zewnątrz kultury prawosławnej. Przedstawiciele lokalnej społeczności unickiej znakowano zazwyczaj jako *ritus graeci latino Uniti*, a od 1774 r. (w Galicji) oficjalnie zaczęto nazywać ich „grekokatolikami”.

Trzeci rozdział omawianej pozycji (*Юрисдикційний статус*) dotyczy statusu prawnego diecezji. Autor obszernie opisuje w nim szczegółowe cechy statusu prawnego eparchii lwowskiej jako części metropolii kijowskiej i archieparchii Małej Rusi. Został tu podkreślony dwuznaczny status eklezjalny katedry Uspeńskiej w XV wieku, ponadto zwrócono uwagę na ważną rolę pamięci historycznej o galicyjskiej metropolii oraz na topos dla ukształtowania galicyjskiej (lwowskiej) cerkiewnej tradycji jako regionalnej odmiany chrześcijaństwa kijowskiego. Znaczną część rozdziału zajmuje też omówienie historii nurtu unickiego we lwowskim episkopacie pod koniec XVI–XVII wieku oraz eklezjalnych i społeczno-kulturowych okoliczności „nowej unii” Józefa (Szumlańskiego) w 1700 r. W kontekście procesów kształtowania nowych tożsamości unickich na konkretnych przykładach z życia wewnątrz eparchii poruszono problem jedności ukraińskiej przestrzeni kulturowo-religijnej w XVIII wieku.

W czwartym rozdziale (*Правове становище*) został ukazany wpływ świeckich przepisów Księstwa Galicyjsko-Wołyńskiego i Rzeczypospolitej Obojga Narodów na status prawny eparchii. Autor wykorzystał i uwzględnił również problemy badawcze związane z wykorzystaniem na terytorium eparchii zabytków prawa kanonicznego i myśli teologicznej różnego pochodzenia – zarówno ogólnocerkiewnych, jak i partykularnych. Skoczyła nie pominął w swojej pracy także przywilejów wschodnich patriarchów oraz stosunków i wpływu Stolicy Apostolskiej, która w omawianych czasach miała dużą siłę oddziaływania prawnego na terenie eparchii. *Novum* stanowi tu wątek rozbieżności między deklarowaną w Rzeczypospolitej równością obrządków i konfesjonalną tolerancją a istniejącą w Cerkwi łacińskiej praktyką „imperializmu kulturowego”.

Piąty rozdział (*Уряд владики. Генеза організаційної структури епархії*) dotyczy zarządzania biskupa i genezy struktury organizacyjnej eparchii. Biorąc pod uwagę brak badań na ten temat w ukraińskiej historiografii, autor skupił się głównie na wyjaśnieniu zasad kształtowania terytorium eparchii i jej granic, genezie rządów biskupa we wschodniej Cerkwi, omówił też uprawnienia galicyjskich (lwowskich) biskupów i osobliwości organizacji działalności instytucji cerkiewnej władzy. W skrócie przedstawił również kanoniczne i zwyczajowe

zasady funkcjonowania regionalnych okręgów i rolę mechanizmów nadzoru duszpasterskiego w konsolidacji i ujednoczeniu ustroju eparchii.

W szóstym (*Культурно-релігійні ініціативи й адміністративні реформи єпископату*), najobszerniejszym rozdziale, dotyczącym inicjatyw kulturalno-religijnych oraz reform administracyjnych episkopatu, Skoczylas – jako pierwszy w historiografii Ukrainy – wykorzystuje obszerny materiał faktograficzny, dzięki któremu śledzi interakcje między kulturą ruską a dworem eparchialnym. W ramach tego ambitnego zadania selektywnie przeprowadza analizę inicjatyw kulturowo-religijnych i reform administracyjnych katedry św. Jura oraz komentuje cechy osobiste i poziom społeczno-kulturowego i politycznego zaangażowania galicyjskich (Iwowskich) biskupów jako czynniki mające istotny wpływ na działalność duszpasterską i ogólną dynamikę przeprowadzonych przez nich reform.

Pracę Skoczylasa należy uznać za istotną dla całej historiografii Cerkwi unickiej ze względu na fakt, że wytycza ona nowe wzorce – zarówno metodologiczne, jak i w sposobie traktowania historii. Jest to podejście wyjątkowe, bowiem pozbawione ideologii i zabarwienia religijnego.

Kolejnym badaczem, którego praca wniosła wiele do badań nad Kościołem unickim, jest W. Kołbuk. Badacz ten przeprowadził analizę całościową w ujęciu liczbowym dotyczącą wszystkich diecezji, a nawet pokusił się o wyliczenie poszczególnych parafii unickich całego Kościoła. Eparchia turowsko-pińska została przez niego jednak omówiona stosunkowo najskromniej. Sam autor tłumaczy to następująco:

Spośród wszystkich unickich diecezji najslabiej przedstawia się baza źródłowa dla małej eparchii pińskiej. W tym przypadku dysponujemy tylko nielicznymi źródłami drukowanymi oraz pewną, niewielką możliwością uzupełniania ich przy pomocy źródeł pośrednich. Daje to w sumie zaledwie możliwość przybliżenia obrazu stanu prawdopodobnego, jeśli chodzi o strukturę terytorialną (parafialną) tej diecezji w XVIII w. Zresztą nie ma nawet nadziei na odnalezienie większej ilości źródeł, bowiem bardzo mało o ich istnieniu mówią opracowania XIX-wieczne, tak pomocne przy badaniach innych diecezji⁵¹.

Trudno zgodzić się z pesymistycznym tonem, jaki pobrzmiewa w przytoczonych słowach. W świetle najnowszych badań twierdzenie, jakoby brak było

⁵¹ W. Kołbuk, *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku...*, s. 22.

nawet nadziei na znalezienie źródeł dotyczących tej dotąd najmniej poznanej eparchii unickiej, wydaje się co najmniej niepoprawne. Jak wskazują badania D. Liseuczykaua i W. Walczaka, źródeł z XVII w. (tych pozwalających ustalić strukturę) jest rzeczywiście mało, jednak sytuacja zmienia się w przypadku drugiej połowy wieku XVIII, kiedy to coraz częściej występują wizytacje poszczególnych parafii⁵². Dokumenty, jakie po nich pozostały, pozwalają współczesnym badaczom odtworzyć przybliżoną mapę parafii unickich, ich sytuację materialną, wezwania poszczególnych cerkwi itd.

Wspomniani wyżej badacze – D. Liseuczykau i W. Walczak – oraz K. Prokop⁵³ to autorzy najnowszych opracowań. Pierwszy z wymienionych – pracownik Państwowego Historycznego Archiwum w Mińsku – koncentruje się wokół religijności tylko połowy eparchii turowsko-pińskiej, a mianowicie jej części turowskiej. W swoich tekstach publikowanych w Polsce informuje on czytelników m.in. o archiwaliach dostępnych w Mińsku, a nieznanym polskim historykom.

Z nieco innej perspektywy patrzy na zagadnienie W. Walczak, który w oparciu o liczne źródła przechowywane w archiwach Mińska, Wilna, Petersburga, Watykanu i Londynu zajął się ustaleniem struktury parafialnej i dekanalnej unickiej diecezji turowsko-pińskiej. Rekonstrukcję tę można uznać za najbliższy rzeczywistości obraz struktury eparchii turowsko-pińskiej, przynajmniej dla drugiej połowy XVIII w.

Z kolei praca K. Prokopa dotyczy wyłącznie diecezji katolickiej od końca XVIII do XX w. i – oprócz krótkiego wstępu – zawiera przede wszystkim biografie poszczególnych biskupów katolickich⁵⁴, stworzone w oparciu o bogatą bazę źródłową, m.in. archiwum watykańskie (akta procesów informacyj-

⁵² Д. В. Лісейчыкаў, *Схаваныя уніяцкія прыходы Пінскага павета канца XVIII – першай трэці XIX ст.*, „Архіварыус” 2006, вып. 4, s. 117–129; Zob. również tekst tego uczonego dotyczący związków rodzinnych unickiego duchowieństwa XVI–XIX w. na ziemiach białorusko-litewskich, w którym również znajdziemy informacje dotyczące eparchii turowsko-pińskiej: *Фарміраванне сваяцкіх саюзаў сярод уніяцкага святарства беларуска-літоўскіх земляў у XVI–XIX ст.*, [w:] *Studia z dziejów i tradycji metropolii kijowskiej XII–XIX wieku*, red. A. Gil, seria: *Studia i materiały do dziejów chrześcijaństwa wschodniego w Rzeczypospolitej*, t. 5, Lublin 2009, s. 121–136; W. Walczak, *Struktura terytorialna unickiej eparchii turowsko-pińskiej w XVII–XVIII w.*, [w:] *Studia z dziejów i tradycji metropolii kijowskiej...*, s. 213–229.

⁵³ K. R. Prokop, *Pasterze i rządcy diecezji mińskiej, pińskiej i drohiczynskiej*, Drohiczyn 2006.

⁵⁴ Pozycja, jak sam autor pisze, „nie stanowi [...] choćby namiastki syntezy dziejów biskupstwa mińskiego, pińskiego i drohiczynskiego. Zamiarem piszącego obecne słowa było li tylko przybliżenie postaci pasterzy i rządów tych trzech, tak silnie zespolonych ze sobą, Kościołów partykularnych”, *ibidem*, s. 12.

nych) i – przede wszystkim – Archiwum Diecezjalne w Drohiczynie. Opracowanie to jest przydatne również dla badaczy dziejów prawosławia i unii, odnajdujemy w nim bowiem omówienie wielu odniesień Kościoła katolickiego do innych grup wyznaniowych.

Źródła rękopiśmienne

W badaniu problematyki unickiej eparchii turowsko-pińskiej najważniejsze dla autora dysertacji były źródła rękopiśmienne. Większość cytowanych w rozprawie źródeł nie było dotychczas przytaczanych i użytych w literaturze przedmiotu, co daje przeświadczenie o odkryciu nowych materiałów i opisanii kwestii, które stanowią w historiografii lukę. Poniżej zostały omówione najważniejsze źródła rękopiśmienne pomocne w tworzeniu niniejszej pracy.

Przegląd wypada rozpocząć od podstawowego zbioru z archiwum w Mińsku (**Нацыянальны гістарычны архів Беларусі**), gdzie znajduje się cenne źródło wizytacji z lat 1777–1787 (фонд 136, оп. 1, nr 41240). Są to kopie wizytacji przeprowadzonych w latach 1777–1778, i 1786 oraz w 1787 r. Pismo wizytatorów jest dobrze czytelne. Z tego archiwum pochodzą również spisy cerkwi z okresu po likwidacji unii, które są szczególnie przydatne dla ustalenia (фонд 136, оп. 1, nr 41240) stanu cerkwi po 1795 r., intensywności przejęcia cerkwi przez prawosławnych itd. Materiały te pisane są po polsku, również czytelnym pismem.

W Mińsku w Muzeum Historii i Kultury Białorusi (**Нацыянальным музеі гісторыі і культуры Беларусі**) znajduje się rewersał wizytacji parafii wyhonowskiej z 1758 i 1776 r.

W Sankt Petersburgu do najważniejszych źródeł dla poruszanej problematyki należy zaliczyć materiały z Archiwum Historii Instytutu Rosyjskiej Akademii Nauk (**Институт Истории Российской Академии Наук**), gdzie najważniejsze są kolekcje nr 52 (P. Dobrochotowa)⁵⁵ i nr 57 (D. I. Zubirckiego). W kolekcjach tych odnajdujemy wiele dokumentów głównie dla dziejów eparchii turowsko-pińskiej z XVI i XVII stulecia. Nie brak tu wizytacji oraz wyciągów z sądów grodzkich czy też spisów, inwentarzy oraz listów.

⁵⁵ Częściowy opis tej kolekcji daje W. Walczak, *Polonika z kolekcji Pawła Dobrochotowa (nr 52) z Instytutu Historii Rosyjskiej Akademii Nauk w Petersburgu*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. II, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białyostok 2010, s. 197–240.

Kolejne zbiory rękopisów w S. Petersburgu ważnych dla dziejów unickiej eparchii znajdują się w Dziale Rękopisów Biblioteki Narodowej (**Российская национальная библиотека**), gdzie w kolekcjach: Автографы Дубравскаго (фонд 971), Polonia, FI i Polonia Q1 znajdujemy materiały z sejmów Rzeczypospolitej, instrukcji na sejm itd. Dostępne tu dokumenty są szczególnie ważne dla dziejów politycznych i wojskowych Rzeczypospolitej, niewiele z nich dotyczy natomiast stosunków wyznaniowych.

W pracy zostały również wykorzystane materiały przechowywane w Watykanie. Wśród należących do **Archivio Segreto Vaticano**⁵⁶ szczególnie interesujące okazały się zespoły: *Archivi delle Rapresentanze Pottificio: Varsavia*⁵⁷ i *Segreteria di Stato, Polonia*. W pierwszym zbiorze znajdują się przede wszystkim sprawozdania i relacje wysyłane przez nuncjuszy lub inne osoby z Rzeczypospolitej do Sekretariatu Stanu oraz do poszczególnych Kongregacji⁵⁸. Z kolei w zbiorze *Segreteria di Stato, Polonia* znajdziemy listy i sprawozdania nuncjuszy oraz ich rejestry, które były tworzone w Sekretariacie Stanu Stolicy Apostolskiej. Materiały watykańskie stanowią bardzo ciekawe ujęcie spraw polskich widzianych z innej perspektywy. Większość dokumentów zgromadzonych w powyższych zbiorach to opis sytuacji Kościoła rzymskokatolickiego, jednakże znajdujemy tam również odniesienia do Cerkwi unickiej czy też prawosławnej.

Jednocześnie należy zdać sobie sprawę z wyjątkowego rozproszenia materiału źródłowego. W archiwach na Wschodzie problemem jest nadal dostępność archiwaliów – wiemy na przykład, że w Instytucie Historii Rosyjskiej Akademii Nauk w S. Petersburgu znajdują się nieopisane, a tym samym niedostępne źródła, w tym dotyczące omawianej diecezji. Stąd więc

⁵⁶ Patrz: H. Fokciński, T. Zdziech, *Archivum Secretum Vaticanum*, „Informationes” 1979, nr 1, s. 15–51; K. A. Fink, *Das Vatikanische Archiv. Einführung in die Bestände und ihre Erforschung*, Rom 1943. Dla poloników niezwykle cenne są prace o. W. Meysztowicza: *Archivi Secreti Vaticani prospectica descriptio in schedis*, Romae 1946; idem, *De Archivio Nuntiaturae diverse*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego KUL” 1965, nr 14, Lublin 1965, s. 189–190; T. Chynczewska-Hennel, *Archiwalia rzymskie – stan badań i perspektywy*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem...*, s. 159–165.

⁵⁷ Dawna sygnatura: *Archivio della Nunziatura Apostolica in Varsavia*. Zmieniona nazwa 11 lutego 2011 r. Patrz: *Indice dei Fondi e relatici mezzi di descrizioni e di ricerca dell'Archivio Segreto Vaticano*, Città del Vaticano 2011.

⁵⁸ O roli relacji nuncjuszy pisze: T. Chynczewska-Hennel, *Troska o unię kościelną: Znaczenie relacji nuncjuszy w historii Kościoła w Rzeczypospolitej epoki nowożytnej*, [w:] *Die Union von Brest...*, s. 353–367.

można wnioskować, że badania nad unicką eparchią turowsko-pińską będą pogłębiane i weryfikowane.

* * *

Ze względu na charakter dostępnych źródeł w niniejszej rozprawie główny nacisk został położony na omówienie struktury diecezji turowsko-pińskiej. W rozdziale pierwszym opisano dzieje prawosławnej eparchii do końca XVI w., a więc w czasie tuż przed zawarciem unii brzeskiej, która odmieniła religijność w Rzeczypospolitej okresu nowożytnego. Kolejna część rozważań to już historia unickiej eparchii turowsko-pińskiej, ze szczególnym uwzględnieniem dziejów polityczno-wojskowych, które – w przekonaniu autora – miały istotny wpływ na zahamowanie rozwoju unii na omawianych terenach w XVII i początkach XVIII stulecia. Następny rozdział, trzeci, jest charakterystyką życia monastycznego, zawiera on także krótkie omówienie ośrodków życia zakonnego. Ograniczono się tu jedynie do podstawowych informacji o monasterach, jako że klasztory unickie nie podlegały jurysdykcji biskupa turowsko-pińskiego.

Rozdział czwarty dotyczy struktury omawianej diecezji. Najważniejszym problemem, jakiemu należało sprostać w toku badań, okazało się ustalenie sieci parafialnej i dekanalnej, niepodjęmowane dotychczas w sposób kompletny w literaturze. Prezentowane w tej części książki opracowanie zawiera przede wszystkim omówienie struktury dekanalnej i parafialnej dla XVII i XVIII stulecia, z wymienieniem poszczególnych parafii. Dopełnieniem tych informacji jest próba nakreślenia obrazu duchowieństwa, jego poziomu wykształcenia i – co zasługuje na szczególną uwagę jako zagadnienie dotychczas niepodjęmowane – próba rekonstrukcji, w oparciu o źródła, liczby duchownych. Jako że niemożliwe było stworzenie odrębnej charakterystyki duchowieństwa eparchii turowsko-pińskiej, problematykę ujęto w kontekście całej unii.

Pracę dopełniają aneksy, w których zawarto dokumenty pozwalające dodatkowo uzupełnić dane, których zabrakło w samych rozważaniach, m.in. sprawozdania pisane dla Stolicy Apostolskiej oraz spisy parafii w ujęciu liczbowym. Należy zaznaczyć w tym miejscu, że przy edycji źródeł posługiwano się instrukcją wydawniczą zredagowaną przez Kazimierza Lepszego⁵⁹, zaś tłumac-

⁵⁹ *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI w. do poł. XIX w.*, red. K. Lepszy, Kraków 1953.

czenia cytowanych źródeł – o ile nie zostały opatrzone nazwiskiem tłumacza – pochodzą od autora.

Opracowanie wzbogacają również mapy stanowiące owoc kilkuletniej pracy. Metoda kartograficzna pozwoliła na odtworzenie wyglądu eparchii turowsko-pińskiej w XVIII w., czego efektem są zaznaczone na prezentowanych mapach parafie i granice hipoteczne dekanatów, które można uznać za szczególnie ważne ustalenia. Jednakże należy zaznaczyć, iż zaznaczone na niej tereny są orientacyjne, by pokazać Czytelnikowi, jak zmienił się jej wygląd. Umieszczenie samych punktów, co jest najbardziej prawidłową metodą pod względem metodologicznym, byłoby mniej czytelne, stąd przyjąłem że najwygodniejsze będzie zaznaczenie kolorami obszary poszczególnych dekanatów (co ukazuje ich wielkość i proporcje względem innych) oraz obszar całej eparchii (co pokazuje jej wielkość w porównaniu z innymi diecezjami unickimi).

* * *

Praca powstała dzięki zachętom i pomocy wielu przychylnych autorowi osób. Szczególne podziękowania należą się Recenzentom, którzy wnikliwie ocenili pracę i dzięki ich uwagom uniknąłem wielu pomyłek i błędów. Serdecznie dziękuję Profesorowi Andrzejowi Gilowi, Profesorowi Ihorowi Skoczylasowi oraz Pani Profesor Sofii Senyk. Dziękuję Prof. Antoniemu Mironowiczowi za uwagi i zachętę do pracy. W sposób szczególny dziękuję Karolowi Łopateckiemu i Mariuszowi Drozdowskiemu za wspólne wyprawy i dyskusje naukowe.

Serdeczne słowa podziękowania kieruję do Mojej Żony – Kasi i Synka Juliusza, którzy wspierali mnie przy pracy naukowej.

Rozdział I

Powstanie i funkcjonowanie prawosławnej eparchii turowsko-pińskiej do końca XVI w.

Turowska czy pińska? – powstanie prawosławnej diecezji

Rok 1596 r., czyli moment zawarcia unii w Brześciu, stanowi wyraźną cezurę w dziejach Kościoła prawosławnego i unickiego. Od tej pory każda z konfesji zaczęła funkcjonować samodzielnie, inaczej też oceniając zaistniałe wydarzenie. Unicy postrzegali unię brzeską jako powrót do czasów sprzed podziału wielkiej schizmy wschodniej (1054 r.)¹, prawosławni zaś jako zdradę swego wyznania.

¹ W literaturze uznaje się schizmę wschodnią z 1054 r. za moment przełomowy w dziejach obu tradycji: rzymskiej i wschodniej, nie zauważa się jednak, że Kościół został *de facto* podzielony już wcześniej, bo w końcu VII w. Momentem przełomowym – zdaniem autora niniejszej pracy – był sobór lub synod (w zależności od punktu widzenia: dla prawosławnych był to sobór, dla Zachodu jedynie synod). Więcej na temat tego mało poznanego soboru zob. *The council in trullo. Revisited*, ed. by G. Nedungatt, M. Featherstone, Roma 1995; H. Ohme, *Das Concilium Quinisextum und seine Bischofsliste. Studien zum Konstantinopeler Konzil von 692*, Berlin–New York 1990; idem, *Das Quinisextum auf dem VII. ökumenischen Konzil*, „Annuaire Historiae Conciliorum” 1988, nr 21, s. 326–344; A. M. Ritter, *Das Konzil von Konstantinopel und sein Symbol. Studien zur Geschichte und Theologie des II. Ökumenischen Konzils*, Göttingen 1965; J. Munitiz, *Synoptic byzantine Chronologies of the councils*, „Revue des études byzantines” 1974, s. 32, s. 147–186; F. X. Murphy, P. Sherwood, *Constantinople II et Constantinople III*, Paris 1974; S. Sakač, *Qua ratione patriarchis Constantinopolitanis faventibus canonibus synodi Trullanae antiromanis auctoritas parta et aucta sit*, „Acta IV. Conventus Velehradensis”, Olmouc 1925, s. 81–99.

Początki Kościoła wschodniego na ziemiach ruskich sięgają panowania Włodzimierza Wielkiego, któremu chrześcijaństwo zawdzięcza status swojej *religio licita* na tych terenach². Nie wiadomo, na ile działania księcia podyktowane były uczuciami religijnymi, pewne jest natomiast, że promując chrześcijaństwo, chciał zapobiec dosyć niebezpiecznej dla struktur państwowych rozbudowie kultu pogańskiego. Religia chrześcijańska stwarzała pozory silnego oddziaływania, a Włodzimierz wolał unowocześnić swoje państwo i *społeczeństwo przez ideową konsolidację jego warstwy panującej i pozyskanie ideologicznych instrumentów oddziaływania na całe społeczeństwo*³. Przyjęcie chrześcijaństwa i chrzest Rusi w 988 r. stały się więc ważnym krokiem w kierunku powstania organizacji kościelnej⁴. Źródła potwierdzają, że rozwijający się i zyskujący wpływy na ziemiach ruskich Kościół za czasów Włodzimierza liczył już dziewięć eparchii: w Kijowie, Nowogrodzie, Czernihowie, Rostowie, Włodzimierzu Wołyńskim, Biełogrodzie, Tmutarakanii, Połocku i Turowie. Kolejne dwie diecezje – w Perejaślawiu i Juriewie – powstały za rządów jego następcy, Jarosława Mądrego, następne zaś dopiero w XII i XIII w.⁵

Jedną z najmniej poznanych diecezji – zarówno prawosławnych, jak i unickich – jest diecezja turowska (turowsko-pińska). W niniejszym rozdziale,

² O chrystianizacji i chrzcie Rusi patrz wybrana literatura: M. Bendza, *Chryścianizacja Rusi w świetle relacji „Kroniki” Thietmara z Merseburga*, „Rocznik Teologiczny” R. 30, 1988, z. 2, s. 29–40; *Chryścus zwyciężył. Wokół chrztu Rusi Kijowskiej i jej konsekwencje dla krajów i narodów Europy Środkowo-Wschodniej*, red. J. S. Gajek, W. Hryniewicz, Warszawa 1989; *Dzieło chrystianizacji Rusi Kijowskiej i jego konsekwencje w kulturze Europy*, red. R. Łuźny, Lublin 1988; A. Kempf, *Chrzest Rusi*, „Chrześcijanin a Współczesność” 1988, nr 3, s. 60–67. A. Poppe, *Przyjęcie chrześcijaństwa na Rusi w opiniach XI wieku*, [w:] *Teologia i kultura duchowa starej Rusi*, red. W. Hryniewicz i J. S. Gajek, Lublin 1993, s. 89–104; O. M. Rapow, *O przyczynach przyjęcia chrześcijaństwa przez Ruś*, tłum. J. Ziółkowska, „Euthemer” 1979, nr 2, s. 25–37; W. A. Serczyk, *Znaczenie chrztu Rusi dla Europy Wschodniej*, „Chrześcijanin w Świecie” 1988, nr 8/9, s. 77–86.

³ A. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi w XI w.*, Warszawa 1968, s. 15–16.

⁴ Według legendy to pogańscy książęta Tur, Dawid i Piotr przyjęli chrzest za panowania książąt kijowskich Askolda i Dira (IX w.). Анатолий Архимандрит, *Воспоминание о древнем православии Западной Руси*, Москва 1867 [Репринт. Белорусский экзархат Московской патриархии, Минск 1990], s. 12–13. Ю. А. Лабынцаў, *Тураўскія легенды. Памяць. Жыткавіцкі раён*, Мінск 1994.

⁵ Próbę rekonstrukcji najstarszej sieci eparchialnej na Rusi podjął m.in. E. E. Голубинский, *История русской церкви*, т. 1, ч. 1, Москва 1901, s. 333–344, 664–703, dla XI w. – polska praca A. Poppe, *Państwo i Kościół...*, passim.

poświęconym właśnie tej eparchii, zostaną zebrane informacje na temat jej powstania i funkcjonowania⁶.

Najstarsze dzieje eparchii turowsko-pińskiej łączą się z tradycją, wedle której biskupstwo z siedzibą w Turowie miał powołać do życia Włodzimierz I. Legenda ta powstała w XIV w. i jeszcze w XVII i XVIII w. była utrwalana i przekazywana w różnego rodzaju dokumentach⁷. W wieku XIV został nawet sfalszowany przywilej fundacyjny, który miał świadczyć o powstaniu tej eparchii w 1005 r. Sprzyjał temu zapis pod rokiem 988 w *Powieści minionych lat*, w którym czytamy, że Turów, obok Nowogrodu i Połocka, przypadł Światopełkowi I, co może przemawiać za pewną precedencją zaistniałą dopiero za panowania Światopełka II⁸. Wśród badaczy dziejów eparchii turowskiej znaleźli się historycy – E. Gołubinskij, J. Szczapow czy J. Łabynczau – którzy wspomniane źródła uznali za na tyle wiarygodne, że przyjęli tezę, jakoby interesująca nas diecezja powstała właśnie w początkach XI w.⁹, co

⁶ O powstaniu i funkcjonowaniu tej eparchii patrz: W. Walczak, *Powstanie i funkcjonowanie prawosławnej eparchii turowsko-pińskiej*, [w:] *Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля*, Київ 2010, s. 291–306; A. Mironowicz, *Powstanie diecezji turowskiej*, [w:] *Między Odrą a Uralem. Księga dedykowana Profesorowi Władysławowi Andrzejowi Serczykowi*, red. W. Wierzbic, Rzeszów 2010, s. 36–48.

⁷ Ciekawe jest, że w środowisku unickiej diecezji turowskiej XVII–XVIII wieku istniało przeświadczenie o Włodzimierzowych początkach tej eparchii: „Władcyństwo Turowskie y Pinski jest fundowane od Włodzimierza Wielkiego jako jest dawna traditia o tym i niepodejrzana y trwało tak in sua firmate przez czas niemały”. *Puncta albo instrukcyja y Informacyja o władcyństwie Turowskim y Pińskim*, Институт российской истории Российской академии наук в Петербурге (dalej – ИРИ РАН), kol. 52 (П. Доброхотова), op. 1, nr 19 (11.4.19), k. 1. Tradycja taka zapisana jest również w innym dokumencie z 1776 r.: *Instrukcja sprawy Turowskiej i Jego M[oj]ści Pana Wojewody wileńskiego*, ИРИ РАН, kol. 52 (П. Доброхотова), оп. 1, nr 35 (11.4.35), k. 1.

⁸ „Miał [Włodzimierz – przyp. W. W.] bowiem synów dwunastu [...]. I posadził Wyszeława w Nowogrodzie, a Iziaslawa w Połocku, a Światopełka w Turowie, a Jarosława w Rostowie”. *Powieść minionych lat*, przekł. i oprac. F. Sielicki, Wrocław 1999, s. 95. Źródło to powstało prawdopodobnie pod koniec XI lub na początku XII w. i przez niektórych badaczy jest uznawane za podstawowy tekst do badań nad wczesnym chrześcijaństwem na Rusi (taki pogląd podziela m.in. D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe 500–1453*, London 1971, s. 193). Zob. A. A. Шахматов, *Разыскания о древнейших русских летописных сводах*, [w:] *Летописи занятий Археографической Комиссии за 1907 г.*, Санкт-Петербург 1908, wypis 20; A. Порре, *Państwo i Kościół...*, s. 183–184.

⁹ E. E. Голубинский, *История русской церкви*, т. 1, ч. 1, s. 324 i nn.; Я. Н. Щапов, *Туровские уставы XIV в. о десятине*, [w:] *Археографический ежегодник за 1964 год*, Москва 1965, s. 255–258, 271–273, Ю. А. Лабынцаў, *Старая казка Палесся...*, s. 28 i nn.; A. С. Грушевский, *История турово-пинского княжества XI–XIII веков*, „Киевские

zresztą wydawało się dość prawdopodobne w świetle przypuszczeń, że Włodzimierz Wielki, jako niedawno ochrzczony, umożliwiał powstawanie poszczególnych biskupstw na terenie Rusi. Jeśli jednak bliżej przyjrzymy się sytuacji, w jakiej działał Rurykowicz, zauważymy przesłanki pośrednie, pozostające w sprzeczności z możliwością tworzenia przez księcia organizacji kościelnej. Należy zresztą pamiętać – i w tym miejscu wyraźnie podkreślić – że często okres tworzenia się poszczególnych państwowości był owiany otoczką legendy¹⁰. Już M. Hruszewskij pisze, że wobec braku pewnych informacji źródłowych należy tezę o powstaniu jakichkolwiek biskupstw za Włodzimierza traktować jako hipotezę¹¹. Zgadza się z tym większość badaczy, którzy datę

Университетские Известия”, Киев 1904, s. 6. E. M. Zagorulskij wspomina również o roku 1005, jednakże wskazuje na możliwość wcześniejszego erygowania turowsko-pińskiej eparchii, odnosząc to do bezpośredniej działalności Włodzimierza I Wielkiego po przyjęciu przez niego chrztu i składając się do roku 992 jako początków biskupstwa turowskiego. Dodajmy, że badacz ten opiera się na prorozycjach starszej, przedrewolucyjnej rosyjskiej tradycji historiograficznej. Э. М. Загорюльский, *Из ранней истории Туровской епархии*, [w:] *Вестник Белорусского экзархата*, т. 4: 1000-летие Туровской епархии: Материалы XI минских епархиальных чтений 24 июня 2005 г., посвященных 1000-летию Туровской епархии, Минск 2005, s. 35–39. Podobne zdanie wyraża przeprowadzający wieloletnie badania w Turowie znany archeolog białoruski Piotr Fedorowicz Łysenko. Twierdzi on, że przyjmowana powszechnie w środowisku badaczy białoruskich data 1005 roku jako początek istnienia biskupstwa turowskiego, a zaczerpnięta z *Patoryku kijowsko-pieczarskiego* zredagowanego i wydanego przez archimandrytę kijowsko-pieczarskiego Tryznę, jest niewiarygodna. Skłania się on do sytuowania tego wydarzenia na koniec X wieku (rok 992). Пор. П. Ф. Лысенко, *К вопросу об учреждении Туровской епархии*, [w:] *Вестник Белорусского экзархата*, т. 4: 1000-летие Туровской епархии: Материалы XI минских епархиальных чтений 24 июня 2005 г., посвященных 1000-летию Туровской епархии, Минск 2005, s. 17–23; idem, *Древний Туrow*, Минск 2004, s. 109–110; idem, *Туровская земля IX–XIII веков*, Минск 2001, s. 220–222; А. Крукоўскі, *Старадаўні Тураў і яго ваколіцы*, „Наш Край” 1926, № 8/9; А. Д. Каваленя, С. Шутавым, *Матэрыялы з дагісторыі Тураўшчыны, Працы археалагічнай камісіі*, т. 2, Мінск 1930. Pracom archeologicznym prowadzonym w Turowie poświęcona jest w całości publikacja Łysenki: *Сказание о Турове*, Минск 2006. Zauważmy przy tym, że w wyniku badań z lat sześćdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX wieku odkryto w Turowie pozostałości po jednej z największych cerkwi na terenie współczesnej Białorusi, wzniesionej w wieku XII (w 1963 r. odkryto fundamenty murowanej zamkowej cerkwi Świętej Trójcy z XII w. oraz księżęce sarkofagi). Dórownuje ona swymi rozmiarami sofijskiemu soborowi w Połocku (П. Ф. Лысенко, *Сказание о Турове*, s. 39–42). W swoim artykule Дзяніс Лісейчыкаў (*Фарміраванне сеткі уніяцкіх парафій на тэрыторыі Тураўскай епархіі ў 1596–1795*, [w:] *Kościół unicki w Rzeczypospolitej*, red. W. Walczak, Białystok 2010, s. s. 87–106) pisze, że diecezja turowska powstała rze- komo już w X w.

¹⁰ S. M. Kuczyński, *O wyprawie Włodzimierza I ku Lachom na podstawie wzmianki z r. 981 w „Opowieści lat doczesnych”*, [w:] *Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVIII w.*, Warszawa 1965, s. 96–97.

¹¹ М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 1, Львів 1898, s. 521–522.

przyjmowaną przez Gołubinskiego, Szczapowa i Łabucynaua zgodnie uznają za niewiarygodną ze względu na brak uzasadnienia źródłowego¹². Wskazują przy tym na przesłanki pośrednie, zgodnie z którymi Turów nie pełnił na przełomie X i XI w. istotnej funkcji administracyjnej czy politycznej. Znaczenia nabrał dopiero od 1088 roku, kiedy to stał się stolicą odrębnego księstwa pod władzą Świętopełka Izjasławowicza (byłego księcia nowogrodzkiego, a przyszłego władcy Kijowa)¹³. Świętopełk przebywał w Turowie w latach 1088–1093 i – według Andrzeja Poppego – to właśnie z jego aktywnością jako księcia ziemi turowskiej należy wiązać powstanie biskupstwa w Turowie (analogicznie jak to miało miejsce we Włodzimierzu Wołyńskim w czasach władania nim przez Jaropełka Izjasławowicza – brata Świętopełka – w latach 1078–1086¹⁴). Przymuszczenie to zdaje się być uzasadnione źródłowo, można zatem przyjąć, że **biskupstwo turowskie powstało tuż po 1088 r.**¹⁵ jako część

¹² Pośrednią przesłanką przeciwko tej tezie może być fakt, że na te ziemie przybył wraz z córką Bolesława Chrobrego biskup Rheibern, który w wyniku kłeski misyjnej w Kołobrzegu próbował podjąć misję na tych terenach. Tak oto relacjonuje Thietmar: „Brak mi zarówno wiedzy, jak wymowy, by przedstawić, jak wiele zdziałał on na powierzonym sobie stanowisku. Niszczą i palił świątynie z posążkami bożków. [...] Tego właśnie biskupa kazał pojmać król Włodzimierz wraz z swoim synem i jego małżonką...”. *Kronika Thietmara*, tłum., wstęp i komentarze M. Z. Jedlicki, Poznań 1953, r. 72, s. 570. Kolejnym argumentem za powstaniem prawosławnej eparchii turowsko-pińskiej w końcu XI wieku jest tekst z XII w. *Słowo o Marcinie*, który świadczy o istnieniu katedry turowskiej jeszcze przed 1144 r., kiedy eparchią tą zarządzali biskupi: Joachim, Szymon i Ignacy. М. Д. Приселков, *Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X—XII вв.*, „Записки историко-филологического факультета Санкт-Петербургского университета” 1913, ч. 66, s. 332–350.

¹³ Znaleźć można w literaturze stanowisko odmienne, w którym uznaje się Turów za na tyle ważne miasto, by Włodzimierz wysłał tam swojego starszego syna. Znaczenie tego grodu polegało również na tym, że stanowił bazę do dalszych wypraw słowiańskich drużyn i rodów na tereny Litwy. А. Миловидов, *О положеніи православія и русской народности въ пинскомъ удѣльномъ княжествѣ и городѣ Пинскѣ до 1793 года*, Москва 1894, s. 4.

¹⁴ Zauważmy, że – analogicznie jak w przypadku Turowa – także powstanie biskupstwa we Włodzimierzu Wołyńskim łączy się powszechnie we współczesnej literaturze z czasami Włodzimierza Wielkiego, chociaż od prawie stu lat wiadomo, że powstało ono wkrótce przed 1086 rokiem. Por. uwagi na ten temat w pracy: A. Gil, *Prawosławna eparchia chełmska do 1596 roku*, Lublin–Chełm 1999, s. 54–56. Patrz również: М. Гаусман, *Исторический очерк местечка Туров, прежней столицы Туровского княжества*, Минск 1877, *passim*.

¹⁵ Rok 1088, a więc czas, kiedy Świętopełk przeszedł z Nowogrodu do Turowa („Tegoż roku przeszedł Świętopełk z Nowogrodu do Turowa”, *Powieść minionych lat*, s. 160) stanowi *datum post quem* powstania biskupstwa turowskiego. Por. A. Poppe, *Biskupstwa na Rusi, 988–1300*, [w:] *States, societies, cultures East and West. Essays in Honor of Jaroslav Pelenski*, red. J. Duzinkiewicz, New York 2004, s. 836–837; idem, *Metropolici i książęta Rusi Kijowskiej*, [w:] G. Podskalsky, *Chrześcijaństwo i literatura teologiczna na Rusi Kijowskiej 988–1237*, Kraków 2000, s. 391. Krótka

prawosławnej metropolii kijowskiej¹⁶. Prawdopodobnie eparchia ta obejmowała obszary ówczesnego księstwa turowsko-pińskiego (Polesia), zaś w okresie późniejszym władcom turowskim incydentalnie podlegały tereny południowego Podlasia i Rusi Czarnej¹⁷. Z argumentacji pośredniej można jedynie wnioskować, że biskupstwo to mogło powstać dopiero za panowania Wsiewołda (1078–1093), kiedy Turów został stolicą dzielnicy księżęcej Świętopełka II. Wiadomo jest, że Świętopełk II przeniósł się z Nowogrodu do Turowa w 1088 r.¹⁸, co świadczy o podniesieniu rangi tego miasta oraz daje podstawy do przypuszczeń o zaistnieniu impulsu do stworzenia tutaj stolicy biskupiej. Jak zauważa A. Poppe, *objęcie władztwa nad terytorium stanowiącym część właściwej włości kijowskiej podkreślało wyraźniej prawo Izjasławowego syna do następstwa po Wsiewołodzie i jednocześnie awansowało Turów w hierarchii dzielnicowych ośrodków księżęcych*¹⁹.

Z pewnością za nieprawdziwe i przesadzone należy uznać wnioski H. Gelzera, który powstanie biskupstwa turowskiego datuje na wiek XIII²⁰, co potwierdzają nie tylko omówione wyżej przesłanki, ale także pochodząca

charakterystyka obu książąt w pracy: Л. Войтович, *Княжа доба на Русі: портрет еліти, Біла Церква, Бела Церковь* 2006, s. 353–355. Dodajmy, że Jaropełk był przez pewien czas także władcą Turowa. O kościelnej działalności obu władców por. odpowiednie fragmenty pracy: М. Д. Приселков, *Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв.*, СПб. 2003 (reprint wydania z 1913 roku).

¹⁶ A. Mironowicz jest również zdania, że należy mówić o diecezji turowskiej, przynajmniej w początkach jej istnienia. *Powstanie diecezji turowskiej*, s. 36–48. Tutaj też zostały omówione początki tej diecezji wraz z podaniem różnych legend.

¹⁷ Я. Н. Шапов, *Туrowskie уставы XIV в.*, s. 255–256; П. Ф. Лысенко, *Туrowsкая земля IX–XIII веков*, A. Mironowicz, *Przynależność diecezjalna Brzeźcia do końca XVI w.*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2007, nr 27, s. 8; T. M. Trajdos, *Biskupi prawosławni w monarchii Jagiełły*, „Nasza Przeszłość” 1986, vol. LXVI, s. 120–121. O eparchii pińsko-turowskiej w połowie XII w. wspominają również późniejsze źródła: „Starożytności tej Katedry ztąd pochodzą, że Ioachima Turowskiego Władkę już w roku 1146 czytałem, bo Pińscy Episcopowie oraz się u Turowskimi tytułują”. *Памятники российской словесности*, red. К. Калайдович, Москва 1821, s. 253.

¹⁸ A. Poppe trafnie zauważa, że Turów nie był znaczącym grodem jeszcze w 1078 r. (a przecież stolica biskupstwa stanowiłaby ważny element na mapie geopolitycznej ówczesnej Rusi i byłaby stolicą księżęcą), bowiem gdy Wsiewołod obejmował tron w Kijowie, Jaropełkowi Izjasławowiczowi przeznaczył Włodzimierz, „przydając” mu jednocześnie Turów. A. Poppe, *Państwo i Kościół...*, s. 187.

¹⁹ Ibidem, s. 187.

²⁰ H. Gelzer, *Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatum. Ein Beitrag zur byzantinischen Kirchen- und Verwaltungsgeschichten*, [w:] *Abhandlungen der philosophisch-philologischen Classe der könig. Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, XXI, München 1901, s. 588–589.

z 1144 r. pierwsza wzmianka o biskupie turowskim Joachimie²¹. A. Poppe tę pomyłkę niemieckiego badacza tłumaczy nieprawidłowym odczytaniem przez niego zapisu: zamiast Turów – Rostów²².

Ważnym czynnikiem, który przyczyniał się do rozwoju Cerkwi prawosławnej na tych terenach (szczególnie okolice Pińska) było położenie geopolityczne. Tereny te, przynajmniej w okresie średniowiecza, nie przeżywały takich spustoszeń jak Kijów, Perejaśław, Czernihów czy Włodzimierz. Jedynie Turów był obiektem napaści wrogów, został bowiem spalony i spustoszony w 1185 r. Wtedy już – jak się wydaje – większą rolę zaczął odgrywać Pińsk, położony na terenach trudno dostępnych²³.

O związkach interesującej nas eparchii z prawosławną metropolią kijowską świadczy też katedra turowska. Została ona wybudowana pod wezwaniem Zaśnięcia Bogurodzicy (sobór Uspieński), co niewątpliwie potwierdza jej ścisłe związki z klasztorem pieczerskim²⁴, z którego też prawdopodobnie pochodzili pierwsi biskupi²⁵. Ze *Słowa o mnichu Marcinie* wiemy, że sakrę biskupią na stolcu turowskim sprawowali kolejno po sobie Szymon, Ignacy i Joachim, u których to biskupów tytułowy mnich Marcin pełnił funkcję kucharza nadwornego²⁶. Schedę po nich przejął Cyryl z Turowa, który pełnił swe obowiązki w latach 1175–1182. Następnie biskupem został Laurenty (1182–1184)²⁷.

²¹ O Joachimie Turowskim wspominają późniejsze źródła. Jako pierwszą wzmiankowaną datę podaje się również 1146 r. *Памятники российской словесности...*, s. 253.

²² A. Poppe, *Państwo i Kościół...*, s. 185.

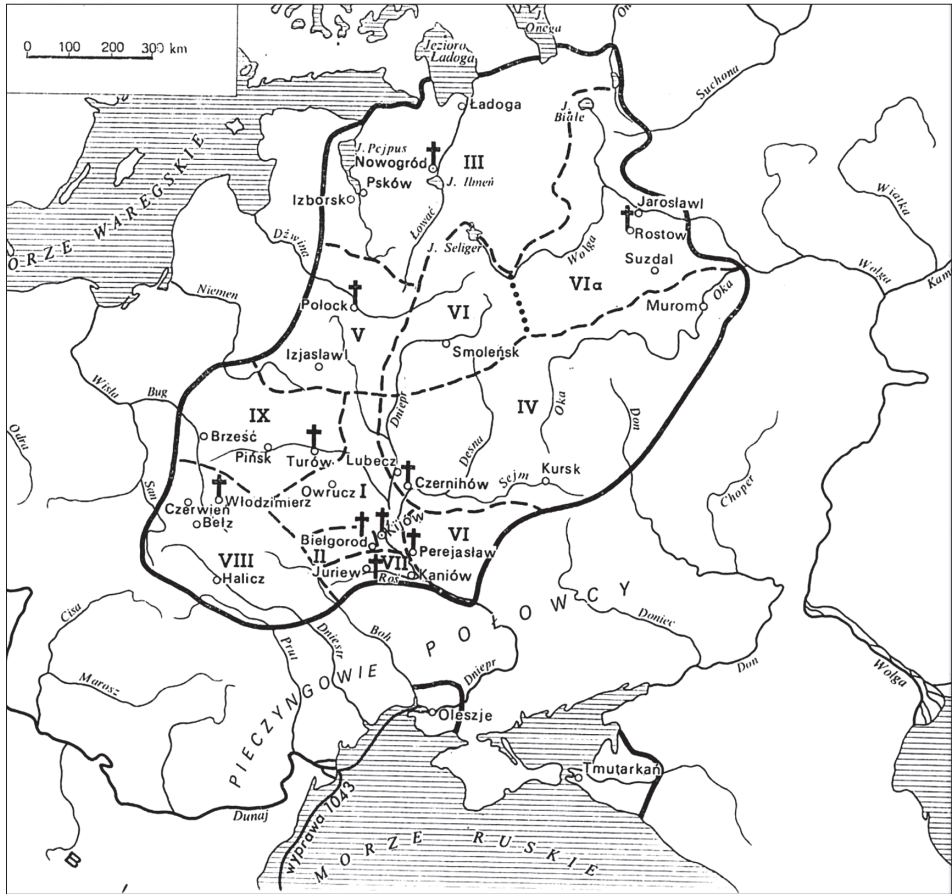
²³ A. Miłowidow pisze o nielicznych napadach Tatarów na Pińsk, ale traktować je należy jako wyjątkowe. A. Миловидов, *О положении православия...*, s. 10–12.

²⁴ E. E. Голубинский, *История русской церкви*, t. 1, ч. 1, s. 691; Макарий (Булгаков), *История Русской церкви*, t. 3, Москва 1891, s. 12; A. Poppe, *Państwo i Kościół...*, s. 202.

²⁵ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny za Piastów i Jagiellonów*, Białystok 2003, s. 29–30; G. Podskalsky, *Chrześcijaństwo i literatura...*, s. 57.

²⁶ *Собрание Русских Летописей*, т. II: *Ипатьевская летопись*, Санкт-Петербург 1908, col. 627; Д. И. Абрамович, *Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им*, Петроград: Издание Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук, 1916 [Памятники древнерусской литературы, 2], s. 199. *Słowo o mnichu Marcinie* powstało zapewne w XII w. i mówi o cudownym uzdrowieniu tytułowego mnicha przez męczenników Borysa i Gleba. Jest w nim wzmianka, że za życia biskupa Jerzego rzeczony Marcin odszedł ze służby kucharskiej, a wcześniej służył trzem kolejnym biskupom: Szymonowi, Ignacemu i Joachimowi. Stąd też mamy pewność, że eparchia ta istniała jeszcze przed 1144 r., przed biskupem Jerzym. G. Podskalsky, op. cit., s. 57.

²⁷ E. E. Голубинский, *История русской церкви*, т. 1, ч. 1, s. 680, 794; o występowaniu rościaci Cyryła Turowskiego patrz: И. П. Еремин, *Литературное наследие Кирилла Туrowsкого*, [w:] *Труды Отдела древнерусской литературы*, т. XI, Ленинград 1955, s. 342–346.

Mapa 1. Mapa diecezji prawosławnych w metropolii kijowskiej w XI w.

(Fragment mapy zaczerpnięty z książki: A. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi w XI w.*, Warszawa 1968).

Symbolem IX oznaczono diecezję turowsko-pińską.

Eparchia turowska powstała z podziału diecezji włodzimierskiej, która pierwotnie obejmowała ziemie przeznaczone Jaropelkowi przez Wsiewołda w 1073 r., oraz z Wołynia, Polesia i Naddniestrza, tak więc w jej skład w końcu XI w. weszły miasta: Turów, Pińsk, Brześć, Kamieniec, Kleck, Horodno, Drohiczyn i Bielsk²⁸. W 1086 r. doszło do podziału tych ziem, przez co

²⁸ M. Kosman, *Historia Białorusi*, Wrocław 1979, s. 44; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w Polsce*, Białystok 2006, s. 75; D. B. Miller, *The Kievan Principality in the Century before the Mongol Invasion: An Inquiry into Recent Research and Interpretation*, „Harvard Ukrainian Studies” 1986, vol. X, № 1/2, s. 223.

wyodrębniła się struktura ziemi turowskiej, która została nałożona na biskupstwo turowskie i obejmowała Polesie wraz z Brześciem²⁹. O strukturze i funkcjonowaniu prawosławnej eparchii turowsko-pińskiej wiemy niewiele. Niemniej jednak, dzięki badaniom A. Poppego, znamy zarys granic poszczególnych diecezji ruskich w XI w.³⁰

Prawosławna eparchia turowsko-pińska w XII–XVI w.

Nakreślony wyżej stan granic diecezji turowskiej nie utrzymał się długo. Uległ zmianie już w pierwszej połowie XII w., kiedy to doszło do podziałów poszczególnych księstw. I tak już za panowania Włodzimierza Monomacha Jarosław, syn Świętopelka II, objął w swe władanie – jako księstwo udzielne – Turów i Wołyń. Wkrótce jednak popadł w konflikt z wielkim księciem i musiał oddać księstwo wołyńskie. W 1125 r. część księstwa turowskiego została przyznana Wiaczesławowi, synowi Włodzimierza, który z kolei utracił je w wyniku wojen domowych³¹. Kolejny, szósty syn Włodzimierza II znów podzielił księstwo turowskie, tym razem na części ze stolicami w Turowie i Mozyrzu. Wiadomo, że już w połowie XII w. w skład eparchii turowskiej wchodziły m.in. ziemie Polesia ze Słonimem, Brześciem, Horodnem, Wołkowyskiem i Drohiczynem³². Choć ciągłe walki dzielnicowe nie gasły przez cały XII i XIII w.³³, książętom pińskim udawało się utrzymać niezależność swego księstwa aż do połowy XIII w. Zmieniło się to jednak w 1241 r., kiedy stolica biskupia została przeniesiona z Turowa na zachodnie Polesie, właśnie do Pińska. Trzeba w tym

²⁹ A. Poppe, *Państwo i Kościół...*, s. 203 (patrz również recenzję tej pozycji napisaną przez H. Łowmiańskiego, „Przegląd Historyczny” 1970, t. 77, z. 3, s. 792–796).

³⁰ W skład omawianej diecezji wchodziło Polesie z Brześciem, Pińskiem, Turów, Kamieniec, Kleck, Horodno, Bielsk, Drohiczyn. A. Poppe, *Państwo i Kościół...*, s. 202–203 oraz mapa diecezji ruskich w końcu XI w. Por także: J. Fijałek, *Średniowieczne biskupstwa Kościoła wschodniego na Rusi i Litwie*, „Kwartalnik Historyczny” 1896, t. X, s. 487–521.

³¹ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w Polsce...*, s. 75.

³² Н. И. Теодорович, *Город Владимир Волынской губернии в связи с историей Волынской иерархии*, Почаев 1893, s. 6–7.

³³ Od tego czasu można mówić już o eparchii turowsko-pińskiej. Pomimo że nazwy tej (pochodzącej od księstwa turowsko-pińskiego) używa się również dla wcześniejszego okresu, należy uznać to za błąd terminologiczny. Turów pełnił w XI w. znacznie ważniejszą rolę niż Pińsk, który znaczenia nabiera dopiero w XII w. Jak wykazują badania archeologiczne prowadzone na terenie osady pińskiej, warstwę kulturową wraz z wałem należy datować na wiek XI. T. Rawadina, *Nadpiś na korczagie iz Pinska*, „Kratkie Soobszczenija o Dokładach i Poliewych Issledowanijach Instytutu Archeologii AN CCP” 1957, nr 70, s. 150–153.

miejscu zaznaczyć, że badacze nie są zgodni co do podanej daty. W literaturze przedmiotu można spotkać głosy, jakoby przeniesienie stolicy księstwa nastąpiło po 1185 r., kiedy to Turów został doszczętnie spalony i spustoszony przez Tatarów, natomiast Pińsk, dzięki gwarantującemu pewną niedostępność położeniu geograficznemu, ocalał i mógł podporządkować administracyjnie zniszczone miasto³⁴. Możliwe jednak, że mamy do czynienia z dwoma okresami: najpierw przeniesiono stolicę diecezji, później administrację państwową. Należałoby przypuszczać zaistnienie tu pewnej niespójności czasowej, za czym przemawiałby fakt, że to stolica biskupia szła zazwyczaj za dworem książęcym, a nie odwrotnie.

W połowie XIV w. w skład wydzielonej administracyjnie diecezji turowskiej wchodziły cerkwie w Turowie, Mozyrzcu, Łuczycach, Dawidgródku, a także monasterium w Turowie, Mozyrzcu i Moroczy. Dopiero w XVI w. zaczęto zaliczać w skład diecezji turowskiej ziemie powiatów dawidgrodzkiego oraz mozyrskiego³⁵.

W wieku XIV biskupstwo turowsko-pińskie zostało włączone w granice Wielkiego Księstwa Litewskiego³⁶, ale Pińsk – choć podbity przez Litwę – nie stracił swojej pozycji. Wydaje się, że Wielkie Księstwo Litewskie nie ingerowało mocno w wewnętrzne stosunki polityczne w księstwie pińskim³⁷, a książęta

³⁴ А. Миловидов, *О положеніи православія...*, s. 17. Pińsk został spustoszony przez wojska tatarskie najdotkliwiej w XVI w. (zniszczono wówczas archiwum w klasztorze leszczyńskim i latopis Pińska autorstwa mnicha Teofanasa) oraz w XVII stuleciu, w latach 1654–1656, kiedy zostało spalone całe miasto. Ibidem, s. 12–13.

³⁵ Po reformie administracyjnej w latach sześćdziesiątych XVI stulecia cerkwie diecezji turowsko-pińskiej znalazły się w powiatach: kijowskim, mozyrskim, nowogrodzkim, pińskim i rzeszyckim.

³⁶ Nie jest znana dokładna data podporządkowania księstwa pińskiego Wielkiemu Księstwu Litewskiemu. Wiadomo jednakże, że za czasów Giedymina Pińsk stanowił już część Księstwa Litewskiego i był stolicą sporego obwodu administracyjnego, który obejmował tereny od ujścia Prypeci do Dniepru, czyli ziemie: księstwa turowsko-pińskiego, mozyrską z częścią Polesia Wołyńskiego, А. Миловидов, *О положеніи православія...*, s. 16–17; J. Wolff, *Ród Gedymina. Dodatki i poprawki do dzieł gr. K. Stadnickiego „Synowie Gedymina”, „Olgiard i Kiejstut”, „Bracia Władysława Olgiardowicza Jagiełły”*, Kraków 1886, s. 19–20 (Jurij Władymirowicz, książę piński z rodu Ruryka, umierając w 1292 r., pozostawił wdowę, synów i brata Demida. Dalszy los tych kniaziów nie jest dokładnie znany, niewątpliwie jednak wyzuci zostali ze swych posiadłości przez Gedymina, który dziedzictwo ich – Pińsk – nadał swemu synowi Narimontowi).

³⁷ А. Миловидов, *О положеніи православія...*, s. 16: „Litwa, zachowując jedność zewnętrzną, nie próbowała zniszczyć ich wewnętrznej organizacji państwowej, tak że w rzeczy samej nie stracili oni swej indywidualności politycznej, swojego pierwotnego ładu, praw i pradawnych zwyczajów: nie ruszmy rzeczy starych i nie wprowadzajmy nowych”.

pińscy najwyraźniej żyli dość zgodnie z księżętami litewskimi, o czym świadcząoby bratanie się rodów potwierdzone mieszanymi małżeństwami. Pod panowaniem litewskim pińscy możnowładcy poszerzyli swoje terytorium, m.in. przyłączając do niego Mozyrz i znaczną część wołyńskiego Polesia. Rozwijał się również sam Pińsk jako miasto handlowe³⁸.

W 1341 r. została reaktywowana metropolia halicka, którą – jak się здаje – powołał Kazimierz Wielki w ramach kompromisu zawartego z bojarami ruskimi. W sześć lat później w jej skład – obok biskupstw: halickiego, włodzimierskiego, przemyskiego, łuckiego, chełmskiego i smoleńskiego – weszło również interesujące nas biskupstwo turowsko-pińskie³⁹. W okresie tym pod jurysdykcję władcyków turowsko-pińskich podlegały symptomatycznie ziemie Rusi Czarnej wraz z Nowogródkiem, Horodnem, Słonimem, Wołkowyskiem, Słuckiem i Kopyłem oraz część północno-wschodniej Wołynia, co jednak zmieniło się już na przełomie wieku XIV i XV – włości diecezji były sukcesywnie uszczuplane, aż ostatecznie ograniczyły się wyłącznie do terenów Polesia⁴⁰.

Kolejne dwa stulecia w dziejach eparchii turowsko-pińskiej to okres dla badaczy dość problematyczny ze względu na skąpą bazę źródłową. Próbę rekonstrukcji podjęła jednak Walentyna Tiepłowa, której udało się ustalić nazwiska sprawujących po sobie urząd biskupów turowsko-pińskich dla okresu XV–XVI stulecia⁴¹.

Choć własność biskupia była przez państwo chroniona, znane są przypadki jej podważania przez właścicieli ziemskich zarówno w XV w., jak i w późniejszych stuleciach, nie wyłączając epoki unii. Wydarzenia te były odnotowywane nawet w przywilejach królewskich jako uzasadnienie potwierdzenia

³⁸ М. Чистович, *Очерк истории Западно-русской церкви*, ч. I, Санкт-Петербург 1882, s. 4.

³⁹ J. Fijałek, *Średniowieczne biskupstwa...*, s. 488. Spisy takich biskupstw występują we wcześniejszych stosunkowo materiałach źródłowych: w bulli papieża Piusa II (1458–1464) *Decens raputamus* (zob. *Documentae Pontificium Romanorum historiam Ucrainae illustrantia* (1075–1953), coll. A. G. Welykyj, t. 1, Romae 1953, nr 82, s. 145–147; A. Gil w książce o prawosławnej diecezji chełmskiej wspomina o datowanym na 1458 r. spisie biskupstw biskupa Makarija (autorstwo przypisywane metropolicie Izydorowi). A. Gil, *Prawosławna eparchia chełmska...*, s. 82.

⁴⁰ Я. Н. Щапов, *Туrowsкие уставы XIV в.*, s. 254–271.

⁴¹ В. А. Теплова, *Пинско Туrowsкая епархия накануне Брестской церковной унии*, [w:] *Вестник Белорусского экзархата*, т. 4: *1000-летие Туrowsкой епархии: Материалы XI минских епархиальных чтений 24 июня 2005 г., посвященных 1000-летию Туrowsкой епархии*, Минск 2005, s. 122–131 [polska wersja tego artykułu: W. Tiepłowa, *Eparchia pińsko-turowska przed unią brzeską (XV–XVI w.)*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2006, nr 2, s. 13–24].

nienaruszalności własności biskupa. Dysponujemy dziś wiedzą na temat podobnego zdarzenia dotyczącego własności Pińsk w początkach XVI w.⁴² Wiemy, że miasto zostało wówczas przydzielone Marii Gasztołdównie, tuż po śmierci jej męża Semena Olelkowicza, syna Aleksandra (Olelka) Włodzimierzowicza, księcia kijowskiego. Król Aleksander Jagiellończyk przepisał jej z dziedzictwa Olelkowiczów właśnie Pińsk⁴³. *Kniahinia Marya władała Pińskiem najprzód sama jedna; w 1473 r. komisarze, zjechawszy na miejsce, wydali wyrok w sprawie granicznej kniahini Semenowej z kniazem Iwanem Jurjewiczem. Następnie wspólnie z synem kniazem Wasilem Semenowiczem*⁴⁴. Po bezpotomnej śmierci jej chorowitego syna – Wasyla Olelkowicza – w 1495 r. to właśnie księżna Maria wraz ze swoją córką – Aleksandrą (Oleną) zarządzała księstwem pińskim⁴⁵.

⁴² Wiemy, że król Kazimierz Jagiellończyk przekazał dobra pińskie księżnej Semenowej Aleksandrowiczowej i „iey potomkom dał y darował, wszakosz iesli krol iego m[os]ć dóbr Pińska potrzebował by, tedy księżnie rownymiż oddać powinni”. *Lietuvos Metrika*, kn. nr 1 (1380–1584), Vilnius 1998, nr 543, s. 112.

⁴³ Po śmierci Semena Olelkowicza (1470 r.) król Kazimierz Jagiellończyk nadał przywilejem z dnia 27.04.1471 r. Marii Pińsk z przynależnościami wraz z obowiązkiem płacenia na rzecz króla odpowiednich danin. K. Stadnicki, *Bracia Władysława Jagiełły Olgierdowicza, króla Polski, Wielkiego Księcia Litwy*, Lwów 1867, s. 153–154. „Kazimierz krol dobra pinsko ze wszystkimi przynalieznościami kniehini Siemienowej Alexandrowicza kniehini Mary y iey potomkom dał y darował, wszakosz iesli krol iego m[os]cz dobr Pinska potrzebował, by tedy xiezne rownymiz dobrami oddać powinni”. *Lietuvos Metrika*, nr 543, s. 112. J. Wolff, *Ród Giedymina*, s. 17, 25, 108. „Po jego [Semena Aleksandrowicza – W. W.] śmierci [...] wdowie księcia Szymona, która była córką Iwana Gasztołda kniahini Semenowej Aleksandrowicza kniahini Maryi i jej potomstwu, przywilejem z d. 27 kwietnia 1471 r. nadał dobra Pińsk ze wszystkimi przynależnościami, zastrzegając sobie, że gdyby Pińska potrzebował, to księżnie inne, równe temu dobra w zamian wyznaczy”. Idem, *Kniazowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*, Warszawa 1895, s. 329.

⁴⁴ J. Wolff, *Kniazowie litewsko-ruscy...*, s. 329.

⁴⁵ O wspólnych rządach księżny Marii, jej dzieci w Pińsku mówią nam przywileje, zob. *Ревизия пуцц и переходов звериных в бывшем Великом княжестве Литовском срисовокуплением грамот и привилегий на входы в пуцци и на земли, составленная старостою Мстиславским Григорием Богдановичем Воловичем в 1559 году с прибавлением другой актовоей книги, содержащей в себе привилегии, данной дворянам и священникам Пинского повета, составленной в 1554 году. Приготовлены к печати начальником Центрального архива и его помощниками. Изданы Виленскою археографическою комиссиею, Вильна 1867*, s. 84, 95, 113, 126, 282, 287, 230. Maria Gasztołdówna zmarła w 1501 r. Księstwo pińskie po śmierci jej córki Oleny, przeszło w ręce męża Marii – Fiodora Iwanowicza Jarosławowicza (z dynastii Rurykowiczów). Po jego śmierci Pińsk przeszedł w ręce królowej Bony. *Testament Maryny z Trab Gasztołdówny Semenowej Olelkowiczowej, księżnej kijowskiej*, AGAD, Zbiór dokumentów pergaminowych, nr 7391. O wspólnych rządach księżny Marii, jej dzieci oraz jej zięcia w Pińsku mówią nam przywileje, zob. *Ревизия пуцц и переходов*, s. 84, 95, 113, 126, 282, 287, 230. Przywilej Zygmunta Starego, który konfirmuje dekret króla Alexandra między

Po zawarciu przez księżniczkę Aleksandrę w 1499 r. związku małżeńskiego z Fiodorem Iwanowiczem Jarosławowiczem⁴⁶, *nie chcąc więc dzielić władzy z zięciem, księżna Marya uzyskała od wielkiego księcia Aleksandra w styczniu 1499 r. potwierdzenie przywileju danego jej na Pińsk przez króla Kazimierza i jednocześnie wspólnie z córką [...] zapozwała [...] kniazia Semena Michałowicza Aleksandrowicza, aby Aleksandrę przypuścił do udziału w Słucku i Kopylu*⁴⁷. Po śmierci księżnej Marii (1501 r.) król Aleksander nadał Pińsk z przyległościami właśnie jej córce oraz Fiodorowi Jarosławowiczowi⁴⁸. Ten, już jako wdowiec (Helena zmarła w 1518 r.), wydał ówczesnemu biskupowi turowskiemu i pińskiemu Jonaszowi fundusz potwierdzony przywilejami wielkiego kniazia Witolda i króla Kazimierza Wielkiego dla turowskiego episkopatu na posiadłości Olhomle, Simonowicze, Radziwiłowicze i Wilcze⁴⁹. Książę Fiodor zmarł bezpotomnie trzy lata po swojej żonie, w 1521 r., a jego dobra zostały przekazane królowi Zygmuntowi I Staremu⁵⁰.

Innym przypadkiem naruszenia własności biskupiej był spór między władką turowsko-pińskim Wasjanem (1495–1509) a księżętami Janem Jarosławowiczem i Teodorem Iwanowiczem Jarosławowiczem, którzy zaczęli budować cerkwie na terenie eparchii turowsko-pińskiej bez wiedzy i zgody biskupa.

władką turowskim Wasjanem i kniazem Fiodorem, ИРИ РАН, kol. 52 (П. Доброхотова), оп. 1, nr 14 (11.4.14), k. 1.

⁴⁶ Fiodor Jarosławowicz – syn Iwana Jarosławowicza oraz Eudoksji (córki Fiodora Lwowicza Worotyńskiego), która jako wiano wniosła Pińsk oraz dzielnice jej ojca. Według K. Pietkiewicza ziemie Jarosławowiczów posiadały w ramach Wielkiego Księstwa Litewskiego autonomię. K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewski pod rządami Aleksandra Jagiellończyka*, Poznań 1995, s. 104–105, J. Wolff, *Kniazowie litewsko-ruscy...*, s. 155–157.

⁴⁷ J. Wolff, *Kniazowie litewsko-ruscy...*, s. 329.

⁴⁸ Ibidem, 155–156, 329.

⁴⁹ ИРИ РАН, kol. 52 (П. Доброхотова), оп. 2, картон 14, nr 3/15-1 fundusz opatrzony datą 15 lutego 1518 r., Turów). Roszczenia terytorialne w stosunku do biskupów pińsko-turowskich były obecne przez następne stulecia. Kopie przywileju księcia Fiodora: ИРИ РАН, kol. 52 (П. Доброхотова), оп. 2, картон 14, nr.: 3/15-2 (kopia z XVIII w.), 3/15-3 (kopia z 7 listopada 1671 r., Pińsk, wydana na prośbę biskupa Marcina Białozora), 3/15-4 (kopia z 3 marca 1627 r., Warszawa, List konfirmacyjny króla Zygmunta III, wydany biskupowi turowskiemu Grigorijowi Michajłowiczowi jako potwierdzenie funduszu kniazia Fiodora Jarosławowicza, zatwierdzający prawa turowskich biskupów do majątków); 3/15-5 (3 marca 1627 r., Warszawa, List konfirmacyjny króla Zygmunta III, wydany biskupowi turowskiemu Grigorijowi Michajłowiczowi jako potwierdzenie „funduszu” kniazia Fiodora Jarosławowicza, zatwierdzający prawa turowskich biskupów do majątków). Roszczenia terytorialne w stosunku do biskupów pińsko-turowskich były obecne przez następne stulecia.

⁵⁰ Chodzi o ziemie: Horodno, Rogaczew, Kłeck, Kobryń i Pińsk wraz z ich okolicami.

Cerkwie te były obsadzone duchowieństwem podlegającym pod jurysdykcję książęcą. Spór rozstrzygnął dopiero król Aleksander Jagiellończyk, który przyznał rację biskupowi turowsko-pińskiemu⁵¹.

Rządy rodów Olelkowiczów i Jarosławowiczów, z których to wywodzili się bohaterowie obu przytoczonych wyżej historii, zapisały się w dziejach jako złoty okres dla rozwoju prawosławia w biskupstwie turowsko-pińskim⁵². Oto jak pisze o nich Iwan Czystowicz:

Oba te rody były wierne wszystkiemu, co ruskie. Ich panowanie charakteryzowało się wzmocnieniem prawosławia w Pińsku i całej jego strefie wpływów, co nazywa się „złotym wiekiem” prawosławia na Polesiu⁵³.

Właśnie członkowie tych familii udaremnili próbę zawarcia unii kościelnej w 1441 r., gdy został wygnany z Kijowa główny sojusznik zawarcia unii

⁵¹ ИРИ РАН, kol. 52 (П. Доброхотова), оп. 1, nr 35 (11.4.35), k. 1. Choć sytuacje takie powtarzały się notorycznie, to znane są też przypadki dobrej współpracy (np. w 1522 r., kiedy Zygmunt Stary wydał kolejny przywilej biskupowi turowsko-pińskiemu). K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo...*, s. 159–160. Bywały również przypadki dobrej współpracy pomiędzy właścicielami ziemskimi a biskupami turowsko-pińskimi. Przykładem może tu być współpraca biskupa Marcina Białozora i Krystyny Anny z Lubomierza, która nakazała wręcz „świąszczennikom Popom Religiey Greckiey w Księstwie turowskim tak w miescie, jako i po wsiach będącym, przy zaleceniu łask [...] Abyście wszyscy Wieleb[nemu] Księdzu Białozorowi [...] posłusznemi byli według nadanych przywilejów i ustaw Świętej Pamięci przodków moich”. ИРИ РАН, kol. 52 (П. Доброхотова), оп. 2, картон 14, nr 3/36, k. 1.

⁵² Ibidem, s. 20–21. Dużą rolę w kształtowaniu własności ziemskiej w eparchii turowsko-pińskiej odgrywał ród Ostrogskich. Turów bowiem od 1508 r. był majątkiem hetmana Konstantego Iwanowicza Ostrogskiego. Otrzymał on tę miejscowość za gorliwe stłumienie rebelii Michała Glińskiego (prócz Turowa otrzymał w tym samym czasie również wsie Storożowce i Danielewicz oraz kamienice w Wilnie, w 1609 r. do jego dóbr dołączyły: Pełcza, Ptycza i Powsko). *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, t. 3, wyd. Z. L. Radziwiński, Lwów 1890, nr. 88 i 92, s. 58–59; A. Przeździecki, *Jagiellonki polskie w XVI wieku. Obrazy rodziny i dworu Zygmunta I i Zygmunta Augusta, królów polskich*, t. 2, wyd. J. Szujski, Kraków 1868, s. 42. O pozostałych dobrach księcia Ostrogskiego patrz: T. Kempa, *Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525 – 1608)*, s. 15–17. Dzięki majątkowi książę hojnie obdarowywał cerkwie prawosławne poszczególnymi nadaniami. W latach 1508–1513 książę Konstanty wraz z małżonką Tatianą oraz synem Ilią zapisali cerkwi Przeobrażeńskej w Turowie sad, pola z sianozębami, w 1520 r. soborowi Uspieńskiemu w Turowie podarowali sioła w Olhomle, Symonice, Radłowicze oraz jeziora i dań miodową z włości Smedyńskiej. *Archeograficzeskij sbornik...*, t. 4, Wilno 1867, s. 1–2; *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею*, t. 2, Санкт-Петербург 1847, s. 128–129, T. Kempa, *Działalność hetmana Konstantego Iwanowicza Ostrogskiego na polu prawosławia*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 1999, nr 12, s. 13.

⁵³ М. Чистович, *Очерк истории...*, s. 4, tłum. W. Walczak.

pseudo-Izydor, i zapewnili nietykalność Ławry Kijowsko-Pieczerskiej oraz jej intensywny rozwój. W samym Pińsku ufundowali cerkwie: Dmitriewską i Stawiecką⁵⁴. Poza tym w każdej sytuacji starali się udowodnić swoje przywiązanie do religii. Tytułując się skromnie *Z bożej łaski My...*⁵⁵, rozdawali ziemię zarządcom dóbr, zbierali podatki do swoich skarbców itd.⁵⁶ Nie wchodzili przy tym oczywiście w kompetencje Wielkiego Księcia Litewskiego, jednakże mieli sporą swobodę na swojej ziemi, co potwierdzają zanoszone w 1501 r. do króla Aleksandra skargi mieszczan pińskich na księcia Fiodora, że ten pobiera zbyt duże podatki. Na to Aleksander miał odpowiedzieć: *Коли тот есмо дали ему тотъ городъ у отчину, маеть его держати такъ, какъ то отчичь прибавляючи и расширяючи, какъ то сам нальбией разумбючи, какъ то господать отчинный свое имбние, бодлугъ данины и листовъ отца нашего*⁵⁷.

Jak wcześniej wspomniano, po śmierci Fiodora Jarosławowicza jego ziemie (Pińsk z domami i włościami mu podległymi, zamek plecki, Horodek, Rohaczew wraz z ich miasteczkami i włościami) przeszły w ręce króla Zygmunta I⁵⁸. W 1523 r. ziemia pińska z dworami: Kleckim, Horodkiem, Rohaczewem, ich miasteczkami i włościami, stała się prezentem władcy dla jego małżonki – Bony⁵⁹. Królowa swymi rządami doprowadziła Pińszczyznę do rozkwitu, a jej

⁵⁴ *Ревизия пуц и переходов...*, s. 221, 321.

⁵⁵ J. Wolff, *Ród Gedymina...*, s. 63, 87–321.

⁵⁶ Ibidem, s. 63, 84, 95, 222, 277, 282, 285, 287, 304, 311, 319 i in.

⁵⁷ *Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волыньском генерал-губернаторе*, t. I, Киев 1859, s. 191.

⁵⁸ „Fiedor Iwanowicz xiąże z Heleną zoną swą zamek Pinsk, Plecko, Horodek Dawidow, Rohaczow a Wiado ze wszystkimi ziemiami y skarbami swymi, cokolwiek od oycy y swiekra iey przyszły, daruie krolowi Zygmuntowi po śmierci iesliby potomstwa nie miał” (Wilno, 29 stycznia 1509 r.) *Lietuvos Metrika*, nr 529, s. 110. W przypadku natomiast potomka „tedy iusz krol jego m[os]cz w one dobra s potomkami swyi zadnego wstępu czynić nie ma, ale dzieci onych dobr uzywac maią”. Na wypadek zaś „jesliby xiężna pierwey umarła, a listy wszystkie, zapisy, przywileia, ktore ciz uczestniey na tych dobrach maią”. Ibidem, nr 539, s. 111–112. Sejm w Grodnie w dn. 9 lutego 1522 r. zatwierdził fundusz Fiodora Jarosławowicza z 15 lutego 1518 r., w którym przekazał on prawa biskupów turowsko-pińskich do majątków. ИРІ РАН, kol. 52 (П. Доброхотова), оп. 2, картон 14, nr 3/16-1; 3/16-2.

⁵⁹ „Krol Zygmunt z miłości i osobliwego umysłu swego przeciwko Bonie zonie swey najmilszey zamek y miasto pinskie z dworami y włościami do niego przynależącymi po śmierci zony xiążeczcia Fiedora, zesznego Iwana Jarosławowicza syna, prawem spadkowym zspadłych wesolek y z zamkiem pleckiem, Horodkiem, Rohaczewem y z ich miasteczkami y włościami krolowey Bonie dał y w posesią podał”. *Lietuvos Metrika*, nr 551, s. 113–114.

polityka przyciągnęła na te tereny ludność z Korony⁶⁰. Charakterystycznym rysem czasów jej władania na ziemiach księstwa pińskiego były nieznanne dotąd czynniki polonizacyjne w życia społecznym i politycznym nowych (zresztą nie tylko w Pińsku, ale również na ziemiach Rusi Litewskiej⁶¹). Królowa zaczęła wspierać katolicyzm, nadała ziemie franciszkanom⁶² w Pińsku, a w 1542 r. za jej przyczyną pojawia się zakon dominikański⁶³. Oto jak jej rządy na Pińszczyźnie podsumował A. Miłowidow:

Jej rządy w Pińsku były początkiem nasilenia elementów polskich na Rusi Litewskiej i w szczególności w Pińsku. Chociaż zgodnie z powszechną regułą litewskiej polityki „nie ruszać korzeni”, działać zgodnie z ustalonymi z dawien dawna obyczajami, „jak za dawna było”, ona również okazuje swój szacunek do lokalnej spuścizny, potwierdza przywileje i listy, wydane przez jej poprzedników miejskim cerkwiom i pińskim duchownym⁶⁴, jednakże, jako katoliczka, wyraźnie wspierała katolicyzm: nadawała darowizny na ziemie pińskim franciszkanom, za jej rządów w 1542 roku w Pińsku pojawił się klasztor dominikanów. Następnie, jako kobieta wyrachowana, zepsuta i oddana życiu świeckiemu, ona, korzystając z prawa patronatu, handlowała pińską katedrą episkopalną, przez co wprowadziła niemalże pokuszenie i zamęt w środowisku prawosławnych. Ostatecznie, co najważniejsze, za królową Boną przyszedł do Pińska tłum Polaków, którzy zajęli tu stanowiska urzędowe i zapoczątkowali wzmożoną kolonizację polską księstwa pińskiego i innych włości, znajdujących się pod władzą królowej⁶⁵.

Już 8 października 1523 r. królowa nadała swój pierwszy przywilej bojarom pińskim, następnie zaś – 4 marca 1524 r. i 2 grudnia 1524 r.⁶⁶ Potwierdziła również przywileje społeczności żydowskiej, wyznaczając im miejsce na

⁶⁰ Znane są nam liczne skargi Litwinów na politykę polonizacyjną Bony, która wprowadzała coraz więcej ludzi Korony. Podczas sejmów w Brześciu w latach 1542–1544 występują liczne doniesienia Królowi i prośby o reakcję na ten stan rzeczy: „Na Litwie i Rusi urzędy i ciwuństwa rozdawane są Lachom”. П. Батюшков, *Белоруссия и Литва*, Санкт-Петербург 1890, s. 158, 171.

⁶¹ A. Миловичов, *О положеніи православія...*, s. 23.

⁶² Franciszkanie w Pińsku byli od 1396 r., od kiedy książę turowsko-piński Zygmunt Kiejstutowicz nadał im klasztor i pierwszy tutaj kościół katolicki. Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego (dalej: BUWil), F 3-613, 807, 836, 1285.

⁶³ A. Миловичов, *О положеніи православія...*, s. 22.

⁶⁴ *Ревизія пуц и переходов*, s. 25, 224–252 i in.

⁶⁵ A. Миловичов, *О положеніи православія...*, s. 23–24.

⁶⁶ J. Wolff, *Ród Gedymina...*, s. 112.

szołę i okopiska⁶⁷, wspierała też niejednokrotnie ludność księstwa pińskiego w procesach o rozgraniczanie poszczególnych ziem⁶⁸.

Królowa Bona starała się także utrzymać dobra biskupów turowsko-pińskich, wykazując w tym względzie determinację, reagując natychmiast, gdy dobra te były zagrożone, a tak działo się zwłaszcza po śmierci poszczególnych władcyków⁶⁹. Próby zajmowania unickich dóbr skłaniały królową do wydawania specjalnych listów, w których informowała ona *bojarów, mieszczan i wszystkich innych poddanych turowskiego biskupstwa* o śmierci biskupa i o powołanym nowym władcyce⁷⁰.

Złoty wiek udzielnego księstwa turowsko-pińskiego zakończył się w roku 1556 r., kiedy zostało one przyłączone do ziem koronnych i tym samym straciło swój niezależny byt, a sam Pińsk od 1569 r. stał się miastem powiatowym⁷¹. Dla biskupstwa turowsko-pińskiego rozpoczął się czas kryzysu, którego nie należy raczej łączyć z jakimiś nadzwyczajnymi lokalnymi problemami; bardziej prawdopodobne, że był on echem ogólnego kryzysu prawosławia w całej metropolii kijowskiej. Działania Bony, szczególnie w zakresie gospodarczym, pozwoliły na pewne ożywienie w tym regionie, jednakże II połowa XVI w. jest, niestety, okresem zastoju. Odległość patriarchatu wobec prawosławnych na ziemiach polskich (nic nie pomogły próby reform Jeremiasza II podczas wizyty w Rzeczypospolitej) spowodowała przyspieszenie pod koniec XVI w. planowanych od dawna przez stronę rzymskokatolicką działań mających na celu

⁶⁷ 18.08.1533 r. Bona potwierdziła dokument z 29.08.1506 r. napisany w Pińsku, w którym Teodor Iwanowicz Jarosławowicz nadaje Żydom pińskim miejsce na szkołę i okopiska, Archiwum Państwowe w Krakowie, Oddział I Archiwum na Wawelu, A. Sang., Teki Rzymskie, teka II/8. k. 31–34.

⁶⁸ Archiwum Państwowe w Krakowie, Oddział I Archiwum na Wawelu, A. Sang., Teki Rzymskie, teka III/49, s. 191–192; teka X/57, s. 337–338.

⁶⁹ Np. Bona w 1549 r. wystąpiła do starosty trockiego ks. Janusza Jurewicza Dąbrowskiego, by natychmiast oddał ziemie zagrabione bezprawnie biskupowi turowskiemu. Dąbrowski wykorzystał sytuację śmierci biskupa Warłaama i próbował przejąć część majątku biskupiego. List Bony do Janusza Jurewicza Dąbrowskiego, 13.02.1549 r. z Warszawy, ИРІ РАН, kol. 52 (П. Доброхотова), оп. 2, картон 14, nr 3/26.

⁷⁰ Tak było np. w 1552 r., kiedy wysłała Bona informację o śmierci bp. Wasjana i powołaniu nowego Makarego. List królowej Bony do mieszczan, bojarów, starców, dziesiętników i wszystkich poddanych turowskiego biskupstwa, 14.05.1552 r. z Warszawy, ИРІ РАН, kol. 52 (П. Доброхотова), оп. 2, картон 14, nr 3/30-1; 3/30-2 (kopia).

⁷¹ Ibidem, s. 24–25. Królowa Bona przekazywała dobra z pańszczyzny w ręce mieszkańców ziem polskich. Tak było np. z ziemią sielecką, którą przekazała staroście pińskiemu i koبرىńskiemu Stanisławowi Falczewskiemu (3 maja 1555 r.). *Lietuvos Metrika*, nr 352, s. 80.

zawarcie unii i podporządkowanie prawosławia papieżowi. Tak się złożyło, że ówczesny władca turowsko-piński Leoncjusz Pełczycki był najgorętszym zwolennikiem wprowadzenia w Rzeczpospolitej unii, która była zresztą szansą dla prawosławia, nadzieją na odnowienie jego oblicza, jednak niosła ze sobą również groźbę stopniowej utraty jego ruskiej tożsamości (przynajmniej takie były obawy prawosławnych).

Podsumowując rozważania o dziejach prawosławnej eparchii turowsko-pińskiej w XII–XVI w. warto jeszcze wspomnieć o zamianach zachodzących w jej strukturze. Zgodnie z zapisami z 1552 r. w Pińsku znajdowało się aż 14 cerkwi: św. Dymitra (soborowa), św. Atanazego (Zamkowa), św. Jerzego, św. Mikołaja, Zmartwychwstania Pańskiego, św. Onufrego, św. Szymona Słupnika, św. Stefana, Świętej Trójcy, św. Michała, Narodzenia Najświętszej Marii Panny, św. Eliasza, św. Fiodora i dwie klasztorne: Barbary i Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny. W ciągu następnych ponad pięćdziesięciu lat były zbudowane jeszcze: cerkiew Ducha Świętego i Objawienia Pańskiego wraz z klasztorem⁷². Tak więc w czasie, gdy unia wchodziła do Pińska, zastała tam 18 cerkwi prawosławnych i trzy klasztory, co należy uznać za liczbę imponującą, z jaką w owych czasach wśród ruskich miast mogły równać się jedynie Wilno, Witebsk, Połock, Włodzimierz Wołyński, Halicz i Kijów⁷³.

W 1573 r. wpływ na objęcie katedry pińskiej zdobył książę Konstanty Wasyl Ostrogski, potężny orędownik prawosławia, pan na dobrach turowskich, posiadający przemożny wpływ na obsadę władcyturowsko-pińskiego, który doprowadziło do obsadzenia tam świąszczennika cerkwi zamkowej w Pińsku Cyryla Terleckiego (1576–1585)⁷⁴. Biskupstwo temu ostatniemu nadał 7 sierp-

⁷² Według niezachowanych spisów w 1522 r. w Pińsku było aż 800 domów, z czego tylko 28 należało do Żydów osiadających w Pińsku już w czasach Witolda, który zarządził dla nich przywileje. Mniej było katolików, którzy do roku 1564 nie mieli prawa do własności ziemskiej na Rusi Litewskiej; resztę stanowili prawosławni. Sto lat później, jeśli ufać polskiemu źródłem opisującym powstanie mieszkańców Pińska w 1648 r. za wiarę i narodowość, w Pińsku było już 5000 domów, a miasto miało do 30 000 prawosławnych obrońców. Wskazuje to na tradycję prawosławia na tym terenie. А. Миловидов, *О положеніи православія...*, s. 26.

⁷³ Ibidem, s. 24–25.

⁷⁴ W części turowskiej biskupstwa oddał K. Ostrogski pod jurysdykcję biskupa kilkanaście wiosek, z których jedna miała utrzymywać cerkiew w Turowie. T. Kempa, *Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej*, Toruń 1997, s. 242.

nia 1576 r. król Stefan Batory⁷⁵. Sam książę Ostrogiński w dalszym ciągu czuwał nad rozwojem sytuacji, prowadząc ożywione kontakty z diecezją pińską. Znany jest jego list z 1576 r., w którym martwi się on o morale duchowieństwa tej eparchii i potępia *wielkie nieprawidłowości*, niemoralne zachowania duchownych i bałagan w świątyniach⁷⁶.

* * *

Dzieje prawosławnej diecezji turowsko-pińskiej do końca XVI w. to czas zmian na wyznaniowej mapie Rzeczypospolitej. Eparchia ta, powstała ok. roku 1088 r., miała w swych dziejach zarówno okresy rozwoju, jak i znaczącego jego zahamowania. Do końca XII w. jej sytuacja była bardzo korzystna: za czasów Świątopełka II (1087–1113) diecezja rozszerzyła swoje terytoria, w jej skład wchodziły m.in. największe miasta tego obszaru, takie jak: Turów, Pińsk, Brześć, Kamieniec, Kleck, Słuck, Horodno, Horodok, Zdzitów, Nobel, Dubrowica, Kopył, Lachowicze, Śniadyń, Drohiczyn na Bugiem i Wołkowysk). Pierwszy z wymienionych, Turów, stał się w XII w. jednym z najbardziej znaczących ośrodków intelektualnych na ziemiach ruskich. Nie do przecenienia była w tym rola Cyryła Turowskiego, biskupa turowskiego w latach 1158–1182, którego tradycja była ściśle związana z prawosławiem. Na bazie jego wspomnień tworzono pewnego rodzaju świadomość religijną na tych terenach.

Niestety, złote czasy funkcjonowania eparchii zakończyły się wraz z rozbiem dzielnicowym kraju i związaną z nim niestabilnością polityczną, które negatywnie wpłynęły również na interesującą nas diecezję. Nie tylko musiała ona pogodzić się z malejącym prestiżem, ale także z utratą terenów, które włączano na przemian do metropolii litewskiej, halickiej i kijowskiej. W XV w. na znaczeniu stracił Turów, a funkcję stolicy biskupiej przejął Pińsk.

Od drugiej połowy XV stulecia możemy mówić już o dalszym rozwoju prawosławnej eparchii. Dzięki fundacjom i zapisom kolejnych właścicieli księstwa turowskiego i pińskiego (szczególnie znaczenie miały rody: Olelkowiczy – Semen, Maria i Wasyl, Jarosławowiczów – Iwan, Fiodor i Helena, oraz potężny

⁷⁵ *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией*, т. III (1544–1588), Санкт-Петербург, 1848, № 65, с. 188–189.

⁷⁶ М. В. Дмитриев, *Православие и реформация: реформационные движения в восточнославянских землях Речи Посполитой во второй половине XVI в.*, Москва 1990, с. 111.

ród Ostrogskich – Wasyl Fedorowicz i Konstanty Iwanowicz) mogła rozwijać się na tych terenach działalność cerkiewna.

Niestety, poziom kleru i ogólna sytuacja prawosławnych w Rzeczypospolitej sprawiły, że nie wiedzieli oni drogi wyjścia z kryzysu i szans na reformowanie religii. Właśnie tego rodzaju trudności, między innymi, sprawiły, że w początkach XVII stulecia mogła narodzić się unia, która próbowała zająć miejsce prawosławia.

Rozdział II

Dzieje unickiej eparchii turowsko-pińskiej

Trudno dziś dokładnie odtworzyć początki unickiej eparchii turowsko-pińskiej, brakuje bowiem źródeł, które pozwoliłyby je poznać. Wiadomo jednak, że wiążą się one nierozdzielnie z biskupem pińskim Leontym Pelczyckim (1585–1595; po jego śmierci Zygmunt III powołał na stolec piński ordynariusza omawianej diecezji, zwolennika unii, archimandrytę kobryńskiego, Jonę Hohola /1596–1602¹).

Biskup Leonty Pelczycki (1585–1595) jeszcze przed śmiercią – wraz z metropolitą kijowskim Michałem Rahożą (1589–1599) oraz biskupami Cyrylem Terleckim² (władzką łuckim, 1576–1585), Hipacym Pocijem (prawosławnym władzką włodzimierskim i brzeskim, 1593–1596, metropolitą halickim i lwowskim, 1599–1613), Grzegorzem Zahorskim (władzką połockim) i Dionizym

¹ *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею*, t. 4, Санкт-Петербург 1851, s. 118. Patrz też: T. Kempa, *Prawosławie i unia we wschodnich województwach WKL w końcu XVII w.*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2004, nr 22, s. 5–41.

² Na temat Cyryla Terleckiego patrz: Л. Тимошенко, *Єпископ Кирило Терлецький: родовід і початок духовної кар’єри*, „Дрогобицький краєзнавчий збірник”, Вип. IX (Дрогобич 2005), s. 202–213; idem, *Заповіти, смерть і поховання єпископа Кирила Терлецького*, „Дрогобицький краєзнавчий збірник” Вип. XI–XII (Дрогобич 2008), s. 467–483; idem, *Діяльність єпископа Кирила Терлецького на уряді Луцько-Острозької кафедри*, [w:] *Studia i materiały do dziejów chrześcijaństwa wschodniego w Rzeczypospolitej*, t. 5, red. A. Gil, Lublin 2009, s. 193–211. W tekście W. Tiepłowej można znaleźć informację, że Cyryl Terlecki urodził się w powiecie pińskim w miejscowości Wysokie Poczapowo, jednak nie znajduje ona potwierdzenia źródłowego, W. Tiepłowa, *Eparchia pińsko-turowska przed unią brzeską (XV–XVI w.)*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2006, s. 21.

Zbirujskim (władyką chełmskim) – podpisał się pod postanowieniami soborów unickich. W Rzymie w dniu 23 grudnia 1595 r., za pontyfikatu Klemensa VIII (1592–1605), zawarto unię, którą ogłoszono w Brześciu nad Bugiem (wówczas Litewskim) w cerkwi św. Mikołaja w dniu 9 października 1596 r.³

Trudny okres w pierwszej połowie XVII stulecia

O pierwszych latach funkcjonowania badanej diecezji unickiej dostępne źródła mówią niewiele. Brak jest jakichkolwiek informacji, które dawałyby całościowy obraz sytuacji na terenie władcytuwa turowsko-pińskiego. Znane są jedynie szczątkowe dane, które pozwalają stwierdzić, że unia przejęła parafie prawosławne w części pińskiej, a nie udało jej się dokonać tego samego w części turowskiej, gdzie ludność prawosławna manifestowała swój sprzeciw wobec przejmowania przez unitów parafii prawosławnych⁴.

Unia w omawianej eparchii rosła jednak w siłę i na początku wieku XVII miała już swoje plony, a wśród nich złożone w 1609 r. pismo potwierdzające jedność z Kościołem rzymskokatolickim, podpisane m.in. przez Jakuba Hrymaszewicza, który pełnił służbę kościelną w cerkwi św. Mikołaja w Mozyrzcu⁵.

³ *Акты, относящиеся к истории Западной России...*, s. 34–36. Podczas synodu brzeskiego prawosławny metropolita kijowski Michał Rahoza (1589–1599) oraz pięciu pozostałych biskupów: Hipacy Pociey, Cyryl Terlecki, Grzegorz Herman, Dionizy Zbirujski, Jona Hohol wraz z trzema archimandrytami uroczyście ogłosili akt unii kościelnej z Rzymem. O unii brzeskiej patrz przede wszystkim: *Documenta Unionis Berestensis eiusque auctorum (1590–1600)*, collegit, paravit, adnotavit editionemque curavit P. Athanasius G. Welykuj, Romae 1970, nr 228, s. 341–344; nr 231, s. 359–362; Л. Тимошенко, *Берестейська унія 1596 р.*, Дрогобич 2004, J. Krajcar, *Jesuits and the genesis of the Union of Brest*, „*Orientalia Christiana Periodica*” 1978, vol. 44. Skutki i sam proces tworzenia się unii brzeskiej opisał O. Halecki, *Od unii florenckiej do unii brzeskiej*, t. I–II, Lublin–Rzym, 1997; B. A. Gudziak, *Crisis and Reform. The Kyivan Metropolitanate, the Patriarchate of Constantinople, and the Genesis of the Union of Brest*, Cambridge–Massachusetts 1998 (polski przekład z uzupełnieniami: *Kryzys i reforma. Metropolia kijowska, patriarchat Konstantynopola i geneza unii brzeskiej*, Lublin 2008) – tutaj patrz bogata literatura przedmiotu.

⁴ Już w 1600 r. Zygmunt III nadał pińskiemu duchowieństwu unickiego protopopa. Институт российской истории Российской академии наук в Петербурге (dalej – ИРИ РАН), kol. 52 (П. Доброхотова), оп. 1, nr 12 (11.4.12).

⁵ *Археологический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленскаго учебного округа* (dalej: АСДЗСР), t. VI, Вильна 1869, s. 157. O pierwszych latach unii patrz: А. Миронович, *Православная Церковь и уния на территории Речи Посполитой в 1596–1620-х годах*, [w:] *Die Union von Brest (1596) in Geschichte und Geschichtsschreibung: versuch einer zwischenbilanz*, red. J. Marte, O. Turij, Lviv 2008, s. 49–78.

Przyswajanie unii na terenach Polesia przebiegało dość nierównomiernie. Wiemy, że we wschodnich częściach władcytuwa turowsko-pińskiego przyjmowano ją wolniej i z większymi oporami, o czym w znacznym stopniu decydowało położenie geopolityczne. Na wschodzie – w przeciwieństwie do zachodnich części eparchii – bardziej zakorzenione było prawosławie. Prawdopodobnie w pierwszej połowie XVII w. jedynie pojedyncze cerkwie na Turowszczyźnie stały się unickimi⁶. Trudności z akceptacją unii na tych terenach wynikały m.in. z obecności w tamtym rejonie w XVII w. oddziałów kozackich, które swą walkę opierały przeciw na hasłach obrony prawosławia i wyzwolenia spod ucisku katolików i unitów. Opór wobec unii był zresztą w XVII wieku zjawiskiem symptomatycznym. Zaczął się on ok. 1616 r. – z tego okresu pochodzą materiały, które świadczą o częstych protestach mieszczan przeciwko unii w Mozyrzu (dekanat mozyrski był wówczas największym dekanatem)⁷. Z kolei w latach 1620–1632 doszło na skutek antyunijnej działalności prawosławnych do przywrócenia diecezji prawosławnej na terenach Rzeczypospolitej Obojga Narodów⁸.

Obok walk o majątki cerkiewne problemem było samo duchowieństwo unickie. Pojawiały się skargi, również na biskupów turowsko-pińskich, że nabożeństwa nie są odprawiane zgodnie z kanonami, a duchowieństwo nie reprezentuje odpowiedniego poziomu. Jako jedna ze skarżących się na unicki kler zapisała się w dziejach Anna Chodkiewicz z Ostrogskich, która twierdziła, że pomimo upomnień dzieci nie są należycie uczone przez parochów⁹.

⁶ Д. Лісейчыкаў, *Фарміраванне сеткі уніяцкіх парафій на тэрыторыі «Тураўскай епархіі» ў 1596–1795 гг.*, [w:] *Кошціół unicki w Rzeczypospolitej*, red. W. Walczak, Białystok 2010, s. 87–106. W początkach XVII w. zauważamy stopniowe przechodzenie na unię, co zostało potwierdzone w akcie z 25.07.1609 r., w którym duchowieństwo prawosławne podporządkowało się Kościołowi rzymskokatolickiemu. Akt ten podpisał również duchowny z cerkwi św. Mikołaja z Mozyrza, co świadczy o dotarciu unii już na początku XVII w. również do wschodnich rejonów władcytuwa turowsko-pińskiego, zob. АСДЗСР, т. VI, Вільна 1869, s. 157.

⁷ *Хроніка Убарыцкага Палесся*, oprac. А. І. Атнагулаў, рэд. В. Н. Насевіч, Мінск 2001, s. 51.

⁸ Ibidem. W 1632 r. w instrukcji na konwokację warszawską dowiadujemy się o nastawieniu unitów do tej sytuacji – dostrzegli oni w niej zagrożenie dla dalszych postępów unii. Ich M[o]ściom Panom Posłom Powiatu Pińskiego Contenta starożytności praw przywilejów i konstytucji sejmowych, Росийская национальная библиотека, Санкт-Петербург (dalej – РНБ), Автографы Дубравскаго, ф. 971, nr 127, nr 43, k. 189–190v.

⁹ List wojewodziny wileńskiej, hetmanowej Wielkiego Księstwa Litewskiego Anny Chodkiewicz z Ostrogskich o niesumienności duchownych turowskich i o obowiązku biskupa turowskiego i pińskiego, by pilnować, żeby nabożeństwo w cerkwiach było odprawiane zgodnie

Ta sama osoba stała się też stroną konfliktu z ówczesnym władzą unickim Grzegorzem Michałowiczem. Pierwszy spór między nimi dotyczył ziem biskupa turowsko-pińskiego przejętych przez księżną na początku lat dwudziestych XVIII w. Jego zakończeniem miała być decyzja króla Zygmunta III, który nakazał księżnej zwrot niesłusznie przejętych dóbr¹⁰, ta jednak nie podporządkowała się decyzji królewskiej i w dalszym ciągu powiększała swoje posiadłości kosztem unitów¹¹. W drugiej połowie lat dwudziestych (drugi spór) księżna chciała z kolei przejąć dobra biskupie na Turowszczyźnie¹² oraz przenieść cerkiew zamkową w inne miejsce, tłumacząc swoje plany między innymi brakiem dowodów na przynależność Turowa do eparchii pińskiej (*Do tego rzecz bardzo przeciwna i wątpliwa jest, jeżeli turowskie władctwo do pińskiego należy albo nie; zaprawdę póki się to nie pokaże nic się nie może w tej sprawie uczynić*¹³). Twierdziła, że nie ma żadnego królewskiego przywileju na władctwo turowskie, *albowiem wszystkie dobra cum iure patronatus przynależą do dziedziców Ich M[oj]ści Książąt Ostrogskich*¹⁴, ale zdawała sobie sprawę z trudności; wiedziała, że niełatwo będzie uzyskać te tereny dla siebie.

Mieszkańcy Turowa negatywnie oceniali zapędy wojewodziny księżnej Ostrogskiej, a szczególnie niechętni byli przeniesieniu cerkwi zamkowej w inne miejsce. Konflikt trwający kilka lat został zażegnany 29 września 1631 r., kiedy to za sprawą mediacji Albrychta Stanisława Radziwiłła władca turowsko-piński

z kanonami „greckiej religii”, i by małe dzieci pobierały naukę na koszt duchowieństwa oraz uczyły się języka polskiego i łaciny. ИРИ РАН, кол. 52 (П. Доброхотова), оп. 2, картон 14, nr 3/7.

¹⁰ 05.03.1627 r., Warszawa: List upominalny króla Zygmunta III do Anny Chodkiewicz, księżnej Ostrogskiej, z żądaniem 3000 kop groszy litewskich, zwrotu biskupowi turowskiemu Grigorijowi Michałowiczowi bezprawnie zajętych przez nią posiadłości biskupów turowskich. Институт российской истории Российской академии наук в Петербурге (dalej – ИРИ РАН), кол. П. Н. Доброхотова (к. 52), оп. 2, картон 14, nr 3/46-1, k. 1.

¹¹ 09.08.1627 r., Pińsk: Wyciąg z ksiąg miejskich powiatu pińskiego wydany przez sędziego miejskiego powiatu pińskiego, Piotra Dostojewskiego biskupowi turowskiemu i pińskiemu Grigorijowi Michałowiczowi o tym, że księżna Anna Chodkiewicz, pomimo przekazania jej przez dworzanina królewskiego Andrieja Terleckiego kopii „listu upominalnego” króla Zygmunta III z żądaniem przekazania bezprawnie przez nią zajętych posiadłości biskupa turowskiego, żądaniu się nie podporządkowała. ИРИ РАН, кол. П. Н. Доброхотова (к. 52), оп. 2, картон 14, nr 3/46-3, k. 1.

¹² „Przydaię do tego, że to będzie wielkiej trudności i rzecz pełna niebezpieczeństwa, turowskiego władkę oddalić z tamtego miejsca”. ИРИ РАН, кол. П. Н. Доброхотова (к. 52), оп. 2, картон 14, nr 3/46-3, k. 1v.

¹³ ИРИ РАН, кол. П. Н. Доброхотова (к. 52), оп. 2, картон 14, nr 3/42, k. 1r.

¹⁴ Ibidem.

otrzymał Olhomle, Radziłowicze i Symonicze. W akcie ugody znalazł się też zapis, na mocy którego do biskupa miały wrócić także inne sporne ziemie¹⁵. Przekazanie przez księżną dóbr miało nastąpić z naruszeniem postanowień ugody¹⁶.

W Pińsku unia była obecna od początku XVII w. Już w 1607 r. przejęła klasztor w Leszczach, pozbawiając tym samym prawosławnych głównego ośrodka religii w tym regionie¹⁷. Nowe centrum klasztorne dla Pińska powstało w 1633 roku, kiedy to Raina Haraburdina, żona sędziego ziemskiego pińskiego, na swoim placu, zw. Położowskim, wybudowała prawosławnym cerkiew Objawienia Pańskiego¹⁸, do którego przeszli dotychczasowi mnisi z Leszcz. Pozwolenie na budowę klasztoru wraz z cerkwią i szkołą wydał sam król Władysław IV Waza, który jednocześnie zezwolił prawosławnym także na założenie w Pińsku prawosławnego bractwa. Król zatwierdził bractwo, zezwolił na budowę cerkwi i nadał prawo do *prowadzenia szkoły nauk wyzwolonych, języków greckiego, łacińskiego, ruskiego i polskiego, posiadać seminarium i zakładać szpital*¹⁹. Bractwo to odegrało ważną rolę w utrzymaniu tradycji prawosławia

¹⁵ 16.10.1631 r., Nowogród: Wyciąg z dokumentów z ksiąg miejskich zamku nowogrodzkiego wręczony biskupowi turowskiemu Grigorijowi Michajłowiczowi, zawierający świadectwo („wyznanie”) królewskiego generała Aleksandra Lwowicza o przekazaniu, zgodnie z decyzją Anny Chodkiewicz, księżnej Ostrogskiej, własności biskupstwa turowskiego biskupowi turowskiemu, o naruszeniach, które miały miejsce podczas tego przekazania, odbywającego się w obecności rewizora Anny Chodkiewicz, księdza Mikołaja Aleksandra Ramulta i starosty turowskiego Adama Kuczyny, o zajęciu turowskiej cerkwi zamkowej przez jezuitów, o pozwoleniu na budowę nowej cerkwi w innym miejscu. ИРИ РАН, кол. П. Н. Доброхотова (к. 52), оп. 2, картон 14, nr 3/43-1.

¹⁶ 3.10.1631 r., Nowogród: Wyciąg z ksiąg miejskich zamku nowogrodzkiego wydany biskupowi turowskiemu i pińskiemu ojcu Grigorijowi Michajłowiczowi i zawierający jego „protestację” przeciwko księżnej Annie Chodkiewicz z Ostrogskich, wprowadzoną do ksiąg miejskich z powodu naruszeń procedury przekazania przez nią majątku cerkiewnego turowskiej cerkwi zamkowej we władanie eparchii turowskiej, odbywającego się za pośrednictwem księdza Ramulta. ИРИ РАН, кол. П. Н. Доброхотова (к. 52), оп. 2, картон 14, nr 3/43-2. *Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов*, t. 1: 1470–1700, Санкт-Петербург 1897, s. 591.

¹⁷ Wołyniak (J. M. Giżycki), *Siedziba bazylianów w Torokaniach*, Kraków 1906, s. 10–24.

¹⁸ Klasztor został ufundowany w 1636 r. Powstał dzięki współpracy szlachty i mieszczaństwa ruskiego. *Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею*, t. 3: *Акты Брестского гродского суда*, Вильна 1870, nr 25, s. 32, s. 39–41; A. Mironowicz, *Życie monastyczne w dawnej Rzeczypospolitej*, [w:] *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, P. Chomik, Białystok 2001, s. 36; A. Mironowicz, *Metropolita Józef Nielubowicz-Tukalski*, Białystok 1998, s. 11; T. Kempa, *Fundacje monasterów prawosławnych w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku*, [w:] *Życie monastyczne*, s. 74.

¹⁹ *Собрание древних грамот и актов городов Минской губернии, православных монастырей, церквей и по разным предметам*, Минск 1848, nr 164.

w tym regionie. *Zasługa historyczna bractwa pińskiego polegała nie tylko na tym, że stworzyło ono szkołę, szpital, budowało cerkwie, broniło przed unitami, zwracało się z prośbami do patriarchy [...], lecz także na działalności moralizatorskiej, na wzmocnieniu wśród współwyznawców prawosławia, tłumaczenia szkody i niebezpieczeństwa unii*²⁰.

Należy zauważyć, że wspomniana zgoda na budowę centrum klasztornego nie była pierwszym gestem Władysława IV w kierunku wyznawców prawosławia. Już po śmierci Zygmunta III podczas sejmu koronacyjnego (16 marca 1633 r.) wydał on *Dyplom* wprowadzający nowy stan dla prawosławnych: uznano ich hierarchię cerkiewną, zatwierdzono posiadane przez prawosławnych świątynie, bractwa, szkoły, drukarnie, a przede wszystkim zagwarantowano prawosławnym wolność kultu²¹.

Wśród unitów stopniowe wzmocnianie się prawosławia budziło wyraźne niezadowolenie, a nawet agresywne reakcje. I tak na przykład 13 października 1614 r., *zebrawszy kilkaset swych poddanych i uzbroiwszy ich, poprowadził [biskup Pasjusz Onyszkiewicz Sachowski – W. W.] ów tłum, w którym znajdowały się również osoby duchowne, unicy, do nowego klasztoru. Jedni przeszli ogrodzenie, inni przebili się przez wrota i zaczął się haniebny rabunek i rujnowanie cerkwi i klasztoru. Dach został zniszczony, a cerkiew rozebrana bał po balu, przy czym krzyż i obrazy zostały rozbite. Mienie cerkiewne zostało zabrane, mnisi i służący zostali pobici i poranieni, a bale po cerkwi puszczone z biegiem rzeki Piny*²². Skończyło się to sądem, który przegrała strona prawosławna.

Przytoczony fragment doskonale oddaje ówczesną atmosferę konfliktu i pozwala unaocznić trudności, jakie towarzyszyły przyjmowaniu unii na Pińszczyźnie²³. Działania podobne do przywołanego wpisywały się w swój czas, dla którego rysem charakterystycznym stało się zdobywanie przez unię cerkwi prawosławnych oraz pozyskiwanie duchownych. W 1617 r. wszystkie cerkwie w Pińsku stały się unickimi – wyjątkiem była jedynie cerkiew pw. św. Fiodora,

²⁰ А. Миловидов, *О положеніи православія и русской народности въ пинскомъ удѣльномъ княжествѣ и городѣ пинскѣ. До 1793 года*, Москва 1894, s. 47.

²¹ Svenska Riksarkivet (Stockholm), Skoklostersamlingen, E8602, koperta II Acta Ecclesiastica, karty niepaginowane. Макарий (Булгаков), митр., *История русской церкви*, кн. XI, Санкт-Петербурге 1883, s. 460. Szerzej o tym zagadnieniu: A. Mironowicz, *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*, Białystok 1997, s. 57–58; C. Марозава, *Уніяцкая царква и культурна-гістарычным развіцці Беларусі (1596–1839)*, Гродна 1996, passim.

²² А. Миловидов, *О положеніи православія...*, s. 43–44.

²³ Ibidem, s. 45.

którą utrzymywali mieszczenie pińscy. I tu jednak sytuacja pozostawała skomplikowana, o czym najlepiej świadczy fakt, że wspomniana świątynia w ciągu lat 1613–1617 przechodziła w ręce unitów i trzykrotnie – ostatecznie w 1633 r. za Władysława IV²⁴ – była zwracana prawosławnym.

Pewnym wsparciem w omawianym okresie byli dla unitów sprowadzeni do Pińska w 1635 r. za przyczyną Radziwiłłów jezuiti²⁵. Zbudowali oni kościół z klasztorem w Pińsku i duże kolegium jezuickie²⁶, po czym zwrócili się do Władysława IV, aby naszym *Collegium Pinskim od nas erygowanym y fundowanym opiekać, onego y Oyców w nim mieszkających, od wszelakich krzywd bronić*²⁷.

Skutki wojen z Kozakami i Rosją w poł. XVII w.

Lata trzydzieste XVII wieku to początek niezwykle trudnego dla unii okresu brutalnych spustoszeń i grabieży dokonywanych przez wojska zaporoskie na Polesiu. Świadectwo o licznych prześladowaniach odnajdujemy m.in. w liście samego metropolity Józefa Welamina Rutskiego, wielokrotnie występującego w swych pismach przeciw takim wyprawom:

*Cosaci euntes Smolenscum quacunq̄ue transiverunt, quaerebant, esentne Sacerdotes uniti. Si inveniebant, male tractabant; si fugiebant, mittebant qui eos quaerent, et adducendo ad se, barbas tundeabant, flagris caedebant, fustibus percutiebant*²⁸.

Adresatem cytowanego listu był ówczesny biskup turowsko-piński Rafał Korsak, który sam niejednokrotnie skarżył się na represje, z jakimi się spotykał. Znany jest m.in. dokument z 1633 r., w którym pisze on o przejmowaniu poszczególnych cerkwi, np. św. Fiodora w Pińsku²⁹.

²⁴ Ibidem, s. 44.

²⁵ Akta fundacji kolegium jezuickiego w Pińsku (lata 1635–1636), Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej – AGAD), Archiwum Radziwiłłowskie (dalej – AR) VIII, nr 444, s. 46; Biblioteka Vilniaus Universitetas, Vilnius, Dział Rękopisów, Ф. 43, sygn. 32663, 36, 429, 738, 1682.

²⁶ Институт Истории Материальной Культуры Российской Академии Наук, Санкт-Петербург, ф. 4, оп. 1, nr 38, k. 1.

²⁷ AGAD, AR VIII, sygn. 444, k. 2.

²⁸ J. W. Rutski do biskupa pińskiego, Ruta, 25.11.1633, [w:] *Epistolae Josephi Ruskij Metropolitanæ Catholicæ (1613–1637)*, ed. P. Athanasius G. Welykyj, Romae 1956 (seria: Analecta OSBM, Sectio III), s. 289.

²⁹ АСДЗСР, т. VI, s. 179–183.

Z czasem sytuacja tylko się pogarszała. Z powodu bliskości ziem ukraińskich Pińsk i okolice miasta stawały się obiektami częstych najazdów Kozaków i wojsk rosyjskich podczas wojen 1648–1667³⁰. Okoliczności te zagroziły zaniknięciem w pewnym okresie unii z ziemi pińskiej.

Duży wpływ na losy unii na Pińszczyźnie i dzieje samego miasta Pińska miało pod koniec lat czterdziestych powstanie wywołane przez Bohdana Chmielnickiego, w którym – co zauważa i wyczerpująco opisuje specjalista od Kozaczyzny siedemnastowiecznej, Mariusz Drozdowski³¹ – niezwykle istotny okazał się czynnik religijny, a konkretniej przyświecający Kozakom postulat obrony prześladowanego prawosławia³². Posługujący się hasłami „wyswabadzania” prawosławnych Chmielnicki pozyskiwał ludzi do wojska, wzbudzając przy okazji nienawiść nie tylko do rzymskich katolików, ale również do unitów. Oto jak wydarzenia roku 1651 opisuje w swym pamiętniku Mikołaj Jemiołowski:

Ażeby był Chmielnicki siły polskie rozerwał, gdy się sam na lato do Polski gotuje, Krzeczowskiego niejakiego, pułkownika, szlachcica (albowiem szlachty już się było do niego nawiązało) w pięciudziesiąt tysięcy, z Zadnieprza do Litwy wyprawił, który drugie tyle ludzi w Polesiu i w Białej Rusi nawerbowawszy, mimo Mohylów, Starodub, Shuck, Pińsk i dalej w Litwie miast dobywał, pustoszył i wszelkie morderstwa i łupiestwa czynił przez czas niemały, żadnego od Litwy nie mając wstrętu³³.

Powstanie objęło swoim zasięgiem całą Pińszczyznę, zajęte zostały miasta: Pińsk, Mozyrz i Homel, a oddziały Chmielnickiego podeszły nawet pod

³⁰ Д. В. Лісейчыкаў, *Схаваныя уніяцкія прыходы Пінскага павета канца XVIII – першай трэці XIX стст.*, „Архіварыус” 2006, nr 4, s. 117–129; o polityce Kozaków wobec Żydów pińskich patrz: M. Nadav, *The Jewish Community of Nemyriv in 1648: Their Massacre and Loyalty Oath to the Cossacks*, „Harvard Ukrainian Studies” 19984), vol. VIII, № 3/4, s. 378–395.

³¹ M. Drozdowski, *Religia i Kozaczyzna w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku*, Warszawa 2008, s. 175–205.

³² A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*, Białystok 2001, s. 94. O roli wyznania w świadomości Kozaków patrz przede wszystkim: T. Chynczewska-Hennel, *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i Kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w.*, Warszawa 1985, s. 74–115.

³³ M. Jemiołowski, *Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648–1679)*, oprac. J. Dziegielewski, Warszawa 2000; Chęć obrony unitów dostrzegalna jest również w instrukcjach poselskich powiatu pińskiego. Widać to w instrukcji głoszącej, że wywołanie wojen kozackich było dziełem duchowieństwa schizmatycznego. Potwierdzają się oskarżenia wobec prawosławnych, że wywołali oni niepokoje w eparchii turowsko-pińskiej. AGAD, AR VIII 720, k. 57.

Grodno i Brześć. W 1648 r. Pińsk został zajęty przez oddział kozacki płk. Maksyma Hładkiego³⁴, przez co znów wszystkie cerkwie na jego terenie powróciły w ręce prawosławnych. 9 października 1648 r. miasto zdobył strażnik litewski Hrehory Mirski ze swoimi wojskami³⁵, wskutek czego z kolei cerkwie ponownie trafiły w ręce unitów³⁶.

Zniszczeniami, jakich doznało miasto na skutek napadów wojsk kozackich, zainteresował się polski sejm, który nakazał odbudowanie umocnień i wałów:

Miasto Pińsk przyległe niebezpieczeństwu, nie mając słusznego ufortyfikowania naprzeciwko inkursom nieprzyjacielskiem, wnosilo przez Posłów Ziemijskich instancją, aby tam municya erygowana była, y wał reformowany. Przeto powagą Seymu tego postanawiamy, y na obywatel miasta Pińska te powinność wkładamy, y wszelakich jurysdykcyi ludzie, także włość tameczna, wał pomieniony w Pińsku reformowali, y tę Nam municją nieodwłocznie ufortyfikowali³⁷.

Kolejnym druzgocącym dla Pińska wydarzeniem, po wojnie z lat 1648–1651 oraz po powstaniu turowskim 1648 roku, okazała się wojna Wielkiego Księstwa Moskiewskiego z Rzeczpospolitą pomiędzy rokiem 1654 a 1667. W latach 1654–1656 miasto spalono, a tymczasową stolicą został ponownie Turów³⁸. W 1654 r. metropolita unicki Antoni Sielawa (1641–1655) przekazał biskupstwo turowsko-pińskie w tymczasową jurysdykcję³⁹ Andrzejowi Kwaśnickiemu-Złotemu (1654–1665), którego działalność, czy nawet zwierzchność nad cerkwiami, została ograniczona po ponownym wkroczeniu wojsk kozackich na tereny Pińszczyzny⁴⁰. Głównym przeciwnikiem Kraśnickiego był prawosławny

³⁴ H. Wisner, *Janusz Radziwiłł wobec wybuchu powstania 1648 roku. Od śmierci Władysława IV do elekcji Jana Kazimierza*, [w:] *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*, вип. 1, Київ 2000, s. 186 i n.; W. Biernacki, *Powstanie Chmielnickiego. Działania wojenne na Litwie w latach 1648–1649*, Zabrze 2006, s. 19; А. Миловидов, *О положеніи православія...*, s. 51–52.

³⁵ Wojna przeciwko Kozakom Zaporozkim w latach 1648 i 1649 przez Alberta Wijuk Kojalowicza, tłumaczenie z rękopisu łacińskiego z Archiwum ks. ks. Radziwiłłów w Nieświeżu, wydał i przypisami opatrzył Edward Kotłubaj, BPAN w Krakowie, rkps 1056, k. 128 i n.; A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. 3: 1647–1656, przekł. i oprac. A. Przyboś, R. Żelewski, t. 3, Warszawa 1980, s. 158.

³⁶ A. Mironowicz, *Metropolita...*, s. 13–14.

³⁷ VL, t. IV, Petersburg 1859, s. 175.

³⁸ А. Миловидов, *О положеніи православія...*, s. 10–12.

³⁹ A. Mironowicz, *Prawosławie i unia...*, s. 140.

⁴⁰ Kozacy wraz z Tatarami w latach 1654–1655 kilkakrotnie napadali na biskupstwo pińskie, mszcząc się głównie na szlachcie, duchowieństwie unickim oraz jezuitach. W 1655 r. polska

archimandryta, a od 1661 r. biskup, Józef Nielubowicz-Tukalski⁴¹. W anonimowym źródle czytamy:

Podczas tejże woyny kozackiey bezbożny schizmatyk y sam herszt y pryncypał Nelubowicz-Tukalski, archymandryta leszczyński, a potem pseudo metropolita kijowski, którego iako buntownika trzymał w Malborku JMsc xiądz Prażmowski, arcybiskup gnieźnieński et primas Regni za złości iego, tedy tenże Tukalski prześladując clerum unitum, w Pińsku cerkwie im odbierał, y samego JMsci Oycy Episcopa na ten czas Andrzeja Złotego-Kwasnickiego wypendził, dobra mu pozabierał prezbiterów unitów męczył, y prawa wszystkie pozabierał⁴².

Nieco łagodniej całą sprawę opisuje w swoim liście do Jakuba Suszy ihumena pińskiego klasztoru św. Barbary Eufrozyny:

W Kościele za majestat królewski nie modlono się, lecz tylko za Chmielnickiego wznoszono prośby i żądano, żeby arcybiskup nasz posiadłości pińskie opuścił. Zabroniono mu powrotu do miasta Pińska. [...] Następnie O. Tukalski wygnanym naszym prezbiterom kazał powrócić i żeby w najbliższą niedzielę ci, którzy pragnęli zachować swoje dobra, musieli wyrzec się unii. W ostatnią niedzielę zorganizowano wielką procesję, prowadząc naszych prezbiterów, żeby wyparli się unii⁴³.

Sytuacja rzeczywiście była niebezpieczna dla unii. Ludność unicka – niepewna swej przyszłości – często pod przymusem przechodziła na prawosławie. Zdaniem A. Mironowicza działalność ihumena Tukalskiego

szlachta narzekała na Tatarów napadających na powiat piński, którzy brali miejscową ludność do niewoli i rabowali majątki szlacheckie. To, czego nie zagrabili Tatarzy, zabierali Kozacy, którzy dokonali rabunku i zniszczenia klasztoru jezuickiego w Pińsku, zniszczyli istniejące przy nim archiwum i spalili domy. 5 października 1655 r. spalili nawet dom biskupa unickiego Andrzeja Złotego-Kwasnickiego, zrabowali biskupią katedrę. 7 października zdobyli i spalili zamek, klasztor i inne budynki. Lietuvos valstybės istorijos archyvas (dalej – LVIA), ф. 13008, к. 204, 208–218, 224, cyt. za: А. Миловидов, *О положеніи православія...*, s. 55. Patrz też.: В. Горобець, *Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Московією та Варшавою*, Київ 2001, s. 151–177.

⁴¹ A. Mironowicz, *Metropolita...*, s. 52–58.

⁴² *Puncta albo instrukcja y Informacja o władcytuwie Turowskim y Pińskim*, ИРИ РАН, кол. П. Н. Доброхотова (к. 52), оп. 1, nr 19, k. 1v.

⁴³ Archivio Storico per l'Evangelizzazione nei Popoli, Pontificia Universitas Urbaniana, Rzym, Scrittura Originali Riferite nelle Congressi Generale, Fondo di Vienna, vol. 18, k. 118r. W 1661 r. wydany został ukaz królewski skierowany do starosty pińskiego Jana Młockiego, w którym czytamy, że starosta ma podjąć działania na rzecz obrony prawosławnych. *Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов*, т. 1, s. 1661.

spowodowała zahamowanie rozwoju unii na terenie eparchii turowsko-pińskiej i włodzimiersko-brzeskiej⁴⁴.

W połowie XVII stulecia sytuacja na terenach Pińszczyzny stała się przedmiotem rozmów metropolity Sylwestra Kosowa z senatorami w Warszawie (1650 r.) podczas obrad sejmowych. W rozmowach uczestniczyli obok metropolity: Andrzej Szołdrski – biskup poznański, Jerzy Tyszkiewicz – biskup wileński, bp Andrzej Leszczyński – podkanclerzy koronny, Kazimierz Lew Sapieha – podkanclerzy, Jerzy Ossoliński – kanclerz koronny, Albrycht Radziwiłł – kanclerz WXL oraz Adam Kisiel – wojewoda kijowski. Prócz kwestii udziału prawosławnych w senacie zwrócono się z apelem o zwrot cerkwi w Pińsku prawosławnym. A. Radziwiłł pisał:

Przyjął nas arcybiskup i schizmatycy wyłożyli sprawę o oddanie im natychmiast władzkatu połockiego albo smoleńskiego i aby dokument królewski opieczętować pieczęciami obu narodów. To ostatnie nastąpiło, pierwszym długo nas męczono; w końcu podsunąłem myśl, aby raczej erygować władzkat witebski i wyznaczyć tylko połowę dochodu. Tak się też zgodzono, chociaż później nuncjusz i unicy nie byli ze mnie zadowoleni. [...] Metropolita mówił ze mną o przywróceniu w Pińsku cerkwi, które przedtem tam były; powiedziałem, iż mogę to uczynić i dla uniknięcia wojny opieczętowałem nadanie opactwa schizmatykowi⁴⁵.

W 1657 r. wojska kozackie pod dowództwem Zdanowicza zniszczyły miasto, mordując przy tym rzymskich katolików. Ich wkroczenie skłoniło do opuszczenia niebezpiecznych terenów jezuitów, nielicznym jednak udało się uciec. Wśród okrutnie zamordowanych znaleźli się m.in. ks. Szymon Maffon i ogłoszony później świętym Andrzej Bobola⁴⁶.

Sytuacją zainteresowała się wreszcie sama Stolica Apostolska. Ówczesny nuncjusz w Rzeczypospolitej, abp Pietro Vidoni (1652–1660)⁴⁷, tak pisał do kard. Juliusza Rospigliosiego, wówczas sekretarza stanu, a późniejszego papieża Klemensa IX: *Vescovo mi ha detto che alcuni de gl'Unicy astretti dalla*

⁴⁴ A. Mironowicz, *Diecezja białoruska w XVII i XVIII wieku*, Białystok 2008, s. 101.

⁴⁵ A. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. 3, s. 246.

⁴⁶ J. Poplatek, *Błogosławiony Andrzej Bobola Towarzystwa Jezusowego. Życie – męczeństwo – kult*, Kraków 1936.

⁴⁷ O roli abp. Pietro Vidoniego patrz: K. Wiszowata-Walczak, *Nuncjusz jednej misji. Piotr Vidoni – nuncjusz w Rzeczypospolitej 1652–1660*, [w:] *350-lecie unii hadziackiej*, red. T. Chyncewska-Hennel, P. Kroll i M. Nagielski, Warszawa 2008, s. 291–302.

*necessità, non havendo come sostentarsi titubassero di mostrarsi in apparenza ritornati al scisma*⁴⁸.

Kolejne klęski przyniósł miastu potop szwedzki. Pińsk pozostał po nim na tyle zniszczony, że sejm musiał zwolnić miasto z *mieszczanami jego od stanowisk, stacyi, wydawania chleba noclegow, przechodów żołnierskich, iako y od wszelakich podatkow Rzplitey na tym Seymie* (1661 r. – przyp. W. W.) *y na potym uchwalonych, excepto ceł, myt, y czopowego do lat czterech uwalniamy*⁴⁹. O zwolnienie od obciążeń żołnierskich mówią również dokumenty z XVIII stulecia⁵⁰.

Dopiero lata sześćdziesiąte XVII stulecia przyniosły przełom w działaniach wojennych. W 1664 r. główne niebezpieczeństwo ze strony kozackiej minęło, jedynie od południa zdarzały się pojedyncze napady. W swojej relacji *Status recens Unionis* z 1664 r. Jakub Susza pisze: *Biskup piński od Moskwy jest uwolniony, ale niepokoiony przez Kozaków od strony boryskowskiego powiatu*⁵¹.

30 stycznia 1667 r. zawarto w Andruszowie rozejm pomiędzy Rosją a Rzeczpospolitą⁵², który zdaniem A. Mironowicza sprawił, że Rosja stała się

⁴⁸ „Biskup [Jan Dowgiałło, biskup wileński, 1656–1661 – przyp. W. W.] mi powiedział, że niektórzy unicy, którzy nie mogąc się utrzymać bali się powrócić do schizmy”, *Archivio Segreto Vaticano* (dalej: ASV), *Nunziatura di Polonia*, vol. 67, k. 258r.v.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 385. W *Puncta albo instrukcyja y Informacya o władctwie Turowskim y Pińskim*, ИРИ РАН, кол. П. Н. Доброхотова (к. 52), op. 1, nr 19, k. 2v. występuje zapis, jakoby do czasów Marcjana Białłozora ziemie omawianego władctwa nie były obłożone podatkiem: „Za przeszłych episkopów od czasu niepamiętnego nigdy te dobra nie podlegały ciężarom żołnierskim ani w taryfie bywały, y co może się pamiętać od lat stu, y daley począwszy od Wasiana episkopa, Korsaka, Orańskiego, Złotego, aż do Białłozora, nigdy nie płacono ani hyberny, ani konsistencji, aż dopiero za pierwszego seymu Grodzieńskiego, na którym JaśnieWielmożny Jsc Pan Pac, wojewoda wileński, hetman wielki WXL na Jmci xiędza Białłozora o pewne interessa domu swego wtrącił tę episkopię w taryfę, y tak per incuriam Jmci xiędza Białłozora y zawziętość z tym Panem weszło in usum et ab usum, także y podczas wojny wiedeńskiej, gdy subsidium charitativum z dóbr duchownych dawano na wojsko, tamże i episkopia Pińska oneri miliari subiacere poczeła, za czym nihil justitius, iako że przyszła ad suom vigorem, et indemnitate jurium”.

⁵⁰ LVIA, ф.597, ап. 2, былų 93, k. 33r.v.

⁵¹ *Amplissima relation Ep. Jac. Susza, de laboribus Unitorum et progressu Unionis, post Synodum Berestensem (1596) et tempore belli Cosacici, Roma 1664*. *Archivio Storico per l'Evangelizzazione nei Popoli, Pontificia Universitas Urbaniana, Rzym, Scrittura Originali Riferite nelle Congressi Generale, Fondo di Vienna*, vol. 17, k. 85v. *Litterae episcoporum historiam Ucrainae illustrantes (1600–1690)*, collegit... P. Athanasius G. Welykyj OSBM, vol. II: 1641–1664, Romae 1973, s. 341. W 1668 r. zdarzały się jeszcze pojedyncze napady ze strony Kozaków, szczególnie w powiecie rzeczyckim i pińskim. *Biblioteka XX Czarторыskich, Teki Naruszewicza nr 2110 IV/115*, k. 245–246.

⁵² Zob. Z. Wójcik, *Traktat andruszowski 1667 roku i jego geneza*, [w:] *Polska w okresie II wojny północnej 1655–1660*, t. I, Warszawa 1957, s. 254–256.

swoistym gwarantem wolności religijnej prawosławnych w Rzeczypospolitej⁵³. Jeden z punktów rozejmu mówił o kwestiach wyznaniowych:

Wszakże tym wszystkim wszelakiej conditiei obywatelom, którzy po stronie J. Car. W. w mieyscach przez te traktaty do czasu pewnego ustąpiionych zostaną, wolne ma być we wszystkich tych mieyscach zażywanie Religiey S. Katholickiej, bez żadnego o odprawienie nabożeństwa w domach swoich zatrudnienia. A wzajem wszystkim wszelakiej conditiei Ludziom Ruskim, którzy w stronę J. Kr. W. w mieyscach przez te traktaty ustąpiionych dostaią się, wolne ma być zażywanie Religiey Greckiej, bez żadnego o odprawowanie nabożeństwa zatrudnienia⁵⁴.

Nie wszędzie jednak warunki pokoju były przestrzegane. Jak informuje nas Kazimierz Stanisław Bieniewski, ówczesny kasztelan wołyński, trudno było utrzymać pokój na terenach Pińska i Wołynia, gdzie szlachta nieodpowiedzialnie poprosiła Kozaków o pomoc⁵⁵, a ci z kolei odwiedzczali się nakładaniem opłat i zobowiązań do udzielania kwater i zapasów żywności. Sytuację unormował dopiero hetman Iwana Wyhowski, który – po wysłuchaniu licznych skarg na Kozaków – kazał im opuścić tereny powiatu pińskiego, by zapobiec sytuacjom konfliktowym⁵⁶.

Na fali zmian, jakie przyniósł rozejm andruszowski, unicy próbowali zająć cerkwie na terenach Turowszczyzny, ale przynajmniej do XVIII wieku bez większych sukcesów. Spotykali się przy tym z demonstracyjnie, a niekiedy wręcz brutalnie okazywaną niechęcią. I tak bp Andrzej Żłoty-Kwaśnicki skierował w 1660 r. do Turowa duchownych, którzy mieli rozpocząć posługę w zajętych przez niego parafiach. Duchowni zostali jednak straceni przez miejscową ludność i wojska kozackie. Do podobnego wydarzenia doszło też 1661 r. w dekanacie kożanogródzkim w parafii Płotnica, gdzie pewien duchowny, Krzysztof Szabunowski, został zamordowany przez prawosławnych, którzy *nie zważając ani na ogólnie przyjęte normy ani na strach Boży, odważyli się zrobić zamach*

⁵³ A. Mironowicz, *Prawosławie i unia...*, s. 236.

⁵⁴ Cyt. za: *Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego*, wyd. F. Kluczycki, [w:] *Acta Historica res gestem Poloniae illustrantia*, t. I, cz. I, Kraków 1880, s. 569.

⁵⁵ A. B. Pernal, *Rzeczpospolita Obojga Narodów. Stosunki dyplomatyczne w latach 1648–1659*, Kraków 2010, s. 221–222.

⁵⁶ Paweł Sapięha do Stanisława Kazimierza Bieniewskiego, Wieźki, 8 stycznia, Kamieniec 15 stycznia i 9 lutego 1958 r., [w:] *Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волыньском генерал-губернаторе*, т. 3, Киев 1845, 177–180, 210–212.

*na Dom Boży i uczynić gwałt w cerkiewnych drzwiach. Z kijami, obuchami, szablami do ojca duchownego [...] płotnickiego skoczyli i krzyknęli: Zamordujemy tego ojca-unitę, jak w Turowie już trzech zabili!*⁵⁷.

Z pomocą w stopniowym przejmowaniu przez unitów straconych cerkwi przyszedł wreszcie na terenie Turowszczyzny – co jest symptomatyczne – właściciele dóbr ziemskich. Krystyna Anna Radziwiłłowa z Lubomierza nakazała w 1666 r. *świąszczennikom popom religii greckiej w Księstwie Turowskim tak w mieście, jako i po wsiach będącym, przy zaleceniu łaski donoszą wolę moją i rozkazanie:*

*Abyście wszyscy Wielebnemu Xiędzu Białozorowi, episkopowi turowskiemu i pińskiemu posłusznymi byli według nadanych przywilejów i ustaw świętej pamięci przodków moich*⁵⁸.

W roku 1668 unicy objęli klasztor w Leszczach i uczynili go od tego czasu siedzibą ich biskupów⁵⁹. Ihumenem został Cyprian Źochowski, który nakazał mieszczanom pińskim sprzeciwiającym się oddaniu klasztoru, by zrezygnowali z pretensji do niego. Drugą ważną postacią zaangażowaną w przejmowanie cerkwi na Pińszczyźnie był biskup unicki Marcin Białozor (1665–1697), który wraz z kierowanymi przez siebie unitami przyjął zasadę, że po odprawieniu przynajmniej jednej mszy budynek cerkwi zostaje przejęty zgodnie z prawem. W 1664 r. Białozor siłą zagarnął wszystkie prawosławne cerkwie w Turowie i w pobliskich wsiach⁶⁰. W latach siedemdziesiątych XVII w., chcąc poznać stan cerkwi i odzyskać utracone majątki, wydał rozporządzenie zmierzające do spisania wszystkich cerkwi i wykonania wizytacji w swojej eparchii. Biskup chciał przede wszystkim zwizytować cerkwie w części turowskiej jego władcytwa, a więc te, które najtrudniej było odzyskać⁶¹. Dysponujemy licznymi skar-

⁵⁷ LVIA, ф.597, ар. 2, былų 104, к. 1.

⁵⁸ ИРИ РАН, кол. П. Н. Доброхотова (к. 52), оп. 2, картон 14, nr 3/36, k. 1r.

⁵⁹ А. А. Ярашэвіч, *Пінскі Лешчанскі манастыр*, [w:] *Рэлігія і царква на Беларусі*, Мінск 2001, s. 249.

⁶⁰ W. Zaikyn, *Białozor Marcjana*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. II, Kraków 1936, s. 11–12.

⁶¹ 30.08.1674 r., Pińsk, Wyciąg z ksiąg kapturowych powiatu pińskiego, zawierający dekret pińskiego sądu kapturowego, który osądził panów turowskich, którzy nie wpuścili biskupa turowskiego i pińskiego Marcjana Białozora na wizytację swoich cerkwi turowskich i który skazał ich na zapłatę biskupowi 1009 złotych i 15 groszy. ИРИ РАН, кол. П. Н. Доброхотова (к. 52), оп. 2, картон 14, nr 3/69-1; 30.08.1674 r., Pińsk, Dekret pińskiego sądu kapturowego, skazujący starostów turowskich Jana Oszczepowskiego, Jana Kosińskiego i Jana Korzanowskiego na zapłatę biskupowi pińskiemu i turowskiemu Marcjanowi Białozorowi kwoty 505 polskich

gami i aktami spraw w sądach grodzkich z lat 1674 i 1675 r., z których wynika, że prawosławni właściciele ziemscy odmawiający wpuszczenia wizytatora musieli płacić odszkodowania biskupowi, który był zresztą znany z brutalnego podejścia do prawosławnych. Gwoli sprawiedliwości należy jednak przyznać, że dekrety czy wyroki sądowe nie były wystarczającymi środkami, pozwalającymi pozyskać ludzi do unii. Jej wdrażanie stanowiło raczej proces, poprzedzony również pozyskiwaniem podłoża, terenów ziemskich dla biskupa i pola dla działalności ewangelizacyjnej.

Początek XVIII wieku to dalsze wzmocnienie pozycji Cerkwi unickiej. Na interesującym nas obszarze istniało wówczas już pięć diecezji unickich; diecezja metropolitalna zaś znajdowała się na obszarze województw wileńskiego, mińskiego, nowogródzkiego i częściowo trockiego i kijowskiego, a katedra w Wilnie. Według danych historyka I. A. Czistowicza w połowie XVIII wieku diecezja ta liczyła ponad 1000 cerkwi⁶², z czego nie mniej niż 536 znajdowało się bezpośrednio na terytorium Białorusi⁶³.

złotych za uniemożliwienie mu wizytacji cerkwi turowskich, znajdujących się w jego jurysdykcji, ИРИ РАН, кол. П. Н. Доброхотова (к. 52), оп. 2, картон 14, nr 3/69-2; 24.09.1674 r., Pińsk, List sędziego kapturowego powiatu pińskiego Eliasza Kazimira Zardeckiego w sprawie pińskich starostów, którzy uniemożliwili biskupowi pińskiemu i turowskiemu Marcjanowi Białozorowi wizytację cerkwi turowskich i którzy zostali skazani na zapłatę biskupowi kwoty 505 złotych, ale pieniędzy nie zapłacili ani nie zjawili się przed sądem, a pińskiego protopopa Piotra Kurcyłowicza, wysłanego przez biskupa w celu „podania” pińskich cerkwi, nie wpuścili do Turowa, za co ponownie wzywa się ich przed sąd kapturowy listopadowej kadencji. ИРИ РАН, кол. П. Н. Доброхотова (к. 52), оп. 2, картон 14, nr 3/70-1; 09.11.1676 r., Turów, Ceduła starostów turowskich Jana Oszczepowskiego, Jana Korzanowskiego i Jana Kosińskiego do protopopa pińskiego Piotra Kurcyłowicza o bezzasadności pretensji biskupa pińskiego i turowskiego Marcjana Białozora oraz jego skarg na uniemożliwienie mu wizytacji cerkwi turowskich, gdyż cerkwie te są prawosławne, a konstytucja sejmowa z 1609 r. zabrania hierarchom unickim ingerencji w sprawę prawosławnego duchowieństwa, ИРИ РАН, кол. П. Н. Доброхотова (к. 52), оп. 2, картон 14, nr 3/70-2; 18.05.1675 r., Pińsk, Wyciąg z ksiąg kapturowych powiatu pińskiego, zawierający dekret pińskiego sądu kapturowego, skazujący panów turowskich za niewpuszczenie biskupa turowskiego i pińskiego na wizytację cerkwi, ИРИ РАН, кол. П. Н. Доброхотова (к. 52), оп. 2, картон 14, nr 3/71-1; 15.10.1675 r., Pińsk, Wyciąg z ksiąg kapturowych powiatu pińskiego w sprawie niewpuszczenie przez panów turowskich biskupa turowskiego i pińskiego Marcjana Białozora na wizytację cerkwi turowskiego biskupstwa, zawierający dekret sądu kapturowego o niepodporządkowaniu się właścicieli turowskich dekretowi 18.05.1675 r. i o skazaniu ich na zapłacenie biskupowi Białozorowi kwoty w wysokości 6043 polskich złotych w ramach odszkodowania, ИРИ РАН, кол. П. Н. Доброхотова (к. 52), оп. 2, картон 14, nr 3/71-2.

⁶² М. Чистович, *Очерк истории Западно-русской церкви*, ч. 1, Санкт-Петербург 1882.

⁶³ У. Пашкевіч, *Уніцкая Царква ў Беларусі ў пачатку XVIII ст.*, [w:] *3 Гісторыі уніяцтва ў Беларусі (да 400-годдзя Брэсцкай уніі)*, рэд. М. В. Біч, Мінск 1996, s. 77.

Obraz zmian, jakie przyniósł Cerkwi unickiej wiek XVII i początek XVIII, nie byłby pełny bez nakreślenia sytuacji wyznawców prawosławia w owym czasie. A ta zmieniła się znacznie po rozejmie andruszowskim, kiedy to polityka Rzeczypospolitej stała się mniej przychylna prawosławnym, na których narzucono pewne zobowiązania. W 1667 roku na duchowieństwo prawosławne nałożono obowiązek przyjęcia na postój wojsk; rok później (a także w roku 1675) zadecydowano, że stanowiska urzędowe będą przyznawane wyłącznie katolikom, a w 1712 r. ograniczono ochronę prawosławnych przez prawo⁶⁴.

Po wojnach moskiewskich trwały ponadto prześladowania ludności prawosławnej. Zachowały się dokumenty opisujące incydent napadu na dom prawosławnej Michajłowej Cychanowskiej w Pińsku i obrabowania jej podczas konsystorium unickich duchownych w 1686 r. Sąd ziemski piński przyznał jej rację, jednakże biskup turowsko-piński od razu złożył apelację do Trybunału w Wilnie i ją wygrał⁶⁵.

W latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XVII stulecia prawosławie w pewnym stopniu odrodziło się na omawianych terenach. Odbudowano zniszczoną cerkiew św. Teodora i klasztor bracki w Pińsku. Na rzecz prawosławnych świątyń odnotowujemy liczne testamenty, zapisy z darowizn.

Duże znaczenie miała dla prawosławnych także sytuacja polityczna na przełomie XVII i XVIII stulecia. W 1685 r. patriarchat w Konstantynopolu zrzekł się na korzyść patriarchatu moskiewskiego zwierzchności nad kijowską metropolią, a dzięki pokojowi pomiędzy Rzeczpospolitą a Rosją (1686 r.), zwanemu traktatem Grzymułtowskiego, patriarcha kijowski, który przebywał odtąd na terenie Rosji, zyskiwał prawo do ingerencji w wewnętrzne sprawy Rzeczypospolitej⁶⁶. Choć zmiana ta była korzystna dla wyznawców prawosławia zamieszkujących polskie ziemie, nie zapobiegła jednak dalszemu stopniowemu wzmocnieniu się unii, które sprawiło, że biskupi prawosławni zaczęli przechodzić pod jurysdykcję papieską. W 1680 r. nieoficjalnie przystąpił do unii Atanazy Szumlański, administrator metropolii, w 1692 r. przystąpił Innocenty Winnicki, biskup przemyski, w 1700 r. biskup lwowski Józef Szumlański, w 1702 r. Dionizy Żabokrycki, biskup łucki. W rękę pra-

⁶⁴ A. Миловидов, *О положеніи православія...*, s. 15–29.

⁶⁵ Ibidem, s. 52–60.

⁶⁶ A. Mironowicz, *Prawosławie i unia...*, s. 215–231; idem, *Kościół prawosławny i unicki w połowie XVII wieku*, „Acta Polono-Ruthenica” 1997, t. 2, s. 71–79.

wosławnych pozostało w ten sposób już tylko jedno biskupstwo białoruskie, zw. mohylewskim⁶⁷.

Prawosławni pozostali w trudnej sytuacji. Niechęć wewnętrzna w Rzeczypospolitej, przynajmniej w aspekcie politycznym, doprowadziła do tego, że zmuszeni oni byli do poszukiwania pomocy poza granicami kraju. Na siłowe próby przejmowania cerkwi przez unitów kierowali skargi do cara Piotra I, który chętnie wstawiał się u polskiego króla w ich imieniu⁶⁸. Podstawy do tego stworzyły mu doniesienia ówczesnego ambasadora rosyjskiego Grzegorza Dołgoruskiego. Dodatkowo ambasador polecił, by informowano go o prześladowaniu prawosławnych. I tak piński klasztor Objawienia Pańskiego informował ambasadora o rzekomym napadzie jezuitów na cerkiew⁶⁹. Piotr I zdecydowanie występował w obronie prawosławnych, powoływał się przy okazji na zajęcie przez biskupa Teofila Godebskiego klasztorów w Pińsku i Nowym Dworze wraz z 20 tysiącami wiernych⁷⁰.

Okres po Synodzie Zamojskim 1720 r.

XVII wiek to czas, kiedy dużą rolę w rozgrywkach religijnych zaczęły odgrywać obce mocarstwa: Prusy i Rosja, które dążyły do równouprawnienia protestantów i prawosławnych z katolikami, co z kolei godziło w suwerenność

⁶⁷ A. Mironowicz, *Diecezja białoruska w XVII i XVIII w.*, s. 134–135; idem, *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*, s. 232–234.

⁶⁸ List Piotra I wysłany do króla polskiego Augusta II, o przypadkach prześladowania Cerkwi prawosławnej w Rzeczypospolitej ze strony katolików i unitów i o konieczności wyznaczenia specjalnych komisarzy, zarówno ze strony polskiej, jak i rosyjskiej, do wyjaśnienia sprawy. ИРИ РАН, кол. П. Н. Доброхотова (к. 52), оп. 2, картон 14, nr 1/15-1. W Archiwum Instytutu Historii Rosyjskiej Akademii Nauk znajduje się kopia pisma Piotra I skierowanego do króla Augusta II Mocnego, w którym car wypomina królowi prześladowania prawosławnych i prosi o wyznaczenie komisarzy po stronie polskiej i rosyjskiej celem wyjaśnienia sprawy. ИРИ РАН, кол. П. Н. Доброхотова (к. 52), оп. 2, картон 14, nr 1/5-2, 1/5-3. O odpowiedzi Augusty II na zarzuty cara patrz: A. Mironowicz, *Diecezja białoruska w XVII i XVIII w.*, s. 197; S. Ptaszycki, *Stosunek do dawnych władz polskich do Cerkwi ruskiej*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci W. Abrahama*, Warszawa 1930, s. 463–464; A. Deruga, *Piotr Wielki a unicy i unia kościelna 1700–1711*, Wilno 1936, s. 42–44 (tam też liczne przykłady na przemoc wobec unitów).

⁶⁹ Ф. И. Титов, *Изследование о заграничных монастырях Киевской епархии XVII–XVIII вв.*, [w:] *Памятники православия и русской народности в Западной России в XVII–XVIII вв.*, red. idem, t. 1, ч. 1., Киев 1905, s. 335–336.

⁷⁰ АСДЗСР, Т. 11, Вильна 1890, s. 64–65. Ф. И. Титов, *Изследование о заграничных монастырях...*, s. 338–340. Na ten temat patrz: A. Mironowicz, *Diecezja białoruska...*, s. 197.

Rzeczypospolitej⁷¹. W tej sytuacji unicy w Rzeczypospolitej stanowili drugorzędne wyznaczenie, dla szlachty liczył się jedynie katolicyzm i dla niego właśnie chciała ona zawłaszczyć władzę⁷². A jednak nieprawdą byłoby stwierdzenie, że unia pogrzyżła się w całkowitym marazmie. Pod koniec XVII w. i na początku XVIII stulecia, kiedy toczyły się działania wojenne na terenie Rzeczypospolitej w tzw. III wojnie północnej, usankcjonowały się struktury unii i zachodziły zmiany w strukturze poszczególnych diecezji unickich. Powstały nowe diecezje unickie: przemyska w 1691 r., lwowska w 1700 r. i łucka w 1702 r., co było znaczącym wzmocnieniem unii w porównaniu z prawosławiem mającym – jak już wspomniano – już tylko jedno biskupstwo – białoruskie, zw. mohylewskim⁷³ z parafiami podległymi metropolii kijowskiej i biskupowi perejasławskiemu⁷⁴. Unia zdobywała coraz większy posłuch wśród rządzących, a w obawie przed odrodzeniem potencjału liczebnego wyznawców prawosławia w 1716 r. uchwalono konstytucję sejmową, w której zabroniono konwersji z katolicyzmu na protestantyzm i „wiarę grecką”⁷⁵.

⁷¹ S. Litak, *Od reformacji do oświecenia. Kościół katolicki w Polsce nowożytnej*, Lublin 1994, s. 133–135; o tolerancji religijnej w Rzeczypospolitej: A. Mironowicz, *Tolerancja wyznaniowa na kresach wschodnich Rzeczypospolitej*, [w:] *Między Zachodem a Wschodem. Studia z dziejów Rzeczypospolitej w epoce nowożytnej*, red. J. Staszewski, K. Mikulski, J. Dumanowski, Toruń 2002, s. 339–347; idem, *Polityka Piotra I wobec Kościoła prawosławnego w Rosji i w Rzeczypospolitej*, [w:] *Cywilizacja Rosji imperialnej* (seria: *Poznańskie Studia Wschodnioznawcze*, nr 3), red. P. Kraszewski, Poznań 2002, s. 292–294; J. Staszewski, *Problemy tolerancji polskiej w czasach saskich*, [w:] idem, *„Jak Polskę przemienić w kraj kwitnący...” Szkice i studia z czasów saskich*, Olsztyn 1997.

⁷² L. Bieńkowski, *Mozaika religijno-kulturalna w Rzeczypospolitej XVII i XVIII wieku*, [w:] *Uniwersalizm i swoistość polskiej kultury*, t. 1, red. J. Kłoczowski, Lublin 1990, s. 253. Unicy nie posiadali przez dwa wieki swojego istnienia nawet przedstawiciela w senacie, co jeden z ich przeciwników w senacie – episkopat katolicki – argumentował i tak dużą reprezentacją z województw wschodnich. Hierarchia Kościoła rzymskokatolickiego ponadto wysuwała argumenty, że biskupi unicy, zasiadając w senacie, zaniedbywałyby swoje obowiązki duszpasterskie. W. Kalinka, *Sejm Czteroletni*, t. 2, Warszawa 1991, s. 268–270. Dodatkowym argumentem było to, że z reguły biskupami unickimi byli bazylianie, którzy w momencie wstąpienia do klasztoru musieli zrzec się stanu szlacheckiego. Dopiero w czasach króla Stanisława Poniatowskiego mógł wejść do senatu wyłącznie metropolita unicki, który zajmował ostatnie miejsce, po biskupach rzymskokatolickich. D. Wereda, *Relacje hierarchów unickich ze środowiskami magnackimi w czasach panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego*, [w:] *Nad społeczeństwem staropolskim*, t. I: *Kultura – instytucje – gospodarka*, red. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2007, s. 471–483.

⁷³ Opisane w publikacji A. Mironowicza, *Diecezja białoruska...*, passim.

⁷⁴ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w dziejach...*, s. 234–235.

⁷⁵ E. Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku uważane głównie ze względu na przyczyny jego upadku*, t. I, Warszawa 1906, s. 34.

Bardzo ważną cezurą w dziejach unii okazał się rok 1720. Synod zwołany wówczas był wydarzeniem bezprecedensowym⁷⁶, oczekiwanym ze względu na potrzebę pewnej identyfikacji unitów i dającym szansę na usankcjonowanie się unii w Rzeczypospolitej w czasach stabilizacji po okresie XVII i początku XVIII w., który stanowił trudną i bolesną kartę w dziejach unii brzeskiej. Pierwotnie miał on obradować we Lwowie, jednakże wobec panującej tam zarazy przeniesiono go do Zamościa. Odbył się w dniach 26 sierpnia, 1 i 17 września 1720 r.⁷⁷ w cerkwi św. Mikołaja⁷⁸.

Przewodniczącym Synodu papież Klemens XI wyznaczył nuncjusza Hieronima Grimaldiego⁷⁹. Podczas obrad byli również obecni wszyscy członkowie episkopatu unickiego z głównym organizatorem Synodu – metropolitą Lwem Kiszką na czele. Ponadto przybyli: biskup łucki Józef Wyhowski, biskup połocki Florian Hrebniński, biskup lwowski Atanazy Szeptycki, biskup przemyski Hieronim Ustrzycki, Teofil Godebski (sakrę otrzymał w Zamościu 8 września 1720 r.), biskup chełmski Józef Lewicki i spóźniony na początek obrad (przybył dopiero 12 września) biskup smoleński Wawrzyniec Drucki-Sokoliński⁸⁰. Prócz biskupów pojawili się również przedstawiciele diecezjalni oraz wysłannicy klasztorów bazylikańskich, co w sumie dawało około 150 uczestników z całej metropolii kijowskiej.

Największym osiągnięciem Synodu, zwołanego z myślą o reformie Cerkwi unickiej, która wciąż szukała swojej tożsamości i miejsca w Rzeczypospolitej,

⁷⁶ Ze względu na pokaźną literaturę omawiającą to wydarzenie pominięto w rozważaniach genezę synodu. Ю. Федорів, *Замойський синод 1720 р.*, Рим 1972, s. 14–20 (tutaj bogata bibliografia).

⁷⁷ D. Ciołka, *Synod Zamojski z 1720 r. i jego postanowienia*, Gorlice 2006, s. 15–20; E. Likowski zaznacza, że decydująca była sesja z 17 września, podczas której dokonano reform. E. Likowski, *Dzieje...*, t. 1, s. 40.

⁷⁸ Dotychczas uważano, że synod miał miejsce w cerkwi pw. Opieki Najświętszej Marii Panny, jednakże – jak wykazał A. Gil – przekonanie to nie było poparte wiarygodnymi źródłami i zostało ono zwyfikowane. A. Gil, *Chełmska diecezja unicka 1596–1810. Dzieje i organizacja*, seria: *Studia i materiały do dziejów chrześcijaństwa wschodniego w Rzeczypospolitej*, t. 1, Lublin 2005, s. 104–105.

⁷⁹ Właściwie Hieronimus Grimaldi, aepus Edessensis (1713–1721). J. Bilanych, *Synodus Zamostiana an. 1720*, Romae 1960; P. Fabisz, *Wiadomość o legatach i nuncyuszach apostolskich w dawnej Polsce (1075–1864)*, Ostrów 1864, s. 291–302; D. Wojtyska, *Acta Nuntiaturatione Polonae*, t. I, Romae 1990, s. 298–299. Klemens XI udzielił nuncjuszowi Grimaldiemu mianowanie na poprowadzenie synodu biskupów unickich z zastrzeżeniem, że uchwały synodu winny otrzymać aprobatę Kongregacji de Propaganda Fide. AGAD, Zbiór dokumentów pergaminowych, syg. 3141.

⁸⁰ *Synodus provincialis Ruthenorum Habita in Civitate Zamosciae Anno MDCCXX Sanctissimo Domino Nostro Benedicto PP XIII dicata*, Romae MDCCXXIV, s. 7–13.

było ogłoszenie obowiązujących całą Cerkiew unicką zagadnień doktrynalnych i organizacyjnych. Owe *ustawy reformatorskie* zostały zawarte w 19 rozdziałach tematycznych⁸¹. Widoczny jest oczywisty wpływ tradycji łacińskiej na treści uchwał soborowych. Według abp. Edwarda Ozorowskiego Synod Zamojski w *swoim przebiegu, jak i uchwałach wzorował się na Soborze Trydenckim oraz na soborach diecezjalnych, odbytych przez Karola Boromeusza w Mediolanie* [...] *nadał organizacji Kościoła greckokatolickiego w Polsce wiele cech zapożyczonych z modelu działania Kościoła łacińskokatolickiego. Owa jednak tzw. latynizacja nie zniszczyła ani obrządku ani świadomości narodowej Rusinów*⁸². Wielu historyków podkreśla, że przetrwanie unii i jej tradycji zależało od przystosowania ortodoksji do oblicza Kościoła katolickiego⁸³.

Po 1720 r. – za czasów biskupa Teofila Godebskiego⁸⁴ – nastąpił okres stabilizacji i względnej spokoju. Atmosfera taka stwarzała unitom poczucie bezpieczeństwa; sprzyjające warunki polityczne sprawiły, że unia mogła się coraz odważniej rozwijać na terenach Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Choć wiek XVIII to zasadniczo czas, kiedy zauważalne jest odchodzenie od tolerancji religijnej, tak charakterystycznej dla wieków wcześniejszych⁸⁵, wyraźnie widać, że w stosunku do czasów przedzamojskich działalność soborowa spowodowała ożywienie życia Cerkwi unickiej. Unia zaczęła się umacniać, na ziemiach białoruskich stała się dominującym wyznaniem.

Zmiany dotknęły także eparchię turowsko-pińską, do której dołączały stopniowo nowe parafie. Na przykład w 1760 r. szlachta przekazała cerkiew w Wyłazach biskupowi unickiemu Jerzemu Bułhakowi⁸⁶. Ten z kolei nakazał w liście do dziekanów dekanatów: turowskiego, petrykowskiego i mozyrskiego,

⁸¹ Omówienie poszczególnych rozdziałów: D. Ciołka, *Synod Zamojski...*, s. 20–37.

⁸² E. Ozorowski, *Eklezjologia unicka w Rzeczypospolitej w latach 1596–1720*, „Wiadomości Kościelne Archidiecezji w Białymstoku” 1978, nr 4, s. 55.

⁸³ Tak uważają m.in. Z. Komosiński, *Prowincjonalny synod rusko-unicki w Zamościu 1720 r. Studium prawnohistoryczne*, Lublin 1968, s. 114; A. Gil, *Chełmska diecezja unicka...*, s. 106; Т. Шманько, *Латинизация и окцидентализация: проявления и последствия*, [w:] *Die Union von Brest...*, s. 340–352.

⁸⁴ Bp Godebski w wieku 21 lat wstąpił do papieskiego Kolegium Greckiego w Rzymie, w którym studiował w latach 1706–1710. Studiował logikę, filozofię, teologię i przez rok teologię moralną. D. Błażejowski, *Hierarchy of the Kyivan church (861–1990)*, Roma 1990, s. 295; idem, *Byzantine Kyivan rite students*, Roma 1984, s. 86.

⁸⁵ A. Gil, *Chełmska diecezja unicka...*, s. 101.

⁸⁶ „Ta cerkiew wcześniej znajdowała się w rękach dyzunitów (prawosławnych), od teraz jest dołączona do świętej unii, i my sami pod wpływem Ducha Świętego staliśmy się unitami”. АСДЗСР, Т. 6. Вильна 1869, s. 329.

wikariuszom i parochom oraz koadiutorom cerkwi wakujących coroczne zwoływanie konsystorza przy biskupie⁸⁷. Były to działania zgodne z postanowieniami Synodu Zamojskiego. Niestety, nie posiadamy bliższych informacji o synodach w omawianej eparchii.

Nie zawsze jednak umacnianie się unii było owocem ustaleń i dekretów, niekiedy cerkwie przechodziły w ręce coraz bardziej pewnych swego unitów w mniej pokojowy sposób. A. Miłowidow przytacza historię, jaka rozegrała się podczas pewnego wesela odbywającego się na przedmieściach Pińska w 1722 r., podczas którego była obecna okoliczna szlachta i biskup unicki Teofil Godebski.

Wesele było świętowane tak hucznie, jak mogła to robić tylko polska szlachta w dawnych czasach. Kiedy wino płynęło strumieniami, w zgrzanych polskich głowach rodziła się myśl o obróceniu prawosławnych do unii, i oto pijany tłum uzbrojonej szlachty, wezwawszy do pomocy oddział rajtarów i artylerię, z łacińskim i unickim biskupami na czele napadli niespodziewanie Pińsk. Odbili prawosławny klasztor, cerkiew Fiodorowską, bili duchownych, mnichów, zabrali cały majątek, batami wyganiaли z domów, starając się w ten nieludzki sposób zmusić do unii. W następne dni Polacy zasmakowali w swym czynie misjonarskim, rozszerzyli swą przemoc na cały powiat piński i za pomocą ciosów szabel i znęcania się skłonili do unii 20 000 osób⁸⁸.

Podobne wydarzenia, które prowadziły do przejmowania cerkwi, nie były – jak już wiemy – rzadkością. Ich szczególne nasilenie jest zauważalne od połowy XVIII w. Ok. 1743 r. został wydany specjalny spis cerkwi i monasterów przejętych przez katolików i unitów, który miał stać się podstawą do późniejszego ubiegania się o ich zwrot⁸⁹. W 1763 r. synod prawosławny wystosował do carycy Katarzyny II ekstrakt o prześladowaniach prawosławnych przez unitów

⁸⁷ Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника, Львів, фонд 3, sygn. MB-820, k. 62v. W dokumencie tym biskup unicki informuje, że pierwsza kongregacja dla zachodniej części eparchii miała mieć miejsce w Makarewiczach. Potwierdza to faktyczny podział administracyjny na turowską i pińską część eparchii.

⁸⁸ А. Милович, *О положеніи православія...*, s. 62.

⁸⁹ Spis dotyczy lat 1734–1743, w których zajęto dużą liczbę cerkwi prawosławnych. ИРИ РАН, кол. П. Н. Доброхотова (к. 52), оп. 2, картон 14, nr 1/7-1, 1/7-2. Patrz również wydanie wraz z krytycznymi uwagami: A. Mironowicz, *Rejestr monasterów i cerkwi grecko-ruskich różnemi czasy na unię gwałtownie odjętych*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2008, nr 30, s. 191–210.

w Polsce. Pismo to zawierało również prośbę do carycy, by powzięła natychmiastowe działania zmierzające do przeciwdziałania tej sytuacji⁹⁰.

Warto w tym miejscu zauważyć, że prawosławni w drugiej połowie XVIII stulecia wyraźnie odczuwali dominację unii. O tym, jak bardzo świadomość jej przewagi zakorzeniła się w świadomości społecznej, świadczy pismo mnichów pińskiego prawosławnego monasteru Objawienia Pańskiego z 1764 roku, w którym czytamy: *Jego miłość ojciec ihumen* (Teofan Jaworski – przeor monasteru) i *mnisi jego, w jurysdykcję panującą w tym kraju religii greko-katolickiej nie wtrącali się nawet w sposób minimalny ani teraz ani wcześniej*⁹¹.

W 1791 r., przed likwidacją unii w omawianej eparchii, w Pińsku odbył się jeszcze jeden synod, który zgromadził wyższych hierarchów Cerkwi prawosławnej w Rzeczypospolitej⁹². Uczestniczył w nim również unicki biskup Joachim Daszkiewicz-Horbacki razem ze swoim koadiutorem Jozafatem Bułhakiem. Zgodnie z postanowieniami kongregacji Cerkiew prawosławna w Rzeczypospolitej została ogłoszona autokefaliczną, niezależną od patriarchy tu moskiewskiego. Postanowienia te nie weszły jednak w życie.

Polonizacja i latynizacja

W przypadku Kościoła katolickiego *ritus unti* – jak zauważa A. Gil – *na bazie Cerkwi jako organizacji religijno-społecznej wytworzył się specyficzny typ kultury, który określić można jako w pełni oryginalny, powstały w oparciu o tradycję zarówno bizantyjskiego i postbizantyjskiego Wschodu, jak i łacińskiego Zachodu*⁹³. Przy czym należy podkreślić, że kultura powstała na terenach, gdzie unia została przyjęta i rozwijała się przez XVII do XIX w.; widziano w niej pewien most między Zachodem a Wschodem czy też jako swoista synteza

⁹⁰ ИРИ РАН, кол. П. Н. Доброхотова (к. 52), оп. 2, картон 14, nr 2/12.

⁹¹ АСДЗСР, Т. 6. Вильна 1869, s. 369.

⁹² Kongregacja pińska została powołana 1 maja 1791 r. na sejmie, podczas którego uchwalono konstytucję. Celem kongregacji było ustalenie projektu, który mógłby zostać przyjęty przez sejm jako konstytucja normująca sprawy Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej. Do Pińska przybyło 103 delegatów. Postanowienia kongregacji dotyczyły przede wszystkim organizacji Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej. *Dziela kongregacji*, Warszawa 1791; „Gazeta Narodowa i Obca” z dn. 16 lipca 1791; E. Sakowicz, *Kościół prawosławny w Polsce w epoce Sejmu Wielkiego 1788–1792*, Warszawa 1935, s. 182–209, 255–264; J. Woliński, *Polska i Kościół prawosławny*, Lwów 1936, s. 127, 128; А. Філагатава, *Пінская кангрэгацыя 1791*, [w:] *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*, т. 5, Мінск 1999, s. 499.

⁹³ A. Gil, *Chełmska diecezja unicka...*, s. 9–10.

katolicyzmu i prawosławia. Niewłaściwe wydaje się postrzeganie jej jako Slavia Latina, Slavia Orthodoxa czy jakąkolwiek inną mieszankę kulturowo-narodowo-religijną, bowiem – jak mają udowodnić rozważania zawarte w niniejszej rozprawie – na przestrzeni wieków unia stała się swoistą kulturą, podlegała przemianom organizacyjnym, żyła w XII–XVIII w. swoim życiem. Nie należy także zapominać, że unia miała w Rzeczypospolitej więcej parafii niż zakorzeniony od setek lat Kościół rzymskokatolicki. Właściwsze więc byłoby określanie jej jako swoistej Slavia Unita, kulturę pogranicza Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego⁹⁴.

Postępy „polonizacji” i tym samym latynizacji zaczęły się od momentu, kiedy Bona wprowadziła na teren księstwa pińskiego ludzi z Korony. Unia brzeska tylko przypieczętowała proces powolnego przyswajania kultury i języka polskiego na terenach wschodnich. Istotną rolę w odegrała przy tym elita – magnateria i szlachta polska. Ponadto unitom przyznano pewne ułatwienia prawne w Rzeczypospolitej. Poparcie rządzących z pewnością ułatwiało całej unii przeprowadzanie procesu nawracania schizmatyków. *Co więcej, katolicycy właściciele majątków, stając się patronami cerkwi w swych dobrach, wywierali presję na duchowieństwo prawosławne, zmuszając je do zmiany wyznania*⁹⁵. Znamienne dla tego procesu jest zdanie wypowiedziane przez A. Mironowicza: *Wpływy kultury polsko-łacińskiej na wyższe warstwy społeczeństwa ruskiego rozluźniły ich związki z podłożem kulturowym prawosławia, a tym samym stworzyły grunt do rozwoju unii*⁹⁶.

Także w dziejach eparchii turowsko-pińskiej – a zwłaszcza jej zachodniej części – czynniki polonizacyjne i latynizacyjne pojawiły się już od połowy

⁹⁴ O swoistym programie religijnym Slavia Unita, który jest widoczny poprzez perspektywę soborów eparchii chełmskiej, patrz: I. Skoczylas, *Sobory eparchii chełmskiej XVII wieku. Program religijny Slavia Unita w Rzeczypospolitej*, seria: *Studia i materiały do dziejów chrześcijaństwa wschodniego w Rzeczypospolitej*, t. 4, red. J. Kłoczowski, A. Gil, Lublin 2008; O Rzeczypospolitej Wielu Narodów jako państwie barwnym religijnie patrz m.in.: A. Sulima-Kamiński, *Historia Rzeczypospolitej Wielu Narodów 1505–1795. Obywatele, ich państwa, społeczeństwo, kultura*, Lublin 2002; H. M. Яковенко, *Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.*, Київ 1997.

⁹⁵ A. Mironowicz, *Prawosławie i unia...*, s. 220, W. Müller, *Trudne stulecie*, [w:] *Chrześcijaństwo w Polsce. Zarys przemian 966–1975*, red. J. Kłoczowski, Lublin 1992, s. 258–264; S. Litak, *W kręgu chrześcijaństwa wschodniego*, [w:] *Historia Kościoła*, t. III: 1500–1715, Warszawa 1986, s. 377–383.

⁹⁶ A. Mironowicz, *Unia i prawosławie...*, s. 220; idem, *Kultura łacińska w życiu Kościoła prawosławnego w XVII-wiecznej Rzeczypospolitej*, [w:] *Lietuvos, Didžiosios Kunigaikštystės kalbos, kultūras ir raštijos tradicijos*, Vilnius 2009, s. 230–246.

XVI w., od kiedy zaczęła na tych terenach swoje rządy królowa Bona. Oswojenie tamtejszej ludności z kulturą zachodniego katolicyzmu zostało zatem już wcześniej zamarkowane, w przeciwieństwie do innych eparchii unickich, w których niejednokrotnie dopiero unia brzeska zaczęła te procesy. Tutaj, na Polesiu, procesy te zauważalne są wcześniej, co – jak można sądzić – sprzyjało łagodniejszej i w miarę szybkiej akcji przechodzenia poszczególnych cerkwi prawosławnych na unię (oczywiście poza incydentami, o których mowa w niniejszej pracy)⁹⁷.

Przywileje nadane biskupom turowsko-pińskim

Biskupi unicy często odwoływali się do przywilejów nadanych ordynariuszom eparchii turowsko-pińskiej w okresie, kiedy ta była jeszcze prawosławną. Najczęściej przywoływali oni akta Zygmunta Starego i królowej Bony oraz Stefana Batorego.

Zygmunt I Stary przywilej dla władcyków turowsko-pińskich wydał 9 lutego 1522 r.⁹⁸ W akcie tym król zabronił *ludziom świeckim i innym parafii pińskiej i turowskiej będącym wystawiania cerkwi i budowania monasterów bez woli błogosławieństwa władcyków pińskich, tudzież mieszania się w insze sprawy duchowne*⁹⁹ pod karą 3 tysięcy kop groszy litewskich. Przywilej ten, potwierdzony również przez Władysława IV 11 marca 1633 r.¹⁰⁰, został zapewne wydany z inicjatywy wielkiego protektora prawosławia w Wielkim Księstwie Litewskim, Konstantego Ostrońskiego, a w 1522 r. potwierdzony na prośbę biskupa Jony. Widoczne jest przy okazji tego przywileju dążenie do uniezależnienia się Cerkwi od czynników świeckich¹⁰¹.

⁹⁷ O procesie latynizacji na terenach Ukrainy patrz: S. Senyk, *The Ukrainian Church and Latinization*, „Orientalia Christiana Periodica” 1999, vol. 56, s. 165–187.

⁹⁸ *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею*, t. 2, Санкт-Петербург 1847, nr 109; ИРИ РАН, кол. П. Н. Доброхотова (к. 52), оп. 1, nr 11, k. 1–1v.; оп. 2, картон 14, nr 3/11 (Rejestr gramot i przywilejów biskupstwa turowskiego – 22 jednostki), sporządzony przez biskupa turowskiego Grigorija Michajłowicza, poczynając od przywilejów Wielkiego Księcia Litewskiego Witolda kończąc na przywileju z r. 1620.), A. Łapiński, *Zygmunt Stary a Kościół prawosławny*, Warszawa 1937, s. 28–29.

⁹⁹ *Акты, относящиеся...*, t. 2, nr 109.

¹⁰⁰ BUWil, F 48-32732, k. 114 v.; ИРИ РАН, кол. П. Н. Доброхотова (к. 52), оп. 1, nr 35 (11.4.35), k. 1v.; ИРИ РАН, кол. П. Н. Доброхотова (к. 52), оп. 1, nr 11, k. 1v.–2.

¹⁰¹ T. Kempa, *Działalność hetmana Konstantego Iwanowicza Ostrońskiego*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 1999, nr 12, s. 13.

W roku 1585 r. król Stefan Batory wydał inny znaczący przywilej, w którym potwierdził wszelkie prawa władcyków turowskich oraz stwierdził, że *bez pozwolenia patriarchy konstantynopolskiego do żadnej kalendarzu, w ceremoniach i w nabożeństwie swym odmiany, ludzie starożytnej religii greckiej przystąpić nie mogą*¹⁰².

Kolejny przywilej władcy turowsko-pińscy dostali 28 marca 1695 r. od Jana III Sobieskiego. W dokumencie tym, który adresowany był do magistratu i kahałów Turowa i Pińska, król nakazywał, *aby według Praw Wielebnym Episkopom Pińskim nadanych i zwyczaju dawnego włóczębne alias kołędę na uroczyste święta Narodzenia i Zmartwychwstania Pańskiego, tudzież na wjazdy publiczne do katedry*¹⁰³.

Wszystkie trzy wymienione przywileje potwierdził w 1785 r. Stanisław August Poniatowski: *inserowane listy powagą naszą Królewską zatwierdzić umyśliśmy, jakoż niniejszym listem przywilejem naszym, we wszystkich ich punktach zatwierdzamy i approbujemy a pomienionego wielebnego [Grzegorza – przyp. W. W.] Bułhaka episkopa pińskiego i turowskiego wraz z Następcami Jego przy tychże listach i przywilejach i dawnych zwyczajach zachowujemy*¹⁰⁴. Dalej król zabrania wznoszenia cerkwi i monasterów bez wiedzy biskupa oraz gwarantuje otrzymywanie podczas Świąt Bożego Narodzenia i Zmartwychwstania Pańskiego podatek zwany włóczębnym, przy czym zostają wymienione dokładnie produkty, które mają być wydane¹⁰⁵.

Potwierdzone przez Stanisława Augusta przywileje nie były jedynymi, jakie zostały wydane do czasu objęcia przez niego władzy. Jeszcze w 1669 r., podczas swej koronacji w Krakowie¹⁰⁶, kolejny przywilej ogłosił król Michał Korybut Wiśniowiecki. Dokument ten był formą rekompensaty za zniszczenia

¹⁰² РНБ, Автографи Дубравскаго, ф. 971, nr 158, nr 4, k. 19. Sejm warszawski z 1641 r. wyraźnie zastrzegł: „Prawa, przywileje wszystkie, y dekreta, od krolow I Mciow Polskich, Przodkow naszych, y od Nas samych miastu naszemu Pińskowi *leg time* nadane, y konfederowane, we wszystkich artykułach, punktach, klauzulach, y paragrafach: także przywileje, y place w tymże mieście, Bohotawlińskiemu Bractwu nadane, y służące, *cuthoritate Conventus praesentis* utwierdzony”. VL t. IV, s. 20.

¹⁰³ Potwierdzenie praw biskupom pińskim i turowskim, BUWil F 48-32732, k. 114 v. – 115. Potwierdzenie tego przywileju w: Contenta starożytności praw przywilejów i konstytucji sejmowych, Автографи Дубравскаго, ф. 971, nr 158, nr 4, k. 19.

¹⁰⁴ Ibidem, k. 118.

¹⁰⁵ Ibidem, k. 118–118v.

¹⁰⁶ Ibidem, nr 66, k. 1. Dokument ten błędnie został datowany przez archiwistów rosyjskich na 1719 r.

spowodowane pożarem archiwum biskupa turowsko-pińskiego, kiedy to spłonął m.in. przywilej Władysława IV wraz z ekstraktem z akt ziemskich pińskich, którym król nadawał i potwierdzał poszczególnym cerkwiom własności ziemskie miasta Pińska.

Innym władcą zmuszonym do wystosowania odpowiedniego dokumentu przez konkretne okoliczności był Stefan Batory. Problemem, któremu król musiał stawić czoła, stały się poczynania świeckich, przejmujących w obrębie eparchii prerogatywy biskupa w zakresie sądownictwa. Zdarzające się przypadki sądów właścicieli ziemskich nad duchowieństwem doprowadziły do silnych protestów biskupa Cyryla (Terleckiego) skierowanych do króla Stefana Batoiego. 21 lutego 1578 r. władca wydał uniwersał, w którym zakazał szlachcie pińskiej mieszać się w wewnętrzne sprawy Cerkwi oraz pozbawiania nadanych wcześniej praw duchowieństwa tejże eparchii¹⁰⁷.

Problem utrzymania ziemi biskupiej można uznać za nader często występujący; przywileje nie wystarczały, skoro wręcz nagminnie tę ziemię zajmowano¹⁰⁸. Gwoli uczciwości należy jednak zaznaczyć, że władcy nie byli całkiem bezbronni. Dysponowali pewną formą nacisku na właścicieli ziemskich, jaką było pogłównie, którego pobieraniem zajmowali się właśnie ludzie biskupa¹⁰⁹.

¹⁰⁷ АСДЗСР, т. VI, Wilna 1869, nr 124, s. 285–286; Zob. również zatwierdzenie tego przywileju wydane w 1633 r. Registr spraw unionis et bonorum eius znajdujących się w Metrykach Wielkich WXL Metropolia całej Rusi, ИРИ РАН, кол. П. Н. Доброхотова (к. 52), оп. 1, nr 50 (11.4.50), k. 21. Potwierdzone jest to również w późniejszym dokumencie z 1776 r.: „PoZygmuncie Auguście i po królu Henryku suptepus Interregni RP te dobra daje władcyce turowskiemu i pińskiemu Cyrylowi Terleckiemu [1576–1585 – przyp. W. W.], którą daninę J[ego] M[ości]ci Stephan stwierdza”. ИРИ РАН, кол. П. Н. Доброхотова (к. 52), оп. 1, nr 35 (11.4.35), k. 1v.

¹⁰⁸ Zygmunt I musiał bronić niejednokrotnie własności biskupów turowsko-pińskich, zakazując nielegalnego przejmowania ich majątków i jakichkolwiek pretensji do ziem. List króla Zygmunta I do kniazia Jurija Semionowicza Oelkowicza o skardze biskupa turowskiego Michała, 10.09.1527 r. z Niepołomic, ИРИ РАН, кол. П. Н. Доброхотова (к. 52), оп. 2, картон 14, nr 3/19; List Zygmunta I do kniazia Jurija Semionowicza Sluckiego w sprawie zakazu wjazdu dobrodierewskiej włości, która należały do biskupów turowskich, 26.04.1538 z Krakowa, Ibidem, nr 3/19; List Zygmunta I do Mikołaja i Jana Radziwiłłów z natychmiastowym nakazem zwrotu zagrabionej wsi Wilcze, którą zabrano biskupom turowsko-pińskim, 30.02.1539 z Krakowa, Ibidem, 3/20; List Zygmunta I do księżnej Aleksandry Ostrojskiej o jej niedopuszczalnej ingerencji w cerkiewne dochody, 26.06.1538 z Krakowa, Ibidem, 3/21.

¹⁰⁹ „Dowodzi się kwitami poborowemi, iż nikt inszy nie wybiera poborów pogłównym tylko urzędnicy władczyce”. ИРИ РАН, кол. П. Н. Доброхотова (к. 52), оп. 1, nr 35 (11.4.35), k. 1v.

Niewiele zachowało się przywilejów wydanych do XVII wieku, za co winą z pewnością można obarczać m.in. permanentne wojny. Jak podają nam źródła, wiele z tych dokumentów spłonęło lub został zagrabionych:

Iż podczas wojny kozackiej [...] ieszcze były prawa niektóre z innemi na papierach wyrażonemi dokumentami, także y w samych Ewangeliach wpisanemi, które bardzo były potrzebne episkopiey Pińskiej, yako i cerkwiom wszystkim głównieyszim. Ale gdy Kozacy grasowali w powiecie Pińskim, y szlachtę okrutnie zabijali, tedy na ten czas y cerkwie y Kościoły palili, gdy też y prawa starożytne pod ten czas nieszczęśliwy pogorzeli. [...] Gdyby te wszystkie przywilega, które były nadane dotychczas in integro były zachowane, tedyby tak iasne dowody wszelkiej wątpliwości uspokoiły, ale per tot casus et revolutiones pogorzały, tedy na tym przysiężemy, że tak się stało¹¹⁰.

¹¹⁰ *Puncta albo instrukcja y Informacya o władcyctwie Turowskim y Pińskim*, ИРИ РАН, кол. П. Н. Доброхотова (к. 52), оп. 1, nr 19, k. 2r.

Rozdział III

Ośrodki życia zakonnego w unickiej eparchii turowsko-pińskiej

Liczne badania życia monastycznego pozwalają stwierdzić, że po zawarciu unii brzeskiej większość klasztorów w pierwszej połowie wieku XVII została przy prawosławiu. Do grupy ośrodków życia zakonnego wiernych Cerkwi prawosławnej dokumenty zaliczają m.in. klasztory w Kijowie, Wilnie, Lwowie, Pińsku, Haliczu, Czernihowie, Podhorcach, Turkowicach, Humaniu, Unijowie, Sokalu, Brześciu, Bielsku i inne. Unicy w połowie tego stulecia byli w posiadaniu następujących archimandrii: wileńskiej, byteńskiej, trockiej, połockiej, mścisławskiej, supraskiej, berezweckiej, leszczyńskiej, czerejskiej, deremańskiej, dubieńskiej, żydyczyńskiej, mińskiej, pustyńskiej, grodzieńskiej, smoleńskiej, czernihowskiej, braclawskiej, kobryńskiej i drohobyckiej. W drugiej połowie XVII stulecia zaczęli również przejmować inne klasztory: w Bełzie, Brześciu, Chełmie, Czerlanach, Dobrotworze, Horodyszczu, Kolemczycach, Leszczach, Lublinie, Ławryszewie, Nowogródku, Mohylewie, Onufrewie, Spasie Stołpiach, Torokaniach, Trokach, Uhrowie oraz Żyrowicach¹.

W połowie XVII wieku daje się uchwycić poważny kryzys w życiu monastycznym unii, spowodowany zapewne licznymi konfliktami sąsiedzkimi, najazdami Kozaków itd. Jak informuje nas anonimowa relacja z 1647 r., w archimandrii wileńskiej, która liczyła wcześniej 60 zakonników, w roku spisania

¹ Archivio Storico per l'Evangelizzazione nei Popoli, Pontificia Universitas Urbaniana, Roma, Scritture Originali Riferite nelle Congressi: Moscovia, Polonia, Ruteni, vol. 1, k. 41–42v. М. Ваврик, *Нарис розвитку і стану василианського чину*, Рим 1979, s. 189–209. Unickie monasterium żeńskie omówiła S. Senyk w pracy: *Women's Monasteries in Ukraine and Bielorusia to the Period of Suppressions*, Roma 1983.

relacji pozostało ich już zaledwie 20. Analogicznie sytuacja wyglądała w pozostałych archimandriach: w żydyczyńskiej liczba spadła z 80 do 3, w leszczyńskiej z 12 do 1, w deremańskiej z 40 do 12, w grodzieńskiej z 12 do 1, w połockiej z 19 do 4, w kobryńskiej z 12 do 1, w pustyńskiej z 12 do 2, w smoleńskiej z 15 do 4, w czerejskiej z 30 do 4, w braclawskiej z 10 do 2, w mohylewskiej z 35 do 4². Dane te tłumaczy fakt, że na terenach zajmowanych wówczas przez Kozaków następował proces powrotu klasztorów unickich do prawosławia, które tym samym umacniało się i, nie poprzestając na przejmowaniu utraconych ośrodków życia zakonnego, budowało również nowe³. Monastery unickie znalazły się wówczas w dość trudnej sytuacji: wiele z nich zostało zlikwidowanych, inne musiały poradzić sobie z osłabieniem i licznymi zniszczeniami. Wszystko to miało znaczący wpływ na obraz życia zakonnego unii w połowie XVII stulecia.

Poprawę sytuacji przyniósł dopiero przełom XVII i XVIII w., kiedy to kolejni biskupi zaczęli przechodzić na unię: w 1680 r. nieoficjalnie przystąpił do niej Atanazy Szumlański, administrator metropolii, w 1692 r. – Innocenty Winnicki, biskup przemyski, w 1700 r. – biskup lwowski Józef Szumlański, a w 1702 r. – Dionizy Żabokrycki, biskup łucki. W rękach prawosławnych pozostało w ten sposób jedynie biskupstwo białoruskie, zwane mohylewskim⁴. W ślad za biskupami na unię zaczęły przechodzić również klasztory⁵. Był to proces na tyle powszechny, że ostatecznie w interesującej nas diecezji turowsko-pińskiej przy prawosławiu pozostały tylko dwa ośrodki życia monastycznego: piński i dzięciołowski⁶.

² *Litterae basilianorum in terris Ucrainae et Bielarussiae*, paravit, adnotavit editionemque curavit P. A. G. Welykyj OSBM, vol. I, 1601–1730, Romae 1979, s. 59–60; A. Mironowicz, *Życie monastyczne w dawnej Rzeczypospolitej*, [w:] *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, P. Chomik, Białystok 2001.

³ Nowe klasztory powstały w: Kijowie (Przemienienia Pańskiego i Wniebowstąpienia), w Mohylewie (Jana Chrzciciela), w Chernichowie (Wprowadzenia do świątyni NMP) itd. М. Ваврик, *Нарис розвитку...*, s. 189–209; A. Mironowicz, *Życie monastyczne...*, s. 38–39; Макарий (Булгаков), *История Русской церкви*, t. 12, Москва 1893, s. 634–635. Zob. również swoisty prospekt odległości klasztorów w prowincji Świętej Trójcy w relacji prowincjała I. Łysańskiego z 1748 r.: Archivio Storico per l'Evangelizzazione nei Popoli, Pontificia Universitas Urbaniana, Roma, Scrittura Originali Riferite nelle Congressi Pariocolari, vol. 114, k. 141v.–142.

⁴ A. Mironowicz, *Diecezja białoruska w XVII i XVIII w.*, Białystok 2008, s. 134–135; idem, *Kościół prawosławny w dziejach...*, s. 232–234.

⁵ Lista tych klasztorów w: М. Ваврик, *Нарис розвитку...*, s. 189–209; A. Mironowicz, *Życie monastyczne...*, s. 41.

⁶ Нацыянальны гістарычны архів Беларусі, Мінск, ф. 136, оп. 1, nr 63, k. 90–98; A. Mironowicz, *Ośrodki zakonne od XIII do XIX wieku*, [w:] *Kościół prawosławny w Polsce*.

Kluczową rolę w życiu monastycznym unii odegrał zakon bazylianów (łac. *Ordo Sancti Basilii Magni* – skrót OSBM). Założony przez mnichów prawosławnych, którzy przeszli na unię, został on ufundowany w 1617 r. – w czasie, kiedy metropolita Józef Welamin Rutski (1613–1637) wraz ze św. Jozafatem Kuncewiczem podporządkowali klasztory pod swoją jurysdykcję. W latach dwudziestych XVII stulecia została dokonana centralizacja zgromadzeń bazyliańskich – wszystkie uchwały reformujące zgromadzenie zatwierdzała Stolica Apostolska, a klasztory bazylianów stanowiły na Rusi jedną kongregację Przenajświętszej Trójcy (zatwierdzoną przez Urbana VIII w 1624 r.)⁷. Ta centralizacja zakonów unickich miała jeden cel: pamiętano dobrze szesnastowieczny kryzys moralny prawosławia w Rzeczypospolitej, dlatego też – by nie powtarzać błędów – zdecydowano się na wzmocnienie monasterów *pod względem moralnym i materialnym, aby mogły wypełnić pokładane w nich nadzieje*⁸.

Bazylianie skupieni byli przeważnie w niewielkich ośrodkach, odegrali jednak istotną rolę w dziejach unii – szczególnie w okresie końca XVII i początków XVIII w., kiedy prawosławni utracili ponad 3000 parafii. Przyjęli oni zadanie przejmowania prawosławnych klasztorów i poszczególnych parafii na unię i wywiązywali się z niego na tyle dobrze, że w uznaniu ich wysiłków

Dawniej i dziś, red. L. Adamczuk, A. Mironowicz, Warszawa 1993, s. 103–105; idem, *Życie monastyczne...*, s. 43.

⁷ M. Cubrzyńska-Leonarczyk, *Dziedzictwo unii brzeskiej. Z dziejów oficyny wydawniczej OO. Bazylianów w Supraślu (1695–1803)*, Białystok 2007; eadem, *Oficyna supraska 1695–1803. Dzieje i publikacje unickiej drukarni ojców bazylianów*, Warszawa 1993; J. Kłoczowski, *Wspólnoty chrześcijańskie. Grupy życia wspólnego w chrześcijaństwie zachodnim od starożytności do XV wieku*, Kraków 1964; M. Piłtyczak-Majerowicz, *Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i księżki w działalności zakonu*, Warszawa–Wrocław 1986; M. Szegda, *Działalność prawno-organizacyjna metropolity Józefa IV Welamina Rutkiego (1613–1637)*, Warszawa 1967. O dziejach bazylianów w części ukraińskiej patrz: A. Piekar, *Monasticism in the Ukrainian Church*, „Analecta OSBM” 1988, sec. II, vol. XIII (XIX) 1–4, s. 378–386; M. M. Wojnar, *Basilian Missionary Work-Missionaries and Missions (XVII–XVIII)*, „Analecta OSBM” 1974, vol. 9 (15), s. 95–110; idem, *Basilian Scholars and Publishing Houses (XVII–XVIII)*, „Analecta OSBM” 1974, vol. 9(16) s. 64–94; idem, *De Archimandritis Basilianis in Metropolia Kiowiensi (1617–1882)*, „Ius Populi Dei” 1972, nr 2, s. 343–424; idem, *De Capitulis Basilianorum*, Roma 1954; idem, *De Protoarchimandrita Basilianorum (1617–1804)*, Roma 1958; idem, *De Regimine Basilianorum Ruthenorum a Metropolita Josepho Velamin Rutskij instauratorum*, „Analecta OSBM” 1949, ser. 2, sec. 1, vol. 1). O klasztorach bazyliańskich w kontekście edukacji: S. Senyk, *The Education of the Secular Clergy in the Ruthenian Church before Nineteenth Century*, „Orientalia Christiana Periodica” 1987, vol. 53, s. 408–412.

⁸ M. Szegda, *Działalność...*, s. 163.

fundowano im nowe ośrodki misyjne⁹. Ich obecność widoczna była także w unickiej eparchii turowsko-pińskiej.

W interesującej nas diecezji życie klasztorne nie podlegało jurysdykcji biskupiej i nie było tak rozwinięte jak w innych diecezjach. Monastery podlegały bezpośrednio zwierzchnictwu kapituł generalnych i metropolity, ze zwierzchności nad klasztorami byli natomiast wyłączeni biskupi turowsko-pińscy, stąd w przebadanych materiałach nie odnaleziono zbyt wielu informacji dotyczących życia klasztornego. Wiadomo jednak, że klasztory bazyliańskie, poza Antopolem i oczywiście Leszczami, były bardzo małe, a rola przebywających w nich mnichów sprowadzała się jedynie do opieki pasterskiej przy cerkwi – tym być może należałoby tłumaczyć niewielką ilość źródeł wykraczających poza zwykłe zestawienia statystyczne.

Źródło stworzone dla Sekretariatu Stanu Stolicy Apostolskiej¹⁰ pozwala stwierdzić, że życie monastyczne naszej eparchii skupiało się wokół kilku zaledwie klasztorów bazyliańskich, które miały swoje siedziby w miejscowościach: Torokany¹¹, Antopol¹², Chomsk¹³, Nowy Dwór¹⁴, Jasna Góra¹⁵, Suchowicze¹⁶ oraz w Leszczu (k. Pińska), gdzie mieścił się najbardziej znany monaster, od połowy XVII w. będący siedzibą biskupa unickiego. Na terenie eparchii działał

⁹ A. Kossowski, *Blaski i cienie unii kościelnej w Polsce w XVII i XVIII wieku w świetle źródeł archiwalnych*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci J. E. X. Biskupa Macieja Leona Fulmana*, Lublin 1939, s. 104–116.

¹⁰ Lietuvos valstybės istorijos archyvas, Vilnius (dalej – LVIA), ф. 634, ap. 2, byłų 698, k. 2–5; Archivio Segreto Vaticano (dalej – ASV), Archivi delle Rappresentanze Pontificie: Varsavia, vol. 140, k. 430; ASV, Archivio della Nunziatura Apostolica in Varsavia, vol. 110, k. 15.

¹¹ *Audientiae Sanctissimi de rebus Ucrainae et Bielarusjae (1650–1850)*, collegit, adnotavit, paravit editionemque curavit P. Athanasius G. Welykyj OSBM, vol. II (1780–1862), Romae 1965, s. 65; *Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов*, т. 2: 1700–1839, Санкт-Петербург 1907, s. 1228. Центральный государственный исторический архив Украины в Киеве, Тороканский василианский монастырь, ф. 2093, к. 1–11v.

¹² LVIA, ф. 1280, byłų 776, SGKP, t. I, s. 45; M. Wawrik, *Нарис розвитку*, s. 189.

¹³ *Описание документов...*, т. II, s. 1228; M. Wawrik, *Нарис розвитку...*, s. 191.

¹⁴ Николай (архим.), *Историко-статистическое описание Минской паpхии*, Санкт-Петербург 1864, s. 287. Konfirmację na monaster w Nowym Dworze dokonano na sejmie koronacyjnym 1633 r. Zob. *Regestr spraw unionis et bono rum eius* znajdujących się w Metrykach Wielkich Wielkiego Księstwa Litewskiego. Metropolia całej Rusi, Институт российской истории Российской академии наук в Петербурге, (dalej: ИРИ РАН), кол. П. Н. Доброхотова (к. 52), оп. 1, nr 50 (11.4.50), k. 22.

¹⁵ SGKP, t. III, s. 490–491; M. Wawrik, *Нарис розвитку...*, s. 194.

¹⁶ SGKP, t. XI, s. 541; Николай (архим.), *op. cit.*, s. 165.

również klasztor żeński w Pińsku¹⁷. O funkcjonowaniu wymienionych ośrodków nie można dziś powiedzieć zbyt dużo, bowiem skromny materiał źródłowy umożliwi jedynie przesledzenie roli klasztoru w Leszczach; informacje o pozostałych ograniczają się jedynie do ogólnych zestawień tabelarycznych¹⁸.

Informacje z dokumentu opracowanego dla Stolicy Apostolskiej uzupełniają jeszcze dwa inne źródła. Pierwsze z nich, nazwane na potrzeby niniejszej pracy *Spisem Zaruskiego*, stwierdza, że życie klasztorne w omawianej diecezji odbywało się wokół klasztoru w Pińsku. Prócz pińskiego wymienia się również klasztory w: Chomsku, Nowym Dworze oraz żeński klasztor św. Barbary w Pińsku¹⁹. Drugie źródło – inne niż wspomniany już dokument pismo wysłane do Stolicy Apostolskiej – mówi też o klasztorze w Suchowiczach²⁰.

Klasztor w Antopolu

W spisie znajdującym się w Stolicy Apostolskiej Antopol jest zakwalifikowany do diecezji brzeskiej²¹, jednakże należy to prawdopodobnie uznać za pomyłkę, gdyż inne źródła zaliczają go do unickiej eparchii turowsko-pińskiej²². Klasztor pw. Świętej Trójcy istniejący w tej miejscowości, z należąca do niego

¹⁷ LVIA, ф. 597, ап. 2, былų 94, к. 18v.

¹⁸ Warto w tym miejscu zauważyć, że przywołany dokument wspomina również o klasztorach prawosławnych: w części pińskiej wymienia klasztory w Pińsku i Dzieciolowicach, w których było łącznie 16 mnichów. O klasztorze Objawienia Pańskiego patrz: Нацыянальны гістарычны архів Беларусі, Минск, ф. 136, оп. 1, nr 63, k. 90–98; Klasztor ten powstał w 1622 r. z fundacji Konstantego Dołmata. Нацыянальны гістарычны архів Беларусі, Минск, ф. 136, оп. 1, nr 63, k. 90–98.

¹⁹ „In hac item dioecesi monasteria, [in primum] abbatiale Leszczynense habens curam animarum, alterum Chemsense, etiam Novodvorense cum facultatibus existunt. Monasterium sine cura. Et archa ecclesiam Sanctae Barbarae in civitate Martyri et Virginis moniales nostri ordini monasterium habent”. LVIA, ф. 597, ап. 2, былų 94, к. 18r.–18v.

²⁰ „Basilianorum abbacia Leszczynensis. Monasterium Torocanense, Antopoliense, Chomsense, Novodworscense, et Monialium ejusdem Ord[ini]s Pinscense. In Dioecesi autem Turovicensi Monasteria Basilianorum sunt duo nempe Clare-Montanum et Suchoviense”. Archivio Segreto Vaticano, Watykan, Archivi delle Rappresentanze Pontificie: Varsavia, vol. 140, k. 431r.

²¹ ASV, Archivi delle Rappresentanze Pontificie: Varsavia, vol. 110, k. 15.

²² Archivio Segreto Vaticano, Watykan, Archivi delle Rappresentanze Pontificie: Varsavia, vol. 140, k. 431r.; LVIA, ф. 634, ап. 2, былų 968, к. 2–5. Błędnie zaliczony do diecezji lwowskiej w 1728 r.: Catalogus monasteriorum, quae uniri debent in Unum Ordinem Basilianorum, Archivio Storico per l’Evangelizzazione nei Popoli, Pontificia Universitas Urbaniana, Roma, Scritture Originali Riferite nelle Congressi Pariocolari, vol. 74, a. 1728; *Supplicationes Ecclesiae Unitae Ucrainae et Bielarusjae*, collegit, adnotavit, paravit editionemque curavit Athanasius G. Welykyj, t. II: 1700–1740, Romae 1962, nr 729, s. 231.

cerkwią pod tym samym wezwaniem, został ufundowany w 1709 r.²³ Był jednym z największych monasterów w diecezji – przebywało w nim 7 mnichów, 11 kleryków profesów, a dodatkowo z mnichami zamieszkiwała jedna świecka osoba. Przy klasztorze prowadzono zajęcia – odnotowano dwoje nauczycieli: retoryki i języka niemieckiego²⁴. Szkołę retoryki potwierdzają także inne dokumenty znajdujące się w archiwach Stolicy Apostolskiej²⁵.

Według *Catalogus personalum ordinis S. Basilii m. in Provincia Lithuania S.T.SS.MAE Trinitatis Deo Militantium A.D. 1754 Die 1Ma 7bris un Vonum Confectus* z 1754 r. w klasztorze znajdowało się 10 zakonników, co jest liczbą ponadprzeciętną w porównaniu z innymi klasztorami wymienionymi we wspomnianym spisie²⁶.

Po likwidacji eparchii turowsko-pińskiej ok. 1803 r. klasztor z 8 zakonnikami, których przełożonym był Feliks Kłopotowski²⁷, znalazł się w nowej strukturze rosyjskiego imperium, w guberni grodzieńskiej.

Klasztor w Chomsku

Monaster w Chomsku, z należącym do niego kościołem pod wezwaniem Opieki NMP, został ufundowany w 1690 r.²⁸ na terenie dóbr rodu Ogińskich. Źródła odnotowały w nim 6 mnichów oraz 2 duchownych służących w parafiach kleru świeckiego²⁹. W 1754 r. przebywało tam 6 mnichów³⁰.

Tuż po likwidacji eparchii turowsko-pińskiej w klasztorze, który znalazł się w guberni grodzieńskiej, pozostało 5 zakonników z przełożonym – Martyrynem Szymonowiczem. Cerkwi przyklasztornej podlegało wówczas ok. 1000 parafian³¹.

²³ М. Ваврик, *Нарис розвитку...*, s. 189.

²⁴ ASV, Archivi delle Rappresentanze Pottificio: Varsavia, vol. 110, k. 15.

²⁵ Informatio quoad Monasteria Basiliana Provincia Lithuania Congregationis Ruthenorum, ASV, Archivi delle Rappresentanze Pottificio: Varsavia, vol. 110, k. 15r.v.

²⁶ Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano (dalej – BAV), Vaticani latini, vol. 8684, k. 642.

²⁷ M. Radwan, *Kościół greckokatolicki w zaborze rosyjskim około 1803 roku*, Lublin 2003, s. 138.

²⁸ М. Ваврик, *Нарис розвитку...*, s. 191.

²⁹ ASV, Archivi delle Rappresentanze Pottificio: Varsavia, vol. 110, k. 15.

³⁰ BAV, Vaticani latini, vol. 8684, k. 644r.

³¹ M. Radwan, *Kościół greckokatolicki...*, s. 138.

Klasztor w Leszczach

Choć legenda każe budowę klasztoru leszczyńskiego przypisywać samemu kniaziewi Włodzimierzowi³², jego rzeczywiste początki są znacznie późniejsze, datuje się je na ok. 1239 r.³³ Pochodzące z tego okresu wzmianki w latopisach, które wskazują już na wyższy stopień rozwoju życia cerkiewnego w ówczesnym Pińsku, pozwalają sądzić, że założenie leszczyńskiego klasztoru prawdopodobnie było poprzedzone założeniem niejednej cerkwi.

Do XVIII w. monaster, w którym znajdowała się czczona w całym władcyctwie ikona Najświętszej Bogarodzicy³⁴, stanowił swoiste centrum życia religijnego całego Polesia Prypeckiego³⁵, co potwierdzają częste wizyty w nim, a nawet zamieszkiwanie, władcyków turowsko-pińskich. Jak wspomniano w rozdziale I, okres największej świetności monasteru w Leszczach przypada na wiek XV, czas panowania orędowników prawosławia, książąt Olelkowiczów Słuckich i Jarosławowiczów, od których uzyskał on wiele nadań³⁶. Dzięki przychylniej polityce tych rodów klasztor, który stał się jednym z bogatszych właścicieli ziemskich na Rusi Litewskiej³⁷, rozwijał swą działalność i powiększał majątek. Pełnił wówczas już nie tylko funkcję oświatowo-kulturową, ale stał się również siedzibą biskupów turowsko-pińskich.

Ważnym punktem w historii leszczyńskiego klasztoru było przejście Pińska pod jurysdykcję królowej Bony. W historiografii rosyjskiej występuje po-

³² Według latopisu Mitrofana klasztor w Leszczach miał założyć Włodzimierz Wielki w drodze podczas wyprawy na Jaćwież. Gedeon Horbacki wspomina zaś w dokumentach osiemnastowiecznych o powstaniu klasztoru w XI w., *Ревизия пуцц и переходов звериных в бывшем Великом княжестве Литовском срисовкоюуплением грамот и привилегий на входы в пуцци и на земли, составленная старостою Мстибоговским Григорием Богдановичем Воловичем в 1559 году с прибавлением другой актововой книги, содержащей в себе привилегии, данной дворянам и священникам Пинского повета, составленной в 1554 году. Приготовлены к печати начальником Центрального архива и его помощниками. Изданы Виленскою археографическою комиссиею, Вильна 1867, 224 i n.*

³³ И. Чистович, *Очеркъ исторіи западно-русской церкви*, ч. I, Санкт-Петербург 1882, s. 4–5; М. Ваврик, *Нарис розвитку...*, s. 198.

³⁴ Ibidem, s. 3.

³⁵ А. Миловидов, *Архив упраздненного Пинского Лецинского монастыря*, Москва 1900, passim.

³⁶ *Ревизия пуцц и переходов...*, passim.

³⁷ Ibidem.

gład, że od tego czasu rozpoczął się proces polonizacji (szczególnie po unii lubelskiej) i przejmowania majątków przez Koroniarzy³⁸.

Koniec XVI w. przyniósł pewną dezorganizację w działalności monasteru oraz przejmowanie poszczególnych jego majątków przez katolików. Liczne skargi mnichów, którym próbowano odbierać klasztorne dobra, sprawiły, że Zygmunt III zdecydował się na wydanie przywileju nakazującego zwrot monasteru archimandrii, uniezależniając go tym samym od miejscowego biskupa³⁹.

Ciekawie przedstawia się historia własności klasztoru, przechodzącego na przestrzeni lat liczne konwersje. Przed przejściem go przez unitów władzę w leszczyńskim monasterze sprawował Elisiej Pletnicki, który – *wzywając swoimi listami mieszkańców powiatu pińskiego i sąsiednich do stania z nim w obronie wiary ojców*⁴⁰ – zasłynął jako obrońca prawosławia i za swe zasługi został w 1605 r. kandydatem na archimandrytę pieczerskiego⁴¹.

Niedługo przed objęciem przez Pletnickiego zaszczytnego urzędu dwie cerkwie znajdujące się w Leszczach przejął na rzecz unii Jona Hohol, unicki biskup turowsko-piński w latach 1596–1602, który podpisał akt unii brzeskiej. Władyka ten nie pozostał jednak długo ich zarządcą, bowiem w 1603 r. Zygmunt III Waza przekazał je pod zwierzchnictwo metropolity kijowskiego Hipacego Pocięja (1600–1613), o co zresztą ten ostatni bardzo się starał⁴². Od tej pory monaster był nadawany wybitnym przedstawicielom i działaczom unii, którzy tytułowali się archimandrytami leszczyńskimi, lub przejmowany przez prawosławnych (prawosławni metropolici kijowscy nazywali siebie archimandrytami ławry kijowsko-pieczerskiej, co wskazuje tylko na wielki prestiż ośrodka monastycznego w Leszczach, który był dla unitów tym, czym wspomniana ławra dla prawosławnych)⁴³.

³⁸ А. Миловидов, *О положеніи православія и руской народности въ пинскомъ удѣльномъ княжествѣ и городѣ Пинскѣ до 1793 года*, Москва 1894, s. 30–40; idem, *Архив упраздненнаго...*, s. 5–6.

³⁹ Idem, *Архив упраздненнаго...*, s. 5–8.

⁴⁰ Ibidem, s. 7. Idem, *О положеніи...*, s. 39–40.

⁴¹ T. Kempa, *Rywalizacja o Ławrę Pieczerską w Kijowie między prawosławnymi a unitami w końcu XVI i na początku XVII wieku*, „Przegląd Wschodni” 2003, t. 8, z. 4 (32), s. 831–870.

⁴² M. Warwyk datuje przejście klasztoru przez unitów na 1602 r. M. Ваврик, *Нарис розвитку...*, s. 198.

⁴³ Registr spraw *unionis et bono rum eius* znajdujących się w Metrykach Wielkich Wielkiego Księstwa Litewskiego. Metropolia całej Rusi, ИРИ РАН, кол. П. Н. Доброхотова (к. 52), оп. 1, nr 50 (11.4.50), k. 4. Monaster otrzymał też liczne nadania, o których patrz: *De approbatione diversorum privilegiorum: confirmatio fundatiornis monasterii Minscensis Monialium*

W początkach XVII w., kiedy Leszcze przeszły w ręce unitów⁴⁴, w skład uposażenia monasteru wchodziło 8 wsi: Owsiemierowo, Lubel, Suche⁴⁵, Tarnowicze, Wulwicze, Zagłubocze, Żytnowicze i Potapowicze⁴⁶, 9 dworów, 6 jezior, ponad 20 sianokosów i ponad 100 chłopów⁴⁷.

W latach czterdziestych XVII w. klasztor znów przejęli prawosławni⁴⁸. Było to spowodowane wkroczeniem na tereny Pińszczyzny wojsk kozackich, które na zajętych terenach usuwały duchownych unickich, przywracając prawosławie. W wydanym w 1644 r. dokumencie pt. *Lifosu albo kamienia paszczy prawdy Cerkwi świętej prawosławney ruskiej na skuszenie fałeczno-ciemney perspektywy* znajdujemy informację, że w upadającym wówczas klasztorze przebywał już tylko jeden mnich. Nowi właściciele monasteru zdecydowali się ożywić życie klasztorne na zdobytych terenach, stąd dzięki poleceniu władzyki łuckiego Atanazego Puzyny na archimandrię leszczyńską przybył Józef Nielubowicz-Tukalski⁴⁹, który swą działalnością sprawił, że klasztor wraz z cerkwiąmi Zaśnięcia NMP i Zesłania Ducha Św. odzyskał swe znaczenie w regionie⁵⁰.

W 1668 r. klasztor leszczyński przeszedł ponownie w ręce unitów⁵¹ i od tego czasu stał się siedzibą biskupa pińsko-turowskiego. Leszcze były wówczas zniszczone po wojnach z Kozakami, proszono więc posłów na sejm o zwolnienie miejscowości z lokacji żołnierskich i o to, by *dobra [...] funditus zruinowane propria damnorum verificatione per commissarios od Rzeczypospolitey znaznaczonych, abo ex eodem districtu, ubi bona consistunt, per officia castren-*

Basilianorum, donatio pro monast. Lesciensi, reformatio monast. Vilmensis, fundatio Archiep. Smolenscensis. Archivio Storico per l'Evangelizzazione nei Popoli, Pontificia Universitas Urbaniensis, Roma, Acta S. C. de Propaganda Fide, vol. 10, k. 98v.–101. *Acta Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Ecclesiam catholicam Ucrainae et Bielarusjae spectantia*, collegit et adnotationibus illustravit P. Athanasius G. Welykyj OSBM, vol. I (1622–1667), Romae 1953, nr 249, s. 144–145.

⁴⁴ Zostały one nadane przez Zygmunta III Wazę w ręce biskupów unickich. А. Миловидов, *Архив упраздненного...*, passim.

⁴⁵ O dobrach należących do klasztoru leszczyńskiego patrz: Lietuvos valstybės istorijos archyvas, ф. 597, ап. 2, былų 122, к. 1–4.

⁴⁶ Patrz Inwentarz Potapowicz z 1736 r. Lietuvos valstybės istorijos archyvas, ф. 597, ап. 2, былų 122, к. 1–2v.

⁴⁷ Dane te oparte są o wyliczenia A. Miłowidowa: *Архив упраздненного...*, s. 6.

⁴⁸ М. Ваврик, *Нарис розвитку...*, s. 198.

⁴⁹ А. Мironowicz, *Metropolita Józef Nielubowicz-Tukalski*, Białystok 1998.

⁵⁰ А. Миловидов, *Архив упраздненного...*, s. 3.

⁵¹ А. А. Ярашэвіч, *Пінскі Леішчанскі манастыр, Рэлігія і царква на Беларусі*, [w:] *Беларуская Энцыклапедыя*, Мінск 2001, s. 249.

*sia, aby iuriatis fori termin agend cum damnisicatoribus de restitutione były naznaczone*⁵².

Z czasem Leszcze stały się na tyle ważnym ośrodkiem życia monastycznego unii, że już nikt nie podważał praw jej wyznawców do znajdującego się w tej miejscowości klasztoru. W pochodzącej z 1764 r. wypowiedzi mnicha z prawosławnego klasztoru pw. Objawienia Pańskiego czytamy: *Jego miłość ojciec ihumen* (Teofan Jaworski – przeor monasteru – przyp. W. W.) *i mnisi jego, w jurysdykcję panującej w tym kraju religii greko-katolickiej nie wtręcali się nawet w sposób minimalny ani teraz ani wcześniej*⁵³.

Zakorzenie się unii w leszczyńskim monasterze nie zapobiegło jednak dalszym walkom o przyklasztorne dobra. Świadczy o tym pismo archimandryty leszczyńskiego do Cypriana Bułhaka (1730–1769), z dnia 9 grudnia 1763 r., w którym ten pierwszy skarży się na roszczonego sobie prawa do dworu w Karolinie ihumena pińskiego monasteru Teofana Jaworskiego *ritus graeti non uniti*. Ten ostatni przybył do Leszcz nieproszony razem z Teodozym Rozką, Teofilem Swierszczkiem, Laurentym Szypliewskim; groził bazylianom i bezprawnie dawał śluby unitom. Skargi na niego znajdujemy również wśród pism późniejszego ihumena Tadeusza Zaruskiego.

Taki lokalny konflikt należy uznać za próbę sił obu monasterów. Unici mieli już co prawda znany ośrodek życia zakonnego w Leszczach, ale prawosławnym przebywanie w samej stolicy eparchii, w mieście siedziby biskupa, pozwalało bardziej manifestować wiarę, co mogło prawdopodobnie mieć duży wpływ na wiernych. Chodziło zatem o sprawy prestiżowe i zakres odbioru społecznego⁵⁴.

W XVIII w. klasztor zamieszkiwany był przez 6 mnichów. Spis wykonany na potrzeby Stolicy Apostolskiej odnotowuje również jednego kaznodzieję oraz jedną osobę służącą parafiom podległym klerowi świeckiemu⁵⁵, natomiast spis z 1754 r. odnotowuje tylko 4 mnichów⁵⁶.

⁵² *Акты Брестского гродского суда*, т. 4, Вильна 1870, s. 312.

⁵³ *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа*, т. 6, Вильна 1869, s. 369.

⁵⁴ *Памятники православия и русской народности в Западной России в XVII–XVIII в.в.*, т. 1, ч. 3, Киев 1905, s. 1302–1306.

⁵⁵ ASV, Archivi delle Rappresentanze Pottificie: Varsavia, vol. 110, k. 15.

⁵⁶ BAV, Vaticani latini, vol. 8684, k. 645v.

Monaster w Leszczu pod Pińskiem (z rys. Napoleona Mateusza Tadeusza Ordy),
źródło: http://pinakoteka.zascianek.pl/Orda/Orda_Minsk.htm z dnia 18-02-2011 r.

W początkach wieku XIX klasztor z 9 zakonnikami i ich przełożonym, Piotrem Leszczyńskim, znalazł się w guberni mińskiej. Pod jego patronatem znajdowało się wówczas 4820 parafian⁵⁷.

Klasztor w Nowym Dworze

Klasztor ten zawdzięcza swoje istnienie metropolicie Piotrowi (1243–1247), który powołał go, gdy sam zamieszkał w Nowym Dworze⁵⁸. Ustanowiony powtórnie w 1618 r. dzięki fundacji Grzegorza Wołodkowicza⁵⁹ monaster przeszedł na unię dopiero w 1743 r.

W 1633 r. podczas sejmu koronacyjnego władcyce pińskiemu i turowskiemu Rafałowi Korsakowi zostało wydane potwierdzenie na folwark i cerkiew w Nowym Dworze⁶⁰. W 1754 r. klasztor liczył, podobnie jak monaster w Leszczach, 4 mnichów⁶¹. W 1798 r., już po likwidacji interesującej nas die-

⁵⁷ M. Radwan, *Kościół greckokatolicki...*, s. 139.

⁵⁸ Николай (архим.), *op. cit.*, s. 152.

⁵⁹ *Описание церквей и приходов Минской епархии*, t. VI, Минск 1879, s. 129–130; И. Н. Слюнькова, *Монастыри восточной и западной традиций: наследие архитектуры Беларуси*, Москва 2002, s. 72.

⁶⁰ Институт Российской Истории Российской Академии Наук в Петербурге, кол. П. Н. Доброхотова (к. 52), оп. 1, лг 50 (11.4.50), к. 22–22v; М. Ваврик, *По василіанських монастирях*, Торонто 1958, *passim*.

⁶¹ BAV, Vaticani latini, vol. 8684, k. 646r.

cezji, został przekształcony na seminarium duchowne w utworzonej ukazem carycy Katarzyny eparchii brzeskiej⁶².

Klasztor w Torokanach

Torokański klasztor pw. św. Jozafata został ufundowany w 1517 r. przez mnichów z Żydczy (wieś Torokany wraz z przyczółkami leżąca w powiecie pińskim należała niegdyś do monasteru żydczyńskiego⁶³). Unici przejęli go w 1613 roku⁶⁴, kiedy to a metropolita Hipacy Pocij przeznaczył dobra torokańskie Piotrowi Arkudiuszowi, któremu papież Klemens VIII powierzył misję obrony unii. W 1613 r. Arkudiusz był zmuszony powrócić do Rzymu, a dobra torokańskie po śmierci Hipacego Pocija zostały przekazane klasztorowi unickiemu w Wilnie⁶⁵, jednak w 1633 r. bazylianie, którym nie udało się utworzyć w Torokanach szkoły, musieli je oddać.

Po 1633 roku klasztor kilkakrotnie trafiał pod jurysdykcję metropolitów, starali się go przejąć zarówno abp Cyprian Żochowski, jak i abp Jerzy Winnicki. W 1640 r. Władysław IV wydał dokument, w którym czytamy: *na jego ramiona wielki urząd achibiskupa kijowskiego y wszystkie Rusi ciężar kładziemy, nadaiąc mu [abp. Rafałowi Korsakowi (1637–1640) – W. W.] dobra Torokanie*⁶⁶.

W kilkanaście lat później dobra torokańskie znalazły się pod rządami metropolity unickiego abp. Antoniego Sielawy, a król Michał Korybut Wiśniowiecki zdecydował: *odiąwszy od Brześcia, nadaie Torokanie na prowiżyą prowincyała (bazylińskiego), na zapomożenie nowicyatu y na posyłanie braci na nauki do cudzych nacyi, y znowu tymże przywilejem warowano, aby superintendentią nad Torokaniami mieli metropolitowie*⁶⁷. Od 1713 r., głównie dzięki Leonowi Kiszce (1714–1728), klasztor pozostał w rękach bazylianów wileńskich⁶⁸.

Około połowy XVIII w. w monasterze torokańskim rezydowało 13 zakonników, poza konsultorem i sekretarzem generalnym z prowincji polskiej.

⁶² М. Ваврик, *Нарис розвитку...*, s. 154.

⁶³ List Zygmunta III Wazy z 2.09.1621 r., Biblioteka Vilniaus Universitetas, Vilnius (dalej -BUWil), Dział Rękopisów, E48-32821, k. 1.

⁶⁴ М. Ваврик, *Нарис розвитку...*, s. 206.

⁶⁵ BUWil, Dział Rękopisów, E48-32821, k. 1–3.

⁶⁶ ИРИ РАН, кол. П. Н. Доброхотова (к. 52), оп. 1, nr 357, k. 12–13v.

⁶⁷ Wołyniak (J. M. Giżycki), *Siedziba bazylianów w Torokaniach*, Kraków 1906, s. 24.

⁶⁸ Ibidem, s. 25–26.

Odnotowano również 3 służących w parafiach kleru świeckiego⁶⁹, a w 1754 r. – 12 mnichów, najwięcej spośród spisanych w tym czasie monasterów eparchii turowsko-pińskiej⁷⁰.

Klasztor był w tym czasie właścicielem kościoła pod wezwaniem św. Męczennika Jozafata, a także trzech folwarków: przyklasztornego; drugiego, zwanego Torokaniami Średnimi, oraz trzeciego – folwarku Łosińce⁷¹. W ramach pierwszego z wymienionych folwarków pozostawały wioski: Ulica, Imienin Zasioły oraz Brodek. Folwark Torokanie Średnie, leżący ok. 0,5 mili od klasztoru, obejmował wsie: Czykin, Sobot, Pace, Kuryck oraz Okropno, a folwark Łosińce składał się z wiosek: Łosińce, Osowlany oraz Bylin⁷².

Po likwidacji struktury omawianej eparchii w początku XIX w. klasztor torokański, w którym zamieszkiwało wówczas 22 zakonników z przełożonym, Ambrożym Kalinowskim⁷³, znalazł się w strukturze guberni grodzieńskiej.

Klasztor w Suchowiczach

Monaster bazylikański pw. św. Trójcy, opatrzony funduszami przez Teresę Komorowską, Michała Jeleńskiego, Jana Wolbeka, ród Korsaków, Horwatów i in., został ufundowany w 1652 r. przez jezuitę Ignacego Jelca⁷⁴, oficjała kijowskiego, budowniczego małej cerkwi w byłym klasztorze jasnogórskim w Mozyrzu, którą przekazał bazylianom wraz z chutorem Jelec w 1652 r.⁷⁵ W 1720 r. bazylianie otrzymali z zezwolenia Augusta II przydziały w powiecie Suchowicze i Nosowice od T. Komorowskiej i wybudowali tam nowy klasztor. W 1724 r. w instrukcji sejmu do posłów województwa wileńskiego na sejm została powierzona *Fundacya w powiecie mozyrskim xięży Bazylianów [...] od xiędza Jelca [...] od stu lat eregowana a per publicam calamitatem funditus zdesołowana*,

⁶⁹ ASV, Archivi delle Rapresentanze Pottificie: Varsavia, vol. 110, k. 15.

⁷⁰ BAV, Vaticani latini, vol. 8684, k. 648r.

⁷¹ Ibidem, s. 18.

⁷² Dane na podstawie tekstu nieznaney dziś wizytacji, ibidem.

⁷³ M. Radwan, *Kościół greckokatolicki...*, s. 139.

⁷⁴ М. Ваврик, *Нарис развитку...*, s. 205.

⁷⁵ Нацыянальны гістарычны архів Беларусі, ф. 136, оп. 1, nr 41240, k. 185v. Николай (архим.), op. cit., s. 165. Pozostaje jednak pytanie, czy autor nie pomylił tu bazylian z Kongregacją Filipinów, dla których Jelec planował stworzyć tam ruską filię, jak informuje Propagandę ds. Krzewienia Wiary w 1651 r. łaciński biskup J. Tyszkiewicz z Wilna. Zob. *Litterae episcoporum historiam Ucrainae illustrantes (1600–1690)*, collegit... P. Athanasius G. Welykyj OSBM, Romae 1972; vol. II: 1641–1664, s. 92.

*ex pietate pani Teresy Komorowskiej summą 10.000 na Lachowiczach i Nosowiczach per constitutionem 1690 wniesione wsparte, przez zrzeczenie takowej summy y posesysi dożywotney aby nianaruszone były in suo esse*⁷⁶.

Według spisu z 1754 r. w klasztorze przybywało zaledwie 3 mnichów⁷⁷, a z wizytacji przeprowadzonej w 1787 r. przez Piotra Oleszkiewicza, dziekana lubieszowskiego i mozyrskiego, wiemy, że przyklasztorna cerkiew pw. Wniebowzięcia NMP – świątynia pod *prezydencją*, czyli *superiorstwem JM Kaliksta Uszackiego, a specialitur tych sobie powierzonych dociera*⁷⁸ – była pod koniec XVIII stulecia już w tak złym stanie, że podjęto decyzję o jej odbudowie. Po reformie administracyjnej na początku XIX stulecia klasztor, w którym nad pięcioma zakonnikami pieczę sprawował przeor A. Korwicki, znalazł się w guberni mińskiej. Pod cerkiew przyklasztorną podlegało wówczas 423 parafian⁷⁹.

Klasztor św. Barbary w Pińsku

O klasztorze św. Barbary w Pińsku zachowało się niewiele informacji; przypuszcza się, że powstał w 1520 r. Ktitorami tego klasztoru byli książę Fiodor Jarosławowicz oraz jego małżonka Helena Olelkówna, którzy zapisali mniuchom dwór Piskałowczyzna znajdujący się w dobrach Osobowicze⁸⁰. Monaster ów był właścicielem opisanych w dokumentach pomiaru Chwalczewskiego dóbr we wsi Wysokie⁸¹, a pomiary B. Wojny informują, że w połowie lat sześć-

⁷⁶ *Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею*, т. 8: *Акты Виленского городского суда*, Вильна 1875, s. 161, 367.

⁷⁷ BAV, Vaticani latini, vol. 8684, k. 647v.

⁷⁸ SGKP, t. VII, s. 117. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, ф. 136, оп. 1, нр 41240, к. 185v; Николай (архим.), *op. cit.*, s. 165.

⁷⁹ M. Radwan, *Kościół greckokatolicki...*, s. 140.

⁸⁰ A. Миловидов, *О положении...*, s. 42–43; E. Н. Филатова, *Монастыри Туровской православной епархии: Истори ография и сточники*, [w:] *Вестник Белорусского экзархата*, т. 4: *Тысячелетие Туровской епархии: материалы XI Минских епарх. чтений, 24 июня 2005 г.*, ред. А. А. Петрашкевич, Минск 2005, s. 135.

⁸¹ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, Минск, ф. 136, оп. 1, нр 41866, к. 17. Dokumenty klasztoru: Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, Минск, ф. 1323, оп. 1, нр 2, к. 2. Po zakończeniu prac związanych z pomiara włóczną monaster św. Barbary posiadał 2 włóki, 3 morgi i 28 prętów gruntu. *Писцовая книга Пинского и Клецкого княжеств, составленная Пинским старостою Станиславом Хвальчевским в 1552–1555 г.*, авт. предисл. К. Снитко, Вильна 1884, s. XXVII. Przy okazji dowiadujemy się, kto zajmował grunt monasteru św. Barbary w latach pięćdziesiątych XVI wieku: Ostap Czmoszewycz, Hrycz Kłyszewicz, Aleksy Bogdanowicz, Iwan Myszewycz, Pron Drozdowicz, Szanko Marchwicz,

dziesiątych XVI wieku monaster św. Barbary posiadał w rynku miasta Pińska, w pobliżu zamku, 12 przętów ziemi siedliskowej⁸².

Nie mamy informacji, kiedy klasztor przeszedł na unię. Prawdopodobnie doszło do tego w pierwszej połowie XVII w., kiedy również Leszcze znalazły się w rękach unitów. Jak już wspomniano w rozdziale poświęconym dziejom diecezji unickiej turowsko-pińskiej, w połowie XVII stulecia przełożona omanianego klasztoru informowała abp. Jakuba Suszę o szybkim postępie wojsk kozackich i o nastrojach społecznych występujących w Pińsku, sprzyjających właśnie zwolennikom Chmielnickiego. Zaznaczała również postępujący proces przymuszania unitów do przechodzenia na prawosławie⁸³.

W XIX w. Pińsk wszedł do struktury guberni mińskiej. W początkach tego stulecia znajdowało się tam 7 zakonnic, a ich przełożoną była Tekla Ciemierzyńska⁸⁴.

Klasztor w Jasnej Górze

O klasztorze tym posiadamy najmniej informacji, nie znamy nawet daty jego utworzenia. Wymienia go M. Wawryk, ale bez szczegółowych danych⁸⁵, a te informacje, które podaje on w innej swej publikacji, stanowią ujęcie nienaukowe⁸⁶.

Kłysz Strzelczyk, Waszil Kondratowicz, Czymoch Chodorowicz. Dane pomiary starostwa pińskiego przeprowadzonej przez Ławrencjusza Wojnę także mówią o 9 mieszczanach monasteru św. Barbary mieszkających w tym samym miejscu. Porównanie dostarcza informacji, kto z wymienionych jeszcze żył, a kto już nie. Powtarzają się zatem nazwiska: Ostap Cimoszewicz, Pron Drozdowicz, Aleksy Bogdanowicz, Iwan Miszewicz, Wasil Kondratowicz. Synem Hrycza mógł być Bohdan Kliszewicz. Całkowicie nowymi nazwiskami są: Miszko Tymoszewicz, Janko Markiewicz i Hordej Sidorowicz. *Писцовая книга...*, 70, 71. „Ziemia sioła tego jest pomierzona i porozganiana na włoki we trzy pola z ziem ziemiańskich i [...] poddanych królewskiej jej mości, bądź też i ihumenii Poczopowskiej na wiosnę roku 1554, z której czynsz i służba ma być roku 1555; a siedzą wszyscy z jednego z siołem swym nad rzeką Piną, wespół i z poddanymi na stronie tej to ihumenii, gdzie tamże tej to ihumenii [...] dana jest odmiana przeciw poddanym jej, krom trzech poddanych jej królewskiej mości”. Ibidem, s. 73–74.

⁸² *Писцовая книга...*, s. 8–9.

⁸³ Archivio Storico per l'Evangelizzazione nei Popoli, Pontificia Universitas Urbaniana, Rzym, Scrittura Originali Riferite nelle Congressi Generale, Fondo di Vienna, vol. 18, k. 118r. A. Mironowicz, *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*, Białystok 1997, s. 140–141.

⁸⁴ M. Radwan, *Kościół greckokatolicki...*, s. 140.

⁸⁵ M. Ваврик, *Нарис розвитку...*, s. 194.

⁸⁶ Idem, *По василіанських монастирях...*, s. 161–178.

Wiadomo, że omawiany monaster był najmniejszym klasztorem unickim w omawianej eparchii. W 1754 r. przebywało tam tylko 3 mnichów, co było spowodowane – zdaniem wspomnianego badacza – ciągłymi napadami prawosławnych⁸⁷. W związku ze złą sytuacją materialną klasztoru został on prawdopodobnie wraz z całym majątkiem przejęty przez bazylianów z Suchowicz⁸⁸.

* * *

Na obecnym etapie badań trudno o dokładniejsze ustalenia, a tym bardziej o syntetyczną ocenę monastycyzmu omawianej eparchii. Z pewnością jednak należy podkreślić, że w okresie do końca XVI w. klasztory odgrywały dużą rolę w prawosławiu jako centra życia intelektualnego i religijnego. Podobnie było w czasach unickich, zarówno w niespokojnym XVII stuleciu, jak i w okresie względnej stabilizacji od lat dwudziestych XVIII w. Monastery nie spełniły natomiast zadania polegającego na wykształceniu kadry kapłańskiej. Nie działała na terenach omawianej eparchii turowsko-pińskiej szkoła kształcąca duchownych, a jedyną placówką przyklasztorną była istniejąca w Antopolu szkoła ucząca m.in. retoryki.

⁸⁷ BAV, Vaticani latini, vol. 8684, k. 645r.; М. Ваврик, *Нарис розвитку...*, s. 36.

⁸⁸ Николай (архим.), *op. cit.*, s. 160.

Tabela 1. *Informatio quoad Monasteria Basiliana Provincia Lithuana Congregationis Ruthenorum* [Informacja, jakie są klasztory bazylikańskie w prowincji litewskiej Kongregacji Ruskiej]

Na podstawie: Archivio Segreto Vaticano, Archivi delle Rappresentanze Pontificie: Varsavia, vol. 110, k. 15.r.v. Tłumaczenie: Wojciech Walczak

Nazwy klasztorów Liczba spowiedników Pod jakim wezwaniam są kościoły Opieka nad duszami	Diecezja, województwo, powiat ziemski, władztwo doczesne i odległość od znacześniejszych miast i osad	Liczba księży, którzy zwykle w tych klasztorach przebywają	Liczba kleryków profesów	Liczba świeckich	Liczba nauczycieli szkolnych	Liczba kaznodziejów	Liczba służącego w parafiach kleru świeckiego	Liczba kapelanów poza zgromadzeniem przebywających	Liczba kapelanów w obrębie zgromadzenia przebywających
Klasztor w Antopolu, mający kościół pod wezwaniem Przenajświętszej Trójcy, i opiekę nad duszami	diecezja brzeska, województwo takie same,	7	11	1	retoryki - 1 języka niemieckiego - 1	1	4	służy w parafii ruskiej ziolowskiej - 1	służy stale panu Orzeszce, sędziemu ziemskiemu pińskiemu, i czasami panu Bystemu, gdy w dobrach się zatrzymuje - 1
Klasztor w Chomczach, mający kościół pod wezwaniem Opieki NMP i opiekę nad duszami	diecezja pińska, powiat tak samo, we włościach najoświecześniejszych Ogińskich, odległy od Pińska 8 mil	6				1	2		

Rozdział IV

Hierarchia i duchowieństwo

Pasterze unickiej eparchii turowsko-pińskiej

Najwyższą władzę w diecezji unickiej sprawował biskup, zwany na Rusi władką. Słowo „władka” stanowiło schedę po prawosławiu, dlatego już w XVIII stuleciu zaczęło być wypierane przez łaciński odpowiednik – „biskup” – który stanowił swego rodzaju nobilitację dla wschodnich włodarzy ruskich (co zresztą spotykało się ze stanowczym sprzeciwem hierarchów łacińskich, uważających się za wyłącznych spadkobierców zachodniej tradycji w tym względzie). Tylko w XVIII stuleciu tytuł biskupa unickiego posiadało 50 hierarchów¹ we wszystkich diecezjach unickich. W eparchii turowsko-pińskiej od 1596 r. do 1793 r., czyli od zawarcia unii brzeskiej do czasu włączenia terenów omawianej eparchii do Rosji, udało się naliczyć 14 biskupów, w tym 7 w okresie XVIII stulecia.

Obsada stolców biskupich wiązała się z przeprowadzeniem elekcji wśród hierarchów kościelnych i wskazaniem kandydata przez metropolitę królowi. Ten bowiem ostatecznie decydował o nadaniu biskupstwa. Również jeden z władców – Władysław IV – wydając w 1635 r. właściwy przywilej, zdecydował o tym, że biskupstwa mogły być od tego czasu nadawane wyłącznie zakonnikom².

¹ Do liczby tej włączono koadiutorów, którzy byli biskupami mianowanymi z prawem następstwa. Wyliczenia na podstawie: D. Wereda, *Kariery biskupów unickich w XVIII wieku*, [w:] *Nad społeczeństwem staropolskim*, t. 2: *Polityka i ekonomia – społeczeństwo i wojsko – religia i kultura w XVI–XVIII wieku*, red. eadem, Siedlce 2009, s. 291–292.

² L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce*, [w:] *Kościół w Polsce*, t. 2, red. J. Kłoczowski, Kraków 1969, s. 885–886.

Pozostałe warunki stawiane kandydatowi na biskupa regulowało prawo kanoniczne, zgodnie z którym potencjalny władca miał być: *Godnie urodzony, godnych obyczajów i godnego stanu*³. I rzeczywiście, wszyscy biskupi z omawianej diecezji pochodzili z rodzin szlacheckich; podobnie było także w innych eparchiach – obliczono, że z tego stanu pochodziło ok. 94% urzędujących w nich biskupów⁴. Najbardziej znanymi rodami mającymi swych przedstawicieli na stolcu pińskim były: rodzina Białożorów, Korsaków i Bułhaków pochodzące właśnie z Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Pierwszy z wymienionych rodów wydał znanego w historiografii biskupa Marcjana (1665–1697), który urodził się ok. 1627 r. Wstąpił on do zakonu bazylianów po namowach swego krewnego, również późniejszego władcy unickiego, Gabriela Kolendy. Skierowany na studia do Rzymu, dał się tam poznać jako siewca fermentu i propagator nieprawomyślnych poglądów (m.in. był zwolennikiem dyskusji nad słusnością prymatu papieskiego, szerzył poglądy niekatolickie), co ostatecznie zadecydowało o tym, że musiał przerwać edukację w Wiecznym Mieście. Został wysłany do Wilna, a następnie objął archimandrię w Grodnie. Swoją karierę kontynuował jako koadiutor przy biskupie turowsko-pińskim Andrzeju Kwaśnickim-Złotym (1654–1665), po którego śmierci przejął władę⁵. W historiografii znany jest z brutalności, z jaką przejmował cerkwie i dobra prawosławnych (m.in. w Turowie w 1674 r.)⁶. Uciekł ze swojej diecezji po wkroczeniu wojsk rosyjskich na tereny WXL w początkach XVIII w. Zmarł 18 czerwca 1707 r.⁷

Pochodzenie ze stanu szlacheckiego z czasem stało się niewystarczające, by przyjąć sakrę biskupią. Kolejne wymagania wobec kandydatów wprowadził Synod Zamojski. Po pierwsze, postanowił on, że biskupi obierani na katedrę powinni posiadać tytuł doktora teologii lub prawa kanonicznego⁸. Wymogowi

³ T. Szczurowski, *Misja bialska. Prawo kanoniczne o wszystkich ustawach i dekretach synodalnych, zebrane z poważaniem autorów*, Supraśl 1792, s. 18.

⁴ D. Wereda, *Kariery biskupów unickich...*, s. 292.

⁵ W. Zaikyn, *Białożor Marcjjan*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 2, Kraków 1936, s. 11–12; М. Чистович, *Очерк истории Западно-русской церкви*, ч. 2, Санкт-Петербург 1884, s. 200 i n.

⁶ Jego bulwersujące zachowania, wezwania na sąd przed nuncjuszem dokumentują źródła: *Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов*, т. 2: 1700–1839, Санкт-Петербург 1907, s. 874–885.

⁷ W. Zaikyn, op. cit., s. 12.

⁸ Ibidem, s. 299.

temu było wyjątkowo trudno sprostać w czasach, kiedy – jak zostanie to wykazane poniżej – unicy mieli utrudniony dostęp do szkolnictwa wyższego. Najlepiej świadczy o tym fakt, że w historii unii w XVIII w. spełniło go tylko dwóch władcyków: Jerzy Bułhak, doktor dwóch wymienionych wyżej dyscyplin, oraz Herakliusz Lisański (biskup smoleński, dr filozofii i teologii).

Synod wypowiedział się także w kwestii wieku władcyki. Musiała to być osoba w wieku przynajmniej 30 lat, przy czym w praktyce – jak wykazuje D. Wereda – najczęściej biskupami unickimi zostawały osoby pomiędzy 40. a 50. rokiem życia⁹. Najmłodszym biskupem nie tylko w historii unickiej eparchii turowsko-pińskiej, lecz również w całym episkopacie unickim, był wspomniany już Jerzy Bułhak, który objął władcytvo w Pińsku jeszcze przed 30. rokiem życia, za specjalną zgodą papieża oraz Kongregacji Rozkrzewiania Wiary w Rzymie¹⁰.

Biskup Jerzy Bułhak pochodził prawdopodobnie z rodziny tatarskiej, która osiadła na Białej Rusi i otrzymała szlachectwo (herb Syrokomla) oraz przyjął obrządek łaćski¹¹. Po wstąpieniu do bazylianów w 1713 r. rozpoczął studia w Żyrowicach i Rzymie w Kolegium Propagandy Wiary¹², gdzie został nawet prokuratorem generalnym zakonu. W 1721 r., również w Rzymie, został wyświęcony na kapłana. W Rzeczypospolitej, po powrocie z Rzymu, był nauczycielem retoryki i poezji, sprawował funkcję prefekta, a w 1730 r. zamieszkał w unickim klasztorze supraskim. 3 września 1730 r. w Nowogródku metropolita lwowski A. Szeptycki udzielił mu sakry biskupiej. Diecezja turowsko-pińska, którą objął, nie była jednak szczytem jego marzeń, toteż w Pińsku zostawił administratora, sam zaś zamieszkał w dobrach biskupich w Chrapinie. W 1733 r. został archimandrytą supraskim, a jego rządy zapisały się w historii Ławry Supraskiej jako jeden z najświetniejszych okresów. Dziesięć lat póź-

⁹ D. Wereda, *Kariery biskupów unickich...*, s. 300.

¹⁰ *Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов*, t. 2, s. 460.

¹¹ K. Niesiecki, *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych i wydany przez Jana Nep. Bobrowicza*, t. 1, Lipsk 1859, s. 359–360. Patrz również: *Dziennik Jozafata Bułhaka*, Biblioteka Narodowa, Warszawa, Biblioteka Ordynacji Zamojskich (dalej – BN BOZ), nr 930; K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. XIII (cz. 3, t. 2): *Stolecie XV–XVIII w układzie abecadlowym*, Kraków 1894, s. 444.

¹² *Supplicationes Ecclesiae Unitae Ucrainae et Bielarusjae*, collegit, adnotavit, paravit editionemque curavit Athanasius G. Welykij, vol. III: 1743–1769, Romae 1965, s. 129.

niej objął rządy w archimandrii leszczyńskiej, którą z czasem oddał w zarząd Cyprianowi Bułhakowi¹³.

W przywołanej historii biskupa Jerzego Bułhaka na uwagę zasługują dwa wątki, pozwalające scharakteryzować sytuację hierarchów interesującej nas diecezji. Pierwszy to fakt, że eparchia turowsko-pińska nie cieszyła się wśród wyższych duchownych specjalną renomą, należała do biskupstw niezbyt pożądanych i chętnie opuszczano ją na rzecz innych, bardziej prestiżowych, co – jak zauważa D. Wereda – zapewne *wynikało to ze specyfiki geografii tych terenów, w konsekwencji były one bardzo słabo zaludnione*¹⁴. Najbardziej eksponowanym tronem biskupim była oczywiście godność metropolity unickiego, którą udało się osiągnąć tylko jednemu z władyków pińskich, Rafałowi Korsakowi (biskup turowsko-piński 1632–1637, metropolita unicki 1637–1640). Należy jednak wyraźnie zaznaczyć, że hierarchowie pińscy, pomimo że większość z nich raczej nie uważała swych rządów w interesującej nas eparchii za szczyt kariery pasterskiej, próbowali zarządzać nią sprawnie. Przykładem może tu być sam Jerzy Bułhak, który – sprawując sakrę biskupią przez 39 lat – dał się poznać jako dobry organizator. Wymowną postacią jest też wielokrotnie już wspomniany bp Marcin Białłozor, znany z determinacji i uporów (a przy okazji także z dość niewybrednych metod) w pozyskiwaniu cerkwi dla rządzonej przez siebie diecezji.

Ciekawym zagadnieniem pośrednio związanym z biografią J. Bułhaka jest też wątek karier biskupów unickich, które były uzależnione od dwóch czynników. Pierwszy to wstąpienie do klasztoru bazylińskiego, gdzie o nominacji decydowały głównie osobista postawa i poziom intelektualny. Karierę determinowały często także koneksje kandydata (czego przykładem są np. rodzinne koligacje dwóch biskupów unickich: Gedeona Daszkiewicza-Horbackiego – 1769–1784 oraz Joachima Horbackiego – 1785–1795)¹⁵. Choć drogi karier duchownych były różne i wielu biskupom unickim udawało się z czasem zdobywać coraz wyższe funkcje i coraz bardziej prestiżowe tytuły, warto jednak zaznaczyć, że żaden z nich nie osiągnął znaczących pozycji politycznych w Rzeczypospolitej. Dotyczy to także władyków turowsko-pińskich, których poziom i sytuacja nie odbiegały od standardów reprezentowanych przez duchownych pozostałych diecezji unickich, doskonale wpisywały się w tło epoki.

¹³ J. Skróteń, *Bułhak Jerzy*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 3, Kraków 1937, s. 129.

¹⁴ D. Wereda, *Kariery biskupów unickich...*, s. 302.

¹⁵ *Ibidem*, s. 304.

Koadiutorzy turowsko-pińscy

Przy biskupach, którzy z racji swoich szeroko zakrojonych obowiązków nie mieli czasu na zajmowanie się diecezją, pojawiali się czasami pomocnicy, zwani koadiutorami. W eparchii turowsko-pińskiej najczęściej przejmowali oni sakrę po opuszczeniu diecezji przez biskupa (w wyniku objęcia sakry w innej diecezji bądź śmierci władcy). Takimi koadiutorami, którym powierzono później pełne rządy w diecezji, byli: Grzegorz Michałowicz (koadiutor przy biskupie Pasjuszu Onyszkiewicz-Sachowskim w latach 1624–1626; obowiązki biskupa turowsko-pińskiego pełnił w latach 1626–1632), Marcin Białozor (koadiutor przy biskupie Andrzeju Kwaśnickim-Złotym w latach 1662–1665; obowiązki biskupa turowsko-pińskiego pełnił w latach 1665–1697), Gedeon Daszkiewicz--Horbacki (koadiutor przy biskupie Jerzym Bułhaku w latach 1766–1769; obowiązki biskupa turowsko-pińskiego pełnił w latach 1769–1784).

Duchowieństwo zakonne i świeckie

Na podstawie dostępnych źródeł możemy dziś przeprowadzić analizę liczby kapłanów posługujących wiernym w połowie XVIII stulecia. Okazuje się, że w eparchii turowsko-pińskiej liczba ta była porównywalna z liczbą duchownych innych diecezji unickich.

Na podstawie danych z Tab. 4 widzimy, że dwa źródła potwierdzają liczbę 313¹⁶ duchownych w całej diecezji. Jeśli przyjmiemy, że – jak ustalił autor niniejszej pracy – w latach siedemdziesiątych XVIII stulecia rzeczywiście istniało 255 parafii, to łatwo można policzyć, że średnio na 1 parafię przypadało 1,23 duchownego, a więc podobnie jak np. w dobrze przebadanej diecezji chełmskiej (1,13)¹⁷. Podobieństwo do tej diecezji widoczne jest także w zakre-

¹⁶ Na podstawie: *Responsio ad questia Illustrissimi*, Archivio Segreto Vaticano (dalej – ASV), Archivio della Nunziatura Apostolica in Varsavia, vol. 140, k. 431–431v.; *Spis cerkwi i dekanatów unickiej eparchii turowsko-pińskiej*, Lietuvos valstybės istorijos archyvas, Vilnius (dalej – LVIA), f. 634, ap. 2, był 968, k. 2–5.

¹⁷ Na podstawie W. Bobryk, *Duchowieństwo unickiej diecezji chełmskiej w XVIII wieku*, seria: *Studia i materiały do dziejów chrześcijaństwa wschodniego w Rzeczypospolitej*, red. J. Kłoczowski, A Gil, t. 2, Lublin 2005, tab. nr 2, s. 35. Wg *Spisu cerkwi i dekanatów unickiej eparchii turowsko-pińskiej* liczba cerkwi w całej eparchii wynosiła 238, co daje ok. 1,3 kapłana na 1 parafię, co

sie liczby kapłanów faktycznie pracujących w poszczególnych parafiach¹⁸. Jak wynika ze *Spisu cerkwi i dekanatów unickiej eparchii turowsko-pińskiej*, w 21 parafiach było po 2 duchownych, zaś tylko jedna parafia posiadała 3 kapłanów¹⁹.

Z kolei liczebność duchowieństwa zakonnego można było ustalić dzięki materiałom dostarczonym do Stolicy Apostolskiej (patrz tabela pt. *Informatio quoad Monasteria Basiliana Provincia Lithuana Congregationis Ruthenorum* umieszczona w rozdziale III). Dowiadujemy się z nich, że najwięcej mnichów przebywało w klasztorze w Torokaniach (13), następnie w Antopolu (7 mnichów, 11 profesów), co – w przypadku ostatniego z wymienionych klasztorów – z pewnością wynikało z faktu, że prowadzono tam szkołę retoryki²⁰. Znacznie mniejszą liczbę duchownych źródła odnotowują w przypadku monasterów w Chomczach i Leszczach – po 6 mnichów, a także w Nowym Dworze – 5 zakonników²¹.

Wykształcenie duchowieństwa unickiego

W historiografii panuje przeświadczenie, że poziom intelektualny i mentalny kleru unickiego w epoce nowożytnej był generalnie bardzo niski²², co najdobitniej wyraził Hugo Kołłątaj, piszący wprost o ciemnocie duchowieństwa ruskiego: *...trudno to opisać jaka ciemność panowała między księżą świecką tego obrządku*²³. Prawdopodobnie nie jest to opinia przesadzona, skoro zdarzały się przypadki, że duchowni unicy nie znali nawet języka liturgicznego²⁴

jest zbliżone powyższych wyliczeń. *Spis cerkwi i dekanatów unickiej eparchii turowsko-pińskiej*, LVIA, ф. 634, ap. 2, był 968, k. 5.

¹⁸ W. Bobryk, *Duchowieństwo unickiej diecezji...*, s. 33–42.

¹⁹ LVIA, ф. 634, ap. 2, był 968, k. 2–5.

²⁰ *Acta Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Ecclesiam catholicam Ucrainae et Bielarussiae spectantia*, collegit et adnotationibus illustravit P. Athanasius G. Welykyj OSBM, vol. IV (1740–1769), Romae 1955, s. 189, 210.

²¹ ASV, Archivio della Nunziatura Apostolica in Varsavia, vol. 110, k. 15r.v.

²² L. Bienkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego...*, s. 838–1033; S. Senyk, *The Ukrainian Church and Latinization*, „Orientalia Christiana Periodica” 1990, vol. 56, s. 180–187; eadem, *Берестейська унія і світське духовенство: наслідки унії у перших десятиліттях*, [w:] *Берестейська унія та внутрішнє життя Церкви в у XVII столітті*, Львів 1997, s. 55–66. Bardzo wiele tradycji w kształceniu unitów wywodzi się z prawosławia, chociażby nauczanie cerkiewnosłowiańskiego. Szerzej patrz: K. B. Харлампович, *Западнорусские православные школы XVI и начала XVII в., отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви*, Казань 1898.

²³ H. Kołłątaj, *Stan oświecenia w Polsce*, opr. J. Hulewicz, Wrocław 1953, s. 214.

²⁴ Np. bp Teodor Skuminowicz (o tej postaci: E. Ozorowski, *Skuminowicz Teodor*, [w:] *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 4, Warszawa 1983, s. 103), który w 1643 r. wizytował parafie,

– wspomina o tym L. Bieńkowski, przytaczając słowa bp. wileńskiego Benedykta Woyny: *popi, czyli prezbiterzy ruscy, są tak bardzo prości (rudes), wskutek braku wykształcenia szkolnego [...] że ledwie umieją czytać; w ogóle nie znają form sakramentów i tajemnic wiary, chociaż powinni je znać i wyjaśniać...*²⁵

Rzeczywiście, trudny wiek XVII i początek XVIII stulecia przyniosły znaczne zahamowanie kształcenia duchownych unickich²⁶, należy jednak pamiętać, że problem ten pozostawał w ścisłym związku z poziomem oświaty w ogóle w Rzeczypospolitej²⁷. Przyczyn niskiego poziomu mentalnego i intelektualnego kleru można ponadto dopatrywać się w braku większego zainteresowania króla i biskupów rzymskokatolickich unitami, którzy nie mieli nawet swego przedstawiciela w senacie. Nic dziwnego, że – jawnie dyskryminowani – napotykali poważne problemy w organizacji systemu kształcenia swych duchownych. Oto jak system ten w XVIII wieku charakteryzuje wspomniany już Hugo Kołłątaj w swej analizie stanu oświecenia w Rzeczypospolitej:

Pospolity atoli sposób usposobienia ich do stanu duchownego był takowy: młodzież przy cerkwiach nauczywszy się czytać i pisać, postępując popowi i śpiewając z diakonami, wprawiała się w obrządki kościelne. Kto z nich chciał zostać kapłanem, najprzód się ożenił, a potem udał się do biskupa z kilkudziesięciu rublami po wyświęcenie²⁸. Kupiwszy wprzód podobnie prezentę od dziedzica, jeżeli takowy kandydat na kapłaństwo był już syn popa, mógł przecie być w szkołach pospolicznych i tam cokolwiek oświecić się i przetrzeć; jeżeli nie był w szkołach, uważać go należy jak człowieka w niczym nie różniącego się od swoich rówieśników we wsi. Takie było duchowieństwo ruskie, wyjąwszy bazylianów, którzy nim rządzą i którzy o jego oświecenie wcale nie starali się²⁹.

stwierdził, że na *głuchym i głupim Polesiu* duchowieństwo nie posiadało umiejętności czytania, chyba że sylabizując. С. Голубев, *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники*, t. 2, Киев 1883, s. 281.

²⁵ Cyt. za: L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego...*, s. 966.

²⁶ M. Rechowicz, *Początki szkolnictwa teologicznego w Kościele unickim*, [w:] *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, red. idem, t. 2: *Od odrodzenia do oświecenia*, cz. 2: *Teologia neoscholastyczna i jej rozwój w akademiach i szkołach zakonnych*, Lublin 1975, s. 575–586.

²⁷ O wykształceniu duchowieństwa unickiego w Rzeczypospolitej patrz: W. Walczak, *O wykształceniu duchowieństwa unickiego w Rzeczypospolitej XVII–XVIII wieku*, [w:] *Nad społeczeństwem staropolskim*, t. 1: *Kultura – instytucje – gospodarka*, red. K. Łopatecki, W. Walczak, Białyсток 2007, s. 483–490.

²⁸ O materialnym stanie biskupów i pozostałego duchowieństwa patrz: С. Сенік, *Берестейська унія і світське духовенство*, s. 60–62.

²⁹ H. Kołłątaj, op. cit., s. 214–215.

Prawdziwość tego opisu potwierdzają także inne źródła. Dowiadujemy się z nich, że od XVI w. nie było właściwie szkół kształcących przyszłych kapłanów. Często jedyną formą kształcenia pozostawały pouczenia i przykład ojca lub krewnego, który wtajemniczał młodego człowieka w czekające go obowiązki. Po takiej „praktycznej” edukacji kandydat na duchownego musiał zgłosić się do biskupa bezpośrednio lub za pośrednictwem kapłanów, winien też posiadać rekomendację kapłana. Jeśli kandydat nie posiadał żadnej opinii pisemnej, biskup mógł zlecić zrobienie wywiadu o nim, po czym władcyka zapraszał kandydata na egzamin, który polegał na sprawdzeniu umiejętności czytania oraz wiedzy na temat lektury *Psalterza*, listów apostołskich i Ewangelii. Następnie kandydat musiał sprawdzić się w praktyce przy katedrze. Po pozytywnej ocenie biskup wyświęcał go i wystawiał mu rodzaj zaświadczenia o nabyciu praw kapłańskich³⁰. W sprawowaniu posługi świeżo wyświęconemu duchownemu pomagała często rodzina, której członkowie, choć formalnie niewyświęceni, pełnili funkcję niższego duchowieństwa.

Najczęściej jednak takie kształcenie *modo privato* polegało na przysposobianiu do nowych obowiązków kapłańskich pod okiem miejscowego świąszczeniaka w charakterze nauczyciela, toteż w najlepszej sytuacji znajdowali się synowie popów, którzy nauki pobierali zarówno od ojca, jak i w szkole. Przy cerkwi uczono się pisania i czytania, a poziom takiej edukacji, a więc także poziom prezentowany później przez „wykształconego” w ten sposób duchownego, zależał przede wszystkim od umiejętności jego nauczyciela³¹.

Tylko zamożniejsi bądź mieszkający w większych miastach Rzeczypospolitej mieli szansę na zdobycie większej wiedzy w szkołach prawosławnych (Wilno, Lwów, Kijów, Łuck, Brześć i Mohylew)³². Najstarszą z nich (nie seminarium!) była utworzona przez H. Pocięja we Włodzimierzu w 1597 r.; kolejne

³⁰ O wymaganiach na kapłana: *Археологический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа*, t. 12, Вильна 1900, s. 205. Więcej na ten temat patrz: М. Грушевський, *Історія України-Руси*, t. 5, Київ 1994, s. 477. Podobne wymagania dotyczyły w XVI w. w prawosławiu, gdzie – aby zostać kapłanem – trzeba było być synem diakona lub być mocno związanym z Kościołem. *Археологический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа*, t. 3, Вильна 1867, s. 16–17.

³¹ L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego...*, s. 964–965; idem, *Kultura intelektualna w kręgu Kościoła wschodniego w XVII i XVIII w.*, [w:] *Dzieje Lubelszczyzny*, t. 6: *Między Wschodem i Zachodem*, cz. 1: *Kultura umysłowa*, red. J. Kłoczowski, Warszawa 1989, s. 119.

³² Ibidem, s. 966–967. Patrz również M. M. Wojnar, *Basilian Scholars and Publishing Houses (XVII–XVIII)*, „*Analecta OSBM*” 1974, vol. 9 (16), s. 64–94.

dwie – w Nowogródku i Mińsku – utworzył ok. 1616 r. metropolita W. Rutski³³, a następną – Metody Terlecki³⁴ w 1639 r. w Chełmie³⁵.

Dalej unicy mogli nabywać wiedzę w szkołach parafialnych (o słabym poziomie) i w przymonasterskim jezuickim seminarium duchownym w Wilnie (o nieco wyższym poziomie). W okresie, kiedy funkcje rektora pełnił tam Welamin Rutski (od 1608 r.), specjalnie dla nich podjęto nawet próby przekształcenia programu nauczania, by dostosować go do ich potrzeb³⁶.

Najgorzej z poziomem wykształcenia czy też z procesem kształcenia kapłanów unickich przedstawiała się sytuacja w eparchii turowsko-pińskiej³⁷. Przyszli duchowni najczęściej przyuczali się u swojego ojca-parocha oraz przy

³³ W drugiej połowie XVIII w. wiele szkół, np. w Mińsku, Nowogrodzie i Chełmie, zlikwidowano z powodu słabego nimi zainteresowania. Zostały one wyparte w większości przez zakładane na tych terenach szkoły jezuickie czy pijarskie. Przeciwno takiemu stanowi protestowały kongregacje: „o dobra i seminarium Mińskie, od nieprzyjacioł zniesione, który by według intencji fundatorów studia dla młodzi, naywięcey ruskiey, traktowane bydź mogły, congregacya upraszała, aby wielebny ociec protoarchimandryta z wielebnym oycem prowincyałem stali się, y oycu świętemu o tym, donosili. [...] ichmość oycowie Societastis Jesu, którą młodzi unitow w szkołach swoich ćwiczą, do spowiedzi y communiey do siebie przywodzą, [...] przez co unitowie maleją, a schyzmatycy w błędzie soim confirmują się, iako by unitowie umyślnie z swietym rzysmkim kościołem dla tego złączyli się, aby o Ruś niedbając, one wyniszczyli”. *Археографический сборник документов...*, т. 12, s. 76. Jak widać, unickie szkoły były wypierane przez łacińskie zakony, do których unicy wierni uczęszczali nawet na msze. Biskupi unicy widzieli w tym procederze powolny upadek unii, któremu przeciwstawiali się szczególnie bazylianie.

³⁴ Metody Terlecki, unicki biskup chełmski w latach 1629–1648, orędownik unii prawosławnych z unitami – chciał zwołania synodu prawosławno-unickiego po tym, jak z Rzeczypospolitej został wydalony nuncjusz Mario Filonardi. Więcej patrz: T. Chynczewska-Hennel, *Nuncjusz i król*, Warszawa 2006; eadem, *Nuncio Mario Filonardi and the Orthodox Church in His Relatio Finale*, „Ukrainian Studies” 2004, vol. 29, № 1–2, s. 65–72; eadem, *Unia i prawosławie w pierwszych instrukcjach dla Mariusza Filonardiego*, [w:] *Z dziejów Europy Środkowo-Wschodniej. Księga pamiątkowa ofiarowana prof. dr. hab. Władysławowi A. Serczykowi w 60. rocznicę Jego urodzin*, red. E. Dubas-Urwanowicz, A. Mironowicz, H. Parafianowicz, Białystok 1995, s. 187–193.

³⁵ L. Bienkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego...*, s. 967; S. Senyk, *The Education of the Secular Clergy in the Ruthenian Church before Nineteenth Century*, „Orientalia Christiana Periodica” 1987, vol. 53, s. 387–416.

³⁶ O papieskim seminarium w Wilnie pisze: S. Senyk, *The Education of the Secular Clergy*, s. 407–408.

³⁷ W liście wojewodziny wileńskiej, hetmanowej Wielkiego Księstwa Litewskiego Anny Chodkiewicz z Ostrogskich, czytamy o wielkiej niesumienności duchownych turowskich. Przypomina ona o obowiązkach biskupa turowsko-pińskiego, który powinien pilnować, żeby nabożeństwa w cerkwiach było odprawiane zgodnie z kanonami „greckiej religii”, i by małe dzieci pobierały naukę na koszt duchowieństwa oraz uczyły się języka polskiego i łaciny. (3.11.1628 r.) АРІН РАН, кол. П. Н. Доброхотова (к. 52), оп. 2, картон 14, 3/7.

katedrze pińskiej i w alumnacie wileńskim. Ta ostatnia możliwość była jednak ograniczona, bowiem na pobieranie przez kandydata do kapłaństwa nauki poza diecezją musieli wyrazić zgodę obaj biskupi – diecezji zamieszkania i tej, w której znajdowała się szkoła. W liście Stolicy Apostolskiej czytamy:

Ad quaesitum an sit aliquod Seminarium Clericorum, vel, si desit, ubi nam clerici dant operam sacrarum Litt[era]rum Studiis, et an sint media, quibus vel posset confici Seminarium Clericorum in ista diocesi, vel alia ratione consuli eorundum clericorum studiis³⁸.

Odpowiedź jest jednoznaczna:

Seminarium Clericorum in hac diocese non esse, dant autem operam Clerici Sacrarum Litt[era]rum studiis penes Cathedram Pinscensem et in Alumnatu Vilmensi ex speciali et singulari gratia Sedis Apostolicae, pro Duobus diocesanis concessio. Praeparantur autem Juvenes ad Sacra Studia, tum in Scholis Latinis, tum in Scholis Ruthenis per decanatus existentibus, media autem quibus possit Confici Seminarium Clericorum in hac diocesi, quoniam est pauperrima, omnino deesse videntur³⁹.

Brak seminarium na terenach diecezji turowsko-pińskiej powodował, że – obok nauki przy świaszczenniku – podstawową formą zdobywania niezbędnej wiedzy i doświadczenia w sprawowaniu posługi kapłańskiej było doksztalcanie kleru przy klasztorach bazylińskich. Praktykę taką stosowano także np. w diecezji chełmskiej, w której najczęściej parochowie musieli takie doksztalcania odbywać nawet jeden miesiąc w kwartale⁴⁰, a po ich zakończeniu zobowiązani byli do składania egzaminów. W diecezji turowsko-pińskiej egzaminy przeprowadzano w cerkwi dziekańskiej pod nadzorem dziekana

³⁸ „Co do pytania, czy jest jakieś seminarium kleryków lub – jeśli nie ma – czy gdzieś klerycy poświęcają się studiom nad Pismem i czy są środki, dzięki którym seminarium kleryków w tej diecezji mogłoby zostać sprawione, lub czy inny sposób można by zadbać o studia tychże kleryków”. ASV, Archivio della Nunziatura Apostolica in Varsavia, vol. 140, k. 431 v.

³⁹ „Seminarium kleryków w tej diecezji nie ma, klerycy poświęcają się studiowaniu Pisma Świętego przy katedrze pińskiej i w alumnacie wileńskim, za specjalną i szczególną łaską Stolicy Apostolskiej i za zgodą obu biskupów diecezjalnych. Młodzi zaś są przygotowywani do pobożnych studiów, tak w szkołach łacińskich, jak i w szkołach ruskich, istniejących w dekanatach. Natomiast środków, dzięki którym w tej diecezji seminarium kleryków mogłoby zostać sprawione, z racji jej wielkiego ubóstwa zupełnie zdaje się brakować”. ASV, Archivio della Nunziatura Apostolica in Varsavia, vol. 140, k. 431 v.

⁴⁰ W. Bobryk, *Duchowieństwo unickiej diecezji...*, s. 70–71.

pińskiego⁴¹. Dotyczyły one zazwyczaj sakramentów chrztu i bierzmowania, ale padały też pytania podstawowe: o to, ile mamy przykazań Bożych, czy *Prenaswietsa Diwa jest Bohom*⁴² i jakie są grzechy śmiertelne.

W źródłach z omawianej eparchii dysponujemy aktami egzaminów, jakie musieli zdać przyszli duchowni na soborczykach dekanalnych duchowieństwa w latach 1781 i 1782 r. Akta odnotowują zarówno kapłanów, którzy zdawali, jak i tych, którzy nie podeszli do egzaminu przeprowadzanego przez dziekanów w różnych dekanatach⁴³. Na podstawie tych dokumentów można stwierdzić, że zdawalność egzaminu była duża – pomyślnie przechodzili go wszyscy, którzy tylko podjęli próbę sprawdzenia swej wiedzy. Problem stanowiła jednak frekwencja, gdyż ok. 15% parochów nie mogła uczestniczyć w egzaminie⁴⁴.

Podsumowując, można stwierdzić, że niski poziom wykształcenia kleru unickiego wynikał z kilku czynników. Decydowała o nim przede wszystkim mentalność i praktyka przejęta po prawosławnych, polegająca na dziedziczności funkcji kapłańskich. Działała tu zasada, że przy ojcu lub rodzinie uczono się fachu w praktyce, mniej przykładano uwagi do wiedzy tzw. ogólnej. Po drugie, ojcowie przyszłych kapłanów byli oporni, nie rozumieli potrzeby wykształcenia synów w szkole, nic więc dziwnego, że edukacja szkolna nie zyskała statusu praktyki masowej. Wynikało to z tradycji i przyzwyczajęń oraz – w wielu przypadkach – z braku funduszy. Duchowieństwo, obciążone licznymi podatkami, nie było w stanie wysłać przyszłego kapłana do szkoły i opłacić jego utrzymania.

Próby reform

Przywoływany już H. Kołłątaj za niski poziom wykształcenia duchowieństwa świeckiego obwinia przede wszystkim system obierania biskupów, którzy pochodzili zawsze z zakonu bazylikańskiego i po objęciu sakry biskupiej zaczęli *obeznawać się z duchowieństwem świeckim, przyszedłszy do swej dostojności*,

⁴¹ Na egzaminie w 1781 i 1782 dziekanem pińskim był Daniel Korabowicz, АПИH РАН, кол. П. Н. Доброхотова (к. 52), оп. 2, картон 5, нр. 13.

⁴² АПИH РАН, кол. П. Н. Доброхотова (к. 52), оп. 2, картон 5, нр. 13, к. 3–4.

⁴³ Akta dekanatu janowskiego z egzaminu przeprowadzonego w dniu 11 listopada 1781 r. (k. 1), następnie egzamin odbył się w cerkwi w Sitnicach 17 sierpnia 1781 r. (k. 1r.), 10 lipca 1782 r. egzamin przeprowadzony w Kożanogródku, oraz 13 kwietnia 1783 r. w dekanacie łahniczyńskim i dekanacie pińskim (k. 2v.). АПИH РАН, кол. П. Н. Доброхотова (к. 52), оп. 2, картон 5, нр. 13.

⁴⁴ Ibidem, k. 1–3.

a sprzyjając zawsze więcej zakonowi, z którego wyszli, wcale nie dbali o oświecenie swych popów⁴⁵. Tym razem jednak ów wielki niewątpliwie przedstawiciel polskiej myśli oświecenia nie do końca jest sprawiedliwy, bowiem hierarchowie Cerkwii unickiej nie tylko ubolewali nad poziomem swego kleru, ale też podejmowali pewne działania zmierzające do zmiany niepokojącego *status quo*.

Jednym z pierwszych władzyków próbujących wpłynąć na podniesienie poziomu kształcenia duchownych był Jozafat Kuncewicz – autor napisanego w 1618 r. *Katechizmu*, który stał się podstawą egzaminowania przyszłych kapłanów⁴⁶.

Pewną propozycję związaną z procesem edukacji przyszłych kapłanów wysunął także arcybiskup połocki Jazon Junosza Smogorzewski (1758–1788), który wobec oczywistego braku seminariów i szkół dla kapłanów unickich zaproponował, by kandydaci mogli uczyć się w jednej placówce, wskazanej przez władzę ze względu na wysoki poziom znajdującego się tam świąszczenika. Taki kandydat po przyjęciu święceń kapłańskich mógłby odbyć praktykę również we wskazanej parafii⁴⁷.

Największe jednak zasługi w zakresie podnoszenia poziomu unickiego duchowieństwa miał metropolita Welamin Rutski, który ustanowił *Regulae*

⁴⁵ Ibidem, s. 214. Praktyka obioru biskupów z monasterów wywodzi się ze wschodniej tradycji w epoce starożytności. Sądzone wówczas, że mistycy, ludzie wyrzekający się świata doczesnego, są bliżej Boga i z pełnią łaski Boskiej mogą zarządzać Kościołem. Więcej patrz: W. Walczak, *Wizerunek biskupa w świetle „Kanonów Atanazego”*, „Białostockie Teki Historyczne” 2005, nr 3, s. 21–41. „W tym obrządku biskupi wybierani zawsze z bazylianów, wychowanie i instrukcja ich była zupełnie zakonna, dopiero oni zaczynali obeznawać się z duchowieństwem świeckim, przyszedłszy do swej dostojności, sprzyjając zawsze więcej zakonowi, z którego wyszli, wcale nie dbali o oświecenie swych popów”. H. Kołtąj, op. cit., s. 214. Niekiedy pojawiały się zarzuty białego duchowieństwa o to, że tylko bazylianie zostają biskupami unickimi, na co bazylianie powoływali się na wspomnianą tradycję oraz na przywilej Władysława IV z 1634 r., w którym „Władysław zakonników S. Bazylego tylko samych wybierać, a zاتم gdy nie jest żadną późniejszą uchwałę zniesiony ten przywilej z kleru biskupi być nie mogą”. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 408, оп. 1, спр. 919, к. 64. Zresztą taki zwyczaj został potwierdzony nie tylko przez Synod Zamojski, lecz również przez Benedykta XIV w 1753 r. Ibidem, k. 64v.

⁴⁶ Jozafat Kuncewicz wydał katechizm, według którego byli egzaminowani kapłani podczas synodów eparchialnych. Również opracował osobną instrukcję pouczającą o obowiązkach kapłańskich. K. Grzegorz, *Święty Jozafat Kuncewicz. Pierwszy święty obrządku wschodniego*, „Płomień” 2008, nr 5 (121), s. 7.

⁴⁷ *Epistolae Jasonis Junosza Smogorzewskij metropolitae kioviensis catholici (1780–1788)*, ed. A. G. Welykyj, Romae 1965, s. 23. Abp Smogorzewski był również zwolennikiem wydawania zgody na święcenia tylko tym kandydatom, którzy będą umieli śpiewać po rusku i pisać po polsku – Ibidem, s. 28.

episcoporum. Upominał w nich innych biskupów, że zbyt pochopnie z mierznych kandydatów czyni się kapłanów. Reguły te przekazane Kościołowi w 1637 r., obok reformy zakonu bazylianów oraz pewnych form latynizacji Kościoła katolickiego obrządku wschodniego, wprowadzały pewne wymagania wobec duchowieństwa, co było przejawem troski o stan jego wykształcenia⁴⁸.

Rutski był też autorem trzech niejako „programowych” punktów, w których zawarł swoje poglądy i plany w zakresie edukacji duchowieństwa. Pierwszy z wysuwanych przez niego postulatów dotyczył podniesienia jakości kształcenia zjednoczonego z Rzymem unii. W kolejnym opowiadał się on za dominacją szkół duchownych nad świeckimi, argumentując swoje stanowisko lepszym wykształceniem zakonników, którzy takie szkoły mieliby prowadzić. Twierdził wreszcie, że należy tworzyć szkoły wyłącznie unickie, nie opierać systemu edukacji na szkołach łacińskich czy prawosławnych, a to dla zapobieżenia wynarodowieniu unitów.

Do tak zarysowanych planów udało się Rutskiemu przekonać króla oraz papieża Pawła VI, jednak realizację zaczął on od fundamentów, tworząc sieci szkół niższego stopnia przy monasterach oraz przy parafiach⁴⁹. Podniesieniem stanu moralnego unickich duchownych miał się natomiast zająć zakon bazylianów, który od 1617 roku zyskał nową regułę. Sam Rutski wystarał się tymczasem w Rzymie, u papieża, o zgodę na utworzenie dużego seminarium dla duchownych unickich. Na skutek jego prośb Kongregacja de Propaganda Fide wydała nuncjuszowi Giovanniemu Battista Lancellottiemu⁵⁰ instrukcję, w której zalecono pomoc przy tworzeniu seminarium w Mińsku⁵¹. Papież Urban VIII

⁴⁸ Na temat reform Rutskiego oraz starań w zakresie oświaty unitów patrz: M. Szegda, *Działalność prawno-organizacyjna metropolity Józefa IV Welamina Rutskiego (1613–1637)*, Warszawa 1967; o Rutskim: idem, *Rutski*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XXXIII/2, z. 137, s. 256–260.

⁴⁹ Szkoły takie działały w: Połocku, Krasnoborze, Żyrowicach, Boryniu, Czereni, Białej, Mohylewie, Chełmie i Nowogródku. M. Szegda, *Działalność...*, s. 203. Szkołki parafialne natomiast działały w miejscowościach: Skidle, Roś, Słonim, Orla, Mała Brzostowica, Turka, Lachowicze, Kleck, Dukora (Błoi), Ihumeń, Illa, Lebedejów, Dołhinów, Świsłocz, Miadzioł, Mołodeczno i 2 szkoły w Mołodecznie. L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego...*, s. 970–972. O otwarciu i działalności seminarium mińskiego (1653–1654) patrz: *Археологический сборник документов...*, t. 12, s. 52, 62, 76, 86.

⁵⁰ Nuncjusz apostolski w Rzeczypospolitej w latach 1622–1627. T. Fitych, *Początki misji dyplomatycznej Giovanniego Battisty Lancellottiego, 31-szego nuncjusza apostolskiego w Polsce (1622–1627)*, „Roczniki Teologiczne KUL” R. 46, 1999, z. 4, s. 79–118.

⁵¹ *Instrukcja dana Monsig. Lancellotti, biskupowi di Nola, nuncjuszowi w Polsce*, [w:] *Relacje nuncjuszków apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690*, t. 2, Poznań 1864,

zdecydował się wspomóc materialnie Rutskiego sumą 1000 skudów, zastrzegając jednak, że pieniądze mają zostać wypłacone dopiero po ukończeniu budowy⁵². Tymczasem budowy nie można było nawet zacząć, bo pojawił się problem ze zdobyciem ziemi pod nią. Dobra prawosławnych przejęli magnaci i szlachta, którzy nie zamierzali oddać nawet skrawka świeżo zdobytych włości⁵³. Pomimo doraźnych problemów idea jednak nie upadła, z pomocą przyszły bowiem monasterzy bazylikańskie, a na pierwszym unickim synodzie prowincjonalnym w Kobryniu w 1626 r.⁵⁴ duchowni tam zebrani poparli Rutskiego i zadeklarowali wsparcie materialne. Ostatecznie jednak seminarium nie zostało wybudowane⁵⁵. Zarzucono plany jego stworzenia w obliczu nowej sytuacji politycznej, gdy kolejnym królem-elektem Rzeczypospolitej został Władysław IV. Władca ten różnił się w postawie wobec unitów od swoich poprzedników i wspierał prawosławnych, którzy w tym czasie powoli zaczęli odzyskiwać wpływy⁵⁶.

Również synody biskupie dostrzegały problem słabego wykształcenia. Już uchwała nr 3 Synodu Kobryńskiego (1626 r.) nakazała biskupom zachęcanie duchowieństwa żonatego do podejmowania nauki oraz kształcenia w tym duchu swoich synów. Niestety, uchwała ta została skreślona z postanowień synodalnych przez Stolicę Apostolską, gdyż w tych czasach mogła wydawać się zbyt kompromitująca Kościół unicki⁵⁷.

Sto lat później jednak sytuacja nieco się zmieniła, skoro Synod w Zamościu w 1720 r. nałożył obowiązek kształcenia duchownych⁵⁸. Choć nie napra-

s. 156–180. O powstawaniu seminarium mińskiego: *Археологический сборник документов...*, t. 12, s. 87.

⁵² *Documenta pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia* red. A. G. Welykyj, t. 1, Rzym 1953, s. 461–462.

⁵³ D. Szegda, *Działalność...*, s. 204.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 181–185; *Epistolae Metropolitaram...*, t. 1, s. 234, A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej (1596–1918)*, [w:] *Prawosławie. Światło wiary i źródło doświadczenia*, red. K. Leśniewski, J. Leśniewska, Lublin 1999, s. 485.

⁵⁵ Więcej na temat szans na powstanie seminarium M. Rechowicz, *Sprawa wielkiego seminarium misyjnego dla unitów na ziemiach dawnej Polski (1595–1819)*, Kraków 1948. O polityce Władysława IV wobec prawosławnych i unitów: A. Mironowicz, *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*, Białystok 1997, s. 54–65.

⁵⁶ Uniwersał Władysława IV w sprawie przywrócenia dóbr Cerkwi prawosławnej, 14.03.1633 r., Archiwum Narodowe Szwecji, Skoklostersamlingen Polska Bref O. Handlingar, E. 8602, k. 161–162.

⁵⁷ D. Szegda, *Działalność...*, s. 183.

⁵⁸ *Synodus Provincialis Ruthenorum habita in civitate Zamoscia Anno MDCCXX*, Rzym 1883; O. Дух, *Черниці монастирів Львівської епархії у 1760–1763 pp.: віковий, становий*,

wiło to w sposób widoczny zaniedbań z wieków poprzednich, zaowocowało jednak powstaniem trzystopniowego systemu kształcenia.

Podczas pierwszego etapu, najczęściej w szkółce przyparafialnej, każdy musiał poznać starocerkiewny, który był potrzebny do odprawiania liturgii. Nauka tego języka przysparzała jednak wiele problemów, a to na skutek coraz bardziej widocznego, choć powolnego procesu polonizacji⁵⁹.

Ów początkowy etap edukacji został objęty szczególną troską przez duchownych zebranych na synodzie w Nowogródku w 1753 r., gdzie ustalono, że w każdym dekanacie litewskiej części diecezji metropolitalnej dzieci kapłanów będą obowiązkowo uczęszczały przez 3 lata (od 7 do 10 roku życia) do szkoły, które należało tworzyć w każdym dekanacie⁶⁰. Kapłani ociągający się z oddaniem swego syna mieli wyznaczoną karę finansową.

Drugiego stopień kształcenia duchownych unickich polegał na studiowaniu *nauk wyzwolonych*, czyli świeckich. Edukację w tym zakresie unicy pobierali najczęściej w kolegiach jezuickich, pijarskich oraz bazylikańskich⁶¹.

освітній зріз (за матеріалами генеральної візитації Львівської єпархії 1758–1765 рр.), Соціум. Альманах соціальної історії, Вип. 5, Київ 2005, s. 59.

⁵⁹ T. Chynczewska-Hennel, *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i Kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w.*, Warszawa 1985, s. 56–73. Na synodzie diecezji przemyskiej w 1693 r. złożono wyznanie wiary w dialekcie „polskim”. O. Г. Лакота, *Три синоди перемиські й єпархіяльні постанови валявські в 17–19 ст.*, Przemyśl 1939, s. 20–22; A. Krochmal, *Греко-католицький консисторський канцелярський прикладчик дієцезії перемиської (1786–1946)*, „Archeion” 2000, t. CCII, s. 92–108. Podczas obrad synodu ihumeni i uczestnicy soboru (czyli duchowieństwo wykształcone) czytali pisma teologiczne nie w starocerkiewnym, ale w łacinie. Natomiast duchowieństwo mniej wykształcone częściej porozumiewało się w języku polskim lub ukraińskim. L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego...*, s. 972. Jest to, jak się zdaje, sukces w zakresie łatinizacji unitów przez Kościół rzymskokatolicki. Duchowieństwo wyższe, aby załatwić jakieś sprawy, musiało uzgadniać to z łacinnikami, dlatego musiało pisać po łacinie. O szkołach i edukacji dla prawosławnych w XVIII w.: S. Senyk, *Schools for Priests: Orthodox Education in Eighteenth-Century Ukraine*, „Orientalia Christiana Periodica” 2004, vol. 70, № 2, s. 289–312. Symptomatyczne jest również to, że nawet jezuici posługiwali się w kazaniach językiem ruskim, co sprzyjało celom propagandowym, ale również ułatwiało porozumiewanie się z wiernymi. T. Chynczewska-Hennel, *Świadomość narodowa...*, s. 59.

⁶⁰ O. Łatyszonek, *Białoruskie oświecenie*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 1994, nr 2, s. 110. L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego...*, s. 970–971.

⁶¹ J. Flaga, *Formacja i kształcenie duchowieństwa zakonnego w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*, Lublin 1998, s. 193–223. Szkoły te po reformie Komisji Edukacji Narodowej w 1773 r. przekształcono w szkoły wydziałowe i podwydziałowe. O szkołach bazylikańskich w Wielkim Księstwie Litewskim i ich powodzeniu pod koniec XVIII w. patrz: *Raporty generalnych wizytatorów szkół Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim (1782–1792)*, oprac. K. Bartnicka, I. Szybiak, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974, passim.

Kolejny, trzeci stopień kształcenia duchownych grekokatolickich polegał na zgłębieniu *nauk duchownych*. Tych nauk nie mogli unicy duchowni pobierać w swoich seminariach ze względu na ich brak⁶², toteż uczyli się w klasztorach jezuickich lub – najczęściej – przy parafiach od lokalnego parocha.

Tymczasem nie ustawały wysiłki Stolicy Apostolskiej zmierzające do stworzenia seminariów dla unitów. Pierwszym krokiem ku temu były starania o utworzenie seminarium w Wilnie⁶³. Szkoła taka – w roku otwarcia kształcąca zaledwie 12 studentów – powstała w 1601 r. w drewnianym domu, który został zakupiony przez łacińskiego biskupa diecezji wileńskiej, Benedykta Woynę, człowieka niezwykle przychylnego unii. Koszty funkcjonowania tejże placówki miały być w części pokrywane przez metropolitę Hipacego Pocięja⁶⁴ oraz przez Lwa Sapiechę. Niewątpliwie można to uznać za jakieś osiągnięcie, jednak niewielkie. Seminarium było stanowczo za małe, by mogło zaspokoić potrzeby całej unii⁶⁵ i prawdopodobnie działało tylko przez kilka lat⁶⁶.

W XVIII w. – zwłaszcza w jego drugiej połowie – nastąpiła pewna poprawa. Przyszli kapłani mogli się kształcić w tworzonych wówczas unickich seminariach dla duchowieństwa świeckiego we Włodzimierzu (założone przez Leona Kiskę w 1728 r.), Chełmie (założone przez biskupa Maksymiliana Ryłłę w 1759 r.), Łucku (założone przez biskupa Sylwestra Rudnickiego w 1763 r.). Szansą dla kapłanów unickich były także seminaria papieskie we Lwowie, zwane rusko-ormiańskim (od 1720 r.) i w Wilnie (od 1753 r.). W 1743 r. w Świerżniu

⁶² O miejscach, gdzie mogli pobierać naukę duchowni unicy, patrz: L. Bienkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego...*, s. 974 i n.

⁶³ W trakcie ustaleń unii brzeskiej w planach H. Pocięja oraz Cyryla Terleckiego było powołanie seminarium, na którego czele miał stanąć Grek Piotr Arcadius. P. B. Pidrutchnyj, *Pietro Arcudio – Promotore dell'Unione*, „Analecta OSBM” 1973, vol. 14, s. 254–257.

⁶⁴ H. Pocięj nakazał biskupom stworzenie miejsc przy nich dla ubogiego kleru, którego nie było stać na przyjazd i utrzymanie się podczas pobytu u biskupa. *Epistolae Metropolitanorum Kioviensium Catholicorum*, red. A. G. Welykyj, t. 1, Rzym 1953, s. 372. Hipacy Pocięj (1541–1613), pierwotnie Adam Pocięj (Potij), od 1588 r. był kasztelanem brzeskim litewskim, następnie unickim biskupem Kijowa; jeden z głównych architektów unii po stronie prawosławnej. Nie udało mu się utworzyć seminarium dla unitów, którzy musieli uczyć się przy monasterze Świętej Trójcy. J. Dzięgielewski, *Pocięj Adam*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, XXVII/1, 112, Wrocław 1982, s. 28–34.

⁶⁵ Ks. Piotr Arkadiusz zastanawiał się nad tym: P. B. Pidrutchnyj, op. cit., s. 263. O tej małej pokaźnej fundacji: R. Holowackyj, *Seminarium Vilnese SS. Trinitars*, Rzym 1957.

⁶⁶ P. B. Pidrutchnyj, op. cit., s. 263–265.

zostało założone przez Michała Kazimierza Radziwiłła prywatne seminarium dla księży unickich, którzy przebywali w dobrach Radziwiłłowskich⁶⁷.

Postawy moralne duchowieństwa

Duchowni unicy z pewnością nie tylko nie mogli równać się z prawosławnymi pod względem wykształcenia, ale też znacznie odbiegali od nich w sferze obyczajowości⁶⁸; zamiast stanowić wzór do naśladowania, przejawiali rażące braki w obyciu. Bardzo ciekawym źródłem porównującym mentalność oraz podejście do wiernych prawosławnych i unickich duchownych przedstawia list konsula polskiego⁶⁹ w Mirhorodzie na Ukrainie, Antoniego Zabłockiego, do deputacji sejmowej:

Uniaci mają po sobie zawsze Panow, Dyzunicy zaś Xża zawsze się wiążą z poddaństwem, wprowadzają za sobą pomoc zagraniczną, tam się żalą na krzywdy i przez intryki duchowne mniej oświeconych stron obóch, intercsiowanych partykularnością domową rodzi się zawziętość, nienawiść, wzajemna złość ku Panu... wdają [tj. duchowni prawosławni – W. W.] z żebrakami nawet w rozmowy duchowne, bez wyniosłości charaktery swoje piastują, i snadnym przystępem ogłaskują swoje owce, wszak ja ieszcze nie słyszałem, żeby który Biskup Ruski [tj. unicki – przyp. W. W.] odwiedzał Parafię swoją, szczególnie po Ukrainie, ut Deus cum clero et nisi isterialibus, co skromnie czynić należy, bo taką rolę winien grać duchowny, między nieoświeconemi⁷⁰.

Problem moralności i wykształcenia unitów widzieli również nuncjusze przebywający na terenie Rzeczypospolitej. Cosimo de Torres (1584–1642)⁷¹ pisze:

⁶⁷ L. Bienkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego...*, s. 951–952, 963; H. Dylągowa, *Kościół unicki na ziemiach Rzeczypospolitej 1596–1918. Zarys problematyki*, „Przegląd Wschodni” 1992/93, t. 2, s. 269.

⁶⁸ „Sadkowski [biskup perejesławski – W. W.], ze względu bądź na niski stan moralny niektórych księży (zamiłowanie do pijaństwa), bądź też na ciemnotę, wynikającą z braku rosyjskiego wykształcenia duchownego, pewną ilość prezbiterów pozbawił parafii”. A. Deruga, *Kościół prawosławny a sprawa „buntu” w 1789 r. we wschodnich województwach Rzplitej*, Wilno 1938, s. 10–11.

⁶⁹ Tzw. konsul chersoński. A. Zabłocki przebywał w Mirhorodzie w latach 1789–1792.

⁷⁰ List Antoniego Zabłockiego, Mirhorod 9.12.1789 r., AGAD, Zbiór Popielów, 15, k. 12v, 13v. A. Zabłocki chwali również prawosławnych biskupów, i daje ich za przykład dla unickich: „[...] i biskupów greckich koniecznie potrzeba pracowitych, pospolitych tak, jak są dyzunicy”. Ibidem, k. 13v. Patrz również: Krótkie zawiadomienie o stanie hierarchii Ruskiej wszystkim, co Stany Nayiaśnieysze wiedzieć żąda, BN BOZ, 1751/II, k. 39–44v.

⁷¹ Nuncjusz Stolicy Apostolskiej w Rzeczypospolitej w latach 1621–1622.

*Nie zdaje się, aby głęboka nauka była nieodbicie potrzebna unitom, ale im brakuje moralności i czystych obyczajów, których nie starają się w nich wpoić w kollegium greckiem, gdzie więcej pracują nad oświeceniem umysłu niż ukształceniem serca*⁷².

Nuncjusz nie poprzestaje jednak na wytknięciu nieprawidłowości, ale też – w tym samym dokumencie – wysuwa propozycje działań, które miałyby doprowadzić do poprawienia obyczajów duchowieństwa unickiego:

*Dobrzeby zatem było, gdyby dwóch lub trzech Reformatów wzięło habit Bazylianów, [...] przeszli na wyznanie unickie, w celu poprawienia obyczajów i napojenia duchem religijnym tych zakonników. Możliwe także pewną liczbę Bazylianów osadzić blisko klasztoru Reformatów, aby obcując codziennie z nimi, modląc się, martwiąc ciało, zapatrując się na ich bogobojne życie, stali się im podobnymi, nabyli tej moralności, której im teraz niedostaje*⁷³.

Także Synod Zamojski dostrzegł problem złych praktyk występujących wśród księży unickich i wprowadził ogólnie rozwiązania prawne, które miały zapobiec często występującym gorszącym sytuacjom w Kościele. W 1720 r. zabroniono księżom uczęszczania do karczm i udziału w ucztach, które kończą się „pijatykami”, tłumaczono bowiem, że takie sytuacje najczęściej prowadzić mogą do *swary, zwady, zabójstwa, rany i insze krzywdy i grzechy*⁷⁴. Zabroniono również prowadzenia wszelkiego handlu, który był szczególnie negatywnie odbierany przez społeczności lokalne⁷⁵.

Także w interesującej nas eparchii turowsko-pińskiej sytuacja nie odbiegała od nakreślonej wyżej, niepokojącej hierarchów „normy”. Już w XVI w. książę Konstanty Ostrogski wystosował do duchownych list, w którym wypominał im *wielkie niedbalstwo, pijaństwo i grubiaństwo*, usprawiedliwiając w ten sposób swoją zgodę na karanie duchowieństwa przez biskupów turowsko-pińskich⁷⁶.

⁷² C. de Torres, *O unitach i dyzunitach przez tegoż*, [w:] *Relacje nuncjuszów apostolskich i innych osób w Polsce od roku 1548 do 1690*, t. II, Berlin–Poznań 1854, s. 155.

⁷³ Ibidem.

⁷⁴ *Synod prowincjonalny ruski w Mieście Zamościu Roku 1720 odprawiony* [...], Wilno 1735, s. 132.

⁷⁵ Ibidem, s. 133.

⁷⁶ List Konstantyna Ostrogi do duchownych prawosławnych diecezji turowsko-pińskiej, 18.06.1576 r. z Ostroga APIH RAN, кол. П. Н. Доброхотова (к. 52), оп. 2, картон 14, 3/1.

Najwyraźniej jednak ani upomnienia, ani kary nie odniosły zamierzonego skutku, skoro także w czasach unii często pojawiał się podczas wizytacji prowadzonej przez dziekana zarzut braku dyscypliny wśród duchownych, niewłaściwego prowadzenia się, a przede wszystkim pijaństwa. Można przypuszczać, że duchowni mieli zwyczaj topienia swoich trosk w alkoholu⁷⁷, należy jednak także pamiętać, że owa słabość do mocnych trunków była swoistym rysem charakterystycznym epoki⁷⁸. Przypadków ulegania jej odnajdujemy w wizytacjach całkiem sporo. Na przykład wizytator Piotr Oleszkiewicz po wizycie w parafii w Jewtuszkiewiczach (dekanat mozyrski) pochwalił parocha Stefana Rusinowicza za prawidłowe nauczanie dzieci, zarzucił mu natomiast pijaństwo i opuszczanie się w pracach gospodarskich⁷⁹. Upominając parocha, zaznaczył, że gdyby poprawa nie nastąpiła, będzie musiał *tedy na rok cały do katedry pińskiej wziąć go na powściągnięcie i odwyknienie nałogu*⁸⁰.

Pijaństwo było również powodem skargi duchowieństwa do biskupa na dziekana mozyrskiego, w której zarzuty sformułowano w punktach. I tak w punkcie 3 czytamy: *X. dziekan wizytę odprawując najczęściej pijanym się pokazywał tak dalece że gdy w Waniużycach cerkiew wizytował i gdy przyszło do wizytowania cyborium do bywszy Saktissimum na nogach utrzymać się nie mógł, ale z Sanktissimum obchodził się godnie*⁸¹. W tym przypadku jednak skłonność do nadużywania alkoholu nie była jedyną słabą stroną duchownego. Dziekan poczynił sobie znacznie śmieiej, ważąc się na grabież obrazów z cerkwi i zarabiając na rozprowadzaniu wśród swoich kapłanów olejów po znacznie zawyżonych cenach. W obawie przed skargami zabronił przy tym podlegającym mu duchownym udziału w kongregacji w Makaryczach, grożąc, że niepokornych czeka podwójna kara: *beneficjum i suspensa*⁸². Niewątpliwie sytuacja taka musiała być nader bulwersująca i gorsząca, zły przykład szedł bowiem z góry, od przełożonego duchownych, toteż i determinacja skarżących się księży zapewne była wielka.

⁷⁷ W. Kalinka, *Sprawa ruska na sejmie czteroletnim*, Lwów 1884, s. 34.

⁷⁸ J. Kitowicz, *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, oprac. R. Pollak, Wrocław 1951, s. 449–474.

⁷⁹ Нацыянальны гістарычны архів Беларусі, Mińsk, ф. 136, оп. 1, нр. 41240. Wizytacja z 1787 r., k. 160v. (wizyta z 1787 r.).

⁸⁰ Ibidem, k. 160v.

⁸¹ *Puncta na przewielebnego A. Mikołaja Przywałkowskiego, Dziekana Mozyrskiego od Dekanatu naszego JW. Pasterzowi naszemu podajemy*, Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas (dalej – LVIA) w Wilnie, ф. 634, ap. 2, byłų 94, k. 23.

⁸² Ibidem.

W podobnych sprawach, kiedy pijaństwa i nieobyczajności dopuszczał się paroch, władze kościelne nie pozostawały w obojętne; próbowały powstrzymać niesubordynowanego księdza od nałogu i groziły utratą parafii. Groźba ta została urzeczywistniona m.in. w przypadku dziekana stolińskiego Kornela Piraszewicza, który wcześniej jednak – prawdopodobnie na skutek skarg, jakie dotarły do hierarchów – został upomniany w Pińsku na zwołanej tam kongregacji generalnej w 1787r.⁸³ Po tym oficjalnym napomnieniu podczas kongregacji dziekańskiej w dniu 28 maja 1788 r. odbył się proces w cerkwi parafialnej w Stolnie, którego celem było ustalenie, czy *od nałogu pijaństwa powściągnął i statecznie życie swoje poprawił y żyć trzeźwo y uczciwie zaczął*⁸⁴. Wśród przesłuchiwanym świadków znalazły się osoby duchowne: kler stoliński, struzki, rzeczycki, wydyborski, ruchocki, smuradzki i buchlicki oraz osoby świeckie. Duchowni nie potrafili jednak zaświadczyć o poprawie duchownego. W zeznaniach czytamy:

*Kornel Piraszewicz, paroch stoliński, po zapadłym dekreście, żeby w dawniejszym dekreście zostawał, abo w inszych nieobyczajnościach y dziełach nieprzystojnych bawił się, samiśmy nie doznali, nie spostrzegli y od swego nie słyszeli, ażeby więc zupełnie wcale poprawił swoje życie, na to nie zaręczamy, nie zaświadczamy y podpisać się nie chcemy*⁸⁵.

Inaczej zeznawali świeccy:

*Wyznali, że wielebny Xiądz Korneli Piraszewicz, paroch nasz, nad podziw od dawniejszego nałogu, po zapadłym dekreście powściągnął się, jako że nigdy tego Roku, ani w karczmie nie tylko pijącego jakowe trunki, lecz y tak biesiadującego lub bawiącego się w karczmie, nie spostrzegli, ani na żadnych choć bywaliśmy z nim okazjach parafialnych pijanego nie widzieli*⁸⁶.

Świeccy świadkowie zastrzegali jednak, że:

*Tylko kiedy się powrócił z Pińska terażniejszego Roku z Generalnej Kongregacji, widzieliśmy, że podpity niby wchodził do swego domu, a więcey y żadnego razu przez ten cały Rok, choć dla posiłku widzieliśmy czasami kubek y to ieden wypije*⁸⁷.

⁸³ LVIA, φ. 634, ap. 3, byłę 51, k. 1.

⁸⁴ Ibidem.

⁸⁵ Ibidem, k. 1v.

⁸⁶ Ibidem, k. 1v.–2r.

⁸⁷ Ibidem, k. 3.

Widzimy zatem, że problem był zauważalny, skoro cały aparat kontrolny angażowano do zawrócenia ze złej drogi źle prowadzącego się parocha.

* * *

Jak widać z nakreślonego wyżej obrazu duchowieństwa eparchii turowsko-pińskiej, zarówno poziom wykształcenia unickiego kleru, jak i postawy moralne pasterzy, niekoniecznie dających dobry przykład swym „owieczkom”, pozostawiały wiele do życzenia. Należy jednak wyraźnie zaznaczyć, że problem nie dotyczył wyłącznie naszej diecezji, ale był on obecny również w pozostałych strukturach unickich; duchowni unickiej eparchii turowsko-pińskiej nie odbiegali znacząco od „modelu” unickich duchownych w innych eparchiach. Na interesujących nas terenach problem był jednak bardziej widoczny ze względu na brak seminarium dającego nadzieję na podniesienie poziomu intelektualnego i moralnego przyszłych prezbiterów.

Nie bez znaczenia zapewne pozostawał też fakt, że eparchia turowsko-pińska – jak wykazano powyżej – nie cieszyła się specjalną popularnością wśród hierarchów, postrzegano ją jako mało prestiżową, toteż dla biskupów unickich stanowiła często jedynie epizod w karierze. Trzeba jednak przyznać, że diecezja ta była obsadzana wyjątkowymi postaciami, wykazującymi się wielką charyzmą i zaangażowaniem, co z pewnością przyczyniło się do sprawnego zarządzania strukturą.

Rozdział V

Struktura organizacyjna unickiej eparchii turowsko-pińskiej

Charakterystyka struktury unickiej eparchii turowsko-pińskiej na tle innych diecezji unickich

Po zawarciu unii z Rzymem w Brześciu w 1596 r. przez część hierarchii i wiernych prawosławnej metropolii kijowskiej Kościół katolicki obrządku greckiego musiał zmierzyć się z problemem organizacji swej struktury wewnętrznej. Duchowieństwo oraz wierni prawosławni po przejściu pod zwierzchnictwo papieża nie wyobrażali sobie jednak tworzenia tejże struktury od podstaw, jako że mogłoby to pozostawać w sprzeczności z ideą unii, więc logicznym rozwiązaniem było przejście od Cerkwi prawosławnej całej organizacji cerkiewnej wraz z jej inwentarzem (oczywiście tam, gdzie to było możliwe w określonym czasie).

Doszło w ten sposób do swoistego rozdzielenia w Kościele ruskim: żadna z diecezji tworzących metropolię kijowską nie miała odtąd jednolitej konfesji – parafie prawosławne sąsiadowały na jej terenach z unickimi, a obie społeczności – prawosławna i unicka – uważały siebie za bezpośrednich spadkobierców tradycji przedunijnej metropolii. Dochodziło do wewnętrznych podziałów w granicach poszczególnych diecezji, a także do pewnych przesunięć w ich granicach zewnętrznych, na które dodatkowo miały wpływ liczne zmiany polityczno-militarne w Rzeczypospolitej, charakterystyczne szczególnie dla XVII wieku. Wszystko to pociągało za sobą przekształcenia w stanie posiadania Cerkwi

Unicka cerkiew we wsi Mołodów, akwarela N. Ordy, 1864. Muzeum Narodowe, Kraków III-r.a. 4389 (teka Grodzieńska)

prawosławnej i unitów¹ i ostatecznie w drugiej połowie XVII wieku zaowocowało zupełną destrukcją tradycyjnych podziałów strukturalnych.

Wspomniane zmiany nie ominęły także diecezji turowsko-pińskiej, gdzie szczególnie w drugiej połowie wieku XVIII – w odpowiedzi na dynamiczną sytuację zarówno u unitów, jak i w Cerkwi prawosławnej – dochodziło do przesunięć w strukturach organizacyjnych. Ów proces przechodzenia poszczególnych cerkwi w ręce raz to unitów, raz prawosławnych był sytuacją permanentną, stąd trudno wydzielić okresy, w których dana konfesja dominowała na ziemiach omawianej diecezji.

Unicka struktura organizacyjna, pomijając zajęte w 1668 r. przez Państwo Moskiewskie Naddnieprze wraz z Kijowem, przetrwała aż do czasu rozbiorów ziem Rzeczypospolitej. Na przełomie XVII i XVIII stulecia liczyła ona osiem diecezji, identycznie jak Kościół prawosławny w państwie polsko-litewskim w wieku XVI².

¹ W. Kołbuk, *Kościoly wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, Lublin 1998, s. 30.

² Diecezje unickie: metropolitalna kijowska (zwana również kijowsko-wileńską), połocka, lwowska, łucka, włodzimierska, turowsko-pińska, przemyska oraz chełmska. L. Bieńkowski, *Oświecenie i katastrofa rozbiorów (druga połowa XVIII wieku)*, [w:] *Chrześcijaństwo w Polsce. Zarys przemian 966–1979*, red. J. Kłoczowski, Lublin 1992, s. 864. Tekst stanowi pierwotną wersję artykułu: W. Walczak, *Unicka diecezja turowsko-pińska w strukturze Kościoła unickiego w XVIII wieku*, „Studia Podlaskie” 2012, t. 20, s. 259–278.

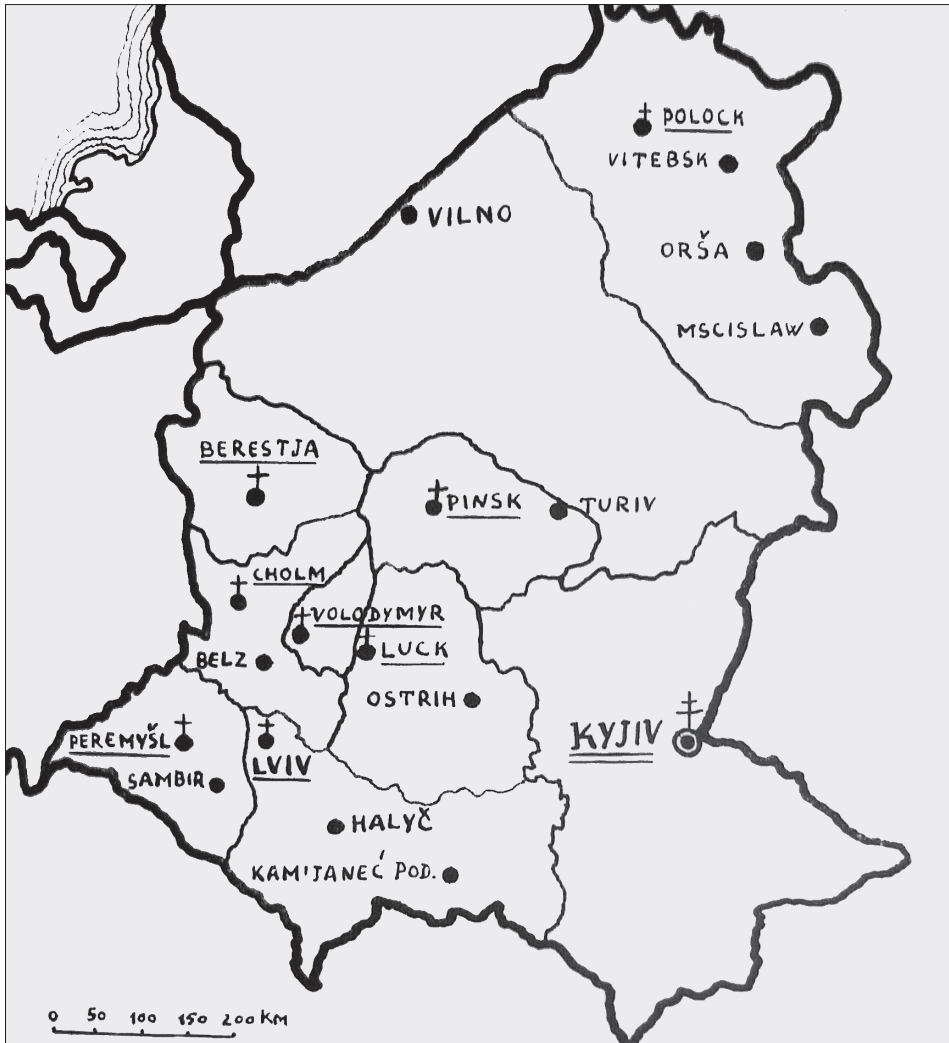
W 1720 roku Synod Zamojski przywrócił w miarę stabilną strukturę przestrzenną metropolii kijowskiej, odbiegającą jednak – czasami znacznie – od układu dawniejszego³. Około 1772 roku zajmowała ona obszar ponad 200 tys. km², co dawało około połowę całej powierzchni należącej do unitów. Zdecydowanie mniejszą diecezją była połocka, następnie: lwowska, płocka, włodzimierska, turowsko-pińska, przemyska i najmniejsza chełmska (patrz tab. 1).

Tabela 2. Powierzchnia eparchii unickich (w km²) na podstawie wyliczeń L. Bieńkowskiego i W. Kołbuka⁴

Diecezja	Według L. Bieńkowskiego	Według W. Kołbuka
Metropolitalna	264 000	222 000
Połocka	82 100	77 00
Lwowska	47 100	45 800
Łucka	35 300	34 600
Włodzimierska	28 100	30 100
Turowsko-pińska	25 200	24 000
Przemyska	24 900	23 600
Chełmska	22 100	21 000

³ Por. uwagi nominalnie odnoszące się do eparchii chełmskiej, które ilustrują szerszy zasięg zjawiska, w publikacji: A. Gil, *Chełmska diecezja unicka 1596–1810. Dzieje i organizacja*, Lublin 2005, s. 141–149. Por. także: L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce*, [w:] *Kościół w Polsce*, t. 2, red. J. Kłoczowski, Kraków 1969, s. 860–861.

⁴ Tabela opracowana na podstawie ustaleń L. Bieńkowskiego, W. Kołbuka oraz badań własnych, które w przypadku diecezji turowsko-pińskiej dają obraz najbliższy rzeczywistości. L. Bieńkowski błędnie określił zasięg zamieszkiwania ludności unickiej w północnej i zachodniej części, natomiast W. Kołbuk przeprowadził swoje wyliczenia „na podstawie naniesionej na mapę sieci parafii unickich” (W. Kołbuk, *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku*, s. 33). W związku z ustaleniami wielkości eparchii turowsko-pińskiej tezy wspomnianych badaczy należy zweryfikować, bowiem z przeprowadzonych badań wynika, że badana diecezja sięgała o wiele dalej na wschód (aż do jeziora Spermyn), niż to by wynikało z obecnego stanu badań. L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego...*, s. 864, W. Kołbuk, *Kościół wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej 1772–1914*, Lublin 1992, s. 55–57; idem, *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 r.*, tab. I, s. 33. Porównaj również mapy w niniejszej pracy: „Unicka diecezja turowsko-pińska z podziałem na dekanaty ok. 1772 r.” oraz „Unicka diecezja turowsko-pińska z podziałem na dekanaty w latach 80. XVIII w.”

Mapa 2. Mapa kijowskiej metropolii z podziałem na poszczególne diecezje unickie w XVIII w., [w:] М. Ваврик, *Нарис розвитку і стану василіанського чину*, Рим 1979, s. 125.

Z dotychczasowych ustaleń wynika, że eparchia turowsko-pińska pod względem powierzchni zajmowała w metropolii kijowskiej szóste miejsce (w kolejności: po największej diecezji metropolitalnej, połockiej, lwowskiej, łuckiej i włodzimierskiej)⁵. Mniejsze od niej były dwie eparchie: przemyska

⁵ Wg ustaleń W. Kołbuka eparchia turowsko-pińska około 1772 roku miała powierzchnię 24 tys. km², natomiast wg L. Bieńkowskiego 25,2 tys. km². W. Kołbuk, *Kościół wschodnie*

i chełmska. Warto w tym miejscu zaznaczyć, że w przypadku interesującej nas diecezji mamy do czynienia ze specyficznym, bagnistym terenem Polesia, toteż duża średnia powierzchnia przypadająca na jedną parafię daje mylny obraz, w rzeczywistości bowiem znaczną jej część stanowiły obszary niezamieszkałe. Z ustaleń autora niniejszej pracy wynika, że powierzchnia omawianej diecezji była znacznie większa, niż zakładali to dotychczasowi znawcy tematyki, dotychczas bowiem nie zaliczano do tej eparchii powiatu mozyrskiego. Przeprowadzone badania pozwalają stwierdzić, że unicka eparchia turowsko-pińska liczyła w połowie XVIII w. ok. 35 tys. km² powierzchni, co stawia ją na piątym miejscu za metropolitalną, połocką, lwowską i łucką. Należy przy tym zwrócić uwagę, że włączenie Mozyrzczyzny do naszej eparchii oznacza jednocześnie konieczność odjęcia jej powierzchni od diecezji metropolitalnej, co zmniejszy obszar tej ostatniej o ok. 10 tys. km².

Zasięg terytorialny unickiej diecezji turowsko-pińskiej

Nie dysponujemy źródłami przekazującymi dokładne dane geograficzne dotyczące diecezji turowsko-pińskiej w XVII w. Wynika to zapewne z faktu, że eparchia musiała zmagać się w tym stuleciu z nieustannymi najazdami, trudno więc było ująć stan Cerkwi stale walczącej o zdobyte już dusze, które coraz częściej przechodziły na prawosławie. Dodatkowy problem występował również wewnątrz diecezji: właściciele ziemscy toczyli z biskupami spory o dobra, wykorzystując niejednokrotnie osłabienie władzyków. Sami biskupi często nie byli już pewni, jakie terytorium powinno wchodzić w skład ich diecezji.

Ponadto różne zawirowania polityczne mogły sprawić, że zmieniały się ziemie wchodzące w skład eparchii. Prawdopodobnie do obszaru, jaki w XVI stuleciu zajmowała diecezja prawosławna, w okresie unii przyłączona została Mozyrzczyzna⁶. Wydaje się, że tereny te weszły w skład omawianej eparchii po konflikcie pomiędzy powiatem mozyrskim a województwem kijowskim, który zakończyła dopiero specjalnie powołana w 1609 r. komisja do

w *Rzeczypospolitej około 1772 roku*, s. 33; L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego...*, s. 864; H. Dylągowa, *Kościół unicki na ziemiach Rzeczypospolitej 1596–1918. Zarys problematyki*, „Przegląd Wschodni” 1992/1993, t. II, z. 2(6), s. 265.

⁶ Patrz: W. Walczak, *Spór o granice. Przynależność Mozyrzczyzny do unickiej eparchii turowsko-pińskiej*, [w:] *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*, red. M. R. Drozdowski, W. Walczak, K. Wiszowata-Walczak, Białystok 2012, s. 795–806.

rozgraniczenia ziem spornych⁷. Rozgraniczenie zostało potwierdzone w 1613 r.⁸ Należy uznać, że od czasów spornego wyroku w latach 1609–1613 Mozyrszczyzna wraz ze swoimi parafiami zaczęła wchodzić w skład unickiej eparchii turowsko-pińskiej⁹. Od tej pory ziemie, których bronił władca turowsko-piński w kolejnym sporze z metropolitą kijowskim w 1769 r., nie będą już włączone do diecezji metropolitalnej¹⁰.

Mówiąc o przyłączeniu Mozyrszczyzny do interesującej nas diecezji warto zatrzymać się na chwilę nad kwestią własności tej ziemi, gdyż jej prześledzenie pozwoli zobrazować mechanizm przejmowania terenów przez biskupa oraz naświetli argumentację władcy turowsko-pińskiego roszczonego sobie prawa do jurysdykcji nad tymi terenami. Źródłem sporu o przynależność Mozyrszczyzny były różnice między podziałem własności ziemskiej a granicami administracyjnymi, co wiązało się z głębokim przywiązaniem właściciela danych dóbr do religii, skutkującym przejmowaniem wyznania właściciela przez zamieszkującą dane tereny społeczność. Tak było i w przypadku Mozyrszczyzny, o czym informuje dokument *Informacja o położeniu parafii mozyrskich, które są przedstawiane jako należące do diecezji turowskiej*¹¹. Dowiadujemy się z niego, że dobra Turów i Śniadyń zostały nadane przez Zygmunta III Wazy biskupowi turowsko-pińskiemu po wygaśnięciu linii książąt ruskich Ostrogskich¹². Na przełomie 1563 i 1564 r. Konstanty Wasyl Ostrogski przejął Turów, 9 folwarków i aż 48 siół (z tego kilkanaście siół było w użytkowaniu władcy ków turowsko-pińskich, a jedna przeznaczona bezpośrednio na jedną z cerkwi w Turowie) po swojej matce Aleksandrze, z książąt słuckich. Księżna słucka

⁷ VL t. 2, Petersburg 1859, s. 473–474. Patrz również: *Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей, изданный Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волыньском генерал-губернаторе*, 1874; П. Шпилевский, *Мозырищина (из путешествия по западнорусскому краю)*, [w:] *Архив исторических и практических сведений, относящихся до России*, кн. 3, отд. 2, Санкт-Петербург 1859, s. 1–49; W. Bobiński, *Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. Studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej*, Warszawa 2000; E. Rulikowski, *Opis powiatu kijowskiego*, Kijów–Warszawa 1913.

⁸ VL t. 3, Petersburg 1859, s. 101. Należy odnotować, że Zygmunt III w 1597 r. nadał duchowieństwu ruskiemu prawo „swobody od wpływów wojewody”. Z pewnością przyczyniło się to do konfliktu pomiędzy wojewodą a powiatem mozyrskim. SGKP, t. VI, s. 755–756.

⁹ Potwierdzają to również źródła XVIII-wieczne: *Informatio de Statu Mozyrensi*... *Lietuvos valstybės istorijos archyvas* (dalej: LVIA), ф. 634, ап. 2, былų 94, к. 21–22v.

¹⁰ LVIA, ф. 597, ап. 2, былų 94, к. 9r.–13r.

¹¹ Ibidem, к. 21–22v.

¹² Ibidem, к. 21r.

otrzymała majątek w dożywotnie posiadanie po mężu (zapis z 1528 r.), zmarłym w 1530 r. hetmanie Konstantym Ostrogskim. Temu z kolei ziemie przyznał go w 1508 r. król, po zdrajcy Michale Glińskim, w nagrodę za stłumienie jego rebelii przeciw Zygmunutowi Staremu; nadanie nastąpiło ostatecznie wyrokiem sądu Zygmunta Starego z 1539 roku, kończącym procesy między wdową po hetmanie a jego synem z pierwszego małżeństwa – Ilią-Eliaszem. W 1564 r. do majątku tego zgłosiła co prawda prawa wdowa po Ilii, Beata, już w tym momencie Łaska, ale Zygmunt August stanął w sporze po stronie K. Ostrogskiego, który dzięki temu nie miał prawdopodobnie problemów z przejściem spornych majątkości¹³.

Według dokumentu z Petersburga w 1603 r. Ostrogscy przekazali pod władztwo turowsko-pińskie m.in. następujące ziemie: sioła Olhomle, Symonicze, folwark pod miastem Turów oraz Oszowiec, Zamosze, śmiedyn, Sostowicze (sioło z folwarkiem), Bołoszewicze, Hlinnicza, Doroszewicze, Wyrołków, Kopciewicz, Hołubka, Turek, Mojzejowicze, Mordnim, Makarycze, Melawsko, Ostrów, Machniowicze. Natomiast sioła Dworzec i Chocim należały do „popa Mikulińskiego”. Przekazanie przez Ostrogskich tak znaczącej liczby dóbr sprawiło, że w XVI wieku mieli oni przemożny wpływ na obsadę interesującego nas władztwa¹⁴.

Znaczenie przywołanego źródła, które pozwoliło na podanie przedstawionych wyżej danych, wiąże się także z faktem, że informuje on o innych dokumentach będących w posiadaniu ówczesnego biskupa turowsko-pińskiego, Gedeona Daszkiewicza-Horbackiego. Z ich treści miało wynikać, że w 1608 r. dobra Mozyrz z przyległościami należały do Ostrogskiego, a zatem cały powiat mozyrski był własnością tego rodu. Zdaniem autorów *Informacji o położeniu parafii mozyrskich...* jurysdykcja biskupa turowsko-pińskiego nad tymi terenami w początkach XVII w. wyklucza jakiegokolwiek prawa do nich metropolity kijowskiego. Biskup turowsko-piński ponadto argumentował przynależność dekanatu mozyrskiego do własnej eparchii brakiem wzmianki o nim w spisach z czasów metropolity Atanazego Szeptyckiego (1728–1746)¹⁵.

¹³ И. Малиновский, *Сборник материалов, относящихся к истории панов-рады Великого княжества Литовского*, ч. 2, Томск 1912, nr 40; T. Kempa, *Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608). Wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej*, Toruń 1997, s. 172–173.

¹⁴ *Российский государственный исторический архив*, Санкт-Петербург, Фонд 823, оп. 1, nr. 262.

¹⁵ „[...] jest wszak dokument (pod literą H) najjaśniejszego metropolity Szeptyckiego, w nim nie ma nawet wzmianki o dekanacie mozyrskim, i jest tylko przyznana delegowana władza duchowna nad innymi diecezjami metropolitalnymi. Ponieważ i z tego dokumentu nie wynika

O tym, jak wyglądała eparchia turowsko-pińska już po ostatecznym przyłączeniu Mozyrzczyzny, dość dużo można powiedzieć na podstawie źródeł dla drugiej połowy XVIII w. W jej skład wchodziły wówczas następujące obszary: ziemie Polesia, powiatu pińskiego i mozyrskiego, a po reformach administracyjnych przeprowadzonych w 1566 r. – również tereny województwa brzeskiego litewskiego¹⁶ (zwanego także brzesko-litewskim) z dwoma powiatami: pińskim oraz brzeskim. Kilkanaście parafii należało do powiatu słonimskiego¹⁷. Pewnych danych pomagających ustalić zasięg terytorialny interesującej nas eparchii dostarcza sprawozdanie stworzone w kancelarii nuncjusza bp. Gedeona Horbackiego¹⁸, które było odpowiedzią na pytania zadane przez Stolicę Apostolską wszystkim biskupom unickim. W dokumencie tym, znajdującym się obecnie w Archivio Segreto Vaticano¹⁹, zatytułowanym *Responsio ad questia Ill[ustrissi]mi Exc[el]l[issi]mi ac Rev[erendissi]mi D[omi]ni Nuncii Apostolici in Regno Poloniarum et magno Ducatu Litt[uaniae] prius diligenter rebus omnibus examinatis per me Gedeonem Horbacki Ep[iscopu]m Pinscensem et Turoviensem Datum Anno 1773. Mense Februarii Die 26*, pojawiają się m.in. pytania o granice eparchii turowsko-pińskiej:

Ad quaesitum quousque extenduntur limites istius dioecesis Pinscen[sis] Graeco-Uniti Populi? Quot et quos Palatinatus, Castellanas, aliosque Districtus

żadna wzmianka o dekanacie mozyrskim, raczej można wnioskować, że był on pod jurysdykcją biskupa pińskiego, i to uznawał metropolita Szeptycki.” LVIA, f. 597, ap. 2, był. 94, k. 21v.

¹⁶ Nomenklatura za: *Metryka litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo brzeskie litewskie 1667–1690 r.*, oprac. A. Rachuba, Warszawa 2000.

¹⁷ Archivio Segreto Vaticano (dalej – ASV), Archivi delle Rappresentanze Pottificie: Varsavia, vol. 140, k. 431–431v.; H. Dylągowa, *Kościół unicki...*, s. 265.

¹⁸ Iosephus Garampi, aeppus Berythensis, nuncjusz apostolski w Rzeczypospolitej (20 marca 1772 r. – 16 marca 1776 r.), późniejszy kardynał, który w 1752 r. objął urząd prefekta archiwum Bazyliki Św. Piotra, a w latach 1761–1764 jako archiwista Stolicy Apostolskiej wniósł wielki wkład w organizację archiwum watykańskiego. Jego praca archiwisty zaowocowała opracowaniem dokładnych dokumentów dotyczących m.in. unitów w Rzeczypospolitej. O działalności bp. G. Garampiego patrz: D. Vanysacker, *Cardinal Giuseppe Garampi (1752–1792): an Enlightened Ultramontane*, Brussels 1995.

¹⁹ ASV, Archivi delle Rappresentanze Pottificie: Varsavia, vol. 140, k. 431v. Dokument ten jest odpowiedzią na pytania Sekretariatu Stanu Stolicy Apostolskiej, które zostały rozesłane w formie ankiety do parafii unickich, a dotyczyły liczby cerkwi, kapłanów, wiernych, ilości monasterów. Ankieta zawierała miała również pytania dotyczące prawosławia, dotyczące tych samych elementów, co w przypadku unii. W Watykanie znajduje się pismo Sekretariatu Stanu Stolicy Apostolskiej z 1771 r. skierowane do biskupów pińskich, które zawiera dokładne pytania, na które mieli odpowiedzieć władcy: ASV, Segreteria di Stato: Polonia, vol. 285, k. 124v.

*Terrestres, nec non Latinorum Ep[isco]porum dioeceses comprehendat vel inteseceat*²⁰

W odpowiedzi biskup wymienia ziemie, które były pod jego jurysdykcją:

*Obszarem tejże diecezji pińskiej jest niemal w całości powiat piński, poza kilkoma kościołami parafialnymi, które położone są w województwie nowogrodzkim i brzeskim; stąd ten obszar jest wokół odgraniczony województwem nowogrodzkim, powiatem słonimskim, województwem brzeskim, ziemią chełmską, powiatem łuckim, województwem kijowskim, w sposób wyraźny połową powiatu owruckiego, powiatem mozyrskim; zawiera zaś diecezje biskupów łacińskich, ale nie pokrywające się z diecezją pińską, to jest diecezję łucką i wileńską. Diecezja zaś turowska to cały powiat mozyrski i część pińskiego, odgraniczona zaś jest wokół województwem nowogrodzkim, powiatem rzeczycim, powiatem owruckim. W tej zaś diecezji turowskiej największa część to diecezja łacińska biskupa wileńskiego, poza jednym tylko kościołem turowskim, który do diecezji łuckiej należy*²¹.

Można postawić tezę, że wspomniany dokument jest źródłem dającym najdokładniejszy obraz ziem diecezji turowsko-pińskiej. W dodatku interesujące nas zagadnienie ujęte w nim zostało w sposób całościowy, do terenów unickiej eparchii turowsko-pińskiej w drugiej połowie XVIII w. zaliczono bowiem również tereny znajdujące się w województwie łuckim, nowogrodzkim i brzeskim, z powiatem słonimskim, ziemią chełmską, powiatem łuckim, owruckim, mozyrskim oraz rzeczycim.

²⁰ ASV, Archivi delle Rappresentanze Pontificie: Varsavia, vol. 140, k. 431 v.: „Co do pytania, jak daleko rozciągają się granice tejże diecezji pińskiej ludu grecko-unickiego? Ile i jakie województwa, kasztelanie, oraz inne powiaty ziemskie, a także diecezje biskupów łacińskich zawiera lub przecina?”

²¹ „Ecclesias Parochialos, quae sitae sunt in palatinatu Novogrodensi et Brestensis, et sic circum circa limitati nempe palatinatu Novogrodensi, districtu Słonimscensi, palatinatu Brestensi, Terra Chelmensi, districtu Luceoriensi, palatinatu Kijovensi, signanter semi-districtu Ovrucensi, et districtu Mozyrensi, dioeceses autem Latinorum Ep[isco]porum comprehendit, licet [k. 431v.] non integras Dioecesis Pinscensis has, nempe, Dioecesim Luceoriensem et Vilnensem. Dioecesis autem Turoviensis est totus districtus Mozyrensis, et ex parte Pinscensis, limitatur autem circumcirca palatinatu Novogrodensi, districtu Rzeczycensi, districtu Ovrucensi. In hac autem dioecesi Turoviensis maxima ex parte est diocesis latini Ep[isco]pi Vilnensis, preater unicam Ecclesiam Turoviensem, quod ad Luceoriensem Ep[isco]pum Latinum pertinent” Ibidem, k. 431r.–431v.

Jak widać w przytoczonym wyżej fragmencie, określając granice eparchii turowsko-pińskiej, biskup dzieli ją na dwie części – turowską i pińską – co wydaje się rozwiązaniem słusznym, jeśli weźmie się pod uwagę rozległe terytorium, jakie zajmowała. Taki administracyjny podział eparchii na dwie części pojawia się także w stworzonym prawdopodobnie w 1754 r. spisie autorstwa bazylianina z monasteru w Torokaniach, oficjała biskupa turowsko-pińskiego, Tadeusza Zaruskiego, zatytułowanym *Status Episcopatus Pinscensis et Turowsiensis*²². W diecezji pińskiej wymienia się tu 10 dekanatów: piński, janowski, drohiczyński, bezdzieski, łahiczyński, kożanogródzki, pohoski, stoliński, nobelski oraz lubieszowski²³. W części turowskiej były trzy dekanaty: turowski, petrykowski oraz mozyrski, a od lat siedemdziesiątych XVIII w. jeszcze dekanat uborcki²⁴.

Dodatkowych informacji na temat wspomnianego podziału dostarczają dokumenty wytworzone przez kancelarię biskupa turowsko-pińskiego²⁵ oraz wizytacje, z których wynika, że w części turowskiej w imieniu biskupa władzę sprawował oficjał, odpowiedzialny również za przeprowadzanie wizytacji²⁶. W części pińskiej wszelkie decyzje podejmował sam biskup lub w jego imieniu wysłannik.

Źródła do ustalenia struktury unickiej diecezji turowsko-pińskiej

Najpełniejszy obraz struktur poszczególnych diecezji, podziału dekanalnego i sieci parafii przekazują nam dziś wizytacje. Źródła te mają trzy niezależne atuty: są, po pierwsze, w miarę kompletne (tj. zawierają spisy poszczególnych parafii); po drugie, mówią o stanie posiadania poszczególnych cerkwi – opisują to, co zastał i widział wizytator; po trzecie, stanowią wiarygodny materiał do oceny struktury eparchii i stanu posiadania poszczególnych

²² LVIA, ф. 597, ар. 2, былų 94, к. 18r.–18v. Spis powstał zapewne w oparciu o dane z wizytacji, które przeprowadził Zaruski jako generalny oficjał eparchii turowsko-pińskiej w latach 1754–1755. Нацыянальным музеі гісторыі і культуры Беларусі, Мінск, ф. 10977.

²³ LVIA, ф. 597, ар. 2, былų 94, к. 18.

²⁴ Ibidem, к. 18v.

²⁵ Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника, Львів, ф. 3, спр. MB-820, к. 62 к.

²⁶ Przykładem jest dokument: ASV, Archivi delle Rappresentanze Pontificie: Varsavia, vol. 140, к. 431v.

świętyń²⁷, spisywano je bowiem z przeznaczeniem głównie dla władz diecezji

²⁷ Z braku w istniejącej obecnie literaturze przedmiotu informacji dotyczących wizytacji z unickiej diecezji turowsko-pińskiej (akta te były nieznanne w historiografii) zaproponowano literaturę dotyczącą ogólnie wizytacji jako źródła historycznego. Problematykę te poruszają: S. Litak, *Akta wizytacyjne parafii z XVI–XVIII wieku jako źródło historyczne*, „Zeszyty Naukowe KUL” R. V, 1962, nr 3 (19), s. 41–58 (tutaj również literatura, w której wykorzystywane są często wizytacje jako podstawowe źródło do opracowań, np. atlasów historycznych); P. Sygowski, *Unicka diecezja chełmska w protokołach wizytacyjnych biskupa Maksymiliana Ryły z lat 1759–1762*, [w:] *Polska–Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 5: *Miejsce i rola Kościoła greckokatolickiego w Kościele powszechnym*, red. S. Stępień, Przemyśl 2000, s. 233–285; Z. Budzyński, *Nieznane spisy dekanalne eparchii lwowskiej jako źródła do dziejów pogranicza polsko-ruskiego w drugiej połowie XVIII w.*, [w:] *Historia – archiwistyka – ludzie. Księga pamiątkowa w pięćdziesiątą rocznicę powołania Archiwum Państwowego w Rzeszowie*, red. J. Basta, G. Zamojski, Warszawa–Rzeszów 2000, s. 39–56; B. Bodzioch-Kazanowska, *Unickie parafie patronatu królewskiego w dekanacie gródeckim w świetle wizytacji z lat 1764–1765*, „*Nasza Przeszłość*” 2000, nr 93, s. 49–81; M. Kaznowski, *Parafie unickiego dekanatu krośnieńskiego w świetle akt wizytacyjnych z 1742 r.*, „*Prace Historyczno-Archiwalne*” 1999, nr 7, s. 31–51; wydanie źródłowe z rzetelną oprawą krytyczną: *Księga wizyty dziekańskiej dekanatu podlaskiego przeze mnie księdza Bazylego Benedykta Guttorskiego dziekana podlaskiego, plebana golniewskiego w roku 1773 miesiąca Novembra dnia 17 iuxta vetus kalendarza sporządzona*, oprac. J. Maroszek, W. Wilczewski, Białystok 1996, s. 5–19; P. Sygowski, *Dekanat kaszogrodzki unickiej diecezji chełmskiej*, [w:] *Zamojszczyzna i Wołyń w minionym tysiącleciu Historia, kultura i sztuka*, red. J. Feduszko i in., Zamość 2000, s. 120–126; Z. Szanter, *Opis dekanatu jaśliskiego sporządzony w 1761 roku przez księdza dziekana Aleksandra de Unihof Stebnickiego, parocha szklarskiego*, [w:] *Sztuka cerkiewna w diecezji przemyskiej. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej 25–26 marca 1995 roku*, red. J. Giemza i A. Stepan, Łańcut 1999, s. 340–361. Do ciekawych prac poświęconych unii, które w znacznym stopniu oparte zostały o wizytacje, zaliczyć należy teksty ukraińskiego uczonego prof. Ihora Skoczylasa: I. Скоциляс, *Акти духовних судів українських церковних установ XVII – XVIII ст.* (За матеріалами виїзних засідань єпископсько-консисторського суду Львівської єпархії 1700–1725 років), „*Вісник львівського університету*” 1999, серія історична, вип. 34; idem, *Генеральні візитації в українсько-білоруських єпархіях Київської уніатської митрополії. 1596–1720 роки*, *Записки НТШ*, т. 238, (Праці Історично-філософської секції), Львів 1999; idem, *Дволикий Янус: Шаргородська протопопія на Поділлі в першій третині XVII ст.*, „*Вісник львівського університету*” 2002, серія історична, вип. 37; idem, *Джерельна евристика візитаційної документації львівської єпархії XVIII ст. у Галичині та на Поділлі в другій половині XIX – 1930-х роках*, [w:] *Студії з архівної справи та документознавства*, т. 7, Київ 2001; idem, *Документи архіву кам'янецької уніатської консисторії XVIII ст. у фондах Кам'янець-Подільського музею-заповідника*, [w:] *Матеріали засідень Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні 2*, ред. Я. Грицак та ін., Львів 1999; idem, *Недатований реєстр духовенства, церков і монастирів львівської єпархії за владцтва Йоцифа Шумлянського*, „*Записки НТШ*”, т. 240, Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін, Львів 2000; idem, *Неопублікована праця з історії уніатської Церкви на правобережній Україні XVIII ст.*, *Матеріали засідань*, 2, Львів 1999; idem, *Протоколи генеральної візитації Львівської єпархії 1730–1733 рр. як історичне джерело*, Київ 1999; idem, *Протоколи єпископських і деканських візитацій церков Київської уніатської митрополії XVIII ст.*, [w:] *Рукописна україніка у фондах Львівської Наукової Бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних*.

jako *pierwszorzędne źródło informacji o jej aktualnym stanie*²⁸. Współczesny historyk w aktach tych znajduje bardzo wszechstronne ujęcie historyczne dziejów unii. *Mogą być podstawą do różnego rodzaju prac monograficznych z wielu dziedzin oraz ujęć geograficzno-statystycznych głównie z zakresu spraw wyznaniowych. Każde z wymienionych wyżej zagadnień można, w oparciu o akta wizytacyjne oraz o pewne materiały uzupełniające, przedstawić kartograficznie i statystycznie. Wydaje się, że pod tym względem są one nawet jedynym źródłem, ujmującym w pewnym sensie całokształt życia parafii* (podkreślenie – W. W.)²⁹.

W przypadku interesującego nas władcytwa dysponujemy – za wyjątkiem przypadkowo odkrytego rejestru wizytacji ze wsi Mołodów z roku 1698³⁰ – przede wszystkim wizytacjami stworzonymi po Synodzie Zamojskim z 1720 r. Podczas wspomnianego synodu wypracowano formularz pytań, które winny być zadawane przez wizytatora parochom poszczególnych parafii, co pozwoliło na ujednoczenie zbieranego tą drogą materiału źródłowego na obszarze wszystkich diecezji unickich. W wizytacjach, które dotyczą tematu naszych rozważań, można wyodrębnić kilka powtarzających się zagadnień. I tak: każdy z protokołów wizytacyjnych był dzielony na dekanaty, w których obrębie opisywano parafie; w opisie każdej parafii musiało znaleźć się wezwanie oraz data wizyty. Następnie wizytacja była podzielona według następującego schematu: „Wizya i inwentarz Cerkwi wspomnianey sprzętow oney, gruntów funduszowych, plebanii i Parafii”, „Ołtarze, obrazy i onych splendory”, „Srebro, miedź, cyna”, „Apartamenta kapłańskie i do kielicha”, „Appartamenta ołtarzowe”, „Księgi cerkiewne”, „Dzwony, dzwonnica”, „Plebania”, „Grunta funduszowe cerkiewne”, „Paroch”, „Parafia” oraz ostatni punkt „Dekret reformacyjny”³¹.

Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 20–21 вересня 1996 року, Львів 1999. Do najważniejszych należy zaliczyć monografię: *Генеральні візитації київської унійної митрополії XVII–XVIII століть. Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія*, т. 2: *Протоколи генеральних візитацій*, Львів 2004. Kilka prac poświęconych wizytacjom, wydanych na Zachodzie: G. Le Bras, *Enquête sur le visites de paroisses*, „Revue d'histoire de l'Église de France” 1946, t. 35, № 125, s. 39–41; N. Greinacher, *Soziologie der Pfarrei. Wege zur Untersuchung*, Colmar–Freiburg 1955.

²⁸ S. Litak, *Akta wizytacyjne...*, s. 46.

²⁹ Ibidem, s. 57.

³⁰ Институт российской истории Российской академии наук в Петербурге, кол. П. Н. Доброхотова (к. 52), оп. 2, нр. 5/7, (dalej: ИРИ РАН), k. 22r.v.

³¹ Jest to najczęściej występujący schemat. Czasami odstępowano od niektórych punktów, w zależności od zasobów cerkwi czy braku konieczności spisania dekretu reformacyjnego.

Dodatkowo zobowiązano biskupów i wizytatorów, by protokoły wizytacyjne sporządzali w dwóch egzemplarzach, z których jeden pozostawał w parafii, drugi zaś przekazywany był do konsystorza biskupiego³².

Niniejsza praca oparta jest głównie na wizytacjach znajdujących się w: Państwowym Historycznym Archiwum Białorusi w Mińsku (Нацыянальны гістарычны архів Беларусі), Narodowym Muzeum Historii i Kultury Białorusi w Mińsku (Нацыянальным музеі гісторыі і культуры Беларусі) oraz w Instytucie Historii Rosyjskiej Akademii Nauk, Oddział w Petersburgu (Институт Истории Российской Академии Наук); wykorzystano także pojedyncze wypisy w Archiwum Głównym Akt Dawnych. Wizytacje dostępne w wymienionych archiwach pochodzą przede wszystkim z XVIII w., nie tworzą one jednak kompletnego zbioru. Brakuje wśród nich dokumentów ze wzmiankowanych w późniejszych zapisach wizytacji z lat: 1754, 1761, 1770–1771 oraz 1786–1787³³.

Zaprezentowane w rozprawie próby odtworzenia dziejów eparchii turowsko-pińskiej zostały też wzbogacone dzięki szczątkowym relacjom dotyczącym wyglądu poszczególnych parafii, znajdującym się w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie³⁴. Wiele informacji wniosły także materiały, które opisują późniejsze, dziewiętnastowieczne dzieje parafii. Archiwalia te – dostępne w Library and Museum of Francis Skaryna w Londynie³⁵ – są cenne dla badaczy unii ze względu przede wszystkim na możliwość ustalenia późniejszych dziejów danej parafii, po przejściu jej przez prawosławnych.

Kolejnym rodzajem źródeł, które pozwoliły ustalić strukturę organizacyjną, są różnego rodzaju spisy o charakterze całościowym i w ujęciu statystycznym. Te relacje o stanie poszczególnych diecezji unickich, przygotowywane na zlecenie Sekretariatu Stanu Stolicy Apostolskiej oraz sporządzane na

Por. *Księga wizyty dziekańskiej dekanatu podlaskiego przeze mnie księdza Bazylego Benedykta Guttorskiego*, s. 5–19.

³² O zaleceniach synodu zamojskiego patrz: *Synod prowincjonalny ruski w Mieście Zamościu Roku 1720 odprawiony* [...], Wilno 1735. Przedruk rozdziału *Pytania, które się mają czynić na Wizytach*, [w:] *Księga wizyty dziekańskiej...*, s. 161–184. Patrz również: A. Ciołka, *Synod Zamojski z 1720 r. i jego postanowienia*, „Almanach Diecezjalny” 2006, nr 2, s. 9–39.

³³ Zob. wizytacje z okresu 1777 i 1787, w których w poszczególnych parafiach widnieje informacja o protokołach wizytacyjnych znajdujących się w parafii. Нацыянальны гістарычны архів Беларусі (dalej – НГАБ), ф. 136, оп. 1, nr 41240, *passim*.

³⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej – AGAD), Archiwum Radziwiłłów dz. VIII, sygn. 179, 275, 443, 444, 445, 446, 455, 500, 503, 553, 554, 688, 720.

³⁵ Pinsk Vicariate of the Orthodox Diocese of Minsk, The Library and Museum of Francis Skaryna, London, teczki I–VI.

potrzeby administracji diecezjalnej, stanowią cenne informacje zweryfikowane przez nuncjaturę warszawską. Opisy nuncjuszy – a więc ludzi z zewnątrz, niezaangażowanych bezpośrednio w politykę Rzeczypospolitej – są niejednokrotnie niezwykle ciekawym źródłem, dzięki któremu okiem bezstronnego obserwatora można spojrzeć na sytuację w Rzeczypospolitej Obojga Narodów³⁶.

Ważnym dla zaprezentowanych w niniejszej pracy badań był również *Dziennik czynności Jerzego Bułhaka* autorstwa Jerzego Pakowskiego, z lat trzydziestych XVIII w.³⁷ Znajdujemy w nim spis duchowieństwa zatytułowany *Regestr kapłanów diecezji Pińskiej y Turowskiej ze wszystkimi wakansami*³⁸, który potwierdza w niemalym stopniu wygląd przynajmniej części eparchii dla lat trzydziestych XVIII w., ale dotyczy wyłącznie części unickiej interesującej nas diecezji.

Podział dekanalny

Przejęty z prawosławia podział struktury diecezjalnej w Kościele katolickim obrządku wschodniego na protopopie/namiestnictwa/dekanaty utrzymywał się w XVII i XVIII w., przy czym w ostatnim stuleciu istnienia unickiej eparchii turowsko-pińskiej wyraźnie zarysowała się tendencja do zwiększania liczby dekanatów, a tym samym do zmniejszenia ich obszarów, co oczywiście ułatwiałoby zarządzanie poszczególnymi jednostkami administracji cerkiewnej i ich kontrolę³⁹. Zmiany te praktycznie ominęły litewską część diecezji metropolitalnej, gdzie – jak zauważa L. Bieńkowski – sieć dekanalna właściwie się nie zmieniała od drugiej połowy XVII do końca wieku XVIII, co tłumaczy się regionalnym słabszym rozwojem sieci parafii. Natomiast odwrotną tendencję można uchwycić dla koronnej części diecezji metropolitalnej, gdzie obserwujemy znaczący

³⁶ Chodzi tutaj przede wszystkim o tzw. *Tabele Garampiego* – odpowiedź na pismo Sekretariatu Stanu z Stolicy Apostolskiej z 1771 r., w którym proszono o dane dotyczące unitów i prawosławnych. ASV, Segreteria di Stato: Polonia, vol. 285, k. 124v. Zbieraniem informacji zajął się nuncjusz apostolski Giuseppe Garampi. ASV, Archivi delle Rappresentanze Pottificio: Varsavia, vol. 110, k. 2–22.

³⁷ Biblioteka Narodowa, Warszawa, Biblioteka Ordynacji Zamojskich (dalej – BN BOZ), nr 930.

³⁸ BN BOZ nr 930, k. 97–98.

³⁹ L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego...*, s. 916. Podobna sytuacja ma miejsce w XVIII w. w eparchii turowsko-pińskiej, gdzie tworzy się nowy dekanat, zwany od rzeki Uborć, uborckim. Национальный исторический архив Беларуси (dalej: НИАБ), ф. 136, оп. 1, д. 41240, k. 247–274.

wzrost liczby dekanatów (1694 r. – 6 protopopii, a już w latach 1781–1787 – 52)⁴⁰. Wiązało się to z szybszą rozbudową sieci parafialnych na ziemiach, które zostały zniszczone w drugiej połowie XVII w. i stały się czymś na kształt „nowych” obszarów do kolonizacji, bardziej podatnych na zakorzenianie unii niż tereny litewskie⁴¹.

Ustalenie sieci dekanalnej unickiej diecezji turowsko-pińskiej dla XVII i początków XVIII w. nie jest dziś zadaniem łatwym. Wiadomo, że – jak już wspomniano – po unii brzeskiej zachowano dotychczasowy podział na protopopie (zwane także namiestnictwami), który od wieku XVIII został ukształtowany jako system dekanalny ze sprecyzowanymi zadaniami dziekanów⁴². Do niedawna dysponowaliśmy tylko ustaleniami W. Kołbuka, który pisał: *możemy przypuszczać, że istniało tu [w diecezji turowsko-pińskiej przed rokiem 1772 – W. W.] ok. 10–12 dekanatów, które zapewne nazwy swoje brały od większych miejscowości (miasteczek) na tym terenie. Mogły to więc być takie dekanaty: Dawigródek, Dąbrowica, Janów, Kozangródek, Lubieszów, Łachwa, Łahiszyn, Mozyrz, Nobel, Petryków, Pińsk, Turów, ale może także: Horodno, Kopatkiewiczze, Skryhałów, Telechany, Tomaszgród czy Wysock*⁴³. Wydaje się jednak, że są to informacje niepełne, z materiałów źródłowych z pierwszej połowy XVIII w. wynika bowiem, że w diecezji turowsko-pińskiej istniało 13 dekanatów: 10 w części pińskiej eparchii – z centrami w Pińsku, Stolinie, Pohoście, Noblu, Lubieszowie, Janowie, Drohiczynie (zwanym w tym czasie Drohiczynem na Polesiu⁴⁴), Bezdieżu, Łahiczynie, Kozangródku, i 3 w turowskiej: z centrami w Turowie, Petrykowie i Mozyrz, a po 1772 r. również w Lelczycach (14. dekanat – uborc-ki)⁴⁵. Listę taką można stworzyć na podstawie spisów i wizytacji.

⁴⁰ *Epistolae metropolitanum Kiioviensium catholicorum*, t. 2, wyd. A. G. Welykyj, Rome 1956, s. 304.

⁴¹ L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego...*, s. 916.

⁴² W. Kołbuk, *Kościoły wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej 1772–1914*, s. 83–85.

⁴³ Tenże, *Kościoły wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku*, s. 42–43. L. Bieńkowski w swojej pracy jako pierwszy podjął się ustalenia ilości dekanatów w poszczególnych eparchiach unickich, jednak tylko dla diecezji turowsko-pińskiej nie udało mu się sporządzić jakichkolwiek szacunków. L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego*, s. 919.

⁴⁴ Staropolska odmiana Drohiczyna. Por. SGKP, t. II, s. 149–150; SGKP, t. XV, cz. 1, s. 439.

⁴⁵ W dokumencie z Archiwum Historycznego w Wilnie brakuje jednej karty, na której prawdopodobnie widniał spis parafii z dekanatów w Pińsku i Kozangródku, są to zatem prawdopodobnie siedziby dekanatów. Dokument ten dokładnie podaje nam parafie i liczbę cerkwi (o czym dalej). LVIA, f. 634, ap. 2, były 968, k. 2–5. Jest on w inwentarzu błędnie datowany na koniec XVII lub początek XVIII w., a pochodzi prawdopodobnie z lat siedemdziesiątych XVIII w. Jako *datum post quem* należy uznać rok 1772, kiedy to na zlecenie Stolicy Apostolskiej przeprowadzono spis

Jednym ze źródeł, na których się ona opiera, jest *Dziennik czynności Jerzego Bułhaka* autorstwa Jerzego Pakowskiego⁴⁶ z lat trzydziestych XVIII w. W dokumencie tym wymienione są jako protopopie następujące miejscowości: Łahiczyn, Pohost (Zarzeczny i Suchodolny), Nobel, Janów, Bezdzież, Stolin, Dorohiczyn, Lubieszów, Pińsk i Turów⁴⁷. Nie jest to dokładne zestawienie dekanatów, bowiem pominięte zostały: Kożanogródek, Petryków i Mozyrz, co może wynikać z tylko częściowego spisu duchowieństwa, obejmującego wyłącznie pińską część eparchii⁴⁸.

Niekompletną listę z *Dziennika czynności Jerzego Bułhaka* uzupełniają wizytacje przeprowadzone w omawianej diecezji w drugiej połowie XVIII w., które jako siedziby dekanatów wymieniają: Mozyrz, Dorohiczyn, Kożanogródek, Łahiczyn, Lubieszów, Pińsk, Pohost, Stolin i Janów⁴⁹. Również te dokumenty zdają się być niepełne. Choć obecnie umieszczone są w jednej teczce, to niektóre z nich – wyraźnie różniące się rozmiarami – spisywane były w różnych latach (najczęściej pochodzą z lat 1783–1784), co może świadczyć o tym, że nie były pierwotnie przechowywane razem⁵⁰. Te właśnie przesłanki pozwalają wysunąć tezę o niekompletności materiału źródłowego i uznać wymienioną wcześniej listę 14 dekanatów (łącznie z nowo utworzonym uborckim) w eparchii turowsko-pińskiej przynajmniej dla wieku XVIII za właściwą.

parafii. Dokument ten w wielu miejscach jest uzupełnieniem cytowanego już dokumentu z Watykanu (*Responsa ad questia Illustrissimo*, ASV, Archivi delle Rappresentanze Pottificio: Varsavia, vol. 140, k. 430–431). Dokładne liczby parafii i kapłanów dowodzą, że raczej jest to uzupełnienie dokumentu Stolicy Apostolskiej, który był bardzo ogólnikowy w statystykach.

⁴⁶ Prawdopodobnie bazylianin, który przed służbą Bułhakowi przebywał w Wilnie. Mamy informację z 1727 r. jakoby: „Ks. Jerzy Pakowski, Archidiacon Zakonu św. Bazylego i przełożony tegoż w Wilnie, przez pięć lat cierpiał na podagrę i przy chodzeniu czy poruszaniu się odczuwał niezmiernie bóle. Leczył się u wielu lekarzy i najrozmaitsze środki stosował, a wszystko bez najmniejszego polepszenia. Udręczony tą chorobą, w roku 1727 udał się do Matki Boskiej Częstochowskiej, do której czuł wielkie nabożeństwo. Wszyscy krewni, znajomi i cały konwent nieustannie modły do Matki Najświętszej zanosili. I chory, któremu najznakomitsi lekarze nic pomóc nie zdołali, wkrótce uczuł się zupełnie uzdrowionym. Chcąc okazać swą wdzięczność za cud, wybrał się natychmiast do Częstochowy, gdzie Maryi na podziękowanie złożył dwie olbrzymie świece i srebrną tablicę z wyobrażeniem rąk i nóg wykrzywionych chorobą”. *Cuda i łaski działywane za przyczyną Najśw[iętszej] Maryi Panny Częstochowskiej*, wyd. R. M. Łaziński, Częstochowa 1938, s. 93.

⁴⁷ *Dziennik czynności Jerzego Bułhaka, późniejszego biskupa pińsko-turowskiego pisany ręką Jerzego Pakowskiego w latach 1729–1737*, BN BOZ, rkps nr 930, k. 97–98.

⁴⁸ ИРІ ПАН, k. 1–3v., 10–13v.

⁴⁹ Ibidem, k. 1–37r.

⁵⁰ O wartości akt wizytacyjnych pisał S. Litak, *Akta wizytacyjne...*, s. 41–58.

Kształt podziału dekanalnego w omawianej eparchii przetrwał do samego końca istnienia diecezji., choć nieraz bywał zagrożony. Walka o ziemie skłaniała niektórych do podważania struktury cerkiewnej, czego ciekawym przykładem jest spór o dekanat odnotowany w 1769 r. W dniu 15 marca tego roku ówczesny metropolita kijowsko-wileński Felicjan Filip Wołodkowicz wystosował pismo skierowane do dziekana mozyrskiego, w którym zażądał zwrotu dekanatu mozyrskiego do diecezji metropolitalnej⁵¹. D. Liseuczykau przypisuje wystąpienie metropolity w sprawie próby przejęcia parafii mozyrskich do metropolii spiskowi metropolity z dziekanem Przewańkowskim⁵², który miał zgodzić się na przejęcie parafii z tego dekanatu przez metropolitę. Źródła jednak nie potwierdzają tej tezy. W ich świetle dziekan Przewańkowski jawi się jako obrońca duchowieństwa swojego dekanatu, solidarnie ze swymi duchownymi złożył zresztą na ręce biskupa Gedeona Daszkiewicza-Horbackiego protest w sprawie zasugerowanego przez Wołodkowicza zwrotu największego dekanatu eparchii turowsko-pińskiej⁵³. Na pismo to władzka odpowiedział w bardzo zdecydowanym tonie, wyrażając swój żal i poczucie niesprawiedliwości, jaka go dotyka:

Dziwna za tym rzecz, że Ill[ustrissi]mus Metrop[olita] ieszcze ubogą, jak wszystkim wiadomo, diecezyą pokrzywdzić usiłuię. Ale wiesz, Re[veren]d[is]s[i]ma

⁵¹ Felicjan Filip Wołodkowicz do Mikołaja Przewańkowskiego, dziekana dekanatu mozyrskiego, Przylepy 15.03.1769 r.: „Przewielebnemu ks[iędzu] Mikołajowi Przewańkowskiemu, Dziekanowi mozyrskiemu, Parochowi Jurewickiemu, nam w Chrystusie miłemu, zbawienia w Panu. Ponieważ z dawnych czasow y dowodnych praw Dekanat Mozyrski do Archidiecezji naszej Metropolitanskiej należał y należyc powinien, a jasnie Wiel[możny] J[ego] M[iłość] x[ia] dz Jerzy Bułhak, Biskup Pinski y Turowski, z łaskawego tylko jasnie S[więtey] Pamienci J[ego] M[iłość]c[i] x[ię]dza Floriana Hrebnickiego, Arcybiskupa Metropolity Całey Rusi, Antecessora naszego, pozwolenia, potom z naszego potwierdzenia ad vitae suae tempora ony miał do Pinskiy Diecezji przyłonczony, prze to gdy teraz pewno powzielismy wiadomosc o zakonczonym iego smiertelnym z wyrokow Boskich życiu, Przewielebnosci Waszey abys z całym Dekanatu swojego duchowieństwem od tey pory do nas lub substitutow naszych we wszelkich potrzebach referowali się, ktory Dekanat ma należeć do Surrogacji Poleskiej, do J[ego] M[iłość]c[i] x[ię]dza Iwaszkiewicza, Surrogatora Poleskiego, y sam osobo swoią wybrawszy dwuch z Dekanatu swojego kapłanow, nieodwłocznie do nas przybywał, scisle obowiazuiemy y przykazuiemy listem naszym, co dla lepszey wiery”. LVIA, ф. 597, ap. 2, byłу 94, k. 9r.

⁵² Д. Лісейчыкаў, *Фарміраванне сеткі уніяцкіх парафій на тэрыторыі «Тураўскай епархіі» ў 1596–1795 гг.*, [w:] *Kościół unicki w Rzeczypospolitej*, seria: *Zachowanie Polskiego Dziedzictwa Narodowego* nr 4, red. W. Walczak, Białystok 2010, s. 90–91.

⁵³ List duchowieństwa dekanatu mozyrskiego do Gedeona Daszkiewicza-Horbackiego, Kozanogródek 15.09.1769 r., LVIA, ф. 597, ap. 2, byłу 94, k. 11a.

Pot[es]tas V[estr]a, z kąd ta ku mnie niechęć wzniesła się niesłusznie y krzewiąc się mnie martwić nie przestaie. Ja winien, że Ill[ustrissi]mus Metrop[olita], narobiwszy piwa, skrzył się był gdzieś do Serei w ten czas, kiedy mi święcić się potrzeba było. Otoż te święcenie temu wszytkiemu okazyją iest. Gdyby jednak sprawiedliwie mi ten dekanat intenderet odebrać, nie żalił bym się, ani bym wpierał się, ale przysiągłem utrzymywać dobro dyecezji moiey, więc muszę bronić się. To z żalu napisało się, a co do interesu⁵⁴.

Przytoczony list władcy napisał po otrzymaniu od swoich parochów pisma, w którym duchowni proszą go o pomoc i interwencję, powołując się na postanowienia Synodu Zamojskiego i przynależność od stuleci do eparchii turowsko-pińskiej⁵⁵. W liście tym pasterze stwierdzają: *żadnych pasterzów oprócz JW. Biskupow Pińskich y Turowskich znać nie chcemy⁵⁶.*

W swej odpowiedzi metropolita usprawiedliwia się faktem, że wiele cerkwi w spornym dekanacie pozostawało *ad Dioecesem Vilnensem*, co zresztą zgadzało się z prawdą, bowiem niektóre cerkwie były w rzeczywistości w kolarstwie biskupa wileńskiego, ale na utrzymaniu, w opiece jurysdykcyjnej biskupa turowsko-pińskiego i na terenie jego eparchii. Władcy powołuje się też na dokumenty, które wskazują na przynależność dekanatu mozyrskiego najpierw do diecezji turowskiej, a następnie do pińskiej⁵⁷. Jak już wspomniano na początku rozdziału, Mozyrszczyzna znajdowała się w początkach XVII w. w województwie kijowskim i jej parafie wchodziły w skład diecezji metropolitalnej, stąd zapewne wynikały pretensje metropolity.

Omówione wydarzenie pozwala wyciągnąć kilka cennych wniosków dotyczących funkcjonowania interesującej nas eparchii w drugiej połowie XVIII wieku. Po pierwsze, fakt, że konflikt został rozstrzygnięty na korzyść biskupa turowsko-pińskiego, świadczy o wzmacniającej się pozycji tego władcy, który teoretycznie, jako mniej znaczący w cerkiewnej hierarchii, powinien był przegrać z potężniejszym metropolitą unickim. Dodatkowo na uwagę zasługuje w całej sprawie przywiązanie duchowieństwa dekanatu do swojego biskupa. Wiadac wreszcie, że nawet w latach siedemdziesiątych XVIII w. struktura parafialna

⁵⁴ LVIA, ф. 597, ap. 2, byłу 94, k. 13r.

⁵⁵ List duchowieństwa dekanatu mozyrskiego do Gedeona Daszkiewicza-Horbackiego, Kożanogródek 15.09.1769 r., LVIA, ф. 597, ap. 2, byłу 94, k. 11r.

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ LVIA, ф. 597, ap. 2, byłу 94, k. 13v.

i dekanalna nie była jeszcze mocno osadzona, skoro dochodziło do tego rodzaju sporów, a to stanowiło sygnał dla sympatyków prawosławia, że struktury unickie dalekie są od jednolitości. Antyunickie nastroje wzmacniała także aktywna działalność prawosławnej hierarchii w latach sześćdziesiątych XVIII w.⁵⁸

Należy zaznaczyć, że podobne tarcia pomiędzy hierarchami cerkiewnymi nie wyczerpywały listy zagrożeń dla trwałości struktury diecezji turowsko-pińskiej, w której zmiany terytorialne sieci dekanalnej nie były w pełni kontrolowane przez władze kościelne. Pewną rolę odgrywał tu czynnik świecki – powstawanie i funkcjonowanie dekanatów w XVII w. wiązało się ściśle ze strukturą własności ziemskiej, o której decydowała z kolei przede wszystkim sytuacja polityczna. Na interesujących nas terenach pozostawała ona dość skomplikowana, toteż biskupi nie mieli dużego wpływu na tworzenie się nowych struktur kościelnych. O losach cerkwi rozstrzygali raczej właściciele ziemscy, którzy mogli decydować, czy na terenie ich dóbr świątynia powstanie, czy też nie. Jak zauważa L. Bieńkowski, w następnym stuleciu sytuacja ta zmieniła się w większości diecezji unickich, zwierzchnictwo nad protopopami i protopopami zyskali biskupi. Diecezja turowsko-pińska najwyraźniej jednak do tej większości nie należała, bo bowiem jeszcze w drugiej połowie XVIII stulecia funkcjonowała kontrola właścicieli ziemskich nad parochami czy parafiami, np. niemal połowa parafii powiatu mozyrskiego (dekanat mozyrski i petrykowski) była w kolatorstwie rodziny Oskierków, którzy pełnili znaczące funkcje w powiecie mozyrskim⁵⁹. Choć dla wieku XVIII był to już model nieco archaiczny, niemniej jednak obecny na Polesiu w tym okresie. Polegał on na tym, że protopopi, zanim zostali osadzeni na swej przyszłej protopopii, musieli

⁵⁸ Д. Лісейчыкаў, *Фарміраванне сеткі уніяцкіх парафій*, s. 91–92.

⁵⁹ Były to parafie: Skryhołów (НГАБ, ф. 136, оп. 1, nr 41240, k. 35v.–38, 233r.–237r.), Waszkowszczyzna (ibidem, k. 53v.–54v., 203v.), Biesiadki (ibidem, k. 38–39), Michnowicze (ibidem, k. 35v.), Kościukowicze (ibidem, k. 39v.–40v., 195v.–197v.), Boryskowicze (ibidem, k. 41–42v., 204–205v.), Strzelsk (ibidem, k. 45–46v., 207v.–208v.), Babcicze (ibidem, k. 46v.–47v.), Jelsk–Karolin (ibidem, k. 49–49v., 224v.–226r.), Meleszkiewicze (ibidem, k. 52–53v.), Romanówka (ibidem, k. 232v.), Barbarowo (ibidem, k. 210v.–212v.), Narowla (ibidem, k. 118–119v.), Cieszków (ibidem, k. 215v.–217v.), Antonów (ibidem, k. 220v.–222v.), Demidowicze (ibidem, k. 222v.–224v.), Makanowicze, (ibidem, k. 101–103, 167v.–169.), Starczyce (ibidem, k. 103–105.), Oleksicze (ibidem, k. 105–106v., 171v.), Borysowicze (ibidem, k. 108v.–109), Berczowska (ibidem, k. 120–121v., 176–178), Ciszkowo (ibidem, k. 111–113, 173v.), Muchojady (ibidem, k. 113v.–115), Kalenkiewicze (ibidem, k. 125v.–127v., 182r.), Horbowicze (ibidem, k. 128v.–131, 190v.), Bahrynawicze (ibidem, k. 193–195).

wnieść wysoką opłatę i otrzymać od kolatora prezentę, a dopiero wówczas ich kandydatura mogła być rozpatrywana przez biskupa⁶⁰.

Praktyki takie miały swe historyczne konotacje. Po raz pierwszy znajdując swe odzwierciedlenie w źródłach w początku XVI wieku, przy okazji konfliktu ówczesnego biskupa turowsko-pińskiego Wassiana z właścicielami Pińska książętami Iwanem Jarosławowiczem oraz jego synem Fedorem Iwanowiczem Jarosławowiczem. Obaj Jarosławowicze, skądinąd wielcy opiekunowie Cerkwi prawosławnej, poczuli wchodzić w prerogatywy biskupie, dążąc do całkowitego poddania sobie wszelkich aspektów życia cerkiewnego w swej własności, łącznie z budowaniem nowych świątyń i osadzaniem przy nich kapłanów bez wiedzy i zgody hierarchy. Reagując na tę skargę, wielki książę litewski Aleksander Jagiellończyk zabronił podobnych praktyk i poddał całą tę sferę aktywności cerkiewnej władcy Wassianowi. Przywilej, jaki uzyskał biskup Wassian, był potwierdzany przez kancelarie królewskie aż do panowania Augusta III⁶¹, nie należy jednak sądzić, że świeccy właściciele ziemscy odstąpili od swych dotychczasowych praw i zwyczajów.

* * *

Dane z tabeli 2 pokazują, że najbardziej sprawną sieć dekanalną powinna mieć właśnie eparchia turowsko-pińska, w której na 1 dekanat przypadało 19 parafii, podczas gdy np. w przemyskiej – 40. Mniejsza liczba parafii w dekanacie z pewnością powoduje sprawniejszą kontrolę nad poszczególnymi parafiami. Należy zauważyć, że w omawianej diecezji występowała dosyć

⁶⁰ Ф. И. Титов, *Русская православная церковь в Польско-Литовском государстве в XVII–XVIII вв.*, т. 3, Киев 1916, s. 145.

⁶¹ Sam przywilej dla Wassiana znamy z dokumentu wydanego dla późniejszego władcy turowsko-pińskiego Jony przez Zygmunta Starego w roku 1522, por. *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею*, т. 1: 1340–1506, Санкт-Петербург 1846, nr 109, s. 134–135. Dokument z czasów Augusta III, potwierdzający wcześniejsze przywileje wydane przez: Zygmunta Starego w Grodnie 9 lutego 1522 r., Władysława IV – 11 marca 1633 r. i przez Jana III Sobieskiego – 28 marca 1695 r., [w:] Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego, Oddział Rękopisów, F 48–32732, k. 116–116v. („władcyka Jonasz i powiadał przed nami tako brat nasz sławnej pamięci Alexander Król Polski w W[ielkim] X[ięstwie] Lit[ewskim] sądził przodka [...] władkę pińskiego i turowskiego Wasjana z X[ię]ciem Janem Jarosławowiczem i Teodorem Iwanowiczem Jarosławowiczem, że oni poczeli byli Jemu krzywdy czynić i nowe rzeczy wprowadzać Cerkwie nowe bez woli i Błogosławieństwa Jego po Miastach i Włościach naszych zakładać i budować, także Kapłanów w tychże Cerkwiach ustanawiać i onemi rządzić, wyjmując ich z posłuszeństwa i władzy Onego”).

duża rozpiętość w liczbie parafii w poszczególnych dekanatach, np. w lubieszewskim (dla którego mamy najpełniejsze dane) mamy tylko 11 parafii, dla mozyrskiego jest to liczba 47 parafii. Rozpiętość ta wynikała – jak można się domyślać – z istniejących we wszystkich eparchiach struktur własności administracyjno-gospodarczej⁶².

Tabela 3. Liczba i powierzchnia dekanatów w diecezji turowsko-pińskiej na ok. 1772 r. w porównaniu z pozostałymi unickimi diecezjami⁶³

Diecezja	Liczba dekanatów	Średnia powierzchnia dekanatu (w tys. km ²)	Przeciętna liczba parafii w 1 dekanacie
Metropolitalna	55	4,8	45
Połocka	27	3,0	22
Lwowska	71	0,7	35
Łucka	45	0,8	27
Włodzimierska	18	1,6	29
Przemyska	31	0,8	40
Chełmska	22	1,0	24
Turowsko-pińska	13	1,8	19

Sieć parafialna w XVII–XVIII w.

Ustalenie sieci parafialnej w ujęciu liczbowym dla XVII i XVIII w. jest zadaniem bardzo trudnym szczególnie ze względu na brak źródeł zawierających dokładne dane w liczbach bezwzględnych dla XVII w. Dla drugiej połowy XVIII stulecia dysponujemy jedynie ogólnymi danymi przesłanymi przez biskupów unickich do nuncjusza G. Garapmiego⁶⁴, jednak dodatkowym pro-

⁶² Przy czym, jak zauważył L. Bienkowski (*Organizacja Kościoła wschodniego...*, s. 920), „czynnikami decydującym o wielkości dekanatów była, generalnie biorąc, liczba parafii, a nie ich rozproszenie”.

⁶³ Dla diecezji turowsko-pińskiej dane ustalono na podstawie badań własnych na lata osiemdziesiąte XVIII w., dla pozostałych diecezji dane na ok. 1772 r. za: W. Kołbuk, *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku*, s. 35.

⁶⁴ Źródła te stanowią odpowiedzi na ankietę przesłaną przez abp. Garampiego (o czym niżej). Ankiety nadesłali do nuncjatury warszawskiej biskupi: chełmski (ASV, Archivi delle

blemem badawczym jest występowanie na tym samym terenie równocześnie dwóch Cerkwi: unickiej i prawosławnej⁶⁵, co sprawiało, że nierzadko w jednej miejscowości występowały dwie parafie różnych wyznań.

Trudności przysparza również fakt, że źródła pochodzą z różnych okresów, dostępne wizytacje nie były tworzone w jednym momencie (a do niektórych dekanatów – nobelskiego i bezdzieskiego – wizytacji w ogóle nie posiadamy), a w międzyczasie parafie mogły zmieniać swą przynależność dekanalną czy też konfesję. W XVII i XVIII w. następowała też – jak już wiemy – rozbudowa sieci parafialnej, z różnym natężeniem i z różnymi załamaniem w czasie oraz w różnych regionach diecezji.

Wszystko to uniemożliwia współczesnemu badaczowi ujęcie całej diecezji (z podziałem dekanalnym i na parafie) w jednym momencie, stąd przedstawione w niniejszym podrozdziale analizy, choć przeprowadzone możliwie najstaranniej, nie będą wyczerpywały tematu.

Czynniki sprzyjające powstawaniu nowych cerkwi

Omówienie liczby parafii w omawianej eparchii warto poprzedzić refleksją nad czynnikami sprzyjającymi powstawaniu nowych parafii bądź hamującymi ten proces.

Według ustaleń prof. Jerzego Urwanowicza w XVIII stuleciu wzrosła intensywność budowania nowych świątyń – w całej Rzeczypospolitej Obojga Narodów powstało wówczas ok. 800 świątyń chrześcijańskich, z czego 500 (62%) stanowiły kościoły łacińskie, 243 cerkwie unickie (30%), a 42 świątynie (5%) to cerkwie prawosławne. Przy tym widoczna była w WXL w tym stuleciu przewaga nowych i przebudowanych cerkwi unickich nad prawosławnymi, co – zdaniem J. Urwanowicza – świadczy o *postępującej katolicyzacji*

Rapresentanze Pottificio: Varsavia, vol. 137, k. 46–54, 71r.v.), łucki (ASV, Archivi delle Rapresentanze Pottificio: Varsavia, vol. 140, k. 169–170, 173–174), piński (ASV, Archivi delle Rapresentanze Pottificio: Varsavia, vol. 140, k. 431r.v.), połocki (ASV, Archivi delle Rapresentanze Pottificio: Varsavia, vol. 141, k. 2–4v), przemyski (422–423), włodzimierski (ASV, Archivi delle Rapresentanze Pottificio: Varsavia, vol. 143, k. 281–288) oraz oficjalowie metropolity Wielkiego Księstwa Litewskiego (ASV, Archivi delle Rapresentanze Pottificio: Varsavia, vol. 139, k. 287–290) i na Ukrainie (ASV, Archivi delle Rapresentanze Pottificio: Varsavia, vol. 32, k. 54–58, 62–70).

⁶⁵ Zdarzały się również przypadki, że w sytuacji współistnienia obu wyznań cerkiew pozostawała pod patronatem prawosławnego fundatora, który dla wiernych unickich fundował nową, unicką cerkiew. Bywało też odwrotnie. Patrz liczne przykłady: L. Bienkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego...*, s. 928–929.

*chrześcijaństwa w Wielkim Księstwie Litewskim, przede wszystkim w obrządku rzymskim, w mniejszym zaś – w greckim*⁶⁶.

Nierzadko cerkwie powoływane były przez rzymskokatolickich właścicieli ziemskich, którzy fundowali je w odpowiedzi na prośbę wiernych. Przy takiej decyzji pewną rolę odgrywał również czynnik materialny, gdyż budowa cerkwi była tańsza niż kościoła⁶⁷.

Częsta była również praktyka powoływania parafii przez proboszcza innej parafii. W ten oto sposób została ufundowana na przykład parafia Hrabowo pw. Wniebowstąpienia Pańskiego, pozostająca w kolatorstwie proboszcza petrykowskiego – ks. Eliasza Borodzica, protonotariusza apostolskiego i oficjała diecezji turowsko-pińskiej, a ufundowana przez kanonika smoleńskiego Tomasza Jeleńskiego. Stąd prawo proboszcza petrykowskiego do powoływania tam kapłana⁶⁸.

Obok wymienionych czynników sprzyjających powstawaniu parafii L. Bieńkowski zauważa jednak pewne okoliczności hamujące te procesy, związane przede wszystkim z zanikającym *elementem materialnego zainteresowania panów feudalnych, wobec stopniowego likwidowania symoniackich praktyk sprzedawania prezent czy pobierania od parochów czynszów i danin*⁶⁹. Wraz ze zniesieniem wspomnianych praktyk zniknęła motywacja panów feudalnych do podejmowania fundacji.

Niechęć możnowładców spowodowaną czynnikiem finansowym potęgowało dodatkowo znaczne osłabienie czynnika religijnego na fali dość ostrożnie podchodzącej do spraw wiary myśli oświeceniowej XVIII wieku. Nie bez znaczenia była także coraz większa pewność siebie magnaterii, której pozycja – jak pisze J. Urwanowicz – *w dwóch pierwszych tercjach XVIII stulecia osiągnęła apogeum. Ta grupa społeczna nie musiała już więc niczego udowadniać. Pojawienie się nowych możliwości zyskowego inwestowania posiadanych środków, np. w manufaktury lub kompanie handlowe, spowodowało, że tam właśnie chętniej magnaci próbowali [...] lokować swoje pieniądze niż w „niedochodowe inwestycje”, jakimi były fundacje sakralne*⁷⁰.

⁶⁶ J. Urwanowicz, *Profanum i sacrum. Próba analizy XVIII-wiecznych fundacji sakralnych z terenów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, [w:] *W kręgu sacrum i pogranicza*, red. E. Matuszczyk, M. Krzywosz, Białystok 2004, s. 236–237.

⁶⁷ L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego...*, s. 929.

⁶⁸ НГАБ, ф. 136, оп. 1, nr 41240, k.

⁶⁹ L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego...*, s. 929.

⁷⁰ J. Urwanowicz, *Profanum i sacrum...*, s. 238–239.

Wymienione czynniki sprawiły, że w XVIII w. ponad połowa fundacji sakralnych podejmowana była przez szlachtę, co pozostaje w sprzeczności z hipotezami, jakoby to magnackie fundacje miały w tym okresie dominować⁷¹. Szczegółowe ustalenia prowadzą do wniosku, że magnaci stoją w liczbach bezwzględnych w fundowaniu świątyń za duchowieństwem i szlachtą. Jest to warte zauważenia tym bardziej, że szlachta była w omawianym okresie warstwą ubożającą – źródła wspominają o przypadkach oddawania biskupowi prawa kolatorstwa do cerkwi, szlachty nie było już bowiem stać na utrzymywanie świątyni⁷².

Parafie w XVII w.

Posiadamy dziś niewiele materiałów, które pozwoliłyby ustalić choćby przybliżony obraz diecezji poszczególnych eparchii w połowie XVII w. Zaprezentowane poniżej dane pochodzą z zaledwie trzech źródeł, opartych prawdopodobnie nie na rzetelnych spisach parafialnych, ale na ogólnych, dalece nieprecyzyjnych, informacjach pośrednich, za czym przemawiałyby znacznie zaokrąglone liczby (por. tab. 3).

Pierwszym ze wspomnianych źródeł jest *Relatio* z 1647 roku – anonimowy dokument sporządzony dla eparchii turowsko-pińskiej jeszcze przed powstaniem Chmielnickiego i zniszczeniami dokonаныmi przez Kozaków. Znajdujemy w nim informację o 400 parafiach prawosławnych i 100 unickich, zarządzanych przez biskupa Pachomiusza Woynę Orańskiego, który bardziej zdawał się zajmować polowaniami niż sprawami Cerkwi⁷³. *Relatio* nie oddaje raczej dokładnej liczby parafii, prawdopodobnie zdecydowanie ją zawyża⁷⁴.

Kolejnym źródłem z XVII wieku, ale nieco późniejszym⁷⁵, jest relacja Jakuba Suszy, biskupa chełmskiego w latach 1652–1687, pt. *Amplissima relatio*

⁷¹ Ibidem, s. 238. Za magnaterią w tych wyliczeniach stała wspólnota parafialna i monarcha.

⁷² W połowie XVIII wieku do unii dołączają nowe cerkwie. Zachował się np. datowany na 1760 rok akt przekazania przez szlachtę cerkwi we wsi Wyłazy w powiecie pińskim biskupowi Jerzemu Bułhakowi. „Ta cerkiew wcześniej znajdowała się w rękach dyzunitów (prawosławnych), od teraz jest dołączona do świętej unii, i my sami pod wpływem Ducha Świętego staliśmy się unitami”. *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленскаго учебного округа*, т. 6, Вильна 1869, s. 329.

⁷³ *Litterae basilianorum in terris Ucrainae et Bielarussiae*, paravit, adnotavit editionemque curavit P. A. G. Welykyj OSBM, vol. I, 1601–1730, Romae 1979, nr 29, s. 57–59.

⁷⁴ Patrz: L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego...*, s. 926–927; J. Praszko, *De Ecclesia Ruthena Catholica sede metropolitana vacante 1655–1665*, Romae 1944, s. 11–14.

⁷⁵ Nie ujmujemy tutaj źródła metropolity J. Rutskiego, który w 1624 r. podał liczbę 8000 parafii w „diecezjach biskupów ruskich podległych królowi polskiemu”. Dodał również,

*Ep[iscopu] Jac[obo] Susza de laboribus Unitorum et progressu Unionis, post Synodum Brestensem (1596) et tempore belli Cosacici*⁷⁶. Dzieło to, napisane podczas pobytu Suszy w Rzymie w latach 1664–1666, zawiera informacje dotyczące całej unii, można w nim znaleźć m.in. liczby parafii w poszczególnych diecezjach. W omawianej relacji władcy chełmskiego najmniej informacji dotyczy diecezji turowsko-pińskiej. Autor wspomina jedynie, że po wojnach kozackich było tutaj 100 parafii, znacznie zmniejszonych w wyniku najazdów Kozaków, którzy mieli ogromnie spustoszyć te ziemie⁷⁷ (fragment powstał po trudnym okresie dla Rzeczypospolitej, kiedy to Kozacy doprowadzili do sytuacji, w której ludność porzucała unię dla prawosławia):

*Ep.patus Pinscensis amplitudo. Ep.patus Pinscens., usque ad tempora Cosatica, nullibi nisi in civitate Pinscen. Habuit Schismaticos, et sicubi schismatici vel haeretici Nobiles in bonis suis Eos aluerunt. Extenditur ad 40 miliaria in longum et latum, nunc parochos ad 100 habet, continuis Cosacorum Schismaticorumque incursionibus depopulationibusque magna ex parte labefactus*⁷⁸.

Spostrzeżenia XVII-wiecznego biskupa potwierdza D. Liseuczykau, którego badania dowodzą, że proces rozprzestrzeniania się unii został gwałtownie zatrzymany przez ciągłą obecność oddziałów kozackich⁷⁹. Pod koniec XVI

że na Rusi jest tylu wiernych obrządku ruskiego, ile w całym Królestwie Polskim obrządku łacińskiego. *Epistolae metropolitanarum Kiioviensium catholicorum*, t. 1, s. 113.

⁷⁶ Archivio Storico per l'Evangelizzazione nei Popoli, Pontificia Universitas Urbaniana, Rzym, Scritture Originali Riferite nelle Congressi Generale, Fondo Vienna, vol. 17, fol. 87–111; ASV, Fondo Garampi, vol. 20A; ASV, Segreteria di Stato, Polonia, Additamenta: Memoriali, biglietti e carte diversae, 1656–1699. Cała relacja wydrukowana w: *Litterae episcoporum historiam Ucrainae illustrantes (1600–1900)*, paravit, adnotavit editionemque curavit P. A. G. Welykyj OSBM, vol. II, 1641–1664, Romae 1973, nr 181, s. 296–335.

⁷⁷ „Kozacy grasowali w Powiecie Pińskim y Szlachtę okrutnie zabijali, tedy na ten czas y Cerkwie y Kościoły palili”, ИРІИ РАН, кол. П. Н. Доброхотова (к. 52), 11.4.19, k. 1.

⁷⁸ „Wielebny Biskup piński. Biskup piński, aż do czasów kozackich, nigdzie indziej jak tylko w mieście Pińsku miał schizmatyków, i tam schizmatykom czy też heretykom szlachta w dobrach swoich wspomagała. Rozciągają się na 40 mil długości i szerokości parafie w liczbie do 100, które ucierpiały na ciągłych najazdach Kozaków i schizmatyków i zostały spustoszone przez nich”. Archivio Storico per l'Evangelizzazione nei Popoli, Pontificia Universitas Urbaniana, Rzym, Scritture Originali Riferite nelle Congressi Generale, Fondo Vienna, vol. 17, fol. 87–111; ASV, Fondo Garampi, vol. 20A; ASV, Segreteria di Stato, Polonia, Additamenta: Memoriali, biglietti e carte diversae, 1656–1699. Cała relacja wydrukowana w: *Litterae episcoporum historiam Ucrainae illustrantes (1600–1900)*, paravit, adnotavit editionemque curavit P. A. G. Welykyj OSBM, vol. II, 1641–1664, Romae 1973, nr 181, s. 298–299.

⁷⁹ Д. Лісейчыкаў, *Фарміраванне сеткі уніяцкіх парафій...*, s. 88–89.

i w pierwszej połowie XVII w. jedynie pojedyncze cerkwie na terenach Turowszczyzny stały się unickim.

Dane przedstawione w dziele J. Suszy zostały zaokrąglone i w wielu przypadkach budzą wątpliwości historyków⁸⁰, jednakże samo opracowanie należy uznać za wartościowe historycznie przede wszystkim ze względu na opis stanu unii na 1664 r. z perspektywy uczestnika wydarzeń. Ponadto, tworząc swą relację, Susza opierał się na materiale rzymskim, co znacznie wzbogaca wartość jego pracy⁸¹.

Tabela 4. Liczba parafii w poszczególnych diecezjach na okres połowy XVII w.

Diecezja	Liczba parafii	
	Według Relatio* 1647	Według J. Suszy** 1664 r.
Metropolitalna	2000	600
Połocka	2200	1000
Smoleńska	ok. 800	600
Chełmska	900	700
Włodzimierska	1000	1000
Przemyska	4000	3000
Lwowska	1000	1000
Turowsko-pińska	Do 500	100

* Archivio Storico per l'Evangelizzazione nei Popoli, Pontificia Universitas Urbaniana, Rzym, Scritture Originali Riferite nelle Congressi Generale, vol. 338, k. 471–479. Dokument opublikowany w: *Litterae basilianorum*, vol. I, nr 29, s. 51–61 (całość), s. 57–59 (opis biskupstw). Jako autor wykazany jest „Pater Philippo Rutheno”.

** J. Susza, *De laboribus unitorum, promotione, propagatione, et protectione Divina Unionis ab initio eius usque ad haec tempora*, w: *Litterae episcoporum historiam Ucrainae illustrantes (1600–1900)*, paravit, adnotavit editionemque curavit P. A. G. Welykyj OSBM, vol. II, 1641–1664, Romae 1973, nr 181, s. 296–335.

⁸⁰ A. Mironowicz, *Prawosławie i unia...*, s. 221–223; A. Gil, *Chełmska diecezja...*, s. 19–20.

⁸¹ С. Н. Плохий, *Від Якова Суші до Атанасія Великого (Огляд видань римськихджерел з історії української церкви)*, *Український археогра-фічний щорічник, Нова серія*, т. 5, Вип.2, Київ 1993, s. 6–7; idem, *Папские послания как источник по истории католической экспансии на Украину в XVI–XVII вв.*, seria: *Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории*, Днепропетровск 1985; idem, *Папство и Украина: Политика римской курии на украинских землях в XVI–XVIII вв.*, Киев 1989.

Ostatnim dokumentem dającym pewien obraz diecezji poszczególnych eparchii w połowie XVII w. jest relacja protopopa Piotra Kurciłowicza, która została stworzona na polecenie biskupa Marcina Białłozora w drugiej połowie XVII w. Wynika z niej, że w skład unickiej eparchii turowsko-pińskiej wchodziło około 100 parafii z terenów powiatu pińskiego, mozyrskiego i południowej części powiatu nowogródzkiego. W relacji wymieniona została również liczba unickich duchownych: 40 unickich duchownych w cerkwiach na ziemiach państwowych i 46 – na ziemiach będących własnością prywatną⁸². Oprócz tego przy rodzinach duchownych znajdowało się dodatkowo 74 osoby obu płci. Przy niektórych dużych cerkwiach mogło jednocześnie funkcjonować dwóch duchownych, przy czym szacuje się, że w 1674 roku w omawianej eparchii znajdowało się 80 parafialnych cerkwi. Relacja ta nie odnajduje potwierdzenia w innych źródłach, stąd należy ją traktować z ostrożnością.

Parafie w XVIII w.

Ustalenie sieci parafialnej w drugiej połowie wieku XVIII i zmian, jakie w niej zachodziły, możliwe jest przede wszystkim dzięki wizytacjom z lat 1777–1778 oraz 1787 r. – stanowią one najbardziej wiarygodny – choć, niestety, niekompletny – zespół źródłowy dla naszych badań. Kolejne istotne dostępne źródła można sklasyfikować jako sprawozdania, spisy stworzone dla celów statystycznych. Jednym z nich jest wspomniany już na początku niniejszego rozdziału dokument zatytułowany *Responsio ad questia Ill[ustrissi]mi Exc[el]ll[issimi]mi ac Rev[erendissi]mi D[omi]ni Nuncii Apostolici in Regno Poloniarum et magno Ducatu Litt[uaniae] prius diligenter rebus omnibus examinatis per me Gedeonem Horbacki Ep[iscopu]m Pinscensem et Turoviensem*⁸³ z 26 lutego 1773 r. – odpowiedź Gedeona Horbackiego, biskupa pińsko-turowskiego w latach 1769–1784⁸⁴, do abp. Giuseppe Garampiego, na prośbę tego ostatniego skierowaną do wszystkich biskupów unickich o zestawienia stanu zarządzanych przez nich diecezji⁸⁵.

⁸² *Археографический сборник документов...*, t. 6, s. 354.

⁸³ ASV, Archivi delle Rappresentanze Pontificie: Varsavia, vol. 140, k. 431r.–431v.

⁸⁴ W latach 1766–1769 koadiutor.

⁸⁵ Nuncjusz działał zgodnie z zaleceniami Sekretariatu Stanu ze Stolicy Apostolskiej z 1771 r., w którym proszono o dane dotyczące unitów i prawosławnych. ASV, Segreteria di Stato: Polonia, vol. 285, k. 124v. Nuncjusz stworzył cenne źródło dla dziejów Kościoła wschodniego

W aneksie do niniejszej pracy znajduje się jeszcze inne źródło z pierwszej połowy XVIII wieku, które zapewne stanowiło bazę informacyjną dla biskupa G. Horbackiego do stworzenia raportu dla Stolicy Apostolskiej. Dokument ten, w formie tabeli, zatytułowany roboczo *Spis parafian i duchownych w unickiej eparchii turowsko-pińskiej*, nie jest kompletny, brakuje w nim bowiem pierwszej karty, stąd posiadamy spisy tylko niektórych dekanatów. Nie umniejsza to jednak wartości źródła, cennego głównie ze względu na zawarty w nim spis parafii, ale również z uwagi na dane o ilości wiernych i duchownych zarówno prawosławnych, jak i unickich, pozwalające w niektórych przypadkach porównać liczby dotyczące obu wyznań.

Kolejnym źródłem dołączonym do niniejszego opracowania jest, również wspomniane wcześniej, zestawienie dekanatów dokonane przez bazylianiina z monasteru w Torokaniach, oficjała biskupa turowsko-pińskiego, Tadeusza Zaruskiego, zatytułowane *Status Episcopatus Pincensis et Turoviensis*⁸⁶. Spis ten pochodzi prawdopodobnie z połowy XVIII w. i potwierdza jedynie liczbę dekanatów oraz informuje, jakie ziemie zajmuje eparchia turowsko-pińska.

Wymienione źródła najpełniej obrazują funkcjonowanie eparchii turowsko-pińskiej w drugiej połowie XVIII w. Wiemy, że w diecezji tej w latach siedemdziesiątych XVIII w. działało 238 parafii, w których służyło łącznie 313 kapłanów⁸⁷. Statystyki te obejmują również istniejące wówczas osiem monasterów (Leszcze k. Pińska, Torokanie, Antopol, Chomsk, Nowy Dwór, Jasna Góra i Suchowicze⁸⁸). Podane liczby, oparte na zestawieniach dla Stolicy Apostolskiej, choć budzą wątpliwości niektórych badaczy, dla diecezji turowsko-pińskiej należy uznać za w pełni miarodajne. Argumentem przemawiającym za taką ich oceną jest fakt istnienia dwóch spisów (patrz tab. 2): jeden jest na poziomie statystyk, a drugi został potwierdzony spisem konkretnych parafii.

drugiej połowy XVIII w., nazywane *Tablicami Garampiego*, w którym zawarł również informacje o prawosławnych i unitach. ASV, Segreteria di Stato: Polonia, vol. 285, k. 124v. ASV, Archivi delle Rappresentanze Pontificie: Varsavia, vol. 110, k. 2–22.

⁸⁶ LVIA, φ. 597, ap. 2, był 94, k. 18r.v.

⁸⁷ *Responsio ad questia Ill[ustrissi]mi Exc[el]ll[issi]mi ac Rev[erendissi]mi D[omi]ni Nuncii Apostolici in Regno Poloniarum et magno Ducatu Litt[uaniae] prius diligenter rebus omnibus examinatis per me Gedeonem Horbacki Ep[iscopu]m Pincensem et Turoviensem Datum Anno 1773. Mense Februarii Die 26*, ASV, Archivi delle Rappresentanze Pontificie: Varsavia, vol. 140, k. 431–431v.; *Spis cerkwi i dekanatów unickiej eparchii turowsko-pińskiej*, LVIA, φ. 634, ap. 2, był 968, k. 2–5.

⁸⁸ LVIA, φ. 634, ap. 2, był 968, k. 2–5; ASV, Archivi delle Rappresentanze Pontificie: Varsavia, vol. 140, k. 430; ASV, Archivi delle Rappresentanze Pontificie: Varsavia, vol. 110, k. 15.

Źródła te różnią się jedynie liczbą wiernych – bardziej wiarygodny wydaje się spis z nazwami parafii (w pozostałych kwestiach dotyczących unitów oba dokumenty są zgodne).

Wspomniane źródło prezentuje kilka ciekawych faktów w odniesieniu do liczby wiernych, a pośrednio umożliwia wysunięcie pewnych wniosków na temat funkcjonowania unii na interesujących nas terenach w drugiej połowie XVIII w. Zawarte w dokumencie dane pozwalają zauważyć dużą przewagę unitów nad prawosławnymi w części pińskiej (43 157 do 9 181); w części turowskiej dysproporcja ta nie jest już jednak tak ogromna – wynosi 19 928 do 17 000. Należy przy tym zaznaczyć, że w dwóch częściach omawianej eparchii ilość wiernych przypadających na jedną parafię jest w przypadku parafii prawosławnych ponad dwa razy wyższa (ok. 560 wiernych) niż w przypadku unii (ok. 260 wiernych na 1 parafię), co potwierdza lepszą organizację parafialną oraz dynamikę rozwoju unickich parafii.

Rozwój ten widać również na podstawie liczby dekanatów (tab. 4). Po między pierwszą a drugą połową XVIII w. można dostrzec przyrost liczby parafii w dekanatach: kozanogrodzkim, lubieszowskim, pińskim, stolińskim, petrykowskim, turowskim oraz niewielki spadek liczby parafii w dekanatach mozyrskim i nobelskim – zmiany spowodowane przesunięciem przynależności jurysdykcyjnej poszczególnych parafii w obrębie dekanatów. Szczególnie natężenie tego rodzaju przesunięć przypada na lata siedemdziesiąte i osiemdziesiąte XVIII stulecia, co zresztą potwierdzają wizytacje z tego czasu. Z pozostałych po nich akt wiadomo, że w latach siedemdziesiątych XVIII stulecia utworzono wspomniany już dekanat uborcki⁸⁹, który powstał z połączenia części kilku parafii z dekanatu turowskiego – najmniejszego zarówno pod względem liczby parafii, jak i zajmowanego terytorium. W skład nowego dekanatu weszły: Bujnowicze, Bukcze, Hłuszkowicze, Korytnicze, Danilewicze, Lelczyce, Miłoczewicze, Symonicze i Tonieź. Do powołanego dekanatu przyłączono także kilka innych parafii, prawdopodobnie nowo powstałych w sensie administracyjnym.

⁸⁹ Jak wspomina wizytacja czwarta generalna z 1777 r., jest to dekanat nowo uformowany „za instrumentem JW. i nayprzewielebniejszego JM Księdza Jerzego Gedeona Daszkiewicza Horbackiego, Biskupa P[ięńskiego] i Turowskiego”, HГAБ, ф. 136, оп. 1, nr 41240, k. 14. W skład dekanatu, utworzonego prawdopodobnie między 1773 a 1776 rokiem, weszły parafie: Bujnowicze, Bukcze, Danilewicze, Hłuszkowicze, Korytnica, Lelczyce, Miłoczewicze, Symonicze, Tonieź, Biehuń (z kaplicami w Stodoliczach i Zładzinie), Hlinne, Horodec (z kaplicami w Dubrowiczach i Liplanach), Możary, Pietrasze, Staweczna oraz Wojkiewicze. W sumie 16 parafii oraz 4 kaplice. HГAБ, ф. 136, оп. 1, nr 41240, k. 15v.–33v., 241v.–272v.

Kolejne parafie powoływano w latach osiemdziesiątych XVIII wieku, powstało wówczas też szczególnie dużo kapliczek czy filii parafialnych. Był to okres wzmożonej aktywności unii na terenach w szczególności dekanatu mozyrskiego i petrykowskiego⁹⁰; pojedyncze zmiany w zakresie nowych parafii i kaplic źródła pozwalają zauważyć także w dekanatach: pohoskim (2 kaplice⁹¹), janowskim (2 parafie⁹²), drohiczyńskim (1 parafia w Wieńczu)⁹³ oraz w dekanacie turowskim – nowa kaplica w Terebliczach⁹⁴.

Występowanie wspomnianych świątyń filialnych, czyli kaplic czy też kapliczek, przy których brakowało na stałe rezydującego parocha, to zjawisko dość charakterystyczne i stosunkowo częste w interesującej nas eparchii, ale – co ciekawe – rzadko spotykane w innych diecezjach, a przynajmniej – jak zauważa W. Kołbuk – rzadko odnotowywane w wizytacjach⁹⁵. Dla całej eparchii turowsko-pińskiej na około 1772 r. daje się zauważyć 16 kapliczek, natomiast w latach osiemdziesiątych wizytacje odnotowują ich już dwukrotnie więcej (tab. 4). Potwierdza to dynamiczny rozwój w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XVIII w. sieci parafialnej – dotychczasowa cerkiew parochialna stawała się niewystarczająca dla społeczności unickiej, stąd pojawiła się potrzeba tworzenia rozwiązań w postaci świątyń filialnych, które stawiano w miejscu bardziej dostępnym dla parafian. Powstawanie kaplic należy też rozpatrywać w odniesieniu do słabo rozwiniętej sieci parafialnej, z pewnością bowiem nie bez znaczenia jest fakt, że występowały one głównie na terenach ziem białoruskich⁹⁶.

Dzięki badaniom Dzianisa Liseuczykaua wiemy, że do 1787 r. ilość wiernych unii na wschodzie pińskiej części omawianej eparchii zwiększyła się o 12,7%⁹⁷, co jest potwierdzeniem tezy o dynamicznym rozwoju unii właśnie

⁹⁰ Na terenie dekanatu mozyrskiego powstają kaplice w Krotowie, Peletrułowiczach, Nowosiólkach, Litwinowiczach, Kuradyczach. Tutaj też utworzono nowe parafie: w Plesowiczach i Romanowiczach. W dekanacie petrykowskim powstały parafie w Barbarowie i Remezowie, kaplice zaś w: Michowie, Seniukowie, Romanówce, Maciejówce oraz w Zimowiszczach Wielkich i Małych. Ibidem, k. 140r., 152 r.v., 159 r.v., 189v., 203r.–212v.

⁹¹ Kaplice w Czółkowiczach i Perekalczycach, ИРИ РАН, k. 31.

⁹² Parafie w Rahodosku i Bielinie, ИРИ РАН, k. 36v.

⁹³ ИРИ РАН, k. 5v.–9r.

⁹⁴ НГАБ, ф. 136, оп. 1, nr 41240, k. 281v.

⁹⁵ W. Kołbuk, *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku*, s. 47–48.

⁹⁶ Ibidem, s. 48.

⁹⁷ Д. В. Лісейчыкаў, *Схаваныя уніяцкія прыходы Пінскага павета канца XVIII – першай трэці XIX стст.*, „Архіварыус” 2006, nr 4, s. 117–129. Obliczenia na podstawie: НГАБ, ф. 136, вып. 1, nr 41240, k. 132r.–195v.

w drugiej połowie XVIII w. Przewagę unii nad prawosławiem możemy dostrzec szczególnie w pińskiej części diecezji, gdzie – według relacji dla Stolicy Apostolskiej (tab. 1) – istniały 163 cerkwie z 237 duchownymi (prawosławnych było zaledwie 16 cerkwi i 39 osób duchownych). W części turowskiej cerkwi unickich było 75 z 68 osobami duchownymi, prawosławnych zaś świątyni niemal dwukrotnie mniej, bo 31, i 33 osoby pełniące posługę kapłańską.

Tabela 5. Liczba parafii, kapłanów i wiernych unickich diecezji turowsko-pińskiej około 1772 r. z podziałem na źródła

Część diecezji	Liczba parafii		Liczba kapłanów		Liczba wiernych	
	według <i>Responsa</i> *	według <i>Spisu</i> **	według <i>Responsa</i>	według <i>Spisu</i>	według <i>Responsa</i> ***	według <i>Spisu</i>
Pińska	163	163	237	237	43 157/57 543	107 936
Turowska	75	75	76	76	19 928/26 570	40 560
Ogółem	238	238	313	313	63 085/84 113	148 496

* *Responsio ad questia Illustrissimi*, ASV, Archivi delle Rappresentanze Pontificie: Varsavia, vol. 140, k. 431–431v.

** *Spis cerkwi i dekanatów unickiej eparchii turowsko-pińskiej*, LVIA, ф. 634, ap. 2, był 968, k. 2–5. Dokument z uwagi na brak 1. strony nie ma nazwy własnej, nazwa rękopisu na użytek tego artykułu.

*** Liczby wiernych w tabeli podano za źródłem (*Responsio ad questia Illustrissimi*, ASV, Archivi delle Rappresentanze Pontificie: Varsavia, vol. 140, k. 431–431v.), w którym podano „animae ex Populo Unito capaces Sacramentorum”, czyli liczbę dusz zdolnych do spowiedzi. Po ukośniku podano liczby wiernych podwyższone o jedną trzecią, jako orientacyjną liczbę wiernych. Współczynnik przyjęto za: L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego...*, s. 1045.

W świetle powyższych uwag umożliwiających ustalenie organizacji i nakreślenie sposobu funkcjonowania diecezji turowsko-pińskiej należy zweryfikować istniejące dotąd w nauce, w zasadzie błędne, tezy dotyczące tej eparchii. Na podstawie powyższych zestawień widzimy, że w interesującej nas diecezji było 238 parafii, przy czym liczba ta nie obejmuje prawdopodobnie kapliczek. Inne źródło, również z połowy XVIII stulecia, w ogólnikowy sposób wspomina o liczbie około 250 parafii w tej eparchii⁹⁸.

⁹⁸ „Krótkie zawiadomienie o stanie hierarchii Ruskiej wszystkim, co Stany Najjaśniejsze wiedzieć żąda”, BN BOZ, 1751/II, k. 30v.

Tabela 6. Liczba cerkwi, duchownych i parafian Kościoła unickiego i Cerkwi na terenach eparchii turowsko-pińskiej⁹⁹

Wartość	UNICI		PRAWOSŁAWNI	
	część diecezji		część diecezji	
	pińska	turowska	pińska	turowska
Liczba cerkwi	163	75	16	31
Liczba prezbiterów	211	68	39	33
Liczba pozostałych kapłanów	26	8		
Liczba dusz*	43 157	19 928	9 181	17 000

* Autor ujął tylko osoby zdolne do spowiedzi *capaces Sacramentorum*, stąd różnice w porównaniu z Tab. II, gdzie umieszczono wszystkich wiernych. L. Bieńkowski dane z tego dokumentu podwyższa o 33%. Jednakże, jeśli uznać za wiarygodne wyniki z Tab. II, współczynnik ten jest zbyt mały. L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego...*, tab. VII, s. 1045.

Tabela 7. Liczba cerkwi, duchownych i parafian Kościoła unickiego i Cerkwi na terenach eparchii turowsko-pińskiej¹⁰⁰.

Dekanat	UNICI				Liczba wiernych na 1 parafię	PRAWOSŁAWNI		
	cerkwie	duchowni	pozostali	dusze		duchowni	inni	dusze
Część pińska diecezji								
Bezdzież	12	16	6	13 587	1132	bd.	bd.	bd.
Drohiczyn	15	17	5	13 366	891	bd.	bd.	bd.
Janów	14	15	bd.	9 9917	708	bd.	bd.	bd.
Lubieszów	12	19	bd.	5569	464	bd.	bd.	bd.
Łahiczyn	12	13	bd.	8431	702	bd.	bd.	bd.
Nobel	15	21	bd.	4236	282	bd.	bd.	bd.
Pohost	15	21	1	6391	426	1	bd.	547
Stolin	Brak danych ze względu na brak pierwszej karty rękopisu				bd.	9	bd.	4185

⁹⁹ Wg *Responsio ad quesita Ill[ustrissi]mi...*, vol. 140, k. 431r.–431v.

¹⁰⁰ Na podstawie LVIA, ф. 634, ap. 2, były 968, k. 2–5.

Dekanat	UNICI				Liczba wiernych na 1 parafię	PRAWOSŁAWNI		
	cerkwie	duchowni	pozostali	dusze		duchowni	inni	dusze
Część pińska diecezji	163	211	26	107976	662	14	25	9187
Część turowska diecezji								
Mozyrz	41	95	7	23397	571	10	bd.	5560
Petryków	22	21	1	11895	541	3	bd.	3282
Turów	12	12	bd.	5268	439	bd.	bd.	bd.
Część turowska diecezji	75	60	8	40520	540	33	bd.	17097
Całość diecezji turowsko- -pińskiej	238	279	34	148496	624	47	25	26284

Tabela 8. Liczba parafii w dekanatach wg *Status Episcopatus Pinscensis et Turoviensis*, LVIA, ф. 597, ap. 2, były 94, k. 18r.–18v.

Dekanat	Liczba parafii
Bezdziński	11
Drohiczyński	12
Janowski	12
Kożanagrodzki	13
Lubieszowski	10
Łahicznyński	11
Nobelski	12
Piński	19
Pohoski	17
Stoliński	20
Łącznie w części pińskiej	136
Mozyrski	26

Dekanat	Liczba parafii
Petrykowski	12
Turowski	11
Łącznie w części turowskiej	49
Łącznie w całej diecezji turowsko-pińskiej	188

Parafie w unickiej diecezji turowsko-pińskiej w drugiej połowie XVIII w.

W niniejszym podrozdziale zamieszczono wykaz uchwyconych w źródłach parafii wraz z kapliczkami i filiami. Znajdują się tutaj informacje dotyczące wezwania (jeśli dysponujemy) oraz o kolatorstwie. W każdej z parafii odnotowano, kiedy była wizytowana, chociaż nie wszystkie wizytacje zostały odnalezione. Od tych jednak, które udało się przeanalizować, zależy w znacznym stopniu poziom przedstawionych tu informacji – niektóre dokumenty były na tyle dokładne, że podawały nawet ilość budynków mieszkalnych w danej wsi, inne zaś zawierały wyłącznie nazwę parafii (często nawet bez wezwania) i wyposażenie cerkwi.

Parafie zostały umieszczone w podziale: część diecezji, dekanaty. Poszczególne cerkwie w ramach dekanatu uporządkowano alfabetycznie.

CZEŚĆ PIŃSKA DIECEZJI

DEKANAT PIŃSKI: siedziba – Pińsk

- Dostojewo** – cerkiew pw. Eliasza Proroka. Notowana w wizytacjach z 1783 i 1784 r.¹⁰¹
- Kupiatytcze** – cerkiew pw. Mikołaja Biskupa. Znajdowała się w do-
brach biskupów turowsko-pińskich. Notowana w wi-
zytacjach z 1783 i 1784 r.¹⁰²
- Lemieszewicze** – cerkiew pw. Narodzenia NMP. Notowana w wizyta-
cjach z 1783 i 1784 r.¹⁰³
- Łopacin** – parafia pw. św. Paraskiewy. Łopacin należał do dóbr
Mateusza Butrymowicza, który w 1775 r. uzyskał je na
własność¹⁰⁴. Notowana w wizytacjach z 1783 i 1784 r.¹⁰⁵
- Miesiatytcze** – cerkiew pw. św. Paraskiewy. Notowana w wizytacjach
z 1783 i 1784 r.¹⁰⁶
- Miesiatytcze** – cerkiew pw. św. Paraskiewy. Notowana w wizytacjach
z 1783 i 1784 r.¹⁰⁷
- Mioskowicze** – wezwanie nieustalone. Notowana w wizytacjach
z 1783 i 1784 r.¹⁰⁸
- Mołodów** – parafia pw. Wniebowstąpienia Pańskiego, będąca
w kolatorstwie Michała Ogińskiego, hetmana wielkie-
go WXL. Parafia wizytowana w 1698, 1756 i 1788 r.¹⁰⁹

¹⁰¹ ИРИ РАН, wizytacje z 1783 i 1784 r. 1783, 1784, k. 24v, 27v. (dalej, jeśli pojawia się data przy skrócie archiwum, oznacza to datę poszczególnych wizytacji); Николай (архим.), *Историко-статистическое описание Минской епархии*, Санкт-Петербург 1864, s. 281; *Описание документов архива западно-русских униатских митрополитов*, т. II (1701–1839), ред. С. Г. Рункевич, А.А. Выков, Санкт-Петербург 1907, (dalej: ODAМ II), s. 1243.

¹⁰² ИРИ РАН, 1783, 1784, k. 24, 27v.–28; Николай, op. cit., s. 282; SGKP, т. IV, s. 885.

¹⁰³ ИРИ РАН, 1783, 1784, k. 23, 26v.; ODAМ II, s. 1244; Николай, op. cit., s. 283.

¹⁰⁴ VL, т. VIII, Petersburg 1860, s. 412.

¹⁰⁵ ИРИ РАН, 1783, 1784, k. 23v, 26v.; ODAМ II, s. 1244; Николай, op. cit., s. 283; SGKP, т. V, s. 716.

¹⁰⁶ ИРИ РАН, 1783, 1784, k. 23v, 26v.; Николай, op. cit., s. 283.

¹⁰⁷ Ibidem.

¹⁰⁸ ИРИ РАН, 1783, 1784, k. 23v, 27.

¹⁰⁹ Mołodów należał od XVI w. do rodu Wojnów. W 1540 r. Maciej Wojna (1493–1581), który był marszałkiem pińskim i kasztelanem mścisławskim, wraz z matką Marią w 1540 r. otrzymał od króla Zygmunta I potwierdzenie na dwór w Mołodowie. А. И. Локотко,

- Ochowo** – wezwanie nieustalone. Franciszkanie, którym nadał tutaj ziemię król Kazimierz Jagiellończyk, w 1758 r. ufundowali cerkiew i przekazali ją unitom¹¹⁰. Notowana w wizytacjach z 1783 i 1784 r.¹¹¹
- Ostrowicze** – wezwanie nieustalone. Notowana w wizytacjach z 1783 i 1784 r.¹¹²
- Otołczyce** – wezwanie nieustalone. Notowana w wizytacjach z 1783 i 1784 r.¹¹³
- Parszewicze** – cerkiew pw. Opieki NMP. Notowana w wizytacjach z 1783 i 1784 r.¹¹⁴
- Pińkowicze** – cerkiew pw. Opieki NMP. Notowana w wizytacjach z 1783 i 1784 r.¹¹⁵
- Pińsk** – parafia pw. św. św. Borysa i Gleba. Od 1586 r. siedziba unickich biskupów turowsko-pińskich¹¹⁶. Brak informacji na temat wizytacji tej cerkwi. W Pińsku znajdowała się w tej parafii również cerkiew pw. NMP¹¹⁷.
- Poczapowicze** – wezwanie nieustalone. Notowana w wizytacjach z 1783 i 1784 r.¹¹⁸
- Stawek** – parafia pw. Zmartwychwstania Pańskiego. Notowana w wizytacjach z 1783 i 1784 r.¹¹⁹
- Terebeń** – cerkiew pw. Ofiarowania NMP. Notowana w wizytacjach z 1783 i 1784 r.¹²⁰

Историко-культурные ландшафты Беларуси, Минск 2006, s. 225. Do tej parafii zaliczano wsie: Mołodów, Osownicze, Smierdiacze, Kuczowy, Dubrów, Rosocz, Bochnuwce. Lietuvos valstybės istorijos archyvas, Vilnius (dalej: LVIA), ф. 605, ар. 9, былų 24, к. 1–3; ИРИ РАН, 1783, 1784, к. 24v., 27v.; SGKP, t. VI, s. 648–649.

¹¹⁰ *Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском*, t. I, cz. 3, Киев 1859, nr. 80.

¹¹¹ ИРИ РАН, 1783, 1784, к. 24, 26; SGKP, t. VII, s. 368.

¹¹² ИРИ РАН, 1783, 1784, к. 23, 26v.; ODAM II, s. 1246; SGKP, t. VII, s. 717–718.

¹¹³ ИРИ РАН, 1783, 1784, к. 24v., 27.

¹¹⁴ Ibidem, 1783, 1784, к. 24, 26v.; SGKP VII, s. 869.

¹¹⁵ ИРИ РАН, 1783, 1784, к. 24, 28; Николай, op. cit., s. 289.

¹¹⁶ *Памятная книжка Минской губернии на 1914 год*, Минск 1914, s. 120; *Воскресное чтение* (1932) (tutaj: Spisy cerkwi prawosławnych w Polsce, których rewindykacji domagał się Kościół katolicki), s. 89.

¹¹⁷ *Памятная книжка...*, s. 120; *Воскресное чтение...* (1932), s. 89.

¹¹⁸ ИРИ РАН, 1783, 1784, к. 24, 28; SGKP, t. XI, s. 291.

¹¹⁹ ИРИ РАН, 1783, 1784, к. 24v., 27.

¹²⁰ Ibidem, 1783, 1784, к. 23, 26v.; Николай, op. cit., s. 280; ODAM II, 1248 (1775 r.), SGKP XII, s. 302.

- Wielatycze** – cerkiew pw. Narodzenia NMP. Według wizytacji z 1764 r. należała do dekanatu pohoskiego¹²¹. Notowana w wizytacjach z 1783 i 1784 r.¹²²
- Żabczyce** – parafia pw. św. Paraskiewy ufundowana przez Kraśnińskich. Notowana w wizytacjach z 1783 i 1784 r.¹²³
- Zamosze** – wezwanie nieustalone. Notowana w wizytacjach z 1783 i 1784 r.¹²⁴

DEKANAT JANOWSKI: siedziba – Janów

- Bielin** – wezwanie nieustalone. Notowana w wizytacji z 1782 r. oraz w spisie z połowy XVIII w., brak natomiast tej parafii w latach siedemdziesiątych XVIII w.¹²⁵
- Brodnica** – parafia pw. Podniesienia Krzyża Świętego. Notowana w wizytacji z 1782 r. oraz w spisie z połowy XVIII w.¹²⁶
- Hliniany** – wezwanie nieustalone. Notowana w wizytacji z 1782 r. oraz w spisie z połowy XVIII w.¹²⁷
- Hniewczyce** – wezwanie nieustalone. Notowana w wizytacji z 1782 r. oraz w spisie z połowy XVIII w.¹²⁸
- Janów** – wezwanie nieustalone. Występuje w spisie z połowy XVIII w.¹²⁹
- Kloneck** – wezwanie nieustalone. Notowana w wizytacji z 1782 r. oraz w spisie z połowy XVIII w.¹³⁰
- Lachowicze** – wezwanie nieustalone. Notowana w wizytacji z 1782 r. oraz w spisie z połowy XVIII w.¹³¹

¹²¹ ИРИ РАН, 1764, k. 29.

¹²² Ibidem, 1783, 1784, k. 23v., 27; Николай, op. cit., s. 278; ODAM II, 1242; SGKP, t. XIII, s. 306–307.

¹²³ ИРИ РАН, 1783, 1784, k. 24v., 26; SGKP, t. XIV, s. 709–710.

¹²⁴ ИРИ РАН, 1783, 1784, k. 25, 27v.

¹²⁵ Ibidem, 1782, k. 36v.

¹²⁶ Ibidem, 1782, k. 36; LVIA, ф. 634, ар. 2, былц 968, k. 2–5; Николай, op. cit., s. 277; ODAM II, s. 1242.

¹²⁷ ИРИ РАН, 1782, k. 36v.; LVIA, ф. 634, ар. 2, былц 968, k. 2–5.

¹²⁸ ИРИ РАН, 1782, k. 36v.; LVIA, ф. 634, ар. 2, былц 968, k. 2–5.

¹²⁹ LVIA, ф. 634, ар. 2, былц 968, k. 2–5; ODAM II, s. 1229.

¹³⁰ ИРИ РАН, 1782, k. 37; LVIA, ф. 634, ар. 2, былц 968, k. 2–5.

¹³¹ ИРИ РАН, 1782, k. 36; LVIA, ф. 634, ар. 2, былц 968, k. 2–5.

- Laskowicze** – wezwanie nieustalone. Notowana w wizytacji z 1782 r. oraz w spisie z połowy XVIII w.¹³²
- Mochre** – parafia pw. św. św. Apostołów Piotra i Pawła. Notowana w wizytacji z 1782 r. oraz w spisie z połowy XVIII w.¹³³
- Odryżyn** – wezwanie nieustalone. Notowana w wizytacji z 1782 r. oraz w spisie z połowy XVIII w.¹³⁴
- Oswyce** – wezwanie nieustalone. Notowana w wizytacji z 1782 r. oraz w spisie z połowy XVIII w.¹³⁵
- Potapowicze** – wezwanie nieustalone. Notowana w wizytacji z 1782 r. oraz w spisie z połowy XVIII w.¹³⁶
- Rahodsk** – wezwanie nieustalone. Notowana w wizytacji z 1782 r. oraz w spisie z połowy XVIII w., brak natomiast tej parafii w latach siedemdziesiątych XVIII w.¹³⁷
- Strzelna** – wezwanie nieustalone. Notowana w wizytacji z 1782 r. oraz w spisie z połowy XVIII w.¹³⁸
- Śnitów** – wezwanie nieustalone. Notowana w wizytacji z 1782 r. oraz w spisie z połowy XVIII w.¹³⁹
- Worocewicze** – wezwanie nieustalone. Notowana w wizytacji z 1782 r. oraz w spisie z połowy XVIII w.¹⁴⁰

DEKANAT DROHICZYŃSKI: siedziba – Drohiczyn

- Borodycze** – wezwanie nieustalone. Notowana w wizytacjach z lat: 1782, 1783 i 1784 oraz w spisie z połowy XVIII w. Wieś znajdująca się w dobrach antopolskich¹⁴¹.

¹³² Ibidem; ODAM II, s. 1266.

¹³³ ИРИ РАН, 1782, k. 36; LVIA, ф. 634, ап. 2, былų 968, k. 2–5; Николай, op. cit., s. 287; ODAM II, s. 1245.

¹³⁴ ИРИ РАН, 1782, k. 36; LVIA, ф. 634, ап. 2, былų 968, k. 2–5; ODAM II, s. 1227.

¹³⁵ ИРИ РАН, 1782, k. 36v, LVIA, ф. 634, ап. 2, былų 968, k. 2–5; ODAM II, s. 1227.

¹³⁶ ИРИ РАН, 1782, k. 36; LVIA, ф. 634, ап. 2, былų 968, k. 2–5; ODAM II, s. 1246; SGKP VIII, s. 859.

¹³⁷ ИРИ РАН, 1782, k. 36v.

¹³⁸ Ibidem, 1782, k. 37; LVIA, ф. 634, ап. 2, былų 968, k. 2–5; ODAM II, s. 1228.

¹³⁹ ИРИ РАН, 1782, k. 37, LVIA, ф. 634, ап. 2, былų 968, k. 2–5.

¹⁴⁰ ИРИ РАН, 1782, k.36v.; ODAM II, s. 1225.

¹⁴¹ ИРИ РАН, 1782, 1783 i 1784, k. 6v., 4v., 8; SGKP, t. XV, cz. 1, s. 207.

- Braszewicze** – wezwanie nieustalone. Notowana w wizytacjach z lat: 1782, 1783 i 1784 oraz w spisie z połowy XVIII w.¹⁴²
- Derewek** – wezwanie nieustalone. Notowana w wizytacjach z lat: 1782, 1783 i 1784 oraz w spisie z połowy XVIII w.¹⁴³
- Drohiczyn** – wezwanie nieustalone. Jak większość siedzib dekanatów parafia nie była poddana wizytacji¹⁴⁴.
- Hołowczyce** – wezwanie nieustalone. Parafia znajdująca się w dobrach Oskierków. Notowana w wizytacjach z lat: 1782 i 1784 oraz w spisie z połowy XVIII w.¹⁴⁵
- Lachowicze** – parafia pw. Wniebowstąpienia Pańskiego. Parafia znajdująca się w dobrach Chodkiewiczów (XVII w.), następnie Sapiehów, a od 1775 r. zagarnięta przez biskupa wileńskiego Ignacego Massalskiego. Notowana w wizytacjach z lat: 1782, 1783 i 1784. Występuje również w spisie z połowy XVIII w.¹⁴⁶
- Lipnica** – filia parafii w Lachowiczach. Wizytowana w latach: 1782, 1783 i 1784 oraz wymieniona w spisie z połowy XVIII w.¹⁴⁷
- Pirkowicze** – wezwanie nieustalone. Notowana w wizytacjach z lat: 1782, 1783 i 1784 oraz w spisie z połowy XVIII w.¹⁴⁸
- Popina** – wezwanie nieustalone. Notowana w wizytacjach z lat: 1782, 1783 i 1784 oraz w spisie z połowy XVIII w.¹⁴⁹
- Rudki** – wezwanie nieustalone. Notowana w wizytacjach z lat: 1782, 1783 i 1784 oraz w spisie z połowy XVIII w.¹⁵⁰

¹⁴² ИРИ РАН, 1782, 1783 i 1784, k. 7, 5, 8v.-9; LVIA, ф. 634, ап. 2, былų 968, k. 2-5; SGKP, t. I, s. 354.

¹⁴³ ИРИ РАН, 1782, 1783 i 1784, k. 7, 5, 8v.; LVIA, ф. 634, ап. 2, былų 968, k. 2-5; SGKP, t. II, s. 6.

¹⁴⁴ SGKP, t. II, 149-150; SGKP, t. XV, cz. 1, s. 439.

¹⁴⁵ ИРИ РАН, 1782, 1783 i 1784, k. 6v., 8v.; LVIA, ф. 634, ап. 2, былų 968, k. 2-5; SGKP, t. III, s. 108.

¹⁴⁶ ИРИ РАН, 1782, 1783 i 1784, k. 6, 4, 8; LVIA, ф. 634, ап. 2, былų 968, k. 2-5; ODAМ II, s. 1245; Николай, op. cit., s. 284-285; SGKP, t. V, s. 56-57.

¹⁴⁷ ИРИ РАН, 1782, 1783 i 1784, k. 7v., 5v., 9; LVIA, ф. 634, ап. 2, былų 968, k. 2-5.

¹⁴⁸ ИРИ РАН, 1782, 1783 i 1784, k. 7, 5, 9; LVIA, ф. 634, ап. 2, былų 968, k. 2-5, A. Jabłonowski, *Rewizja zamków Wołynia z 1545 roku*, Źródła Dziejowe, t. VI, s. 12, 51.

¹⁴⁹ ИРИ РАН, 1782, 1783 i 1784, k. 6, 4, 8; LVIA, ф. 634, ап. 2, былų 968, k. 2-5.

¹⁵⁰ ИРИ РАН, 1782, 1783 i 1784, k. 6v., 4v., 8; LVIA, ф. 634, ап. 2, былų 968, k. 2-5.

- Soce** – wezwanie nieustalone. Notowana w wizytacjach z lat: 1782, 1783 i 1784 oraz w spisie z połowy XVIII w.¹⁵¹
- Torokanie** – parafia pw. Narodzenia NMP. Notowana w wizytacjach z lat: 1782, 1783 i 1784 oraz w spisie z połowy XVIII w.¹⁵²
- Wieńcz** – wezwanie nieustalone. Notowana w wizytacjach z lat: 1782, 1783 i 1784. Nie występuje w latach siedemdziesiątych XVIII w.¹⁵³
- Wolawele** – wezwanie nieustalone. Notowana w wizytacjach z lat: 1782, 1783 i 1784 oraz w spisie z połowy XVIII w.¹⁵⁴
- Ziołowo** – wezwanie nieustalone. Notowana w wizytacjach z lat: 1782, 1783 i 1784 oraz w spisie z połowy XVIII w.¹⁵⁵

DEKANAT BEZDZIESKI: siedziba – Bezdzież

- Bezdzież** – wezwanie nieustalone. Parafia występuje tylko w spisie z połowy XVIII w.¹⁵⁶
- Chomsk** – parafia pw. Opieki NMP. Parafia występuje tylko w spisie z połowy XVIII w.¹⁵⁷ Cerkiew parafialna leżała przy klasztorze¹⁵⁸.
- Drużyłowicze** – wezwanie nieustalone. Parafia występuje tylko w spisie z połowy XVIII w.¹⁵⁹
- Huta** – wezwanie nieustalone. Parafia występuje tylko w spisie z połowy XVIII w.¹⁶⁰

¹⁵¹ ИРИ РАН, 1782, 1783 i 1784, k. 7v, 5v, 9; LVIA, ф. 634, ап. 2, былų 968, k. 2–5.

¹⁵² ИРИ РАН, 1782, 1783 i 1784, k. 7, 5, 8v; LVIA, ф. 634, ап. 2, былų 968, k. 2–5; *Audientiae Sanctissimi de rebus Ucrainae et Bielarusjae (1780–1862)*, coll. A. G. Welykyj, t. II, Romae 1965 (dalej: AS II), s. 65; ODAM II, s. 1228. W Torokaniach istniał również klasztor bazyliński, opisany w rozdziale poświęconym życiu monastycznemu. Wołyniak (J. M. Giżycki), *Siedziba bazylianów w Torokaniach*, Kraków 1906; SGKP, t. XII, s. 409.

¹⁵³ ИРИ РАН, 1782, 1783 i 1784, k. 7v, 5v, 9.

¹⁵⁴ Ibidem, 1782, 1783 i 1784, k. 6, 4r.v, 8; LVIA, ф. 634, ап. 2, былų 968, k. 2–5.

¹⁵⁵ ИРИ РАН, 1782, 1783 i 1784, k. 6v, 4v, 8v; LVIA, ф. 634, ап. 2, былų 968, k. 2–5.

¹⁵⁶ LVIA, ф. 634, ап. 2, былų 968, k. 2–5.

¹⁵⁷ Ibidem; ODAM II, s. 1228; М. Ваврик, *Нарис розвитку і стану василианського чину*, Рим 1979, s. 191.

¹⁵⁸ Archivio Segreto Vaticano (dalej: ASV), Archivi delle Rappresentanze Pontificie: Varsavia, vol. 110, k. 15.

¹⁵⁹ LVIA, ф. 634, ап. 2, былų 968, k. 2–5; ODAM II, s. 1225.

¹⁶⁰ Ibidem.

- Maciejewicze** – wezwanie nieustalone. Parafia występuje tylko w spisie z połowy XVIII w.¹⁶¹
- Motol** – wezwanie nieustalone. Parafia występuje tylko w spisie z połowy XVIII w.¹⁶²
- Opol** – wezwanie nieustalone. Parafia występuje tylko w spisie z połowy XVIII w.¹⁶³
- Piaseczne** – wezwanie nieustalone. Parafia występuje tylko w spisie z połowy XVIII w.¹⁶⁴
- Sporowo** – wezwanie nieustalone. Parafia występuje tylko w spisie z połowy XVIII w.¹⁶⁵
- Wawulicze** – wezwanie nieustalone. Parafia występuje tylko w spisie z połowy XVIII w.¹⁶⁶
- Zdzitów** – wezwanie nieustalone. Parafia występuje tylko w spisie z połowy XVIII w.¹⁶⁷

DEKANAT ŁAHICZYŃSKI: siedziba – Łahiczyn

- Bobrowicze** – kapliczka pw. Świętej Trójcy. W latach siedemdziesiątych XVIII w. była w dekanacie mozyrskim, w latach osiemdziesiątych występuje w dekanacie łahiczyńskim¹⁶⁸.
- Hline** – wezwanie nieustalone. Parafia wizytowana w 1782 i 1789 r. Występuje również w spisie z połowy XVIII w.¹⁶⁹
- Krajsk** – wezwanie nieustalone. Parafia wizytowana w 1789 r. Występuje również w spisie z połowy XVIII w.¹⁷⁰
- Łahiczyn** – parafia pw. Przemienienia Pańskiego. Wizytowana w 1782 i 1789 r. Występuje również w spisie z połowy XVIII w.¹⁷¹

¹⁶¹ LVIA, ф. 634, ап. 2, былų 968, к. 2–5.

¹⁶² Ibidem; ODAM II, s. 1227.

¹⁶³ LVIA, ф. 634, ап. 2, былų 968, к. 2–5.

¹⁶⁴ Ibidem.

¹⁶⁵ Ibidem.

¹⁶⁶ Ibidem.

¹⁶⁷ Ibidem.

¹⁶⁸ ИРИ РАН, 1782, 1789, к. 14, 16; НГАБ, ф. 136, оп. 1, нр. 41240, (dalej: НГАБ), к.127v;

Николай, op. cit., s. 276.

¹⁶⁹ ИРИ РАН, 1782, 1789, к. 14v, 16v.; LVIA, ф. 634, ап. 2, былų 968, к. 2–5.

¹⁷⁰ ИРИ РАН, 1789, к. 16; LVIA, ф. 634, ап. 2, былų 968, к. 2–5.

¹⁷¹ ИРИ РАН, 1782, 1789, к. 14, 16; LVIA, ф. 634, ап. 2, былų 968, к. 2–5; Николай, op. cit., s. 283; SGKР, т. V, s. 682.

- Obrów** – parafia pw. Podwyższenia Krzyża Świętego. Wizytowana w 1782 i 1789 r. Występuje również w spisie z połowy XVIII w.¹⁷²
- Ozarycze** – parafia pw. Opieki NMP. Wizytowana w 1782 i 1789 r. Występuje również w spisie z połowy XVIII w.¹⁷³
- Porzecze** – parafia pw. Narodzenia NMP. Wizytowana w 1782 i 1789 r. Występuje również w spisie z połowy XVIII w.¹⁷⁴
- Stoszany** – wezwanie nieustalone. Parafia wizytowana w 1789 r. Występuje również w spisie z połowy XVIII w.¹⁷⁵
- Święta Wola** – parafia pw. Podwyższenia Krzyża Świętego. Parafia występuje tylko w spisie z połowy XVIII w. Brak informacji w latach osiemdziesiątych XVIII w.¹⁷⁶
- Telechany** – parafia pw. Świętej Trójcy. Parafia wizytowana w 1789 r. Występuje również w spisie z połowy XVIII w.¹⁷⁷
- Wieleśnica** – wezwanie nieustalone. Parafia wizytowana w 1782 i 1789 r. Występuje również w spisie z połowy XVIII w.¹⁷⁸
- Wyhonicze** – wezwanie nieustalone. Parafia wizytowana w 1757, 1776 i 1782 r. Występuje również w spisie z połowy XVIII w.¹⁷⁹

DEKANAT KOŻANOGRÓDZKI: siedziba – Kożanogródek

- Berezki** – wezwanie nieustalone. Parafia wizytowana w 1783 i 1784 r.¹⁸⁰

¹⁷² ИРИ РАН, 1782, 1789, к. 14v., 16; LVIA, ф. 634, ар. 2, былц 968, к. 2–5; Николай, оп. cit., s. 288.

¹⁷³ ИРИ РАН, 1782, 1789, к. 14, 16; LVIA, ф. 634, ар. 2, былц 968, к. 2–5; Николай, оп. cit., s. 288.

¹⁷⁴ ИРИ РАН, 1782, 1789, к. 14, 16v.; LVIA, ф. 634, ар. 2, былц 968, к. 2–5; ODAМ II, 1246; SGKP, t. VIII, s. 834–835.

¹⁷⁵ ИРИ РАН, 1782, 1789, к. 14, 16; LVIA, ф. 634, ар. 2, былц 968, к. 2–5.

¹⁷⁶ LVIA, ф. 634, ар. 2, былц 968, к. 2–5; Николай, оп. cit., s. 291.

¹⁷⁷ ИРИ РАН, 1789, к. 16; LVIA, ф. 634, ар. 2, былц 968, к. 2–5; Николай, оп. cit., s. 292.

¹⁷⁸ ИРИ РАН, 1782, 1789, к. 14v., 16v.; LVIA, ф. 634, ар. 2, былц 968, к. 2–5.

¹⁷⁹ ИРИ РАН, 1782, к. 14; Нацыянальны музеі гісторыі і культуры Беларусі, Минск, ф. 10975, 10977; LVIA, ф. 634, ар. 2, былц 968, к. 2–5.

¹⁸⁰ ИРИ РАН, 1783, 1784, к. 13,10.

- Chorostów** – wezwanie nieustalone. Parafia będąca po opieką bazylianów supraskich. Wizytowana w 1784 r.¹⁸¹
- Chotynicze** – parafia pw. Michała Archanioła. Wizytowana w 1783 i 1784 r.¹⁸²
- Dobrosławka** – parafia pw. Świętej Trójcy. Wizytowana w 1783 i 1784 r.¹⁸³
- Dubieniec** – parafia pw. Narodzenia NMP. Wizytowana w 1783 i 1784 r.¹⁸⁴
- Dubnowicze** – parafia pw. św. Paraskiewy. Wizytowana w 1783 i 1784 r.¹⁸⁵
- Horodec** – wezwanie nieustalone. Parafia wizytowana w 1783 r.¹⁸⁶
- Jaźwiki** – parafia pw. Przemienienia Pańskiego. Wizytowana w 1783 i 1784 r.¹⁸⁷
- Kożanogródek** – parafia pw. Protekcji NMP. Nie występuje w wizytacjach ze względu na to, że była siedzibą dziekana¹⁸⁸.
- Łunin** – parafia pw. św. św. Borysa i Gleba. Wizytowana w 1783 i 1784 r.¹⁸⁹
- Płotnica** – wezwanie nieustalone. Parafia wizytowana w 1783 i 1784 r.¹⁹⁰
- Porochońsk** – wezwanie nieustalone. Parafia wizytowana w 1783 i 1784 r.¹⁹¹
- Rozdziałowicze** – wezwanie nieustalone. Parafia wizytowana w 1783 i 1784 r.¹⁹²
- Sosno** – wezwanie nieustalone. Parafia wizytowana w 1783 i 1784 r.¹⁹³

¹⁸¹ Ibidem, 1784, k. 11r.v. С. Рункевич, *История Минской архиепископии (1793–1832 гг.) с подробным описанием хода воссоединения западнорусских униатов с православной церковью в 1794–1796 гг.*, Санкт-Петербург 1893 (dalej: Runkiewicz), s. 400.

¹⁸² ИРИ РАН, 1783, 1784, k. 12,10; Николай, op. cit., s. 293; SGKP, t. I, s. 640–641.

¹⁸³ ИРИ РАН, 1783, 1784, k. 12,10v; Николай, op. cit., s. 280; SGKP, t. II, s. 77.

¹⁸⁴ ИРИ РАН, 1783, 1784, k. 12v,10; Николай, op. cit., s. 281; ODAM II, s. 1243.

¹⁸⁵ ИРИ РАН, 1783, 1784, k. 13v, 10; Николай, op. cit., s. 280.

¹⁸⁶ ИРИ РАН, 1783, k. 12v.–13; SGKP, t. III, s. 133; SGKP, t. XV, cz. 1, s. 578–579.

¹⁸⁷ ИРИ РАН, 1783, 1784, k. 13,11v; Николай, op. cit., s. 294; ODAM II, s. 1237.

¹⁸⁸ ODAM II, s. 1235; Николай, op. cit., s. 282.

¹⁸⁹ ИРИ РАН, 1783, 1784, k. 13, 11v; Николай, op. cit., s. 284.

¹⁹⁰ ИРИ РАН, 1783, 1784, k. 12v,10; SGKP, t. XV, cz. 1, s. 462.

¹⁹¹ ИРИ РАН, 1783, 1784, k. 13v,10v.

¹⁹² ИРИ РАН, 1783, 1784, k. 12,10v; SGKP, t. IX, s. 831–832.

¹⁹³ ИРИ РАН, 1783, 1784, k. 13,10v.–11; *Воскресное чтение...* (1932), s. 89; SGKP, t. XI, s. 96.

Wietczyna – wezwanie nieustalone. Parafia wizytowana w 1783 i 1784 r.¹⁹⁴

Wyłazy – parafia pw. Narodzenia NMP. Parafia wizytowana w 1783 i 1784 r.¹⁹⁵ W 1787 r. cerkiew odbudowano na miejscu dawnej, która została zniszczona¹⁹⁶.

DEKANAT POHOSKI: siedziba – Pohost

Białe – parafia pw. Michała Archanioła. Wizytowana w 1764 i 1784 r. Występuje również w spisie parafii z połowy XVIII w.¹⁹⁷

Chojniany – wezwanie nieustalone. Wizytowana w 1764 r. W latach osiemdziesiątych nie występuje¹⁹⁸.

Czółkowicze – filia parafii w Białym. Występuje tylko w wizytacji z 1784 r., powstała prawdopodobnie pod koniec lat siedemdziesiątych XVIII w.¹⁹⁹

Horodno – parafia pw. Świętej Trójcy. Wizytowana w 1764 i 1784 r. Występuje również w spisie parafii z połowy XVIII w.²⁰⁰

Iwańczyce – wezwanie nieustalone. Wizytowana w 1764 i 1784 r. Występuje również w spisie parafii z połowy XVIII w.²⁰¹

Morowina – parafia pw. Narodzenia NMP. Wizytowana w 1784 r. Występuje również w spisie parafii z połowy XVIII w.²⁰²

Niańkowicze – parafia pw. Opieki NMP. Wizytowana w 1784 r. Występuje również w spisie parafii z połowy XVIII w.²⁰³

¹⁹⁴ ИРИ РАН, 1783, 1784, k. 12v, 11v; SGKP, t. XIII, s. 428–429.

¹⁹⁵ ИРИ РАН, 1783, 1784, k. 13r.v., 10v; Николай, op. cit., s. 279.

¹⁹⁶ SGKP, t. XIV, s. 94.

¹⁹⁷ ИРИ РАН, 1764, 1784, k. 29v., 31; LVIA, ф. 634, ар. 2, былц 968, к. 2–5; Николай, op. cit., s. 278.

¹⁹⁸ ИРИ РАН, 1764, k. 29, 31.

¹⁹⁹ ИРИ РАН, 1784, k. 31.

²⁰⁰ ИРИ РАН, 1764, 1784, k. 29v., 31v.; LVIA, ф. 634, ар. 2, былц 968, к. 2–5; ODAМ II, s. 1244; Николай, op. cit., s. 280.

²⁰¹ ИРИ РАН, 1764, 1784, k. 30, 31v.; LVIA, ф. 634, ар. 2, былц 968, к. 2–5; ODAМ II, s. 1244; SGKP, t. III, s. 310.

²⁰² ИРИ РАН, 1784, k. 31; LVIA, ф. 634, ар. 2, былц 968, к. 2–5; Николай, op. cit., s. 286.

²⁰³ ИРИ РАН, 1784, k. 31v.; LVIA, ф. 634, ар. 2, былц 968, к. 2–5; ODAМ II, s. 1245; Николай, op. cit., s. 287.

- Ostrów** – parafia pw. Narodzenia NMP. Wizytowana w 1764 i 1784 r. Występuje również w spisie parafii z połowy XVIII w.²⁰⁴
- Perekalcze** – filia parafii w Rzeczycy. Występuje tylko w wizytacji z 1784 r., powstała prawdopodobnie pod koniec lat siedemdziesiątych XVIII w.²⁰⁵
- Pohost** – parafia pw. św. Stefana. Wizytowana w 1764 i 1784 r. Występuje również w spisie parafii z połowy XVIII w.²⁰⁶
- Pohost Zahorodny** – cerkiew pw. Opieki NMP. Występuje wyłącznie w spisie z lat trzydziestych XVIII w. sporządzonym przez sekretarza biskupa Jozafata Bułhaka²⁰⁷.
- Pohost Zarzeczny** – wezwanie nieustalone. Występuje wyłącznie w spisie z lat trzydziestych XVIII w. sporządzonym przez sekretarza biskupa Jozafata Bułhaka²⁰⁸.
- Przywitówka** – wezwanie nieustalone. Wizytowana w 1784 r. Występuje również w spisie parafii z połowy XVIII w.²⁰⁹
- Radczysk** – parafia pw. Narodzenia NMP. Wizytowana w 1784 r. Występuje również w spisie parafii z połowy XVIII w.²¹⁰
- Rzeczycza** – parafia pw. Opieki NMP. Wizytowana w 1764 i 1784 r. Występuje również w spisie parafii z połowy XVIII w.²¹¹
- Stare Konie** – parafia pw. św. Mikołaja Biskupa. Wizytowana w 1784 r. Występuje również w spisie parafii z połowy XVIII w.²¹²

²⁰⁴ ИРИ РАН, 1764, 1784, k. 29, 31; ODAM II, s. 1246; Николай, op. cit., s. 288.

²⁰⁵ ИРИ РАН, 1784, k. 31.

²⁰⁶ ИРИ РАН, 1764, 1784, k. 30, 31; SGKP, t. VII, s. 420; Николай, op. cit., s. 272. Patrz również inwentarz cerkwi w Pohoście: Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Radziwiłłowskie VIII, nr 455, k. 1–3.

²⁰⁷ Biblioteka Narodowa w Warszawie, Biblioteka Ordynacji Zamoyskich, rkps nr 930, k. 97; Николай, op. cit., s. 289–290; SGKP, t. VII, s. 240.

²⁰⁸ Biblioteka Narodowa w Warszawie, Biblioteka Ordynacji Zamoyskich, rkps nr 930, k. 97; SGKP, t. VIII, s. 520–521; *Воскресное чтение...* (1932), s. 89.

²⁰⁹ ИРИ РАН, 1784, k. 31; LVIA, ф. 634, ар. 2, былц 968, k. 2–5; ODAM II, s. 1246.

²¹⁰ ИРИ РАН, 1784, k. 31v.; LVIA, ф. 634, ар. 2, былц 968, k. 2–5; ODAM II, s. 1247; Николай, op. cit., s. 282.

²¹¹ ИРИ РАН, 1764, 1784, k. 29v., 31; ODAM II, s. 1247; Николай, op. cit., s. 291; SGKP, t. X, s. 137.

²¹² ИРИ РАН, 1784, k. 31v.; LVIA, ф. 634, ар. 2, былц 968, k. 2–5; ODAM II, s. 1247; Николай, op. cit., s. 286.

- Swarycewicze** – parafia pw. św. Jerzego Męczennika. Wizytowana w 1764 i 1784 r. Występuje również w spisie parafii z połowy XVIII w.²¹³
- Wiczówka** – parafia pw. Michała Archanioła. Wizytowana w 1764 i 1784 r. Występuje również w spisie parafii z połowy XVIII w.²¹⁴
- Wielatycze** – parafia pw. Narodzenia NMP. W latach siedemdziesiątych XVIII w. należała do dekanatu petrykowskiego, w latach osiemdziesiątych jest w dekanacie pińskim.
- Wólczyce** – wezwanie nieustalone. Wizytowana w 1764 i 1784 r. Występuje również w spisie parafii z połowy XVIII w.²¹⁵
- Żółkiń** – parafia pw. Przemienienia Pańskiego. Wizytowana w 1764 i 1784 r. Występuje również w spisie parafii z połowy XVIII w.²¹⁶
- Żydce** – parafia pw. Michała Archanioła. W latach siedemdziesiątych XVIII w. należała do dekanatu petrykowskiego, w latach osiemdziesiątych jest w dekanacie pińskim.

DEKANAT STOLIŃSKI: siedziba – Stolin

- Bereźno** – parafia pw. Narodzenia NMP. Występuje w wizytacji z 1784 r.²¹⁷
- Białohusza** – parafia pw. Świętej Trójcy. Występuje tylko w spisie z połowy XVIII w.²¹⁸
- Buchlicze** – parafia pw. Narodzenia NMP. Występuje w wizytacjach z 1782 i 1784 r.²¹⁹
- Cmiensko** – wezwanie nieustalone. Występuje w wizytacji z 1784 r.²²⁰

²¹³ ИРИ РАН, 1764, 1784, к. 29v., 31; Николай, *op. cit.*, s. 291; SGKP, t. XI, s. 627–628.

²¹⁴ ИРИ РАН, 1764, 1784, к. 29v., 31v.; Николай, *op. cit.*, s. 278; SGKP, t. XIII, s. 630–631.

²¹⁵ ИРИ РАН, 1764, 1784, к. 29v., 31.

²¹⁶ ИРИ РАН, 1764, 1784, к. 29, 31v.; LVIA, ф. 634, ар. 2, былц 968, к. 2–5; ODAМ II, s. 1243; Николай, *op. cit.*, s. 282.

²¹⁷ ИРИ РАН, 1784, к. 35; Н. И. Теодорович, *Историко-статистическое описание церквей и приходов вольнской епархии*, Почаев 1888–1903, т. II, s. 592–593.

²¹⁸ LVIA, ф. 634, ар. 2, былц 968, к. 2–5; Николай, *op. cit.*, s. 278.

²¹⁹ ИРИ РАН, 1782, 1784, к. 32, 34v.

²²⁰ ИРИ РАН, 1782, 1784, к. 32, 34.

- Dąbrowica** – parafia pw. Mikołaja Biskupa. Występuje w wizytacji z 1784 r.²²¹
- Dąbrowica** – parafia pw. Narodzenia NMP. Występuje w wizytacji z 1784 r.²²²
- Jeleńsk** – wezwanie nieustalone. Występuje w wizytacji z 1784 r.²²³ Parafia nieodnotowana dla lat siedemdziesiątych XVIII w.
- Jumisko** – wezwanie nieustalone. Występuje w wizytacji z 1784 r.²²⁴
- Kurczma** – wezwanie nieustalone. Występuje w wizytacji z 1784 r.²²⁵ Parafia nieodnotowana dla lat siedemdziesiątych XVIII w.
- Ladce** – parafia pw. św. Jerzego Męczennika. Występuje tylko w spisie z połowy XVIII w.²²⁶
- Lubikowicze** – parafia pw. Świętej Trójcy. Występuje w wizytacji z 1784 r.²²⁷
- Mańkowicze** – wezwanie nieustalone. Występuje wyłącznie w spisie z połowy XVIII w. Źródła nie odnotowują jej obecności w latach osiemdziesiątych XVIII w.²²⁸
- Osmany** – wezwanie nieustalone. Występuje tylko w spisie z połowy XVIII w.²²⁹
- Otrazka** – wezwanie nieustalone. Występuje w wizytacji z 1764 r. i w spisie z połowy XVIII w. Nie występuje w latach osiemdziesiątych XVIII w.²³⁰
- Ozersko** – wezwanie nieustalone. Występuje w wizytacji z 1784 r.²³¹ Parafia nieodnotowana dla lat siedemdziesiątych XVIII w.

²²¹ ИРИ РАН, 1784, к. 35; ODAМ II, s. 1274; Н. И. Теодорович, *Историко-статистическое описание...*, т. II, s. 613.

²²² ИРИ РАН, 1784, к. 35; ODAМ II, s. 1274; Н. И. Теодорович, *Историко-статистическое описание...*, т. II, s. 612.

²²³ ИРИ РАН, 1784, к. 34v.

²²⁴ ИРИ РАН, 1784, к. 34.

²²⁵ ИРИ РАН, 1784, к. 35.

²²⁶ LVIA, ф. 634, ар. 2, былц 968, к. 2–5; Николай, op. cit., s. 268.

²²⁷ ИРИ РАН, 1784, к. 34v; Н. И. Теодорович, *Историко-статистическое описание...*, т. II, s. 619–620.

²²⁸ LVIA, ф. 634, ар. 2, былц 968, к. 2–5.

²²⁹ Ibidem.

²³⁰ ИРИ РАН, 1764, к. 32.

²³¹ ИРИ РАН, 1784, к. 34v.

- Płotnica** – parafia pw. Opieki NMP. Występuje w wizytacjach z 1782 i 1784 r. i w spisie z połowy XVIII w.²³²
- Rubel** – parafia pw. Michała Archanioła. Występuje tylko w spisie z połowy XVIII w.²³³
- Ruchock** – wezwanie nieustalone. Występuje w wizytacjach z 1782 i 1784 r.²³⁴
- Rzeczycza** – wezwanie nieustalone. Występuje w wizytacjach z 1782 i 1784 r.²³⁵
- Smorodeck** – parafia pw. Narodzenia NMP. Występuje w wizytacjach z 1782 i 1784 r.²³⁶
- Stachów** – parafia pw. Opieki NMP. Występuje w wizytacji z 1784 r. i w spisie z połowy XVIII w.²³⁷
- Stare Sioło** – parafia pw. Mikołaja Biskupa. Występuje tylko w spisie z połowy XVIII w.²³⁸
- Stolin** – wezwanie nieustalone. Występuje w wizytacjach z 1782 i 1784 r.²³⁹
- Strusk** – wezwanie nieustalone. Występuje w wizytacji z 1784 r.²⁴⁰ Parafia nieodnotowana dla lat siedemdziesiątych XVIII w.
- Strzelsk** – parafia pw. Opieki NMP. Występuje w wizytacji z 1784 r.²⁴¹
- Udrycze** – parafia pw. Narodzenia NMP. Występuje w wizytacjach z 1782 i 1784 r.²⁴²

²³² ИРИ РАН, 1782, 1784, k. 32,34; LVIA, ф. 634, ар. 2, былц 968, к. 2–5; Николай, *op. cit.*, s. 289; SGKP, t. XV, cz. 1, s. 462.

²³³ LVIA, ф. 634, ар. 2, былц 968, к. 2–5; Николай, *op. cit.*, s. 272.

²³⁴ ИРИ РАН, 1782, 1784, k. 32, 34.

²³⁵ ИРИ РАН, 1782, 1784, k. 32, 34v.

²³⁶ Ibidem; Николай, *op. cit.*, s. 292; ODAМ II, s. 1247.

²³⁷ ИРИ РАН, 1784, k.34v; LVIA, ф. 634, ар. 2, былц 968, к. 2–5; Николай, *op. cit.*, s. 292; SGKP, t. XI, s. 171–172.

²³⁸ LVIA, ф. 634, ар. 2, былц 968, к. 2–5; Николай, *op. cit.*, s. 274.

²³⁹ ИРИ РАН, 1782, 1784, k. 32,34; SGKP, t. XI, s. 361; t. XV, cz. 1, s. 623.

²⁴⁰ ИРИ РАН, 1784, k. 34.

²⁴¹ ИРИ РАН, 1784, k. 35; Н. И. Теодорович, *Историко-статистическое описание...*, т. II, s. 625.

²⁴² ИРИ РАН, 1782, 1784, k. 32, 34v; Н. И. Теодорович, *Историко-статистическое описание...*, т. II, s. 625–626.

- Wieluń** – parafia pw. Opieki NMP. Występuje w wizytacji z 1784 r.²⁴³
- Wysock** – parafia pw. Wniebowzięcia NMP. Występuje w wizytacjach z 1782 i 1784 r.²⁴⁴
- Zaleszany** – parafia pw. Wniebowzięcia NMP. Występuje w wizytacji z 1784 r.²⁴⁵

DEKANAT NOBELSKI: siedziba – Nobel

- Chrapin** – parafia pw. Narodzenia NMP będąca własnością biskupów turowsko-pińskich. Występuje wyłącznie w spisie z połowy XVIII w. Z powodu braku innych źródeł przyjęto hipotetyczne istnienie tej parafii w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XVIII w.²⁴⁶
- Jezierce** – wezwanie nieustalone. Parafia występuje wyłącznie w spisie z połowy XVIII w. Z powodu braku innych źródeł przyjęto hipotetyczne istnienie tej parafii w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XVIII w.²⁴⁷
- Kuchcze** – parafia pw. Narodzenia NMP. Występuje wyłącznie w spisie z połowy XVIII w. Z powodu braku innych źródeł przyjęto hipotetyczne istnienie tej parafii w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XVIII w.²⁴⁸
- Kuchecka Wola** – parafia pw. św. Paraskiewy. Występuje wyłącznie w spisie z połowy XVIII w. Z powodu braku innych źródeł przyjęto hipotetyczne istnienie tej parafii w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XVIII w.²⁴⁹

²⁴³ ИРИ РАН, 1784, k.34v.; O DAM II, s. 1274; Н. И. Теодорович, *Историко-статистическое описание...*, т. II, s. 593–594.

²⁴⁴ ИРИ РАН, 1782, 1784, k. 32, 34v.; Н. И. Теодорович, *Историко-статистическое описание*, т. II, s. 594–595.

²⁴⁵ ИРИ РАН, 1784, k. 35; O DAM II, s. 1274; Н. И. Теодорович, *Историко-статистическое описание*, т. II, s. 614.

²⁴⁶ LVIA, ф. 634, ар. 2, былц 968, k. 2–5; O DAM II, s. 1248; Николай, *op. cit.*, s. 294; SGKP, т. I, s. 642.

²⁴⁷ LVIA, ф. 634, ар. 2, былц 968, k. 2–5.

²⁴⁸ Ibidem; O DAM II, s. 1244; SGKP, т. IV, s. 838.

²⁴⁹ LVIA, ф. 634, ар. 2, былц 968, k. 2–5; O DAM II, s. 1244; Николай, *op. cit.*, s. 283; SGKP, т. IV, s. 838.

- Kutyń** – wezwanie nieustalone. Parafia występuje wyłącznie w spisie z połowy XVIII w. Z powodu braku innych źródeł przyjęto hipotetyczne istnienie tej parafii w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XVIII w.²⁵⁰
- Łolenice** – wezwanie nieustalone. Parafia występuje wyłącznie w spisie z połowy XVIII w. Z powodu braku innych źródeł przyjęto hipotetyczne istnienie tej parafii w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XVIII w.²⁵¹
- Morocz** – parafia pw. Wniebowstąpienia Pańskiego. Parafia występuje wyłącznie w spisie z połowy XVIII w. Z powodu braku innych źródeł przyjęto hipotetyczne istnienie tej parafii w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XVIII w.²⁵²
- Newel** – parafia pw. Podwyższenia Krzyża Świętego ufundowana przez Kurzenieckich. Występuje wyłącznie w spisie z połowy XVIII w. Z powodu braku innych źródeł przyjęto hipotetyczne istnienie tej parafii w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XVIII w.²⁵³
- Nobel** – parafia pw. Narodzenia NMP. Występuje wyłącznie w spisie z połowy XVIII w. Z powodu braku innych źródeł przyjęto hipotetyczne istnienie tej parafii w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XVIII w.²⁵⁴
- Nobel** – parafia pw. Przemienienia Pańskiego. Występuje wyłącznie w spisie z połowy XVIII w. Z powodu braku innych źródeł przyjęto hipotetyczne istnienie tej parafii w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XVIII w.²⁵⁵
- Požóg** – parafia pw. Michała Archanioła ufundowana przez rodzinę Czarneckich. Występuje wyłącznie w spisie

²⁵⁰ LVIA, ф. 634, ар. 2, былų 968, к. 2–5.

²⁵¹ Ibidem.

²⁵² Ibidem; Николай, op. cit., s. 269; SGKP, t. VI, s. 680–681.

²⁵³ LVIA, ф. 634, ар. 2, былų 968, к. 2–5; ODAМ II, s. 1245; Николай, op. cit., s. 287; SGKP, t. VII, s. 27.

²⁵⁴ LVIA, ф. 634, ар. 2, былų 968, к. 2–5; ODAМ II, s. 1245; Николай, op. cit., s. 287; SGKP, t. VII, s. 171.

²⁵⁵ LVIA, ф. 634, ар. 2, былų 968, к. 2–5; ODAМ II, s. 1246; Николай, op. cit., s. 287; SGKP, t. VII, s. 171.

- z połowy XVIII w. Z powodu braku innych źródeł przyjęto hipotetyczne istnienie tej parafii w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XVIII w.²⁵⁶
- Sieńczyce** – parafia pw. Mikołaja Biskupa. Występuje wyłącznie w spisie z połowy XVIII w. Z powodu braku innych źródeł przyjęto hipotetyczne istnienie tej parafii w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XVIII w.²⁵⁷
- Simonowicze** – parafia pw. św. Paraskiewy ufundowana przez rodzinę Wiśniewskich. Występuje wyłącznie w spisie z połowy XVIII w. Z powodu braku innych źródeł przyjęto hipotetyczne istnienie tej parafii w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XVIII w.²⁵⁸
- Sudcze** – parafia pw. Świętej Trójcy. Występuje wyłącznie w spisie z połowy XVIII w. Z powodu braku innych źródeł przyjęto hipotetyczne istnienie tej parafii w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XVIII w.²⁵⁹
- Żeleźnica** – parafia pw. Opieki NMP. Parafia występuje wyłącznie w spisie z połowy XVIII w. Z powodu braku innych źródeł przyjęto hipotetyczne istnienie tej parafii w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XVIII w.²⁶⁰

DEKANAT LUBIESZOWSKI: siedziba – Lubieszów

- Buczyn** – wezwanie nieustalone. Występuje w wizytacjach przeprowadzonych w 1765, 1782, 1783 i 1784 r. Występuje również w spisie z połowy XVIII w.²⁶¹
- Bychów** – parafia pw. Podwyższenia Krzyża Świętego. Występuje w wizytacjach przeprowadzonych w 1765, 1782,

²⁵⁶ LVIA, ф. 634, ап. 2, былų 968, к. 2–5; ODAM II, s. 1246; Николай, op. cit., s. 290; SGKP, t. IX, s. 8.

²⁵⁷ LVIA, ф. 634, ап. 2, былų 968, к. 2–5; ODAM II, s. 1247; SGKP, t. X, s. 616.

²⁵⁸ LVIA, ф. 634, ап. 2, былų 968, к. 2–5; SGKP, t. X, 514–615.

²⁵⁹ LVIA, ф. 634, ап. 2, былų 968, к. 2–5; ODAM II, s. 1247; Николай, op. cit., s. 292; SGKP, t. XI, s. 549.

²⁶⁰ LVIA, ф. 634, ап. 2, былų 968, к. 2–5; ODAM II, s. 1244; Николай, op. cit., s. 282; SGKP, t. XIV, s. 768.

²⁶¹ ИРИ РАН, 1764, 1782, 1783, к. 20, 17v., 18v.; LVIA, ф. 634, ап. 2, былų 968, к. 2–5; ODAM II, s. 1242.

- 1783 i 1784 r. Występuje również w spisie z połowy XVIII w.²⁶²
- Czerewiszcze** – parafia pw. Objawienia Pańskiego. Występuje w wizytacji przeprowadzonych w 1765 r. Występuje również w spisie z połowy XVIII w.²⁶³
- Derewek** – wezwanie nieustalone. Parafia występuje w wizytacjach przeprowadzonych w 1765, 1782, 1783 i 1784 r. oraz w spisie z połowy XVIII w.²⁶⁴
- Horki** – wezwanie nieustalone. Parafia występuje w wizytacjach przeprowadzonych w 1765, 1782, 1783 i 1784 r. oraz w spisie z połowy XVIII w.²⁶⁵
- Lubiaż** – parafia pw. Mikołaja Biskupa. Występuje w wizytacjach przeprowadzonych w 1765, 1782, 1783 i 1784 r. oraz w spisie z połowy XVIII w.²⁶⁶
- Lubiaż** – parafia pw. św. Paraskiewy. Występuje w wizytacjach przeprowadzonych w 1765, 1782, 1783 i 1784 r. oraz w spisie z połowy XVIII w.²⁶⁷
- Lubieszów** – parafia pw. Przemienienia Pańskiego. Występuje w wizytacjach przeprowadzonych w 1765, 1782, 1783 i 1784 r. oraz w spisie z połowy XVIII w.²⁶⁸
- Nowodole** – wezwanie nieustalone. Parafia występuje w wizytacjach przeprowadzonych w 1765, 1782, 1783 i 1784 r. oraz w spisie z połowy XVIII w.²⁶⁹

²⁶² ИРИ РАН, 1764, 1782, 1783, 1784, к. 20v., 17, 18, 19; LVIA, ф. 634, ар. 2, былų 968, к. 2–5; ODAМ II, s. 1242; Николай, op. cit., s. 294.

²⁶³ ИРИ РАН, 1764, к. 20v.; LVIA, ф. 634, ар. 2, былų 968, к. 2–5; ODAМ II, s. 1248; Николай, op. cit., s. 294.

²⁶⁴ ИРИ РАН, 1764, 1782, 1783, 1784, к. 20v., 17, 18, 19; LVIA, ф. 634, ар. 2, былų 968, к. 2–5.

²⁶⁵ ИРИ РАН, 1764, 1782, 1783, 1784, к. 20v., 17, 18, 19; LVIA, ф. 634, ар. 2, былų 968, к. 2–5.

²⁶⁶ ИРИ РАН, 1764, 1782, 1783, 1784, к. 20, 17, 18, 19; LVIA, ф. 634, ар. 2, былų 968, к. 2–5; ODAМ II, s. 1245; Николай, op. cit., s. 284.

²⁶⁷ ИРИ РАН, 1764, 1782, 1783, 1784, к. 20, 17, 18, 19v.; LVIA, ф. 634, ар. 2, былų 968, к. 2–5; ODAМ II, s. 1245; Николай, op. cit., s. 284.

²⁶⁸ ИРИ РАН, 1764, 1782, 1783, 1784, к. 20, 17, 18v., 19v. LVIA, ф. 634, ар. 2, былų 968, к. 2–5; ODAМ II, s. 1244; Николай, op. cit., s. 284; SGKР, t. V, s. 412; LVIA, ф. 597, ар. 2, былų 94, к. 18.

²⁶⁹ ИРИ РАН, 1764, 1782, 1783, 1784, к. 20, 17v., 18v., 19v.; LVIA, ф. 634, ар. 2, былų 968, к. 2–5; ODAМ II, s. 1243; Николай, op. cit., s. 280–281.

- Pniowo** – wezwanie nieustalone. Parafia występuje w wizytacjach przeprowadzonych w 1765, 1782, 1783 i 1784 r. oraz w spisie z połowy XVIII w.²⁷⁰
- Starodole** – wezwanie nieustalone. Parafia występuje w wizytacjach przeprowadzonych w 1765, 1782, 1783 i 1784 r. oraz w spisie z połowy XVIII w.²⁷¹
- Uhrynicze** – parafia pw. Wniebowstąpienia Pańskiego. Występuje w wizytacjach przeprowadzonych w 1765, 1782, 1783 i 1784 r. oraz w spisie z połowy XVIII w.²⁷²

CZĘŚĆ TUROWSKA DIECEZJI

Do części turowskiej zaliczano trzy dekanaty: turowski, petrykowski oraz mozyrski, a w latach siedemdziesiątych XVIII w. doszedł do niej jeszcze dekanat uborcki²⁷³.

DEKANAT TUROWSKI: siedziba – Turów

Prawdopodobnie niektóre z cerkwi tego dekanatu po 1777 r. zostały przejęte przez prawosławnych; w okresie późniejszym brak jest jakichkolwiek informacji o cerkwi Siemihościcze i parafii pw. św. Jana Bohosława²⁷⁴.

- Żydkowicze** – parafia pw. Świętej Trójcy i św. Praksedy Panny i Męczenniczki, będąca w kolatorstwie benedyktynek wileńskich (w wizytacji występuje informacja o wcześniejszej wizytacji z 1770 r.)²⁷⁵.
- Ryczewo** – parafia pw. św. Michała Archanioła, będąca w kolatorstwie Joachima Karola Potockiego, podczaszego WXL²⁷⁶.

²⁷⁰ ИРИ РАН, 1764, 1782, 1783, 1784, k. 20v., 17, 18, 19.; LVIA, ф. 634, ap. 2, былų 968, k. 2–5.

²⁷¹ ИРИ РАН, 1764, 1782, 1783, 1784, k. 20, 17, 18, 19.; LVIA, ф. 634, ap. 2, былų 968, k. 2–5; Николай, op. cit., s. 280–281; ODAM II, s. 1243.

²⁷² ИРИ РАН, 1764, 1782, 1783, 1784, k. 20v., 17v., 18v., 19v.; LVIA, ф. 634, ap. 2, былų 968, k. 2–5; Николай, op. cit., s. 293; ODAM II, s. 1248.

²⁷³ LVIA, ф. 597, ap. 2, былų 94, k. 18v.

²⁷⁴ НГАБ, k. 2v–3.

²⁷⁵ НГАБ, k. 7–8v. Do tej parafii zaliczano wsie (1777 r.): Żydkiewicze Sawczyce (20), Żydkiewicze Kożanowicze (12), Żydkiewicze Zaryczyny (11), Żydkiewicze Kiewulichy (16), Lachowicze (32), Bielowo (20), Bielowska Rudnia (2), Koleńska Rudnia (5).

²⁷⁶ НГАБ, k. 9–10v. Do tej parafii zaliczano wsie (1777 r.): Ryczewo (40), Koroczyce (15).

- Jezierzany** – parafia pw. Św. Michała Archanioła w kolatorstwie Ignacego Tyszy, rotmistrza chorągwi buńczucznej wojsk WXL²⁷⁷. Cerkiew wizytowana w 1778 i 1787r.
- Koleńce** – parafia św. Mikołaja, będąca w kolatorstwie benedyktynek wileńskich²⁷⁸.
- Ludniewicze** – parafia będąca w kolatorstwie sióstr benedyktynek z Wilna²⁷⁹.
- Olhomle** – parafia pw. Zmartwychwstania Pańskiego. Cerkiew zwizytowana w 1777 i 1787 r. Wizytator J. Sielecki wspomina również o zwizytowaniu tej parafii w 1770 r.²⁸⁰
- Pererów** – parafia pw. Świętej Trójcy, będąca w kolatorstwie biskupa wileńskiego²⁸¹. Zwizytowana również w 1770, 1778 i 1787 r.
- Remel** – wezwanie nieustalone. Występuje w wizytacjach z 1777 r. i 1787 r.²⁸²
- Siemuradzce** – parafia pw. Protekcji NMP, będąca w kolatorstwie biskupa wileńskiego²⁸³. Wizytowana w 1778 i 1787 r.
- Tereblicze** – kaplica pw. Zmartwychwstania Pańskiego, afiliowana przy parafii w Wereśniczach²⁸⁴.

²⁷⁷ Cerkiew w 1777 r. zastana w bardzo złym stanie, włącznie z brakiem ksiąg liturgicznych, a „paroch jezierzanski rad czasem sobie pozwolić w napiciu się trunków”. Do tej parafii zaliczano wsie (1778r.): Jezierzany (29), Beczy (15); (1787r.): Jezierzany (30), Beczy (16). HГАБ, k. 11v.–12v., 277v.–278v.

²⁷⁸ HГАБ, k. 8v.–9. Do tej parafii zaliczano wsie: Kolno Stare (4), Kolno Nowe (nie zapisano). Patrz również dekanat petrykowski.

²⁷⁹ HГАБ, k. 6v.–7v. Do tej parafii zaliczano wsie: Ludynowicze (30), Ludynowicze Zahorbacze (30), Wielkie Ludynowicze (6). Patrz również dekanat petrykowski.

²⁸⁰ Parafia ta posiadała w swej jurysdykcji wsie (1778 r.): Olholme (25 chat), Łatki (10) i Maleszewo Wielkie (15); (1787 r.): Olholme (16), Lulki (1) i Maleszewo Wielkie (16). HГАБ, k. 3–4v., 281v.–283.

²⁸¹ Do tej parafii zaliczano wsie (1778r.): Pererów (50), Chłopin (8); (1787r.): Pererów (54), Chłopin (9). HГАБ, 12v.–13v., 276v., 277v.

²⁸² Wizytacje świadczą o istnieniu funduszu tej cerkwi z 1776 r. Do parafii remelskiej zaliczano wsie (1778 r.): Remel – 20 domów i wieś Mockule (20); (1787 r.): Remel (22), Mockule (23). HГАБ, k. 1–2v., 283–284.

²⁸³ Do tej parafii zaliczano tylko wieś Siemuradzce z 45 domami. Cerkiew powstała z funduszu jezuit, rektora kolegium krasnostawskiego, Jakuba Konarskiego. HГАБ, k. 10v.–11v., 278v.–279v.

²⁸⁴ HГАБ, k. 281v.

- Turów** – istniały tutaj dwie parafie: pw. św. Mikołaja Biskupa²⁸⁵ oraz św. Borysa i Gleba²⁸⁶. Turów był pierwotnie stolicą eparchii, w okresie późniejszym siedzibą biskupa stał się Pińsk, od kiedy zyskał na znaczeniu politycznym²⁸⁷.
- Wereśnicze** – parafia pw. Podwyższenia Świętego Krzyża. Wizytowana w 1777 i 1787 r.²⁸⁸

DEKANAT UBORCKI: siedziba – Lelczyce

Dekanat uborcki z siedzibą dziekana w Lelzycach został utworzony prawdopodobnie w 1776 r. Czwarta wizytacja generalna z 1777 r. wspomina, że jest to dekanat nowo uformowany za *instrumentem JW. i nayprzewielebniejszego JM Księdza Jerzego Gedeona Daszkiewicza Horbackiego, Biskupa P[iński]ego i Turowskiego*²⁸⁹.

- Biehuń** – parafia pw. Świętego Krzyża, będąca w kolatorstwie biskupa wileńskiego Ignacego Jakuba Massalskiego. Była wizytowana w 1761, 1777 i 1787 r.²⁹⁰
- Bujnowicze** – parafia pw. NMP, będąca w kolatorstwie biskupa wileńskiego Ignacego Józefa Massalskiego. Była wizytowana w 1761, 1777 i 1787 r.²⁹¹

²⁸⁵ Николай, op. cit., s. 275.

²⁸⁶ Ibidem.

²⁸⁷ SGKP, t. XII, s. 649–651.

²⁸⁸ HГАБ, k. 4v–5v., 280r.–281v. Do tej parafii zaliczano wsie (1778): Wereśnica (54), Burazie (14), Karolin (14), Tereblicze (28); (1787): Wereśnica (57), Burazie (15), Karolin (16), Tereblicze (30). Wieś Burazie zgodnie z dekretem reformacyjnym z 1771 r. miała zostać przyłączona do parafii ryczewskiej, „jednakże do skutku ten dekret przez nie wyjęcie z akt wizytatorskich ekstraktem, nie przeprowadził i w posesję dotąd (proboszcz koleński – przyp. W. W.) nie wszedł”. HГАБ, k. 10.

²⁸⁹ HГАБ, k. 14

²⁹⁰ Do tej parafii zaliczano (1787 r.): wieś Biehuń (70). Wizytacja z 1787 r. nie wymienia ilości chat. HГАБ, k. 24r.–25r., 254r.–255v.

²⁹¹ Cerkiew spaliła się po 1761 r. i została wystawiona mała kapliczka drewniana. Dopiero w 1774 r. cerkiew odbudowano „sumptem i staraniem Gromady Buynowickiej na miejsce tej Kapliczki wspaniała Cerkiew zbudowana y w Roku tymże 1775 [...] przez J[ego] M[ości] X[iędz]a Stefana Zahorowskiego, Parocha Lelczyckiego”. Do tej parafii zaliczano wsie (1777 r.): Bujnowicze (67), Stodolicze (40), Zładzin (27); (1787 r.): Bujnowicze (69), Stodolicze (40), Zładzin (29). HГАБ, k. 32r.–33v., 247r.–249r.

- Bukcze** – parafia pw. Zmartwychwstania Pańskiego, będąca w kolatorstwie Joachima Karola Potockiego, podczaszego WXL. Była wizytowana w 1771, 1777 i 1787 r.²⁹²
- Danilewicz** – parafia pw. Narodzenia NMP. Powstała *sumptem społeczności danilewickiej* na miejscu starej, już zrujnowanej²⁹³.
- Dubrowicze** – kaplica pw. Zmartwychwstania Pańskiego, adiliowana przy parafii w Dubrowiczach. Powstała prawdopodobnie po 1777 r. Wizytowana w 1787 r.²⁹⁴
- Hlinne** – parafia pw. Narodzenia NMP, przeszła po reformie administracyjnej z dekanatu turowskiego 1776/1777(?) r. Była w kolatorstwie Joachima Karola Potockiego, podczaszego WXL. Wizytowana w 1770, 1777 i 1787 r.²⁹⁵
- Hłuskiewicz** – parafia pw. Świętej Trójcy, będąca w kolatorstwie biskupa wileńskiego. Była zwizytowana również w 1761, 1771, 1777 i 1787r.²⁹⁶
- Horodec** – parafia pw. św. Mikołaja, będąca w kolatorstwie biskupa wileńskiego Ignacego Massalskiego. Była zwizytowana w 1761, 1777 i 1787 r.²⁹⁷
- Korytnicze** – parafia pw. św. Mikołaja, będąca w kolatorstwie biskupa wileńskiego Ignacego Józefa Massalskiego. Była wizytowana w 1761, 1777 i 1787 r.²⁹⁸

²⁹² Do tej parafii zaliczano wieś (1777r.): Bukcze (37); (1787 r.) Bukcze (40). HГАБ, k. 15v–16, 296v.–271r.

²⁹³ HГАБ, k. 272r.–274v.

²⁹⁴ HГАБ, k. 253v.

²⁹⁵ „Po nawróceniu się do jedności świętej parafii Hlinieńskiej, że kapłan w dyzunii upornie trwając z Hlinnej się wyniósł, i papiery (funduszowe – W. W.) ze sobą zaniósł, wiele gruntów do tej cerkwi przedtym należało, wiadomości żadnej powziąć nie można”. HГАБ, k. 18. Dlatego trudne jest do ustalenia jakie grunty funduszowe należały do cerkwi. Do tej parafii zaliczano wsie (1777r.): Hlinne (45), Drozdyn (7), Radziłowicze (29); (1787r.): Hlinne (44), Drozdyn (8), Radziłowicze (30). HГАБ, k. 17v–18v., 268r.–269v.

²⁹⁶ Do tej parafii zaliczano wieś (1777 r.) Hłuskiewiczze (60); (1787) Hłuskiewiczze (70). HГАБ, k. 20–21v., 265r.–266v.

²⁹⁷ Do tej parafii zaliczano wsie (1777 r.): Horodec (40), Kuliki (26) i Jezierzany (40); (1787r.) Horodec (42), Kuliki (27) i Jezierzany (44). HГАБ, k. 23r.–24r., 255v.–257v.

²⁹⁸ Cerkiew korytnicka wybudowana na polecenie biskupa wileńskiego Michała Jana Zienkowicza w 1755 r. Do tej parafii zaliczano wsie (1777 r.): Korytnicze (22), Dubrowa Wielka i Mała (45), HГАБ, k. 29v.–30v., 252r.–253v.

- Lelczyce** – parafia pw. Świętej Trójcy, będąca w kolatorstwie biskupa wileńskiego Ignacego Józefa Massalskiego. Była wizytowana w 1761 i 1771, 1777 i 1787 r.²⁹⁹
- Liplany** – kaplica pw. Wniebowzięcia NMP, afiliowana przy parafii w Lelczycach. Powstała prawdopodobnie po 1777 r. Wizytowana w 1787 r.³⁰⁰
- Miłoczewicze** – parafia pw. NMP, przeszła po reformie administracyjnej z dekanatu turowskiego w 1776/1777(?) r.; była w kolatorstwie biskupa wileńskiego Ignacego Massalskiego. Zwizytowana w 1754, 1761, 1771, 1777 i 1787 r.³⁰¹
- Możary** – parafia pw. Narodzenia NMP, będąca w kolatorstwie biskupa wileńskiego Ignacego Józefa Massalskiego. Wizytowana w 1761, 1777 i 1787 r.³⁰²
- Pietrasze** – parafia pw. św. Mikołaja, będąca w kolatorstwie biskupa wileńskiego Ignacego Jakuba Massalskiego. Wizytowana w 1761, 1777 i 1787 r.³⁰³
- Sławeczna** – parafia pw. Świętej Trójcy, będąca w kolatorstwie biskupa wileńskiego Ignacego Józefa Massalskiego. Wizytowana w 1761, 1777 i 1787 r.³⁰⁴
- Stodolicze** – kaplica pw. Protekcji NMP, afiliowana przy parafii w Bujnowiczach. Ufundowana po 1777 r. Wizytowana w 1787 r.³⁰⁵

²⁹⁹ HГAБ, k. 30v.–32. Cerkiew otrzymała nadania w 20 marca 1651 r. od biskupa wileńskiego Jerzego Tyszkiewicza, co potwierdził w 1776 r. bp I. Massalski. HГAБ, k. 31. Do tej parafii zaliczano wsie (1777 r.): Lelczyce (40), Liplany (20); (1777 r.): Lelczyce (50), Liplany (20). HГAБ, k. 30v.–32r., 249v.–251v.

³⁰⁰ HГAБ, k. 251v.

³⁰¹ Wizytator informuje, że w cerkwi znajdował się oryginał funduszu biskupa wileńskiego I. Massalskiego, w którym nadał „dworzyszczę Kurandycz pod chłopami zostająca”. (k. 22). Do tej parafii zaliczano wsie (1777 r.): Miłoczewicze (35) i Borowe (18); (1787r.) Miłoczewicze (40) i Borowe (20). HГAБ, k. 21v.–23, 263v.–265r.

³⁰² Do tej parafii zaliczano wsie (1777 r.): Możary (80), Werpa (6), Kamienna (1); (1787r.) Możary (83), Werpa (9). HГAБ, k. 26v.–28, 259v.–261v.

³⁰³ Wizytator wspomina o funduszu nadanym w 1776 r. przez biskupa wileńskiego I. Massalskiego, który zmienił własność ziemską pod Antonowiczami, w Ciasnowiczach oraz Hlinne. Do tej parafii zaliczano wsie (1777 r.): Pietrasze (70), Listwin (80); wizytacja z 1787 r. nie wymienia ilości chat. HГAБ, k. 25r.–26v., 257v.–259v.

³⁰⁴ Do tej parafii zaliczano (1777 r.): miasteczko Sławeczna (28), wsie – Tchorczyn (30), Antonowicze (20); wizytacja z 1787 r. nie wymienia ilości chat. HГAБ, k. 28r.–29r., 261v.–263v.

³⁰⁵ HГAБ, k. 249r.

- Symonicze** – parafia pw. św. Praksedy Panny i Męczenniczki³⁰⁶, przeszła po reformie administracyjnej z dekanatu turowskiego w 1776/1777(?) r. Cerkiew wizytowana w 1761, 1770, 1777 i 1787 r.
- Tonieź** – parafia pw. św. Mikołaja, przeszła po reformie dekanalnej z dekanatu turowskiego³⁰⁷. Była wizytowana w latach: 1761, 1771, 1777 i 1787.
- Wojkiewicze** – parafia pw. św. Michała Archanioła, będąca w kolatorstwie biskupa wileńskiego. Fundusz tej parafii nadany został w 1675 r. przez Aleksandra Kotwicza, biskupa smoleńskiego, dziekana wileńskiego oraz komisarza Kamieńszczyzny³⁰⁸. Była zwizytowana również w 1761, 1777 i 1787 r.
- Zładzin** – kaplica pw. św. Michała, afiliowana przy parafii w Bujnowiczach. Ufundowana po 1777 r. Wizytowana w 1787 r.³⁰⁹

DEKANAT PETRYKOWSKI: siedziba – Petryków

- Antonów** – parafia pw. św. Mikołaja, będąca w kolatorstwie Jana Oskierki, wojskiego powiatu mozyrskiego. Przeniesiona po 1778 r. z dekanatu mozyrskiego do petrykowskiego³¹⁰. Zwizytowana w 1778 i 1787 r.
- Babicz** – parafia pw. NMP, będąca w kolatorstwie wojskiego powiatu mozyrskiego, Jana Oskierki, i jego żony Bar-

³⁰⁶ Parafia ta otrzymała fundusz od biskupa wileńskiego Jakuba Massalskiego w 1740 r. Biskup wileński w 1776 r. „uznawszy nieznośne pokrzywdzenie parocha symonickiego, nowouczynionego funduszem konfirmacyjnym”. Ibidem, k. 14v. Do tej parafii zaliczano wsie: Symonicze (20) i Symonicze na Zarzeczcu (25). HГАБ, k. 14–15v., 274–276. Zob. również 597, ap. 2, były 93, k. 1–3.

³⁰⁷ Parafia będąca w kolatorstwie Ignacego Tyszy, rotmistrza chorągwi buńczucznej wojsk WXL. Wizytator wspomina o zagubionym funduszu tej parafii. Do parafii zaliczano wieś (1787 r.) Tonieź (40). HГАБ, k. 15v.–16v., 271r.–272v.

³⁰⁸ W cerkwi znajdował się w 1777 r. oryginał funduszu Stefana Stanisława Woyniewicza. Ibidem, k. 19. Do tej parafii zaliczano (1777 r.): wieś Wojkiewicze (60); (1787r.) Wojkiewicze (64). HГАБ, k. 18v.–20, 266v.–268r.

³⁰⁹ HГАБ, k. 249v.

³¹⁰ Do tej parafii zaliczano wsie (1787 r.): Antonów, Karpowicze, Smolihowicze. HГАБ, k. 220v.–222v.

- bary z Rokickich Oskierkowej. Brak informacji na temat wcześniejszych wizytacji³¹¹.
- Barbarowo** – parafia pw. Wniebowzięcia NMP, będąca w kolatorstwie Oskierki, strażnika polnego litewskiego. Cerkiew zwizytowana w 1787 r.³¹² Jak wspomina wizytator, z powodu niedostatecznego funduszu miał w tej parafii służbę pełnić JX Marian Krotkowski, wicedziekan petrykowski, *przeto instalacji mu nie dano, tylko instrument na administrację*³¹³. Parafia ta w latach siedemdziesiątych XVIII w. przejęła tereny parafii w Babiczach, która występuje w wizytacjach 1777 r.³¹⁴
- Biesiadki** – parafia pw. św. Dymitra Męczennika, będąca w kolatorstwie Macieja Kazimierza Oskierki. Parafia utworzona ok. 1772 r., stąd nie była wcześniej wizytowana³¹⁵.
- Bołożewicze** – parafia pw. Narodzenia NMP, będąca w kolatorstwie ks. Michała Radziwiłła, kasztelana wileńskiego. Cerkiew wizytowana w 1761, 1777 i 1787 r.³¹⁶
- Boryskowicze** – parafia pw. Świętej Trójcy, będąca w kolatorstwie Bogusława Oskierki, chorążego mozyrskiego. Cerkiew od kilkunastu lat, począwszy od daty wizyty w 1777 r., należała do dekanatu petrykowskiego. Prawdopodobnie wcześniej była prawosławna, stąd brak informacji

³¹¹ Do tej parafii zaliczano wsie (1777 r.): Babicze (40), Prawciuki (29), Młyn Wyższy (4), Młyn Niższy (5), Stobodzka Zarokitna (8). HГАБ, k. 46v.–47v.

³¹² W wizytacji wspomniana jest również wizyta z 1777 r., której tekstu jednakże nie znaleziono. Parafia ta obejmowała wsie (1787 r.): Barbarowo (60), Prawciuki (30), Młyn Wyższy i Niższy (9), Zarohitna Słobodka (8). HГАБ, k. 210v.–212v.

³¹³ Ibidem, k. 211v.

³¹⁴ Por. HГАБ, k. 46v.–47v.

³¹⁵ Parafia ufundowana w roku 1772 przez Kazimierza i Karolinę Steckich, kasztelanów kijowskich, oraz wspomnianego Oskierkę, marszałka mozyrskiego. Do tej parafii zaliczano wsie (1777 r.): Biesiadki (38), Terebów (46), Rudnia Myszeńska (3), Michniewicze (35), Kuczary (18). HГАБ, k. 38–39.

³¹⁶ Parafia ta obejmowała wsie (1777 r.): Bołożewicze (13), Szestowicze (14), Hlinna (33), Weławsk (6); (1787 r.): Bołożewicze (11), Szestowicze (19), Hlinna (34), Weławsk (12). HГАБ, k. 56v.–58; 237r.–238v.

- o wcześniejszych wizytacjach³¹⁷. Cerkiew zwizytowana w 1777 i 1787 r.
- Cieszków** – parafia pw. Narodzenia NMP, będąca w kolatorstwie Pana Oskierki, strażnika WXL. Wizytacja z 1787 r. wspomina o wizytacji z 1778 r., której nie odnaleziono³¹⁸.
- Demidowicze** – parafia pw. Narodzenia NMP, będąca w kolatorstwie Jana Oskierki, wojskiego powiatu mozyrskiego. Po 1778 r. parafia przeniesiona pod jurysdykcję dziekana petrykowskiego³¹⁹. Cerkiew wizytowana w 1778 i 1787 r.
- Jelsk Karolin** – parafia pw. Świętej Trójcy, będąca w kolatorstwie Macieja Kazimierza i Karoliny ze Steckich Oskierków, marszałków powiatu mozyrskiego. Cerkiew wizytowana w 1770, 1778 i 1787 r.³²⁰
- Koczyszczce** – parafia pw. św. Mikołaja, będąca w kolatorstwie Krystyny z Duminów Borkowskich Lenkiewiczowej, wojskiej powiatu mozyrskiego. Cerkiew powstała z funduszu kolatorskiego w 1776 r.³²¹ Wizytowana w 1778 i 1787 r.
- Kościukowicze** – parafia pw. Podniesienia Świętego Krzyża, będąca w kolatorstwie Macieja Kazimierza Oskierki, marszałka mozyrskiego. Była wizytowana w latach: 1754, 1761, 1770, 1777 i 1787³²².

³¹⁷ Fundusz nadany przez marszałków mozyrskich. Do tej parafii zaliczano wsie (1777 r.): Boryskowicze (18), Kamionka (8), Rudeńka (4), (1787 r.) Boryskowicze (30), Kamionka (13), Rudeńka (4). HГАБ, k. 41–42v., 204–205v.

³¹⁸ Parafia obejmowała wsie: Cieszkowo (50), Kożuszki (35), Łomacze (11), Weżyszczca (20), Rudnia (3). HГАБ, k. 215v.–217v.

³¹⁹ Do parafii zaliczano (1787 r.): Demidowicze, Hażyn, Hołowczyce. HГАБ, k. 222v.–224v.

³²⁰ Do tej parafii zaliczano wsie (1777 r.): Jelsk Karolin (13), Bohutycze (27), Wiszeńsk (24), Szaryn (34), Dobryń (9), Nowa Rudnia (4), Czerteń (2). HГАБ, k. 49–49v., 224v.–226r.

³²¹ Parafia ta obejmowała wyłącznie (1777 r.) Koczyszczce (58), (1787) – 60 chat. HГАБ, k. 49–50, 228r.v.

³²² Fundusz nadany przez marszałków mozyrskich. Do tej parafii zaliczano wsie: Kościukowicze (28), Żachowicze (33), podczas wizyty z 1787 r. wykazano: Kościukowicze (30), Żachowicze (33). HГАБ, k. 39v.–40v., 195v.–197v.

- Kożuszki** – kaplica pw. Świętej Trójcy afiliowana przy parafii w Cieszkowie. Wizytator informuje o wizytacji z 1778 r., której nie odnaleziono³²³.
- Machnowicze** – parafia pw. Ofiarowania NMP, będąca w kolatorstwie księcia Michała Radziwiłła, kasztelana witebskiego. Cerkiew benedyktowana w 1769 r., fundusz został nadany przez ks. Ignacego Wilkinowicza, rektora Kolegium Jezuickiego w Pińsku³²⁴. Wizytowana w 1777 i 1787 r.
- Maciejówka** – kaplica pw. Wniebowstąpienia Pańskiego, afiliowana przy parafii w Zahorczanach. Zwizytowana w 1787 r.³²⁵
- Makarycze** – parafia pw. Świętej Trójcy, będąca w kolatorstwie ks. Michała Radziwiłła, kasztelana wileńskiego. Cerkiew wizytowana w 1759, 1770, 1777 i 1787 r.³²⁶
- Meleszkiewicze** – parafia pw. Narodzenia NMP, będąca w kolatorstwie księcia Macieja Kazimierza i Karoliny Steckich z Oskierków, marszałka powiatu mozyrskiego. Fundusz utworzony w 1758 r. przez cystersów. Cerkiew wizytowana w 1761, 1770 r., 1777 i 1787 r.³²⁷
- Michałki** – parafia pw. św. św. Apostołów Piotra i Pawła, będąca w kolatorstwie Tomasza Lenkiewicza, stolnika powiatu mozyrskiego. Cerkiew wizytowana w 1755, 1777 i 1787 r.³²⁸
- Michnowicze** – parafia pw. Narodzenia NMP, będąca w kolatorstwie Krystyny z Lenkiewiczów Oskierki, małżonki chorą-

³²³ HГАБ, k. 218r.

³²⁴ Parafia ta obejmowała wyłącznie (1777 r., 1787 r.) Machnowicze bez podanej liczby chat. HГАБ, k. 51–52, 228v.–230v.

³²⁵ HГАБ, k. 199v.

³²⁶ Parafia ta obejmowała (1777 r.): miasteczko Makarycze (27), wsie – Turek (12), Mojsiejewicze (12), Morwin (16); (1787 r.): miasteczko Makarycze (43), wsie – Turek (24), Morwin (21). HГАБ, k. 59r.–60r., 241v.–243v.

³²⁷ Parafia ta obejmowała wsie (1777 r.): Meleszkiewicze i Romanowska. Wizytator nie podaje liczby chat. HГАБ, k. 52–53v.

³²⁸ Do tej parafii zaliczano wsie (1777 r.): Michałki (30), Saniuki (20), Buków (18), Mycki (6); (1787): Michałki (36), Saniuki (26), Buków (19), Mycki (5), Słoboda (11). HГАБ, k. 48–49, 208v.–210.

- złego mozyrskiego. Parafia została przejęta przez uni-
tów w 1776 r. po śmierci parocha prawosławnego
Hermana³²⁹.
- Michów** – kaplica pw. Podwyższenia Świętego Krzyża, afiliowa-
na przy parafii w Michałkach. Kaplica wizytowana
w 1787 r.³³⁰
- Muchojady** – kaplica pw. Podwyższenia Świętego Krzyża. Wizytacja
z 1787 r. informuje o wizytacji z 1778 r., której nie
odnaleziono. Wizytator informuje o przejęciu funk-
cji cerkwi pw. św. Mikołaja³³¹. Kaplica powstała po
1778 r.
- Narowla** – parafia pw. Przesławienia św. Joana Bogosłowa, będą-
ca w kolatorstwie Jana Oskierki, wojskiego powiatu
mozyrskiego. Po 1783 r. włączona do dekanatu pe-
trykowskiego. Wcześniej należała do dekanatu mo-
zyrskiego³³². Wizytowana w 1778, 1783 i 1787 r.
- Obuchów** – kaplica pw. Narodzenia NMP, afiliowana przy parafii
w Narowlach. Po 1783 r. włączona do dekanatu pe-
trykowskiego. Wcześniej należała do dekanatu mo-
zyrskiego³³³. Wizytowana w 1777, 1783 i 1787 r.
- Ostrożanka** – parafia pw. Protekcji NMP, będąca w kolatorstwie
księcia Michała Radziwiłła, kasztelana wileńskiego.
Była wizytowana w 1754, 1759, 1761, 1770, 1777
i 1787 r.³³⁴

³²⁹ Do tej parafii zaliczano wsie: Michnowicze (35), Kocury (18). HГАБ, k. 35v.

³³⁰ HГАБ, k. 110v.

³³¹ HГАБ, k. 218r.

³³² Do tej parafii zaliczano (1778): miasteczko Narowla (28), wsie – Zowojć (36), Bo-
brojki (12), Połowki (15), Obuchowszczyzna (12). Ibidem, k. 118–119v.; wizytacja z 1783 r.:
ИРИ РАН, k. 2v.; wizytacja z 1787 r. nie podaje liczby chat, wymienia natomiast te same miej-
scowości: HГАБ, k. 212v.–215v.

³³³ Wizyta z 1778 r.: HГАБ, k. 119v.; wizyta z 1787 r. (przynależność do dekanatu petry-
kowskiego): ibidem, k. 215v.

³³⁴ Wizytator wzmiankuje o bardzo złym stanie technicznym cerkwi, co było przyczyną
konieczności wybudowania nowej kaplicy przez jezuitów (z Kolegium w Pińsku) naprzeciw-
ko starej plebanii. Została ona poświęcona w 1772 r. Do tej parafii zaliczano (1777 r.): mia-
steczko Ostrożanka (30), Osowce (12), Rudnia Uborcka (8), Rudnia Skołodyńska (1), Zamo-

- Petryków** – parafia pw. Wniebowzięcia Pańskiego, będąca w kolatorstwie Jana Mikołaja i Ludwika z Rzewuskich Chodkiewiczów. Cerkiew wizytowana w 1770, 1777 i 1787 r.³³⁵
- Prudek** – kaplica pw. św. Mikołaja, afiliowana przy parafii w Zahorczanach³³⁶. Jak pisze wizytator, wybudował tę kaplicę dla *własnej wygody swojej i poddanych swoich prudeckich WJm Pan Adam Lenkiewicz³³⁷, naten czas podskarbi, a teraz pisarz ziemi p[owiatu] mozyrskiego³³⁸*. Kaplica zwizytowana w 1777 i 1787 r.
- Remezów** – parafia pw. Protekcji NMP, będąca w kolatorstwie Józefa Stockiego, skarbnika powiatu mozyrskiego³³⁹.
- Romanówka** – kaplica pw. św. Jana, afiliowana przy cerkwi w Meleszkiewiczach³⁴⁰.
- Sedelniki** – parafia pw. św. Bazylego Wielkiego, będąca w kolatorstwie skarbnika powiatu mozyrskiego, Dominika, i jego żony Maryny z Obuchowiczów. Brak informacji na temat wcześniejszych wizytacji³⁴¹. Cerkiew wizytowana w 1777 i 1787 r.
- Seniuków** – kaplica pw. Protekcji NMP, afiliowana przy parafii w Michałkach. Kaplica wizytowana w 1787 r.³⁴²
- Skryhałów** – filia parafii w Skryhałowie pw. Podniesienia Świętego Krzyża, umiejscowiona według wizytacji na *Ostrowie zwanym Waszkowszczyzną*. Ufundowana przez Macieja Kazimierza i Karolinę ze Steckich Oskierków

sze (16), Mańczyce (8); (1787 r.): miasteczko Ostrożanka (30), Osowce (15), Rudnia Uborcka (10), Rudnia Skołydyńska (3), Zamosze (12), Mańczyce (10). HГАБ, k. 34r.–35v., 245v.–247r.

³³⁵ Wizytator w 1777 r. nie wymienia wsi miejscowości należących do tej parafii. HГАБ, k. 58r.–58v., 239r.–241v.

³³⁶ HГАБ, k. 42.

³³⁷ Pisarz ziemi mozyrskiej, później poseł. K. Martens, *Recueil manuel et pratique de traités, conventions et autres actes diplomatique*, t. 1, Leipzig 1846, s. 152.

³³⁸ HГАБ, k. 42,199v.

³³⁹ Wizytator wymienia tylko Remezów bez podania liczby chat. HГАБ, k. 226v.–228r.

³⁴⁰ HГАБ, k. 232v.

³⁴¹ Do tej parafii zaliczano wsie (1777 r.): Seledniki (20), Okulinka (8), Trościanica (7); (1787 r.): Seledniki (20), Okulinka (8), Trościanica (6). HГАБ, k. 44–45, 205v.–207v.

³⁴² HГАБ, k. 110v.

w 1774 r.³⁴³, jako reakcja na łaski, których doznał na pewnym wzgórzu pewien mężczyzna. Miejsce to stało się popularne wśród okolicznych wsi, a liczne pielgrzymki spowodowały, że sprawą zainteresował się dwór w Mieleszkowicach i rezydujący w Turowie oficjał Herekliusza Porębskiego (OSBM), superiora jasnogórskiego³⁴⁴.

- Skryhołów** – parafia pw. św. Mikołaja, będąca w kolatorstwie Macieja Kazimierza Oskierki, marszałka mozyrskiego³⁴⁵. Parafia utworzona w 1772 r., stąd nie była wcześniej wizytowana³⁴⁶. Wizytacja z 1787 r. informuje, że po zniszczeniu cerkwi przez dyzunitów przejęta została przez unitów. Wizytowana w 1777 i 1787 r.
- Strzelsk** – parafia pw. św. Michała Archanioła, będąca w kolatorstwie Jana Oskierki, wojskiego powiatu mozyrskiego. Brak informacji na temat wcześniejszych wizytacji³⁴⁷. Cerkiew zwizytowana w 1777 i 1787 r.
- Śmiadyń** – parafia pw. św. Mikołaja, pozostająca w dobrach jezuitów³⁴⁸. Wizytowana w 1777 i 1787 r.

³⁴³ HГAБ, k. 53v.–54v.

³⁴⁴ Według informacji przekazanej przez wizytatora „JM Marszałek doznawszy [cudów i łask – W.W.] pono y sam łaski z tego mieysca w uzdrowieniu ręki bolejącej ut votum ręki srebrnej od niego ofiarowaney testatur, Cerkiew wspaniałą iaka dziś jest wybudował”. Cerkiew na moment wizytacji (14.12.1777 r.) nie została jeszcze konsekrowana. Parafia ta obejmowała wsie (1777 r.): Słoboda Skryhałowska (76), Zimowiszczka Wielkie i Małe (30); według wizytacji z 1787 r.: Słoboda Skryhałowska (72), Zimowiszczka Małe (2), Zimowiszczka Wielkie (14), Kazimierzówka (10) i Białe (2). HГAБ, k. 53v.–56v.

³⁴⁵ Zob. PSB, t. 24, s. 356; PSB, t. 43, s. 82.

³⁴⁶ Parafia otrzymała fundusz dopiero w roku 1772 od Kazimierza i Karoliny Steckich, kasztelanów kijowskich, oraz wspomnianego Oskierki, marszałka mozyrskiego. Do tej parafii zaliczano (1777 r.): miasteczko Skryhołów (60), wsie – Leszna (40), Rudnia Leszmianka (5), Ruty (19), Bahrynowicze (10), Chutne (9); według wizytacji z 1787 r.: Skryhołów (70), Leszna (50), Leszmianka (3). HГAБ, k. 35v.–38, 233r.–237r.

³⁴⁷ Do tej parafii zaliczano wsie (1777 r.): Strzelsk, Szereyki, Grzęda, Mycki (wizytator nie odnotował ilości chat); (1787 r.): Strzelsk (28), Szereyki (31), Grzęda (10), Mycki (5). HГAБ, k. 45–46v., 207v.–208v.

³⁴⁸ Parafia ta obejmowała wsie (1777 r.): Śmiadyń (40), Hołubica (40), Doroszewicze (15), Kopciewicz (20), Wiszołów (40); (1787 r.): Śmiadyń (40), Hołubica (40), Doroszewicze (19), Kopciewicz (24), Wiszołów (44). HГAБ, k. 60r.–61v., 243v.–245v.

- Waszkowszczyzna** – cerkiew pw. św. Michała Archanioła, filia parafii w Skryhałowie; w kolatorstwie marszałka powiatu mozyrskiego, Macieja Kazimierza i Karoliny ze Steckich Oskierków. Cerkiew wizytowana w 1761, 1770, 1777 i 1787 r.³⁴⁹
- Zahorzany** – parafia pw. Świętej Trójcy, będąca w kolatorstwie Państwa Lenkiewiczów, sędziów i pisarzy ziemskich mozyrskich³⁵⁰. Cerkiew zwizytowana w 1777 i 1787 r.
- Zimowiszcz** – parafia pw. Protekcji NMP, będąca w kolatorstwie Ludwika i Krystyny z Charytanowiczów Oranowskich, skarbnika mozyrskiego³⁵¹. W wizytacji z 1787 r. odnotowane zostały kaplice afiliowane przy parafii w Słobodzie Skryhałowskiej, w: Zimowiszczach Małych – pw. św. Jerzego, w Zimowiszczach Wielkich – Protekcji NMP³⁵².

DEKANAT MOZYRSKI: siedziba – Mozyrz³⁵³

Według ustaleń A. Mironowicza w XVI w. Mozyrz i mozyrszczyzna nie wchodziły w skład diecezji turowskiej³⁵⁴. Wobec konfliktów pomiędzy powiatem mozyrskim a województwem kijowskim w 1609 r. doszło do rozgraniczenia ziem³⁵⁵, które zostało potwierdzone w 1613 r.³⁵⁶ Należy uznać, że od 1609 r. Mozyrszczyzna wraz ze swoimi parafiami zaczęła wchodzić w skład unickiej diecezji turowsko-pińskiej i była jej największym dekanatem.

³⁴⁹ НГАБ, к. 53v.–54v., 203v.

³⁵⁰ Do tej parafii zaliczano wsie (1777 r.): Zahorzany (31), Chomiczki (7), Mojsiejówka (18), Szczokotowa (13), Prudek (36) oraz miasteczko Mirabella (6); wizytacja z 1787 r.: Zahorzany (30), Chomiczki (8), Mojsiejówka (18), Szczokotowa (14), Prudek (36) oraz miasteczko Mirabella (4). НГАБ, к. 42v.–44, 197v.–199v.

³⁵¹ Brak informacji, jakie miejscowości zaliczano do parafii (1777 r.). Wizyta z 1787 r. wymienia wsie należące do parafii (bez ilości chat): Meleszkiewiczze i Romanówka. Cerkiew powstała naprzeciwko małej kapliczki. НГАБ, 54v.–55, 231v.–232v.

³⁵² НГАБ, к. 203r.v.

³⁵³ Staropolska nazwa Mozyrz, która często pojawia się w literaturze. SGKP, t. VI, s. 754.

³⁵⁴ A. Mironowicz, *Prawosławna diecezja turowsko-pińska*, Białystok 2011 [w druku].

³⁵⁵ VL t. 2, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1859, s. 473–474. Patrz również: *Сборник материалов для исторической топографии...*; П. Шпилевский, op. cit., s. 1–49; W. Bobiński, op. cit.; E. Rulikowski, op. cit.

³⁵⁶ VL t. 3, wyd. J. Ohryzko, s. 101.

- Antonów** – parafia pw. św. Mikołaja, będąca w kolatorstwie Jana Oskierki, wojskiego powiatu mozyrskiego. Cerkiew ufundowana przez Rafała Oskierkę, marszałaka powiatu mozyrskiego³⁵⁷. W wizytacji z 1787 r. występuje w dekanacie petrykowskim³⁵⁸.
- Bahrynowicze** – parafia pw. Świętej Trójcy, będąca w kolatorstwie pułkownika Oskierki. Podczas wizytacji z 1698 r. była w jurysdykcji dziekana pińskiego³⁵⁹. W Bahrynowiczach – według wizytacji z 1787 r. – znajduje się również kaplica, która należała do parafii w Skryhałowie, obecnie do parafii bahrynowickiej³⁶⁰.
- Berczówka** – parafia pw. Narodzenia NMP, będąca w kolatorstwie Bogusława Oskierki, chorążego powiatu mozyrskiego³⁶¹. Wizytowana w 1778 i 1787 r.
- Biesiadki** – parafia pw. św. Dymitra Męczennika, będąca w kolatorstwie Macieja Kazimierza Oskierki. Utworzona w 1772 r., wizytowana w 1777 i 1787 r. W wizytacji z 1777 r. występuje w dekanacie petrykowskim, w 1787 r. jest już w mozyrskim³⁶².
- Bobrowicze** – kaplica pw. Świętej Trójcy, afiliowana przy cerkwi w Kalenkiewiczach. Kaplica w latach siedemdziesiątych XVIII w. należała do dekanatu mozyrskiego, w latach osiemdziesiątych tego stulecia notowana w dekanacie petrykowskim. Wizytowana w 1778 r., 1782 i 1789 r.³⁶³

³⁵⁷ Do tej parafii zaliczano wsie: Antonów (24), Karpowicze (18), Smolikowicze (30), Hołowczyce (18). НГАБ, k. 115v.–117v.

³⁵⁸ НГАБ, k. 220v.–222v.

³⁵⁹ ИРИ РАН, k. 22r.v.

³⁶⁰ Do tej parafii zaliczano wsie: Bahrynowicze (12), Rok (27), Chustne Słoboda (15). НГАБ, k. 193–195.

³⁶¹ Do tej parafii zaliczano wsie: Berczówka (24), Wodowicze (19), Horodniki (10), Uzynec (16), Słobodka (9). НГАБ, k. 120–121v., 176–178.

³⁶² Do tej parafii zaliczano wsie (wizytator nie podaje ilości chat): Biesiadki, Terebów, Rudnia Myszeńska. Michniewicz i Kuczary po reformie administracyjnej odeszły spod jurysdykcji tej parafii. НГАБ, k. 191v.–193.

³⁶³ НГАБ, 127v.; ИРИ РАН, k. 14, 16.

- Bobryka** – kaplica pw. Protekcji NMP. Utworzona dekretem bp. Gedeona Horbackiego 19 marca 1782 r., poświęcona przez dziekana mozyrskiego w 1783 r.³⁶⁴
- Borysowicze** – kaplica pw. Zaśnięcia NMP, będąca w dobrach Bogusława Oskierki, chorążego powiatu mozyrskiego. Kaplica pozostająca w administracji parocha oleksickiego³⁶⁵. Wizytacja z 1787 r. wspomina o rozpoczęciu budowy nowej kaplicy w miejsce starej i zniszczonej³⁶⁶.
- Brahiń** – parafia pw. Protekcji NMP, będąca w dobrach bazylianów brahińskich. W momencie wizytowania parafia nie miała swojego parocha, stąd też opiekę nad cerkwią sprawował paroch makanowicki. Cerkiew ufundowana w 1739 r. przez Faustyna Rybińskiego³⁶⁷.
- Chobne** – kaplica pw. Przesławienia św. Jana Bohosława, afiliovana przy cerkwi parafialnej w Jurowiczach³⁶⁸. Kaplica wizytowana w 1778 i 1787 r.
- Chojno** – parafia pw. św. Mikołaja, będąca w kolatorstwie Gedeona Jeleńskiego, starosty sądowego mozyrskiego. Ufundowana przez G. Jeleńskiego w 1777r.³⁶⁹ Cerkiew wizytowana w 1778 i 1786 r.
- Ciszkowo** – parafia pw. Narodzenia NMP, będąca w kolatorstwie Jana Oskierki, wojskiego powiatu mozyrskiego. Wizytator wśród ksiąg cerkiewnych wymienia fundusz Jana Oskierki z 1770 r.³⁷⁰
- Demidowicze** – parafia pw. Narodzenia NMP, będąca w kolatorstwie Jana Oskierki, wojskiego powiatu mozyrskiego,

³⁶⁴ HГАБ, k. 137r.–137v.

³⁶⁵ HГАБ, k. 108v.–109.

³⁶⁶ HГАБ, k. 172a.

³⁶⁷ Wizytator nie wymienia miejscowości wchodzących w skład parafii. HГАБ, k. 103, 169–170v.

³⁶⁸ HГАБ, k. 124v.–125v., 180v.–181.

³⁶⁹ Do tej parafii zaliczano wsie: Chojno (40), Koziejsk (50). HГАБ, k. 73–75. W wizytacji z 1786 r. we wsi Chojno znajdowało się 45 chat, w Koziejsku – 54. HГАБ, k. 143.

³⁷⁰ Parafia obejmowała wsie: Ciszkowo (50), Kozuszki (35), Lomacze (11), Weżyszczka (20), Rudnia (6). HГАБ, k. 111–113, 173v.

- pozostająca w administracji parocha antonowskiego³⁷¹. Po 1778 r. parafia przeniesiona pod jurysdykcję dziekana petrykowskiego³⁷².
- Domanowicze** – parafia pw. Świętej Trójcy, będąca w kolatorstwie Tadeusza Wajnarowicza, starosty domanowickiego. Cerkiew ufundowana w 1759 r. przez Józefa Wolbeka, starostę domanowickiego³⁷³. Cerkiew wizytowana w 1778 i 1787 r.
- Dudzicze** – parafia pw. św. Jerzego, będąca w kolatorstwie Bogusława Wolbeka, sędziego grodzkiego powiatu mozyrskiego. Parafia nie posiadała parocha, pozostawała w administracji parafii w Kalenkiewiczach. Cerkiew konsekrowana w 1776 r.³⁷⁴ Wizytowana w 1778 i 1787 r.
- Horbowicze** – parafia pw. Narodzenia NMP, będąca w kolatorstwie Antoniego Oskierki, pułkownika WXL. Cerkiew ufundowana przez Jana Oskierkę, wojskiego powiatu mozyrskiego w 1769 r.³⁷⁵, wizytowana w 1778 i 1787 r.
- Horodczyce** – filia pw. św. Michała parafii w Domanowiczach. Msza święta odprawiana raz w roku, w dzień św. Michała³⁷⁶.
- Hrabie** – parafia pw. Narodzenia NMP, będąca w kolatorstwie Ignacego Lenkiewicza, sędziego grodzkiego mińskiego i starosty hrabnickiego³⁷⁷. Cerkiew wizytowana w 1778 i 1786 r.
- Hrabowo** – parafia pw. Wniebowstąpienia Pańskiego, pozostająca w kolatorstwie proboszcza petrykowskiego –

³⁷¹ Do tej parafii zaliczano wsie: Demidowicze (18), Hażyn (13). HГАБ, k. 117v.–118.

³⁷² HГАБ, k. 222v.–224v.

³⁷³ Do tej parafii zaliczano wsie: Domanowicze (80), Horodczyce (4). W wizytacji z 1787 r. w Domanowiczach było 90 chat, a w Horodczycach 6. HГАБ, k. 97–99, 164v.

³⁷⁴ Do tej parafii zaliczano wsie: Dudzicze, Sielec, Szałypy, Rudnia Dudzicka, Słoboda. Wizytator nie podaje liczby chat. HГАБ, k. 127v.–128v., 184r.

³⁷⁵ Do tej parafii zaliczano wsie: Horbowicze (29), Wasilewicze (34), Jachnowicze (4), Rudnia (15). Według wizytacji z 1787 r. w Horbowiczach – 29 chat, Wasilewicze – 35, Jachnowicze – 4, Rudnia – 20. HГАБ, k. 128v.–131, 190v.

³⁷⁶ HГАБ, k. 165v.

³⁷⁷ Parafia ta obejmowała wieś Hrabie (48). Ibidem, k. 75–77. Według wizytacji z 1786 r. W Hrabiach było 19 chat, w Hrabiach Dolnych 34, i Słobodzie – 8. HГАБ, k. 145.

- ks. Eliasza Borodzica, protonotariusza apostolskiego i oficjała diecezji turowsko-pińskiej. Cerkiew ufundowana w 1730 r. przez Tomasza Jeleńskiego, kanonika smoleńskiego³⁷⁸. Według wizyty z 1786 r. była w kolatorstwie Obuchowicza, stolnika i podstarosty powiatu mozyrskiego³⁷⁹. Wizytowana w latach 1778 i 1786.
- Iwanuszczewicze** – parafia pw. św. Michała Archanioła, będąca w kolatorstwie Albrychta Radziwiłła, starosty rzeczyckiego. Cerkiew ufundowana przez wojewodę nowogródzkiego Mikołaja Faustyna Radziwiłła³⁸⁰ w 1742 r., zwizytowana w latach 1778 i 1786³⁸¹.
- Jewtuszkiewicze** – parafia pw. Narodzenia NMP, będąca w kolatorstwie braci Korsaków: Ludwika, sędziego ziemskiego i prezesa ziemskiego powiatu mozyrskiego, Antoniego, sędziego grodzkiego mozyrskiego, oraz Stanisława, rotmistrza powiatu mozyrskiego. Cerkiew ufundowana w 1771 r., wizytowana w latach 1777 i 1787³⁸².
- Jurowicze** – cerkiew pw. Świętej Trójcy. Fundusze tej cerkwi podobnie jak cerkiew pw. św. Jerzego w Jurowiczach³⁸³. Cerkiew wizytowana w 1778 i 1787 r.
- Jurowicze** – parafia pw. św. Jerzego, położona w dobrach królewskich (przekazanych po księżach jezuitach). Cerkiew wizytowana w 1754 r.³⁸⁴

³⁷⁸ Według wizyty wcześniejsza cerkiew spaliła się, a w jej miejsce wystawiono właśnie opisywaną kapliczkę. Parafia obejmowała tylko wieś Hrabowo (32). Ibidem, k. 62–64v. W wizytacji z 1786 r. do parafii zaliczano Hrabowo (40). HГАБ, k. 133r.–134v.

³⁷⁹ HГАБ, k. 133r.–134v.

³⁸⁰ T. Zielińska, *Radziwiłłowie herbu Trąby – dzieje rodu*, [w:] *Radziwiłłowie herbu Trąby*, red. S. Górzyński i in., Warszawa 1996, s. 3–43.

³⁸¹ Parafia ta obejmowała wsie: Iwanuszczewicze (30), Likowo (20). HГАБ, k. 79–81, k. 147v.–149v.

³⁸² Do tej parafii zaliczano: miasteczko Jewtuszkiewicze (10), wsie – Marmorycze (14), Ledziec (8), Jewtuszkiewicze (11), Uznoż (7). Ibidem, k. 87v.–90, 159v.–161. Wizytacja z 1787 r. nie podaje liczby chat. HГАБ, k. 87v.–90, 159v.–161; ИРІ РАН, k. 1v.

³⁸³ HГАБ, k. 123–124.

³⁸⁴ Do tej parafii zaliczano: miasteczko Jurowicze (40), wieś Jurewicze (30), Kryszyce (30), Prudek (32), Słobodka Piwnica (8), Chobne (20). Wizyta z 1787 r. wskazała: Jurowicze (40), wieś Jurewicze (50), Kryszyce (30), Prudek (32), Piwnica (8), Chobne (20). HГАБ, k. 121v.–123, 179v.

- Kalenkiewiczze** – parafia pw. św. Mikołaja, będąca w kolatorstwie Antoniego Oskierki, pułkownika wojsk WXL³⁸⁵.
- Kaplicze** – parafia pw. św. Jerzego, będąca w kolatorstwie Gedeona Jeleńskiego. Według wizytacji z 1778 r. cerkiew postawiona przed 30 laty³⁸⁶. Cerkiew wizytowana w 1778 i 1787 r.
- Kołki** – parafia pw. Narodzenia NMP, będąca w kolatorstwie benedyktynek mińskich, wybudowana w 1728 r. i konsekrowana w 1761 r.³⁸⁷ Wizytowana w latach 1778 i 1786.
- Komarewiczze** – parafia pw. Świętej Trójcy, będąca w kolatorstwie Gedeona Jeleńskiego³⁸⁸, starosty sądowego mozyrskiego. Wizytowana w latach 1778 i 1786r.³⁸⁹
- Kopciewiczze** – kaplica pw. św. Bazylego Wielkiego afiliowana przy cerkwi w Łuczycach, usytuowana przy dworze w Kopciewiczach³⁹⁰. Kaplica zwizytowana w 1778 i 1786 r.
- Korzenie** – parafia pw. św. Bazylego Wielkiego, będąca w kolatorstwie Rajmunda Ciszkiewicza, łowczego powiatu lidzkiego. Według wizytacji z 1778 r. cerkiew stoi już od ponad 20 lat³⁹¹. Cerkiew wizytowana w 1778 i 1787 r.

³⁸⁵ Do tej parafii zaliczano wsie: Kalenkiewiczze (25), Hulewiczze (27), Bobrowiczze (10), Buławki (10), Buda (3). Wizyta z 1787 r. wskazała: Kalenkiewiczze (30), Hulewiczze (30), Bobrowiczze (40), Buda (7). НГАБ, k. 125v.–127v., 182r.

³⁸⁶ Do tej parafii zaliczano wsie: Kaplicze (50), Krotów (22), Uhły Słoboda (4). Wizytacja z 1787 r. nie wymienia ilości chat. НГАБ, k. 92v.–95, 188r.

³⁸⁷ Do tej parafii zaliczano wsie: Kołki (27), Popowcy (11), Peretrutowiczze (80). Ibidem, k. 81–83. W wizycie z 1786 r. brak ilości chat. Ibidem, k. 151.

³⁸⁸ Gedeon Jeleński (1712–1798) – starosta mozyrski, kasztelan nowogródzki (1780–1795), odznaczony Orderem Świętego Stanisława i Orła Białego (1783 r.). Patrz: *Jeleński Gedeon (1712–1798)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 11, Kraków 1964–1965, s. 140; J. Wolff, *Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386–1795*, Kraków 1885, s.122; B. Baczek, A. Przymusiła, *Jeleński Gedeon (1712–1798), kasztelan nowogródzki, prawnik, moralista*, [w:] *Filozofia w Polsce: słownik pisarzy*, Wrocław 1971, s. 153.

³⁸⁹ Do tej parafii zaliczano wsie: Komarewiczze (25), Bobryk (20). Ibidem, k. 64v.–66v. Wizytacja z 1786 r. wymienia wsie: Komarewiczze i Bobryk jako należące do parafii, jednakże bez podania ilości chat. НГАБ, k. 136r.

³⁹⁰ НГАБ, k. 72v.–73.

³⁹¹ Do tej parafii zaliczano: miasteczko Korzenie (15), wsie – Marcinowiczze (11), Karpowiczze (11), Raków (8), Peretok (6), Mnohowierz (13), Kosiałów (11), Chomicze (11), Niebyt (7), Sukacze (11). НГАБ, k. 90–92. Według wizytacji z 1787 r. w parafii była następująca ilość chat:

- Koziejsk** – kaplica pw. Wniebowzięcia NMP afiliowana przy cerkwi w Chojnie³⁹². Według wizyty z 1786 r. dawna kaplica została zburzona i wystawiona w nowym miejscu. Według wizytacji z 1786 r. *nie kaplicą jest, ale cerkwią formalnie*³⁹³. Wizytowana w 1778 i 1786 r.
- Kożuszkowicze** – kaplica pw. Świętej Trójcy, afiliowana przy cerkwi ciszkowskiej³⁹⁴.
- Krotów** – kaplica pw. św. Michała afiliowana przy cerkwi w Kapliczach, *sytuowana przy dworze krotowskim*. Cerkiew wizytowana w 1787 r.³⁹⁵
- Kuradycze** – filia parafii wiazkiej, postawiona *przy folwarku wraz Kuradyckim kosztem WJM Plebana Mozyrskiego i Jego Poddanych z drzewa mizernego niedawno wystawiona*³⁹⁶. Kaplica wybudowana w latach osiemdziesiątych XVIII w.
- Lipowo** – filia parafii w Korzeniach. Cerkiew pw. św. Praksedy Panny i Męczenniczki. Powstała jedynie dla *wygody tylko poddanych tamecznych*³⁹⁷. Cerkiew była wizytowana w 1770, 1778 i 1787 r.³⁹⁸
- Litwinowicze** – filia parafii wiazkiej (Wiazki). Wizytator nie podaje informacji bliższych na temat cerkwi parochialnej, brak danych na temat wezwania. Kaplica w Litwinowiczach powstała *sumptem WW. Wolskich y ich Poddanych, dla wygody ichże samych jest wystawiona. Struktura jej dobra od lat kilku wystawiona*. Powstała w latach osiemdziesiątych XVIII stulecia³⁹⁹.

Korzenie (20), Marcinowicze (12), Karpowicze (13), Raków (10), Peretok (7), Mnohowierz (15), Kosałów (12), Chomicze (13), Niebyt (8), Sukacze (12). НГАБ, k. 158.

³⁹² НГАБ, k. 75.

³⁹³ НГАБ, k. 144.

³⁹⁴ НГАБ, k. 113r.–113v.

³⁹⁵ НГАБ, k. 189v.

³⁹⁶ НГАБ, k. 159.

³⁹⁷ Ibidem

³⁹⁸ НГАБ, k. 72v.–73, 159.

³⁹⁹ НГАБ, k. 159.

- Łuczyce** – parafia pw. św. Mikołaja, będąca w kolatorstwie Jana Jeleńskiego, pisarza WXL. Ufundowana przez Wincentego Bogusza, łowczego powiatu mozyrskiego⁴⁰⁰. Wizytacja z 1786 r. wspomina o przeniesieniu cerkwi na inne miejsce oraz o ponownym jej erygowaniu⁴⁰¹.
- Makanowicze** – parafia pw. św. Jerzego, będąca w kolatorstwie Bogusława Oskierki, chorążego powiatu mozyrskiego. Ufundowana przez Bogusława Oskierkę⁴⁰². Cerkiew wizytowana w 1778 i 1787 r.
- Muchojady** – kaplica pw. Podwyższenia Świętego Krzyża. Wizyta z 1787 r. informuje o wizycie z 1778 r., której nie odnaleziono. Wizytator informuje o przejęciu funkcji cerkwi pw. św. Mikołaja⁴⁰³.
- Muchojady** – parafia pw. św. Mikołaja, będąca w kolatorstwie Jana Oskierki, wojskiego powiatu mozyrskiego. Wizytowana w 1778 i 1787 r. cerkiew została wybudowana w 1775 r. w miejscu spalonej⁴⁰⁴. W 1787 r. występowała już w dekanacie petrykowskim. Wizytacja z 1787 r. informuje o zamknięciu cerkwi, jej funkcje przejęła nowo utworzona kaplica pw. Podwyższenia Świętego Krzyża w Muchojadach⁴⁰⁵.
- Narowla** – parafia pw. Przesławienia św. Joana Bogosłowa, będąca w kolatorstwie Jana Oskierki, wojskiego powiatu mozyrskiego. W miejsce spalonej cerkwi powstała kapliczka⁴⁰⁶. W 1783 r. występuje jeszcze w dekanacie mozyrskim, natomiast wizytacja z 1787 r. wyka-

⁴⁰⁰ Do tej parafii zaliczano wsie: Łuczyce (50), Kopciewicze (25). HГАБ, k. 70v.–72v. Wizytacja z 1786 r. informuje o 51 chatach w Łuczycach i 25 w Kopciewiczach. Ibidem, k. 141v.

⁴⁰¹ HГАБ, k. 140–142.

⁴⁰² Wizytator scharakteryzował cerkiew jako małą. Do tej parafii zaliczano wsie: Makanowicze (36), Izbin (12), Zaszczowbie (17). HГАБ, k. 101–103, 167v.–169.

⁴⁰³ HГАБ, k. 218r.

⁴⁰⁴ Do tej parafii zaliczano wsie: Muchojady (60), Uhły (16). HГАБ, k. 113v.–115.

⁴⁰⁵ HГАБ, k. 218r.–220r.

⁴⁰⁶ Do tej parafii zaliczano wsie: Narowla (28), Zawoyć (36), Bobrojki (12), Połówki (15), Obuchowszczyzna (12). Wizytacja z 1787 r. nie wymienia liczby chat. HГАБ, k. 118–119v., 212v.–215v.

- zuje już przynależność do dekanatu mozyrskiego⁴⁰⁷. Wizytowana w 1778, 1783 i 1787 r.
- Nosowicze** – parafia pw. św. Onufrego, będąca w kolatorstwie Gedeona Jeleńskiego, starosty sądowego powiatu mozyrskiego. Wizytator odnotował, że jest to cerkiew bardzo mała i stara. Cerkiew ufundowana przez Gedeona Jeleńskiego w 1774 r.⁴⁰⁸, wizytowana w latach 1778 i 1787.
- Nowosiółki** – kaplica wspominana w wizytacji z 1786 r. Prócz informacji o bardzo złym stanie brak większości danych⁴⁰⁹.
- Obuchów** – kaplica pw. Narodzenia NMP, afiliowana przy parafii w Narowlach. Wizytator informuje, że jest w złym stanie⁴¹⁰. W 1783 r. występuje jeszcze w dekanacie mozyrskim, natomiast wizytacja z 1787 r. wykazuje już na przynależność do dekanatu mozyrskiego⁴¹¹. Wizytowana w 1777, 1783 i 1787 r.
- Oleksicze** – parafia pw. św. Mikołaja, będąca w kolatorstwie Bogusława Oskierki, chorążego powiatu mozyrskiego. Cerkiew powstała w miejscu spalonej, na czas wizyty nie została jeszcze ukończona⁴¹². Wizytowana w 1778 i 1787 r.
- Orsicze** – parafia pw. św. Mikołaja, będąca w kolatorstwie Kapituły Wileńskiej. Wizytowana w latach 1778 i 1776 cerkiew powstała w 1757 r. na miejsce już zrujnowanej⁴¹³.

⁴⁰⁷ Wizytacja z 1778 r.: НГАБ, k. 118–119v.; wizytacja z 1783 r.: ИРИ РАН, k. 2v.; wizytacja z 1787 r. (przynależność do dekanatu petrykowskiego): НГАБ, k. 212v.–215v.

⁴⁰⁸ Do tej parafii zaliczano wsie: Nosowicze, Zielonocze, Zamoście (wizytator w 1778 r. nie wymienia liczby chat). Wizytacja z 1787 r. podaje o liczbie chat: Nosowicze – 50, Zielonocze – 15, Zamoście – 20. НГАБ, k. 99–100v., 166v.

⁴⁰⁹ НГАБ, k. 140.

⁴¹⁰ НГАБ, k. 119v.

⁴¹¹ Wizytacja z 1778 r.: ibidem, 119v.; wizytacja z 1787 r. (przynależność do dekanatu petrykowskiego): НГАБ, k. 215v.

⁴¹² Do tej parafii zaliczano wsie: Oleksicze, Hliniszczy, Bogusławiec (wizytator nie wymienia liczby chat). W wizytacji z 1787 r. wymienia te miejscowości i dodatkowo miasteczko Bogusławice (6) i wieś Borusowszczyzna (15). Dla reszty miejscowości brak liczby chat. НГАБ, k. 105–106v., 171v.

⁴¹³ Do tej parafii zaliczano wieś Orsicze (70). Ibidem, k 83–85. Wizytacja z 1786 r. wykazała 79 chat. НГАБ, k. 153v.

- Ozarycze** – parafia pw. św. Jana Bogosłowa, będąca w kolatorstwie Karola Panczerzyńskiego, starosty ozaryckiego. Cerkiew wybudowana w 1759 r. na miejsce starej, zrujnowanej⁴¹⁴. Wizytacja z 1786 r. podaje, że cerkiew nie posiada jeszcze statusu parochialnej, a jurysdykcyjnie podlega pod cerkiew w Wiazkach. Cerkiew wizytowana w 1778 i 1786 r.⁴¹⁵
- Peletrułowicze** – kaplica afiliowana przy cerkwi w Kołkach. Brak podanego wezwania. Powstała po 1778 r. Wizytowana w 1786 r.⁴¹⁶
- Prudek** – kaplica pw. św. Michała, afiliowana przy cerkwi parafialnej w Jurowiczach⁴¹⁷. Kaplica wizytowana w 1778 i 1787 r.
- Rudobielsk** – parafia pw. Protekcji NMP, będąca w kolatorstwie Albrychta Radziwiłła⁴¹⁸, starosty rzeczyckiego. Cerkiew wybudowana w 1770 r. *na miejscu cerkwi dawniejszej przez dawność zrujnowanej na ustroniu w boku wioski*⁴¹⁹.
- Starczyce** – parafia pw. Narodzenia NMP, będąca w kolatorstwie Bogusława Oskierki, chorążego powiatu mozyrskiego⁴²⁰. Cerkiew wizytowana w 1778 i 1787 r.
- Suchowicze** – parafia pw. Wniebowzięcia NMP, cerkiew przy klasztorze bazylińskim⁴²¹. Stara cerkiew była w czasie

⁴¹⁴ Do tej parafii zaliczano: miasteczko Ozarycze (5), wsie: Wiazek (40), Zdawa (7), Lesiec (20), Słobody: Kobylszczyzna, Michnowszczyzna, Cichów oraz Mysłowroku (40), Siemienowicze (12), Litwinowicze (30), Kuradycze (25). НГАБ, k. 85–87v. Wizytacja z 1786 r. nie podaje ilości chat. НГАБ, k. 156.

⁴¹⁵ НГАБ, k. 154v.–157.

⁴¹⁶ НГАБ, k. 152r.v.

⁴¹⁷ НГАБ, k. 124, 180v.

⁴¹⁸ PSB, t. 30, s. 148.

⁴¹⁹ Parafia ta obejmowała wieś Rudobielsk (80). НГАБ, k. 77–79. Według wizytacji z 1786 r. w Rudobielsku znajdowało się 100 chat. НГАБ, k. 146v.

⁴²⁰ Parafia ta obejmowała wsie: Starczyce (25), Mokryszcze (10), Mutyzar (5). НГАБ, k. 103–105.

⁴²¹ Monaster bazyliński ufundowany przez jezuitę Ignacego Jelca, oficjała kijowskiego w 1652 r. Opatrzony funduszami przez Teresę Komorowską, Michała Jeleńskiego, Jana Wolbeka, ród Korsaków, Horwatów i in. SGKP, t. XI, s. 541; Николай (архим.), op. cit., s. 165.

- wizyty (1787 r.) zrujnowana. W źródle znajduje się informacja o budującej się nowej, a *tymczasem w Kaplicy między klasztorem a cerkwią sytuowany odprawuje się nabożeństwo*⁴²².
- Szkowo** – kaplica pw. Protekcji NMP, afiliowana przy cerkwi w Iwanuszkewiczach. Wybudowana po 1778 r. Wizytowana w 1786 r.⁴²³
- Szycze** – parafia pw. Protekcji NMP, będąca w kolatorstwie Gedeona Jeleńskiego. Obecna cerkiew wybudowana przez kolatora w 1772 r., po spaleniu się starej⁴²⁴. Cerkiew wizytowana w 1778 i 1787 r.
- Tulhowicze** – parafia pw. św. Jerzego, będąca w kolatorstwie Adama Stockiego, sędziego grodzkiego i podczaszego powiatu mozyrskiego⁴²⁵. Wizytowana w 1778 i 1787 r.
- Waniużyce** – parafia pw. Narodzenia NMP, będąca w kolatorstwie Dominika Bogusza, łowczego powiatu mozyrskiego. Cerkiew ufundowana przez Wincentego Bogusza, łowczego powiatu mozyrskiego⁴²⁶. W 1774 r. wybudowano nową cerkiew. Wizytator wspomina o licznych cudach i łaskach za wstawiennictwem NMP w Waniużycach⁴²⁷. Cerkiew wizytowana w 1778 i 1786 r.
- Wiazki** – parafia niewystępująca w wizytacjach. Wspomina się o niej jedynie w źródle – spisie parafii w poszczególnych dekanatach⁴²⁸.
- Zahale** – parafia pw. Świętej Trójcy, będąca w kolatorstwie *starostwa tutejszego*. Cerkiew wybudowana w miejsku

⁴²² НГАБ, к. 185r.v.

⁴²³ НГАБ, к. 150.

⁴²⁴ Do tej parafii zaliczano wsie: Szycze (46), Turewicze (46). Wizytacja z 1787 r. nie wymienia ilości chat. НГАБ, к. 95–97, 186v.

⁴²⁵ Parafia obejmowała wieś Tulhowicze (30). НГАБ, к. 109–111, 174–176.

⁴²⁶ Zob. K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. II, Lipsk 1859, s. 204; SGKP, t. XII, s. 938.

⁴²⁷ Do tej parafii zaliczano wsie: Waniużyce (12), Nowosiółki (48), Filipowicze (14), Onosowicze (4). НГАБ, к. 67–70v. Patrz również publikowaną wizytację: Д. В. Лісейчыкаў, *Культ удатворных абразоў і змаганне з рэшткамі народных вераванняў ва уніяцкіх парафіях Беларусі XVIII – пач. XIX стст.*, [w:] *Історія релігій в Україні. Науковий щорічник*, Львів 2007, s. 565–572.

⁴²⁸ LVIA, ф. 634, ар. 2, былų 968, к. 4v.

starej w 1774 r. Wizytator wspomniał, że w dokumentach cerkiewnych znajdowała się prezenta od wojewodziny mińskiej Józefaty Burzyńskiej⁴²⁹. Wizytowana w latach 1778 i 1787.

Zamoście – filia parafii w Nosowiczach pw. Narodzenia NMP, usytuowana w dobrach dziedzicznych Jana Waleriana Wolskiego, podstolego i podstarosty sądowego powiatu mozyrskiego⁴³⁰. Wizytowana w 1778 i 1787 r.

Skróty wezwań	
Borysa i Gleba	św. św. Borysa i Gleba
Jerzy M	św. Jerzego Męczennika
Michała A	Michała Archanioła
Mikołaja Bp	św. Mikołaja Biskupa
NarNMP	Narodzenia Najświętszej Marii Panny
NMP	Narodzenia Najświętszej Marii Panny
OfNMP	Ofiarowania Najświętszej Marii Panny
OP	Objawienia Pańskiego
OpNMP	Opieki Najświętszej Marii Panny
PKrzyża św.	Podwyższenia Krzyża Świętego
PPańskie	Przemienienia Pańskiego
Prakseda PM	Św. Paraskiewy Panny i Męczenniczki
Protekcji NMP	Protekcji Najświętszej Marii Panny
św. Bazylego Wlk.	św. Bazylego Wielkiego
św. św. Apostołów	św. św. Piotra i Pawła
Uśpienia NMP	Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny

⁴²⁹ Do tej parafii zaliczano: miasteczko Zahale (12), wsie – Gnojów (38), Kniażyce (8), Chisojne (20), Niebytów (20), Koziałuże (18), Kliwy (14), Zapotasznia (4). Wizyta z 1787 r. wykazała: Zahale (14), wsie – Gnojów (40), Kniażyce (10), Chisojne (20), Niebytów (20), Koziałuże (20), Kliwy (20), Zapotasznia (4). НГАБ, к. 106v.–108v.

⁴³⁰ Jan Walerian Wolski płacił annuatę (czynsz) dla filii; dokument na annuatę dla filii podpisany w 1776 r. НГАБ, к. 100v–101, 167v.

Skróty wezwań	
WnNMP	Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny
WnPańskie	Wniebowstąpienia Pańskiego
ZP	Zmartwychwstania Pańskiego

Wezwania cerkwi unickich w diecezji turowsko-pińskiej

Badania nad tzw. patrociniami⁴³¹, czyli wezwaniami cerkwi, wyrosły z zainteresowań mentalnością religijną społeczeństw, zależnością poszczególnych kościołów od diecezji, prowincji itd. W kręgu zainteresowań badaczy pozostają one już od co najmniej XVIII w., jednakże prawdziwy ich rozkwit przypada na XIX i XX w.⁴³²

Początki patrociniów sięgają okresu wczesnego chrześcijaństwa, kiedy to w ramach kultu świętych zaczęto nadawać ich imiona świątyniom budowanym m.in. w miejscu pochówku czy śmierci świętego⁴³³. Wraz z rozwojem sieci parafialnej nadawanie wezwania stało się koniecznością, umożliwiało bowiem rozróżnienie poszczególnych świątyni. W okresie średniowiecza i nowożytności o wezwaniu cerkwi decydowały relikwie znajdujące się w świątyni, jeśli zaś nie było bliższego związku z jakimkolwiek świętym, często nadawano wezwanie Chrystusowe. W późniejszym okresie patrocinium nie było już ściśle związane z relikwiami, a nadania wiązały się z kultem poszczególnych świętych czy też ze świętami w Kościele⁴³⁴.

Omawiany zwyczaj występował od początków również w Kościele wschodnim, na ziemiach „ruskich”, dzięki czemu w naturalny sposób zaistniał

⁴³¹ A. Gieysztor, J. Szymański, *Patrocinia*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, red. G. Labuda, Z. Stieber, t. 4, cz. I, Wrocław 1970, s. 44; A. Witkowska, *Titulus ecclesiae. Wezwania współczesnych kościołów katedralnych w Polsce*, Warszawa 1999, s. 12–13.

⁴³² J. A. Dziewiątkowski, *Analiza onomastyczno-językowa wezwań kościołów i kaplic w archidiecezji gnieźnieńskiej*, Toruń 2002, s. 7; D. Szymański, *Wezwania kościołów parafialnych w diecezji krakowskiej w końcu XVI w.*, „Roczniki Humanistyczne” R. 41, 1993, z. 2, s. 89. Na szerszą skalę problematykę tę podejmowali badacze niemieccy, austriaccy i szwajcarscy. G. Karolewicz, *Z badań nad wezwaniami kościołów*, „Roczniki Humanistyczne” R. 22, 1974, z. 2, s. 215–216.

⁴³³ B. S. Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej do roku 1795*, t. 4, Kraków 2002, s. 431; S. Litak, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, Lublin 1996, s. 104.

⁴³⁴ S. Litak, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej*, s. 104.

on także w Cerkwi unickiej, bowiem po zawarciu unii brzeskiej nie dochodziło raczej do zmian patronów cerkwi – na zasadzie przejmowania dziedzictwa pozostawiano dotychczasowe wezwania. W przypadku nowych cerkwi wybór wezwania formalnie należał do biskupa diecezji, jednakże w praktyce decydował o nim fundator cerkwi⁴³⁵, co było związane z przywilejem prawa patronatu, tzw. *ius patronatus*⁴³⁶.

Materiał źródłowy do badań nad wezwaniami cerkwi w eparchii turowsko-pińskiej jest niekompletny, jego analiza pozwoliła na odtworzenie wezwań zaledwie 196 z 309 obiektów sakralnych. Jest to w sumie 30 (powtarzających się) wezwań, wśród których najczęściej występują trzy: Narodzenia Najświętszej Panny (18,4%), św. Mikołaja Biskupa (12,8%), Świętej Trójcy (10,7%) – łącznie stanowiły one ponad połowę ogólnej liczby ustalonych wezwań poszczególnych cerkwi. To niewielkie zróżnicowanie – nader skromne na tle mozaiki wezwań w Cerkwi unickiej⁴³⁷ – można prawdopodobnie łączyć z tradycją ruską, w której funkcjonuje znacznie uboższy wybór wezwań niż w Kościele katolickim⁴³⁸.

Dane zebrane w tabelach pozwalają przeprowadzić klasyfikację patrociniów z uwzględnieniem ich typów i odmian. Można wyróżnić następujące rodzaje wezwań: trynitarne (dotyczące Trójcy Świętej), chrystologiczne, maryjne, anielskie i świętych Pańskich.

Z tabeli wynika, że częstotliwość występowania wezwań świętyń była niezależna od hierarchii teologicznej świętyń i wspomnień liturgicznych, od których patrocinia pochodziły. Aż 38% wezwań to patrocinia związane z wezwaniami maryjnymi, a 30% to patrocinia związane z wezwaniami świętych

⁴³⁵ W kościołach katolickich występowało zjawisko nadawania wezwań na cześć fundatora. A. Witkowska, op. cit., s. 54.

⁴³⁶ B. Szady, *Prawo patronatu w Rzeczypospolitej w czasach nowożytnych. Podstawy i struktura*, Lublin 2003; J. Gajkowski, *Patronat*, [w:] *Podręczna encyklopedia kościelna*, red. Z. Chełmicki, t. 29–30, Warszawa 1913, s. 384–390; A. Nowowiejski, *Patron (liturgiczny)*, [w:] *Encyklopedia kościelna podług teologicznej encyklopedii Wetzera i Weltego z licznymi jej dopełnieniami przy współpracownictwie kilkunastu duchownych i świeckich osób*, wyd. M. Nowodworski, t. 18, Warszawa 1892, s. 369; М. Довбищенко, *Право патроната и распространение унии в Украине и Беларуси конца XVI – первой половины XVII века (на материалах Волинского воеводства)*, [w:] *Die Union von Brest (1596) in Geschichte und Geschichtsschreibung: versuch einer zwischenbilanz*, red. J. Marte, O. Turij, Lviv 2008, s. 208–235.

⁴³⁷ W. Kołbuk dla całego Kościoła unickiego odnotował 86 rodzajów cerkwi, czego również nie zapewne można raczej uznać za kompletne ustalenia. W. Kołbuk, *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku*, s. 54.

⁴³⁸ S. Litak, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej*, s. 104–105.

Pańskich – w eparchii turowsko-pińskiej, podobnie jak w całej Cerkwi wschodniej, grupy te zaczęły dominować w XVIII wieku. Na dalszych miejscach znajdowały się wezwania chrystologiczne (17%), trynitarne (11%) – pochodna przemian kulturowo-religijnych epoki oświecenia⁴³⁹, anielskie (7%) i sklasyfikowane jako podwójne wezwanie (1%).

Tabela 9. Wezwania świętyń parafialnych i kaplic unickiej eparchii turowsko-pińskiej w drugiej połowie XVIII w.

Typ wezwania	Liczba wezwań	Procent wezwań cerkwi
Maryjne	74	38%
Świętych	58	30%
Chrystologiczne	34	17%
Trynitarne	21	11%
Anielskie	13	7%
Inne (podwójne)	1	1%

Widoczną dużą popularność wezwań maryjnych można uznać za przejaw charakterystycznego dla konfesji łacińskich⁴⁴⁰ i obu obrządków wschodnich mariocentryzmu – swoistego elementu łączącego zachodni i wschodni obrządek w aspekcie ekumenicznym⁴⁴¹. Do najpopularniejszych wezwań maryjnych należały: wezwanie Narodzenia Najświętszej Marii Panny (36 wezwań) oraz Protekcji Najświętszej Marii Panny (13) – *Pokrowa Bohorodyca*, następnie Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny (10) – w obrządku wschodnim *Zaśnięcia Bogarodzicy* obchodzone 15 sierpnia, Ofiarowania Najświętszej Marii Panny (2) – we wschodnim obrządku nazywane *Wowedenie w Chram Preczystoj Diwy Mariji* – 21 listopada.

Wezwania świętych wydają się zrozumiałe w kontekście tradycji czy „mody” na poszczególnych świętych na danym terenie i w określonym czasie.

⁴³⁹ J. Urwanowicz, *Profanum i sacrum...*, s. 240.

⁴⁴⁰ S. Litak, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej*, s. 109.

⁴⁴¹ P. Chomik, *Kult ikon Matki Bożej w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII wieku*, Białystok 2003, s. 214–247; R. Kamińska, *Cudowne obrazy Matki Boskiej w Inflantach Polskich. Wzory ikonograficzne i lokalne interpretacje*, [w:] *Litwa i Polska. Dziedzictwo sztuki sakralnej*, red. W. Boberski, M. Omilanowska, Warszawa 2004, s. 139–146.

Stanowiły aż 30% udziału w wezwaniach unickiej diecezji turowsko-pińskiej, co odpowiadało liczbie 58 cerkwi. Najbardziej popularnym świętym był Mikołaj, biskup Miry w Azji Mniejszej, zwany często „Cudotwórcą”⁴⁴². Na Rusi jego kult przybierał nierzadko rozmiary równe czci Najświętszej Marii Panny czy nawet Jezusa⁴⁴³.

Pewną specyfikę Cerkwi unickiej stanowiły wezwania typowo związane z ziemiami „ruskimi”: św. św. Męczenników Borysa i Gleba (1%), św. Prakseidy Panny Męczenniczki (3,6%) oraz św. Jerzego (3,1%). Pozostałe wezwania świętych Pańskich to: Jana Bogosława (2%), św. Bazylego Wielkiego (1,5%), popularnego na Wschodzie jako twórca stosowanych tekstów liturgicznych⁴⁴⁴, św. św. Apostołów Piotra i Pawła (1%), św. Stefana (1%), św. Dymitra (1%), św. Stefana (0,5%) i św. św. Trójcy Prakseidy Panny i Męczenniczki (0,5%, zaliczone do wezwań podwójnych).

W kolejnej grupie – wezwań chrystologicznych (17%) – najpopularniejsze były wezwania Podniesienia Krzyża Pańskiego (5,1%) oraz Przemienienia Pańskiego (5,1%). Następnie: Wniebowstąpienia Pańskiego (3,1%), Zmartwychwstania Pańskiego (2%) oraz Objawienia Pańskiego (0,5%).

Warte wymienienia jest też występujące naturalnie na interesujących nas ziemiach popularne wezwanie z grupy wezwań anielskich – patrona Rusi św. Michała Archanioła (8,7%).

Tabela 10. Wezwania cerkwi i kaplic unickich w unickiej eparchii turowsko-pińskiej dla drugiej połowy XVIII w.

Wezwanie	Liczba	Udział procentowy
Narodzenia Najświętszej Marii Panny	36	18,4
Mikołaja Biskupa	25	12,8
Świętej Trójcy	21	10,7
Michała Archanioła	17	8,7

⁴⁴² Św. Mikołaj był bardziej popularny w kulturze Wschodu, na co wskazuje jego rozwinięty kultu właśnie na Rusi. B. A. Uspieński, *Kult św. Mikołaja na Rusi*, Lublin 1985.

⁴⁴³ Ibidem, 19–33.

⁴⁴⁴ T. Śliwa, *Wezwania cerkwi diecezji lwowskiej obrządku wschodniego na przełomie XVII i XVIII wieku*, [w:] *Polska–Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, red. S. Stępień, t. 5, Przemyśl 2000, s. 19.

Wezwanie	Liczba	Udział procentowy
Opieki Najświętszej Marii Panny	13	6,6
Protekcji Najświętszej Marii Panny	13	6,6
Podniesienia Krzyża Świętego	10	5,1
Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny	10	5,1
Św. Jerzego Męczennika	8	4,1
Przemienienia Pańskiego	5	2,6
Św. Praksedy Panny i Męczenniczki	8	3,6
Wniebowstąpienia Pańskiego	6	3,1
Św. Jana Bogosława	4	2,0
Zmartwychwstania Pańskiego	4	2,0
Św. Bazylego Wielkiego	3	1,5
Ofiarowania Najświętszej Marii Panny	2	1,0
Św. św. Borysa i Gleba	2	1,0
Św. św. Apostołów	2	1,0
Borysa i Gleba	1	0,5
Eliasz Proroka	1	0,5
Objawienia Pańskiego	1	0,5
Przesławienia św. Joanina Bogosława	1	0,5
Św. Dymitrego	1	0,5
Św. Stefana	2	1,0
Św. św. Trójcy Praksedy Panny i Męczenniczki	1	0,5

Liczba wiernych w unickiej eparchii turowsko-pińskiej ok. 1773 r.

Dzięki informacjom zawartym w dostępnych źródłach można dziś ustalić liczbę ludności należącej do interesującej nas diecezji unickiej w połowie XVIII w. Będą to oczywiście ustalenia orientacyjne, bowiem spisy wykonywane dla Stolicy Apostolskiej podają z pewnością przybliżone dane na temat

liczebności parafian, jako że biskupowi unickiemu, który jest ich autorem, trudno było ująć w dokładne liczby bezwzględne swoich wiernych. Należy ponadto pamiętać, że spisy, o których mowa, powstawały zapewne w oparciu o informacje wysłane przez poszczególnych dziekanów, którzy starali się wykazać przed swoim pasterzem danymi świadczącymi o pozyskiwaniu nowych konwertytów porzucających prawosławie, trzeba więc ostrożnie podchodzić do tych danych i traktować je raczej jako orientacyjne.

Według *Responsa*⁴⁴⁵ datowanego na 1773 r. eparchia turowsko-pińska obejmowała 84 113 wiernych, zaś według *Spisu*⁴⁴⁶ – który powstał zapewne wcześniej niż *Responsa* i ponadto wykazuje dokładniejsze dane dla poszczególnych parafii – liczba ta była znacznie wyższa – 148 496.

Najdokładniejsze dane zawierają wizytacje, w których wizytatorzy zazwyczaj wpisywali poszczególne wsie znajdujące się w jurysdykcji parafii oraz ilość znajdujących się we wsi chat zamieszkiwanych przez rodziny unickie. Informacje te należy uznać za najbardziej wartościowe, gdyż były weryfikowane na miejscu przez wizytatora. Z drugiej jednak strony nie wolno zapominać, że stopień tej weryfikacji mógł być wątpliwy, gdyż wizytator opierał się prawdopodobnie na deklaracji parocha. Niestety, dysponujemy dokładnymi wizytacjami jedynie z czterech dekanatów: mozyrskiego, uborckiego, petrykowskiego i turowskiego (patrz tab. XI), dane te dotyczą lat 1777–1778 i 1787. W tabeli wymieniono liczbę domów unickich jedynie dla okresu 1777–1787, jako najbliższego okresowi powstania wymienionych wyżej źródeł. Nie ujęto w niej parafii, przy których wizytator pominął liczbę domów. W przypadku braku informacji na temat ilości chat dla badanego okresu przyjęto (o ile takie dane posiadamy) informacje z roku 1787 (2 przypadki). Z ustaleń autora niniejszej rozprawy wynika, że wzrost liczby unickich domów sięgał ok. 5%, można więc przyjąć, że taki zabieg nie zafałszuje w znacznym stopniu pomiaru.

Poniżej przedstawiono obliczenia na podstawie danych dla czterech dekanatów, które zostały przeniesione na całą diecezję. Badania te są jedynie szacunkowe, ale pozwalają na odniesienie ich wyników do pozostałych eparchii

⁴⁴⁵ *Responsio ad questia Illustrissimi*, ASV, Archivio della Nunziatura Apostolica in Varsavia, vol. 140, k. 431–431v. Ujęto liczbę powiększoną o jedną trzecią, bowiem liczba w źródle przedstawia wyłącznie liczbę wiernych zdolnych do spowiedzi. Patrz: L. Bienkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego...*, s. 1045.

⁴⁴⁶ *Spis cerkwi i dekanatów unickiej eparchii turowsko-pińskiej*, LVIA, ф. 634, ap. 2, były 968, k. 2–5.

– można dzięki temu ustalić przybliżone wielkości dla liczby wiernych w poszczególnych diecezjach. Obliczenia przeprowadzono zgodnie z metodyką i wskazówkami zaproponowanymi przez A. Wyczańskiego i W. Kulę⁴⁴⁷. Przyjęto dla powyższych miejscowości współczynnik 6,5 osób na jedną chatę. Wartość taka została zaczerpnięta z badań przeprowadzonych dla powiatu pińskiego, dawidgrodzkiego, bobrujskiego oraz mozyrskiego Guberni Mińskiej przez Mikołaja Szoltyśka⁴⁴⁸, który swoje ustalenia oparł na liczbie gospodarstw domowych (chałup lub dworów) oraz liczbie ludności w 53 majątkach szlacheckich bądź królewskich na wspomnianym terenie⁴⁴⁹. Stąd w rubryce „przypuszczalna liczba wiernych” ujęto liczbę po uwzględnieniu współczynnika 6,5.

Tabela 11. Wartości dla zbadanych parafii

Średnia chat na 1 parafię	77
Średnia osób na parafię	503
Średnia ilość miejscowości przypadająca na 1 parafię	3,19
Szacunkowa liczba wiernych w całej diecezji	128 520

Analizę przeprowadzono dla 75 parafii leżących we wschodniej części diecezji. Należy zwrócić uwagę (patrz mapy rozmieszczenia parafii unickich dla ok. 1772 r. i lat osiemdziesiątych XVIII w.), że we wschodniej części eparchii, obejmującej rozleglejszy teren, znajdowało się mniej parafii, co powodowało, że ich zasięg terytorialny był większy. Nie należy jednak od razu przyjmować założenia, że na tych terenach zamieszkiwało mniej unitów niż w pińskiej

⁴⁴⁷ O potrzebie takich badań patrz: A. Wyczański, *Historyk wobec liczby*, [w:] *Metody i wyniki. Z warsztatu historyka dziejów społeczeństwa polskiego*, red. S. Kalabiński, przy współudziale J. Hensel i I. Rychlikowej, Warszawa 1980, s. 11–31; W. Kula, *Problemy i metody historii gospodarczej*, Warszawa 1963, s. 343–406.

⁴⁴⁸ M. Szoltysek, *Three kinds of preindustrial household formation system in historical Eastern Europe: a challenge to spatial patterns of the European family*, „The History of the Family” 2008, №13:3, s. 223–257.

⁴⁴⁹ M. Szoltysek, *Rethinking Eastern Europe: household-formation patterns in the Polish-Lithuanian Commonwealth and European family systems*, „Continuity and Change” 2008, № 23:3, s. 389–427. Dane oparte na bazie: idem, *Central European Family History Database (CEURFAMFORM)*, 2009 [baza danych w posiadaniu M. Szoltyśka].

części diecezji – na wschodzie bowiem unia przyjmowała się wolniej, było tu znacznie więcej prawosławnych niż w pińskiej części diecezji⁴⁵⁰.

Z przeprowadzonych wyliczeń wynika, że w 75 parafiach było 37 758 wiernych unickich. Na 1 parafię przypadało średnio ponad trzy miejscowości oraz 77,5 chaty, czyli ok. 504 osób. Dane te pozwalają przenieść uśrednione wartości na całą diecezję. Przyjmując zatem, że średnio w jednej parafii było 504 wiernych i dla lat siedemdziesiątych XVIII w. było (zgodnie z tab. *Parafie unickiej eparchii turowsko-pińskiej w ujęciu źródłowym*) 255 parafii, można zaryzykować twierdzenie, że na terenie całej eparchii turowsko-pińskiej zamieszkiwało ok. 128 520 wiernych. Liczba ta jest zbliżona do wartości podanych w *Spisie*, zatem należy uznać, że omawiana diecezja unicka obejmowała ok. 130–140 tys. wiernych unickich przy liczbie 26 181 wiernych prawosławnych⁴⁵¹, co pozwala zauważyć znaczny, postępujący proces zajmowania przez unię coraz większej ilości cerkwi prawosławnych w porównaniu z początkiem XVII w.

* * *

Zaprezentowane w tej części rozprawy rozważania nie wyczerpują tematu. Sygnalizują jedynie wciąż występującą lukę w badaniach nad organizacją Cerkwi unickiej. Na zakończenie raz jeszcze warto podkreślić, że – wbrew dotychczasowym ustaleniom – unicka eparchia turowsko-pińska była dosyć dynamicznie rozwijającą się organizacją cerkiewną, w której reagowano na zapotrzebowania wiernych. W toku badań przeprowadzonych na potrzeby niniejszej dysertacji nie udało się wprawdzie odnaleźć wizytacji z XVIII w. z dekanatów: bezdzieskiego, janowskiego, lubieszowskiego i nobelskiego, stąd też wnioski nie są precyzyjne, jednakże – biorąc pod uwagę rozwój sieci parafialnej w innych dekanatach – należy przyjąć, że również i w tych niepoznanych następowało zwiększenie liczby parafii. Bliższe zbadanie tego procesu z pewnością prowadzi do poświadczania rozwoju organizacyjnego unickiej eparchii turowsko-pińskiej.

⁴⁵⁰ W części turowskiej było wg spisu 17 097 dusz prawosławnych, zaś w pińskiej 9 187. Na podstawie LVIA, ф. 634, ап. 2, byłы 968, k. 2–5.

⁴⁵¹ Wg *Responsio ad quesita Ill[ustrissi]mi*, vol. 140, k. 431r.–431v.

Tabela 12. Liczba domów i wiernych przypadających na ujętą w spisie parafię

Lp.	Parafia	Dekanat	Miejscowości wchodzące w skład parafii	Liczba chat w poszczególnych wsiach	Liczba chat w parafii	Przypuszczalna liczba wiernych
1	Żydkowicze	turowski	Żydkiewicze Sawczyce	20	43	279
			Żydkowicze Kożanowicze	12		
			Żydkiewicze Zaryczyny	11		
2	Ryczewo	turowski	Ryczewo	40	55	357
			Koroczyce	15		
3	Jezierzany	turowski	Jezierzany	29	44	286
			Becz	15		
4	Koleńce	turowski	Kolno Stare	4	4	26
			Kolno Nowe			
5	Ludniewicze	turowski	Ludynowicze	30	66	429
			Ludynowicze Zahorbacze	30		
			Wielkie Ludynowicze	6		
6	Olhomle	turowski	Olhomle	25	50	325
			Łatki	10		
			Maleszewo Wielkie	15		
7	Pererów	turowski	Pererów	50	58	377
			Chłopin	8		
8	Remel	turowski	Remel	20	40	260
			Mockule	20		
9	Siemiuradcze	turowski	Siemiuradcze	45	45	292
10	Wereśnicze	turowski	Wereśnica	54	110	715
			Burazie	14		
			Karolin	14		
			Tereblicze	28		

Lp.	Parafia	Dekanat	Miejscowości wchodzące w skład parafii	Liczba chat w poszczególnych wsiach	Liczba chat w parafii	Przypuszczalna liczba wiernych
11	Biehuń	uborcki	Biehuń	70	70	455
12	Bujnowicze	uborcki	Bujnowicze	67	134	871
			Stodolicze	40		
			Zładzin	27		
13	Bukcze	uborcki	Bukcze	37	37	240
14	Hlinne	uborcki	Hlinne	45	81	526
			Drozdyn	7		
			Radziłowicze	29		
15	Hłuskiewiczze	uborcki	Hłuskiewiczze	45	81	526
			Drozdyn	7		
			Radziłowicze	29		
16	Horodec	uborcki	Horodec	40	110	715
			Kuliki	26		
			Jezierzany	44		
17	Korytnicze	uborcki	Korytnicze	22	67	435
			Durrowy Wielkie i Małe	45		
18	Lelczyce	uborcki	Lelczyce	40	60	390
			Liplany	20		
19	Miłoczewicze	uborcki	Miłoczewicze	35	53	344
			Borowe	18		
20	Możary	uborcki	Możary	80	87	565
			Werpa	6		
			Kamienna	1		
21	Pietrasze	uborcki	Pietrasze	70	150	975
			Listwin	80		

Lp.	Parafia	Dekanat	Miejscowości wchodzące w skład parafii	Liczba chat w poszczegól- nych wsiach	Liczba chat w parafii	Przypu- szczalna liczba wiernych
22	Sławeczna	uborcki	Sławeczna	28	78	507
			Tchorczyn	30		
			Antonowicze	20		
23	Symonicze	uborcki	Symonicze	20	45	292
			Symonicze na Zarzeczcu	25		
24	Tonieź	uborcki	Tonieź	40	40	260
25	Wojkiewicze	uborcki	Wojkiewicze	60	60	390
26	Babicze	petrykowski	Babicze	40	86	559
			Prawciuki	29		
			Młyn Wyższy	4		
			Młyn Niższy	5		
			Słobodzka Zarokitna	8		
27	Biesiadki	petrykowski	Biesiadki	38	140	910
			Terebów	46		
			Rudnia Myszeńska	3		
			Michniewicze	35		
			Kuczany	18		
28	Bołożewicze	petrykowski	Bołożewicze	13	66	429
			Szestowicze	14		
			Hlinna	33		
			Weławsk	6		
29	Boryskowicze	petrykowski	Boryskowicze	18	30	195
			Kamionka	8		
			Rudeńka	4		

Lp.	Parafia	Dekanat	Miejscowości wchodzące w skład parafii	Liczba chat w poszczególnych wsiach	Liczba chat w parafii	Przypuszczalna liczba wiernych
30	Cieszków	petrykowski	Cieszkowo	50	119	773
			Kozuszki	35		
			Łomacze	11		
			Weżyszczka	20		
			Rudnia	3		
31	Jelsk Karolin	petrykowski	Jelsk Karolin	13	113	734
			Bohutycze	27		
			Wiszeńsk	24		
			Szaryn	34		
			Dobryń	9		
			Nowa Rudnia	4		
			Czerzeń	2		
32	Koczyszczce	petrykowski	Koczyszczce	58	58	377
33	Kościukowicze	petrykowski	Kościukowicze	28	61	396
			Żachowicze	33		
34	Makarycze	petrykowski	Makarycze	27	67	435
			Turek	12		
			Mojsiewicze	12		
			Morwin	16		
35	Michałki	petrykowski	Michałki	30	74	481
			Saniuki	20		
			Buków	18		
			Mycki	6		
36	Michnowicze	petrykowski	Michnowicze	35	53	345
			Kocury	18		

Lp.	Parafia	Dekanat	Miejscowości wchodzące w skład parafii	Liczba chat w poszczególnych wsiach	Liczba chat w parafii	Przypuszczalna liczba wiernych
37	Narowła	petrykowski	Narowła	28	103	670
			Zowojć	36		
			Bobrojki	12		
			Połówki	15		
			Obuchowszczyzna	12		
38	Ostrożanka	petrykowski	Ostrożanka	30	75	488
			Osowce	12		
			Rudnia Uborcka	8		
			Rudnia Skołodęńska	1		
			Zamosze	16		
			Mańczyce	8		
39	Sedelniki	petrykowski	Sedelnicki	20	35	228
			Okulinka	8		
			Trościanica	7		
40	Skryhołów	petrykowski	Słoboda Skryhałowska	76	106	689
			Zimowiszczka Wielkie i Małe	30		
41	Skryhołów	petrykowski	Skryhołów	60	143	930
			Leszna	40		
			Rudnia Leszmińska	5		
			Ruty	19		
			Bahrynówicze	10		
			Chutne	9		
42	Strzelsk	petrykowski	Strzelsk	28	74	481
			Szereyki	31		
			Grzęda	10		
			Mycki	5		

Lp.	Parafia	Dekanat	Miejscowości wchodzące w skład parafii	Liczba chat w poszczególnych wsiach	Liczba chat w parafii	Przypuszczalna liczba wiernych
43	Śmiadyń	petrykowski	Śmiadyń	40	155	1008
			Hołubica	40		
			Doroszewice	15		
			Kopciewicze	20		
			Wiszołów	40		
44	Zahorzany	petrykowski	Zahorzany	31	105	683
			Chomiczki	7		
			Mojsiejówka	18		
			Szczokowa	13		
			Prudek	36		
45	Antonów	mozyrski	Antonów	24	90	585
			Karpowicze	18		
			Smolikowicze	30		
			Hołowczyce	18		
46	Bahrynawicze	mozyrski	Bahrynawicze	12	54	351
			Rok	27		
			Chustne Słoboda	15		
47	Berczówka	mozyrski	Berczówka	24	78	507
			Wodowicze	19		
			Horodniki	10		
			Użynec	16		
			Słobodka	9		
48	Chojno	mozyrski	Chojno	40	90	585
			Koziejek	50		

Lp.	Parafia	Dekanat	Miejscowości wchodzące w skład parafii	Liczba chat w poszczególnych wsiach	Liczba chat w parafii	Przypuszczalna liczba wiernych
49	Ciszkowo	mozyrski	Ciszkowo	50	122	793
			Kożuszki	35		
			Lomacze	11		
			Weżyszczka	20		
			Rudnia	6		
50	Domanowicze	mozyrski	Domanowicze	80	84	546
			Horodycze	4		
51	Horbowicze	mozyrski	Horbowicze	29	72	468
			Wasilewicze	24		
			Jachnowicze	4		
			Rudnia	15		
52	Hrabie	mozyrski	Hrabie	48	48	312
53	Hrabowo	mozyrski	Hrabowo	32	32	208
54	Iwanuszczevicze	mozyrski	Iwanuszczevicze	30	50	325
			Likowo	20		
55	Jewtuszkiewicze	mozyrski	Jewtuszkiewicze	10	32	208
			Mamorycze	14		
			Ledziec	8		
56	Jurowicze	mozyrski	Jurowicze	40	160	1040
			Jurewicze	30		
			Kryzyce	30		
			Prudek	32		
			Słobodka Piwnica	8		
			Chobne	20		

Lp.	Parafia	Dekanat	Miejscowości wchodzące w skład parafii	Liczba chat w poszczególnych wsiach	Liczba chat w parafii	Przypuszczalna liczba wiernych
57	Kalenkiewicze	mozyrski	Kalenkiewicze	25	75	488
			Hulewicze	27		
			Bobrowicze	10		
			Buławki	10		
			Buda	3		
58	Kaplicze	mozyrski	Kaplicze	50	76	494
			Krotów	22		
			Uhły Słoboda	4		
59	Kołki	mozyrski	Kołki	27	118	767
			Popowcy	11		
			Peretrutowicze	80		
60	Komarewicze	mozyrski	Komarewicze	25	25	163
			Bobryk	20	20	130
61	Korzenie	mozyrski	Korzenie	15	104	676
			Marcinowicze	11		
			Karpowicze	11		
			Raków	8		
			Peretok	6		
			Mnohowierz	13		
			Kosiałów	11		
			Chomicze	11		
			Niebyt	7		
			Sukacze	11		
62	Łuczyce	mozyrski	Łuczyce	50	75	488
			Kopicewicze	25		

Lp.	Parafia	Dekanat	Miejscowości wchodzące w skład parafii	Liczba chat w poszczególnych wsiach	Liczba chat w parafii	Przypuszczalna liczba wiernych
63	Makanowicze	mozyrski	Makanowicze	36	65	423
			Izbin	12		
			Zaszcзовbie	17		
64	Muchojady	mozyrski	Muchojady	60	76	494
			Uhły Słoboda	16		
65	Narowła	mozyrski	Narowła	28	103	670
			Zawoyć	36		
			Bobrojki	12		
			Połówki	15		
			Obuchowszczyzna	12		
66	Nosowicze	mozyrski	Nowowicze	50	85	553
			Zielonocze	15		
			Zamoście	20		
67	Oleksicze	mozyrski	Bogusławice	6	21	137
			Borusowszczyzna	15		
68	Orsicze	mozyrski	Orsicze	70	70	455
69	Ozarycze	mozyrski	Ozarycze	5	179	1164
			Wiazek	40		
			Zdawa	7		
			Lesiec	20		
			Słobody	40		
			Siemienowicze	12		
			Litwinowicze	30		
			Kuradycze	25		
70	Rudobielsk	mozyrski	Rudobielsk	100	100	650

Unicka eparchia turowsko-pińska w XVII–XVIII wieku. Struktura organizacyjna

Lp.	Parafia	Dekanat	Miejscowości wchodzące w skład parafii	Liczba chat w poszczególnych wsiach	Liczba chat w parafii	Przypuszczalna liczba wiernych
71	Starczyce	mozyrski	Starczyce	25	40	260
			Mokryszcze	10		
			Mutazyr	5		
72	Szyicze	mozyrski	Szyicze	46	92	598
			Turewicze	46		
73	Tulhowicze	mozyrski	Tulhowicze	30	30	195
74	Waniużyce	mozyrski	Waniużyce	12	78	507
			Nowosiółki	48		
			Filipowicze	14		
			Onosiwicze	4		
75	Zahale	mozyrski	Zahale	12	134	871
			Gnojów	38		
			Kniażyce	8		
			Chisojne	20		
			Niebytów	20		
			Kozaiłuże	18		
			Kliwy	14		
			Zapotasznia	4		
			SUMA	5809	5809	37 758,5

Rozdział VI

Likwidacja unii na terenie eparchii turowsko-pińskiej

Po przyłączeniu Pińszczyzny do Cesarstwa Rosyjskiego po II rozbiore Rzeczypospolitej rozpoczęto przymusowe nakłanianie unickich parafii do przechodzenia na prawosławie, co zostało usankcjonowane edyktem carycy Katarzyny II z dnia 22 kwietnia 1794 roku (*O usunięciu wszelkich przeszkód uniemożliwiających unitom zwrócenie się ku Cerkwi prawosławnej*¹). Praktycznie od tego momentu działania władz rosyjskich sprawiły, że powrót do prawosławia stał się faktem².

28 sierpnia 1783 r. zabroniono ślubów prawosławnych z wyznawcami innych religii bez zgody prawosławnego duchowieństwa, a w 1800 r. car Paweł I wydał ukaz pt. *O niemożności powrotu do unii ludzi, którzy przyłączyli się do wiary prawosławnej*, w którym znalazła się informacja, że powiat piński całkowicie przeszedł na prawosławie. Trudno jednak przypuszczać, że było to zgodne ze stanem faktycznym, unia bowiem dosyć mocno zakorzeniła się wśród ludności, a skargi na biskupa Jozafata Bułhaka świadczą o tym, że dzięki niemu duchowni unicy nadal pozostawali na terytorium zachodniej części eparchii, choć *zalecone było, aby unicy duchowni nie przebywali w miejscach*,

¹ *Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею*, т. XVI, Вильна 1889, s. 6.

² Нацыянальны Гістарычны Архіў Беларусі, Ф. 136, Воп. 14, Спр. 348. Według D. Liseuczykawa w 1798 r. w powiecie pińskim istniało już 37 prawosławnych świątyń. Д. В. Лісейчыкаў, *Схаваныя уніяцкія прыходы Пінскага павета канца XVIII – першай трэці XIX стст.*, „Архіварыус” 2006, № 4, s. 117–129.

*gdzie naród przyłączył się do właściwej wiary, żeby ich obecność nie prowadziła do demoralizacji*³.

Po 1795 r. unicy zmuszeni zostali do działania w trudnej pod względem prawnym sytuacji. Począwszy od 1803 roku rozpoczęli oni na Pińszczyźnie zakrojoną na szeroką skalę działalność związaną z powrotem parafian i zachęcaniem do trwania w wierności unii. Proces ten oczywiście zachodził nieoficjalnie i ani jedna cerkiew nie została zwrócona byłym właścicielom, sytuacja zaogniła się natomiast do tego stopnia, że do walki z próbami powrotu lub umocnienia unii wytypowano generała-majora W. Ratzca⁴. Oto jak ten ostatni opisał funkcjonowanie unickich parafii na początku XIX stulecia: *Żeby nie dopuścić jej (unii) do ostatecznego zniknięcia, tajemnicze prace były szybko przeniesione w ukryte uroczyiska, [...] z ożywioną działalnością łacińskie duchowieństwo rozwinęło rozprzestrzenioną sieć swoich podziemnych prac*⁵.

Unia w eparchii turowsko-pińskiej, pomimo licznych aktów niewiary w jej trwałość, utrzymywała się nawet pomimo przymusowego przechodzenia na prawosławie⁶. Jak widzimy, nawet w XIX w. duchowni, nie godząc się z likwidacją ich parafii, starali się odzyskiwać swoich wiernych i potajemnie sprawować kult. Ogólnie jednak na Białorusi, gdzie wierni mieli do wyboru konwersję na prawosławie, pozostanie przy unii bądź przechodzenie na katolicyzm rzymski⁷, unia zaczęła znacznie zmniejszać swój zasięg. Ale przetrwała. Jak wskazują księgi metrykalne z XIX w. – dziedzictwo unickie było obecne, nawet jeśli zachowywała je tylko niewielka liczba wyznawców.

³ С. В. Марозава, А. М. Філатава, *Уніяцкая царква*, [w:] *Рэлігія і царква на Беларусі*, Мінск 2001, s. 333; *Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею*, т. XVI, Вильна 1889, s. 26. O praktyce władz carskich wobec unitów na przełomie XVIII i XIX w. por.: A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2005, s. 33–39; idem, *Kościół prawosławny na ziemiach białoruskich i w Królestwie Polskim w latach 1795–1918*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 1999, nr 11, s. 186–194; M. Radwan, *Carat wobec Kościoła greckokatolickiego w zaborze rosyjskim 1796–1839*, Roma–Lublin 2001.

⁴ В. Ратч, *Уния после падения Польши*, Вильна 1867, s. 16.

⁵ Ibidem.

⁶ Widoczne jest to chociażby w spisie zlikwidowanych cerkwi unickich z 1810 r. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 408, nr 935.

⁷ Archiwum Diecezjalne w Drohoczynie, Dział X, Księgi metrykalne z XVIII i XIX stuleci; Akta parafii rzymskokatolickich diecezji pińskiej.

Przejęcie cerkwi unickich przez prawosławnych

Stopniowe odbieranie cerkwi przez prawosławnych rozpoczęło się na dużą skalę od II rozbioru Rzeczypospolitej (1793 r.), kiedy to cała Pińszczyzna weszła w skład Cesarstwa Rosyjskiego. Przejmując tereny białoruskie, władza carska deklarowała godne traktowanie wyznawców innych religii, szybko jednak okazało się, że były to obietnice bez pokrycia. Katolikom i unitom zabroniono podejmowania jakichkolwiek akcji zachęcania prawosławnych do konwersji, a 6 stycznia 1773 r. Katarzyna II wydała instrukcję nawołującą unitów do powrotu do prawosławia. W dokumencie tym znalazła się deklaracja, jakoby wierni gwałtem zmuszeni do przyjęcia unii chcieli powrócić do prawosławia i pragnęli zostać włączeni w skład mohylewskiego biskupstwa prawosławnego⁸. Instrukcja została odrzucona pod naciskiem wpływów polsko-katolickich, warto jednak powiedzieć, że próbowano w niej udowodnić za pomocą zamieszczonych w tabeli danych, że unicy w szybkim tempie zmieniają konfesję, a od 1772 do końca 1774 r. stracili rzekomo aż 433 cerkwie⁹. W świetle analizowanych źródeł można uznać, że dane te miały raczej charakter propagandowy, nie można uznać ich za wiarygodne, bowiem w latach 1776–1777 na obszarach badanej Białorusi wschodniej istniało 146 kościołów katolickich i 91 cerkwi prawosławnych; liczba tych świątyń po zsumowaniu jest prawie o połowę niższa niż podawana przez carycę liczba straconych przez unitów parafii.

W 1795 r. doszło na interesujących nas terenach do oficjalnej likwidacji unii, jednak jej wyznawcy nie przestali być aktywni. Jak już wspomniano, duchowni unicy dalej działali, tyle że w sposób tajny, w ukryciu przed władzami carskimi. Sytuacja taka była – zdaniem D. Liseuczykaua – dosyć dziwna. Badacz ten uważa, że unia utrzymywała się – mimo przejęcia przez prawosławnych wszystkich parafii – dzięki kaplicom, które powstawały wbrew oficjalnym zakazom. Pełniły one również rolę posterunków bojowych¹⁰. Można

⁸ Я. Анішчанка, *Перавод беларускіх уніятаў у праваслаўе у 1781–1783 гг.*, [w:] *З Гісторыі уніяцтва ў Беларусі (да 400-годдзя Брэскай уніі)*, Пад рэдакцыяй М. В. Біча, Мінск 1996, s. 86–87.

⁹ E. Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i na Rusi w XVIII i XIX wieku*, Warszawa 1906, cz. 1, s. 175; M. Lorent, *Kościół katolicki a Katarzyna*, Kraków 1910, s. 202 i n.; Я. Анішчанка, *Перавод беларускіх уніятаў...*, s. 85.

¹⁰ Д. В. Лісейчыкаў, *Схаваныя уніяцкія прыходы...*, s. 117–129.

powiedzieć, że unia przetrwała przede wszystkim dzięki dobrze rozwiniętej strukturze parafialnej¹¹.

Po II rozbiore nastąpił powolny proces przymusowego przechodzenia unickich parafii na prawosławie. Na podstawie wspomnianego już ukazu Katarzyny II z dnia 22 kwietnia 1794 r., zatytułowanego *O usunięciu wszelkich przeszkód uniemożliwiających unitom zwrócenie się ku Cerkwi prawosławnej*, zaczęto zamykać unickie cerkwie. W ciągu 5 lat od włączenia Pińszczyzny do Rosji w powiecie pińskim odnotowujemy już 37 prawosławnych świątyń¹², należy jednak zaznaczyć, że – jak udowadnia D. Liseuczykau – pomimo udogodnień prawnych prawosławni bardzo powoli przejmowali unickie cerkwie. Przynajmniej do lat trzydziestych XIX stulecia unia dalej trwała na Pińszczyźnie, a ponad połowa prawosławnych parafii powiatu pińskiego na początku XIX wieku istniała jedynie na papierze. Jak ustalił wspomniany białoruski badacz, prawosławni parochowie niejednokrotnie skarżyli się na to, że żadnej nowej duszy nie ochrztili, w przeciwieństwie do unickich duchownych, którzy nadal działają¹³.

Ludność prawosławna nadal korzystała z cerkwi unickich (przede wszystkim z kaplic, które były mniej kontrolowane przez władze), nie zmieniając praktycznie nic w ich wyglądzie. Wiele z nich na terenach eparchii turowsko-pińskiej jeszcze w latach dziewięćdziesiątych XVIII w. zachowało swój autentyczny wygląd, z charakterystycznymi bogato zdobionymi ikonostasami. Zauważalna była natomiast – jak zauważa D. Liseuczykau – różnica w ubiorze pasterzy sprawujących pieczę nad świątyniami¹⁴. Głównym elementem odróżniającym prawosławnego duchownego od unickiego była broda. W źródłach znajdujemy potwierdzającą to historię Ryhora Sułkowskiego, prezbitera parafii danilewickiej unickiej Cerkwi, który poddał się pod koniec lat sześćdziesiątych XVIII w. agitacji prawosławnej hierarchii i porzucił unię, otrzymał święcenia od prawosławnego metropolity w Kijowie, a w 1787 r. został schwytyany przez unitów będących na służbie dziekana uborckiego. Tenże dziekan informował: *przez zapuszczenie brody i włosów postać Sułkowskiego zmieniła się w nieuniczką, i zażądał żeby go ogolono zgodnie z unickimi zasadami*¹⁵.

¹¹ Ibidem.

¹² НГАБ ф. 136, оп. 14, nr 348; Д. В. Лісейчыкаў, *Схаваныя уніяцкія прыходы...*, s. 117–129.

¹³ Д. В. Лісейчыкаў, *Схаваныя уніяцкія прыходы...*, s. 128–129.

¹⁴ Idem, *Фарміраванне сеткі уніяцкіх парафій на тэрыторыі «Тураўскай епархіі» ў 1596–1795 гг.*, [w:] *Kościół unicki w Rzeczypospolitej*, (seria: *Zachowanie Polskiego Dziedzictwa Narodowego* nr 4), red. W. Walczak, Białystok 2010, s. 92–93.

¹⁵ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, ф. 136, оп. 1, nr 41240, к. 276r.

Zakończenie

W niniejszej pracy został przedstawiony obraz struktury unickiej diecezji turowsko-pińskiej w XVII–XVIII w. Rozprawa stanowi próbę uzupełnienia luki istniejącej w dotychczasowej historiografii, brak było bowiem tak szczegółowego ujęcia, rekonstrukcji struktury i dziejów tej chyba najmniej poznanej diecezji unickiej, która powstała na mocy postanowienia Soboru Brzeskiego i ukształtowała się na początku XVII stulecia.

Rozwój struktur parafialnych na terenach eparchii turowsko-pińskiej znacznie utrudniały liczne problemy, z jakimi musiała się ona borykać, takie jak konflikty o majątki cerkiewne, polityka władz polskich wobec unii, wojny z Kozakami, Szwecją czy Rosją. Biskupom unickim przyszło ponadto zmierzyć się z zadaniem nader ciężkim, mieli bowiem pod swą jurysdykcją tereny, gdzie sytuacja polityczna znacząco sprzyjała prawosławnym. Zamieszkująca interesujące nas ziemie ludność była pod opieką Kozaków, którzy śmiało grasowali na terenach omawianej eparchii.

Okresem szczególnym w dziejach unii, także na interesujących nas terenach, okazał się wiek XVII, a konkretniej czas panowania Zygmunta III, który był władcą wyjątkowo przychylnym unickiej Cerkwi. Niestety, nie można powiedzieć tego samego o jego następcy, Władysławie IV, który wyraźnie sprzyjał w swej polityce wewnętrznej prawosławnym. Sytuację komplikowały ponadto wojny z sąsiadami, które jeszcze bardziej pogorszyły stosunki wyznaniowe w Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

W świetle tak niekorzystnych dla rozwoju unii okoliczności tym ciekawszy wydaje się fakt, że pomimo wszystko zdołała się ona przebić. Źródła pozwalają na prześledzenie rozwoju struktury parafialnej interesującej nas

eparchii. W latach sześćdziesiątych XVII w., według relacji Jakuba Suszy, biskupa chełmskiego, istniało w niej 100 parafii. Choć – jak wykazano w toku rozważań – dane te należy traktować z dużą ostrożnością, to jednak pokazują one pewne proporcje ilości parafii w stosunku do innych diecezji unickich. Wynika z nich bowiem, że eparchia turowsko-pińska była najmniejszą diecezją unicką.

Okres XVIII stulecia, a szczególnie jego trzecie dziesięciolecie, sprzyjał rozwojowi unii. Po zakończeniu niszczycielskich wojen XVII w. i po wojnie północnej struktury unickie zaczęły się w sposób widoczny rozrastać. Dokumenty z początku XVIII wieku wspominają już o 250 parafiach i 14 dekanatach (oczywiście w porównaniu z pozostałymi eparchiami diecezja turowsko-pińska ma najmniej parafii i dekanatów¹). Diecezja rozciągała się wówczas na ok. 35 tys. km² powierzchni, co stawia ją na piątym miejscu, po diecezjach metropolitarnej (222 tys. km²), połockiej (82,1 tys. km²), lwowskiej (47,1 tys. km²) i łuckiej (35,3 tys. km²). Mniejszymi eparchiami były: włodzimierska (28,1 tys. km²), przemyska (24,9 tys. km²) i chełmska (22,1 tys. km²)².

Znaczącą rolę odgrywały w tym okresie monastery. Na terenach interesującej nas eparchii funkcjonował jeden klasztor żeński oraz siedem męskich, w tym najbardziej znany – w Leszczach. Monastery były nie tylko ośrodkami życia zakonnego, ale tworzyły centra kultury mające wpływ na podtrzymywanie unii, szczególnie w trudnych dla niej okresach. Stanowiły również swoistą szkołę duchową dla przyszłych biskupów unickich.

W badanej diecezji widoczny jest wyraźny podział na część wschodnią i zachodnią – pińską i turowską. Cechą charakterystyczną pierwszej było dociśnięcie gęste rozmieszczenie parafii na stosunkowo niewielkich obszarach dekanatów; w drugiej natomiast przeciwnie: widzimy duże tereny, na których znajduje się niewiele parafii oraz dekanatów. Każda parafia zajmowała tutaj relatywnie większy teren niż w części pińskiej. Niestety, materiał źródłowy, na jakim oparto analizy na potrzeby niniejszego opracowania, pochodzi z różnych lat, nie było więc możliwości porównania stanu parafii i dekanatów w jednym roku. Przyjęto zatem hipotetycznie, że ok. 1772 r. istniało w diecezji ok. 240 parafii wraz z 13 dekanatami. Kilka lat później pojawił się kolejny dekanat (uborcki),

¹ Na podstawie badań własnych (w odniesieniu do eparchii turowsko-pińskiej) i ustaleń W. Kołbuka (dotyczących pozostałych diecezji unickich). W. Kołbuk, *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, Lublin 1998, s. 47.

² Ibidem, s. 33.

a liczba parafii zaczęła wzrastać, o czym szczególnie wyraźnie świadczy liczba kapliczek, znacznie wyższa w latach osiemdziesiątych XVIII w.

Źródła, na podstawie których w dużej mierze została oparta ta praca, pozwoliły również na ustalenie dla niektórych parafii patrociniów cerkwi oraz liczby ludności unickiej w danych parafiach. Zaskakujące było szybkie przyswojenie wezwań maryjnych, które są charakterystyczne dla łańskich konfesji. Równie ciekawe są stosunkowo mało popularne w cerkwiach unickich wezwania typowo związane z ziemiami „ruskimi”: św. św. Męczenników Borysa i Gleba, św. Praksedy Panny i Męczenniczki oraz św. Jerzego. Świadczyć to może o szybkiej latynizacji na tych ziemiach oraz stosunkowo podatnym gruncie do przyjmowania konfesji unickiej.

Cechą dosyć znamioną dla Cerkwi unickiej na terenach Rzeczypospolitej Obojga Narodów był silny związek z uniwersalną tradycją chrześcijańską, stąd pewnie wynikała ta popularność wezwań maryjnych, chrystologicznych i świętych, które przecież doskonale były znane w Kościele łańskim.

Dzięki zastosowanym badaniom szacunkowym ustalono liczbę wiernych unickich (na podstawie wizytacji) w omawianej diecezji. Dzięki szacunkom obliczono, że na rok ok. 1773 było ok. 130 tys. wiernych, co potwierdza się w spisach wykonanych na potrzeby Stolicy Apostolskiej. W porównaniu z liczbą wiernych prawosławnych w tym okresie (ok. 27 tys.), jest to imponujący wynik, tym bardziej, że – jak ustalono – w latach następnych wiernych unickich wciąż przybywało.

Unia w eparchii turowsko-pińskiej zakorzeniła się na tyle, że po wcieleniu ziem diecezji do Cesarstwa Rosyjskiego niełatwo było przekonać unitów do porzucania swojego Kościoła. Pomimo przejmowania budynków świątyń przez prawosławnych i likwidacji eparchii turowsko-pińskiej w 1795 r. unicy organizowali się, a ich duchowieństwo dalej działało, pełniąc swą posługę w domach czy kapliczkach. Po II i III rozbiórze ziem polskich caryca Katarzyna II powołała ukazem z 6 września 1795 r. niekanoniczne biskupstwo pińskie, które istniało przez trzy lata, ale nie było ono usankcjonowane przez Stolicę Apostolską³, stąd uznaje się likwidację unickiej diecezji turowsko-pińskiej w 1795 r.

³ 1795 г. Сентября 6. *Именной данный Сенату. Об учреждении для Римскаго исповедания в Губерниях: Минской, Волынской, Подольской, Браславской и Вознесенской двух Епархий, под наименованием Пинской и Летичевкой, [w:] Акты и документы, относящиеся к устройству и управлению Римско-католической церковью в России, т. 1 (1762–1825), Петроград 1915.*

Wielowiekowa tradycja łacińska przetrwała jednak przez setki lat. Do dziś na terenach Białorusi żyje ok. 40 tys. unitów, a Pińsk jest siedzibą biskupa rzymskokatolickiego diecezji pińskiej.

Niniejsza praca, w której starano się jak najdokładniej odtworzyć strukturę unickiej eparchii turowsko-pińskiej, z pewnością nie wyczerpuje tematu. Autor zdaje sobie sprawę, że wykorzystane źródła rękopiśmienne i drukowane, do jakich udało się dotrzeć w toku badań, to zaledwie część materiału archiwalnego. Wiele bowiem wizytacji – podstawowych dokumentów pozwalających dziś na rekonstrukcję struktur organizacyjnych diecezji – zaginęło lub pozostaje w archiwach na Wschodzie, niedostępne dla badaczy.

Na koniec rozważań warto postawić pytanie o miejsce unickiej diecezji turowsko-pińskiej w historii Kościoła, Rzeczypospolitej i narodu białoruskiego. Niewątpliwie losy unitów na Polesiu są wspólnym historycznym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej, spuścizną obu Kościołów: katolickiego i prawosławnego. Niniejsza praca, pomimo wielu braków, które wynikają z niedostatecznej ilości źródeł, to próba zebrania i uporządkowania tychże losów w XVII–XVIII stuleciu. Stanowi ona podstawę do dalszych badań i ustaleń dotyczących wschodniego chrześcijaństwa w Rzeczypospolitej. Autor wyraża nadzieję, że zapoczątkowany proces badań nad unicką eparchią turowsko-pińską przyczyni się do lepszego poznania kultury duchowej mieszkańców Polesia, a w szerszej perspektywie – całej Rzeczypospolitej. Dzieje omawianej diecezji mają bowiem kolosalne znaczenie dla zrozumienia postaw i świadomości narodowej mieszkańców Polesia.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Diecezjalne w Drohiczynie, Drohiczyn

Dział X, Księgi metrykalne z XVIII i XIX stulecia
Akta parafii rzymskokatolickich diecezji pińskiej.

Archiwum Państwowe w Krakowie, Oddział I Archiwum na Wawelu, Kraków

A. Sang., Teki Rzymskie, teka II/8. k. 31–34

Archivio Segreto Vaticano, Città del Vaticano

Archivi delle Rappresentanze Pontificie: Varsavia, vol. 140, 145, 147, 149
Segreteria di Stato, Polonia, vol. 67, 285, 289, 290, 293, 297, 306. 431.

Archivio Storico per l'Evangelizzazione nei Popoli, Pontificia Università Urbaniana, Roma

Acta Sacrae Congregationis de Propaganda Fide, vol. 10
Scritture Originali Riferite nelle Congressi Generale, vol. 338
Scritture Originali Riferite nelle Congressi Generale, Fondo Vienna, vol. 17, 18
Scritture Originali Riferite nelle Congressi: Moscovia, Polonia, Ruteni, vol. 1
Scritture Originali Riferite nelle Congressi Pariocolari, vol. 74, 114

Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa

Archiwum Radziwiłłów dz. II, sygn. 807, 808, 350
Archiwum Radziwiłłów, dz. VI, II-51
Archiwum Radziwiłłów dz. X, sygn. 199
Archiwum Radziwiłłów dz. VIII, sygn. 179, 275, 443, 444, 445, 446, 455, 500,
503, 553, 554, 688, 720

Archiwum Radziwiłłów dz. XI, sygn. 84886 (dawna 217), 84889 (dawna 220)
Nuncjatura Stolicy Apostolskiej (zespół 6), sygn.: 004, 3141, 2905,
Zbiór dokumentów pergaminowych, sygn. 2905, 3141, 3317,
Zbiór Michała Marczaka, sygn. 5.

Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano

Vaticani latini 8684.

Biblioteka Narodowa, Warszawa

Biblioteka Ordynacji Zamojskich, nr 930.

Biblioteka Muzeum Narodowego XX. Czartoryskich w Krakowie, Kraków

Zespół IV, 2110

Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie

Rkps nr 4804, 1056

Biblioteka Vilniaus Universitetas, Vilnius

Dział Rękopisów

F. 43, sygn. 32663, 36, 429, 738, 1682

F. 3, sygn. 1314

E 48-32821

F 48-32732

E 48-32821

Центральний державний історичний архів України, м. Львів

фонд 491, опис.1: nr 7, 8, 9.

фонд 408, опис 1: nr 894, 895, 896, 901, 919, 933, 935

Центральный государственный исторический архив Украины в Киеве

фонд 2093: Тороканский василианский монастырь

**Институт Истории Материальной Культуры Российской Академии Наук,
Санкт-Петербург**

фонд 4, опис 1, nr 38

Институт российской истории Российской академии наук в Петербурге

Коллекция П. Н. Доброхотова (к. 52)

опис 1: 50, 19 (11.4.19); 50 (11.4.50), 357

опис 2: 14 (3/11), 14 (3/581), 14 (3/68-1), 2 (11.4.2), 3 (11.4.3), 4 (11.4.4), 5 (11.4.5), 9 (11.4.9), 10 (11.4.10), 17 (11.4.17), 21 (11.4.21), 24 (11.4.24), 25 (11.4.25), 26 (11.4.26), 28 (11.4.28), 30 (11.4.30), 31 (11.4.31), 36 (11.4.36), 37 (11.4.37), 38 (11.4.38), 83 (11.4.83), 101 (11.4.101).

The Library and Museum of Francisk Skaryna, London

Pinsk Vicariate of the Ortodoxe Diocese of Minsk, teczki I–VI

Lietuvos Mokslu Akademijos Biblioteka, Vilnius

F 273-1785

Lietuvos valstybės istorijos archyvas, Vilnius

фонд 634: ap. 2, bylų 698, 399, 400, 529, 615,
ap. 3, bylų 28, 48, 53, 561, 592, 593,
фонд 605: ap. 9, bylų 3, 24.
фонд 597: ap. 2, bylų 93, 94, 122.
фонд 1280: ap. 776.

Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника, Львів

фонд 3, спр. МВ-820
фонд 5 (Ossol.), спр. 5, 255.

Нацыянальны гістарычны архів Беларусі, Мінск

Фонд 136, опис 1, nr 41241
Фонд 136, опис 1, nr 41240
Фонд 136, опис 1, nr 63.

Нацыянальным музеі гісторыі і культуры Беларусі, Мінск

10975, wizytacja 1776
10977, wizytacja 1758.

Российская национальная библиотека, Санкт-Петербург

Автографи Дубравскаго, фонд 971: 152, nr 41; 127, nr 43; 130; 152; 158, nr 4;
158, nr 6; 158, nr 10; 158, nr 17; 66, nr 1.
Polonia, FI: nr 43; 44; 45; 46; 50, 54.
Polonia, Q1, nr 105.

Российский государственный исторический архив, Санкт-Петербург

Фонд 823, опис 1, nr. 262

Svenska Riksarkivet, Stockholm
Skoklostersamlingen, E8602

Źródła drukowane

- Acta Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Ecclesiam catholicam Ucrainae et Bielarusjæ spectantia*, collegit et adnotationibus illustravit P. Athanasius G. Welykyj OSBM, vol. I (1622–1667), Romae 1953; vol. II (1667–1710), Romae 1954; vol. III (1710–1740), Romae 1954; vol. IV (1740–1769), Romae 1955; vol. V (1769–1862), Romae 1955.
- Acta Tomiciana*, t. 1, Poznań 1952.
- Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej, z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*, t. 10, wyd. O. Pietruski i X. Liske, Lwów 1884.
- Archiwum ksiąg Łubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, t. 3, wyd. Z. L. Radziwiński, Lwów 1890.
- Audientiae Sanctissimi de rebus Ucrainae et Bielarusjæ (1650–1850)*, collegit, adnotavit, paravit editionemque curavit P. Athanasius G. Welykyj OSBM, vol. I (1658–1779), Romae 1963; vol. II (1780–1862), Romae 1965.
- Broniewski M., *Ekthesis abo krótkie zebranie spraw, które się działy na partkularnym, to jest pomiastnym Synodzie w Brześciu Litewskim*, oprac. J. Byliński, J. Długosz, Wrocław 1995.
- Bullarium Poloniae*, t. 1: 1000–1342, ediderunt et curaverunt I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, Romae 1982.
- Congregationes particulares Ecclesiam catholicam Ucrainae et Bielarusjæ spectantes*, collegit et adnotationibus illustravit editionemque curavit P. Athanasius G. Welykyj, vol. I: 1622–1728, Romae 1956; vol. II: 1729–1862, Romae 1957.
- Cuda i łaski zdziałane za przyczyną Najśw[iętszej] Maryi Panny Częstochowskiej*, wyd. R. M. Łaziński, wyd. II, Częstochowa 1938
- Documenta Pontificium Romanorum historiam Ucrainae illustrantia (1075–1953)*, collegit introductione et adnotationibus auxit P. Athanasius G. Welykyj, vol. I: 1075–1700, Romae 1953; vol. II: 1700–1953, Romae 1954.
- Documenta Unionis Berestensis eiusque auctorum (1590–1600)*, collegit, paravit, adnotavit editionemque curavit P. Athanasius G. Welykyj, Romae 1970.
- Dzieła kongregacji*, Warszawa 1791.
- Epistolae Jasonis Junosza Smogorzewskij metropolitae kioviensis catholici (1762–1778)*, ed. A. G. Welykyj, Romae 1965.
- Epistolae Josephi Rutskij Metropolitae Catholici (1613–1637)*, ed. P. Athanasius G. Welykyj, Romae 1956 (seria: Analecta OSBM, Sectio III).
- Epistolae metropolita rum Kiioviensium catholicorum*, t. 1, wyd. A.G. Welykyj, Roma 1956.

- Epistolae metropolitaram, Archiepiscoporum et Episcoporum*, collegerunt adnotationibus illustrarunt et introductione auxerunt R. P. Theodosius T. Haluščynskij, P. Atanasius G. Welykyj, vol. I: (1613–1637), *Epistolae Josephi Velamin Rutzkyj Metropolitae Kioviensis Catholici*, Romae 1956; collegit adnotationibus et illustravit et introductione auxit P. Athanasius G. Welykyj, vol. II: (1637–1674), *Epistolae Metropolitaram Kiovinsium catholicarum Raphaelis Korsak, Antoni Sielawa, Gabrielis Kolenda*, Romae 1956; vol. III: (1674–1713), *Epistolae Metropolitaram Kiovinsium catholicarum Cypriani Zochovskij, Leonis Slubicz Zalensyj, Georgii Vynnyckyj*, Romae 1958; vol. IV: (1714–1762), *Epistolae Metropolitaram Kiovinsium catholicarum Leonis Kiška, Athanasii Szeptyckyj, Floriani Hrebničkyj*, Romae 1959; vol. V: (1762–1778), *Epistolae Feliciani Philipi Wolodkowycz Metropolitae Kioviensis Catholici*, pars II, Romae 1969; vol. VIII: (1780–1788), *Epistolae Jasonis Junosza Smogorzewskij Metropolitae Kioviensis catholicae*, Romae 1965.
- Jemiółowski M., *Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648–1679)*, oprac. J. Dziegielewski, Warszawa 2000.
- Kołątaj H., *Stan oświecenia w Polsce*, opr. J. Hulewicz, Wrocław 1953.
- Kronika Thietmara*, tłum., wstęp i komentarze M. Z. Jedlicki, Poznań 1953.
- Księga wizyty dziekańskiej dekanatu podlaskiego przeze mnie księdza Bazylego Benedykta Guttorskiego dziekana podlaskiego, plebana golniewskiego w roku 1773 miesiąca Novembra dnia 17 iuxta vetus kalendarza sporządzona*, oprac. J. Maroszek, W. Wilczewski, Białystok 1996.
- Lietuvos Metrika*, knyga nr. 1 (1380–1584), uz. kn. 1, Vilnius 1999.
- Litterae basilianorum in terris Ucrainae et Bielarusjae*, paravit, adnotavit editionemque curavit P. A. G. Welykyj OSBM, vol. I, 1601–1730, Romae 1979.
- Litterae episcoporum historiam Ucrainae illustrantes (1600–1690)*, collegit... P. Athanasius G. Welykyj OSBM, vol. I: 1600–1640, Romae 1972; vol. II: 1641–1664, Romae 1973; vol. III: 1665–1690, Romae 1974.
- Metryka litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo brzeskie litewskie 1667–1690 r.*, oprac. A. Rachuba, Warszawa 2000.
- Pateryk Kijowsko-Pieczerski, czyli opowieści o świętych ojcach w pieczarach kijowskich położonych*, Wrocław 1993.
- Powieść minionych lat*, przekł. i oprac. F. Sielicki, Wrocław 1999.
- Radziwiłł A., *Pamiętnik o dziejach w Polsce, t. 3: 1647–1656*, przeł. i oprac. A. Przyboś i R. Żelewski, Warszawa 1980.
- Raporty generalnych wizytatorów szkół Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim (1782–1792)*, oprac. K. Bartnicka, I. Szybiak, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974.

- Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690*, t. 2, Poznań 1864.
- Rewizija puszczy i pierechodow zwierinych w bywszem Wielikom Kniażestwie Litowskom*, oprac. H. B. Wołowicz, Wilno 1867
- Supplicationes Ecclesiae Unitae Ucrainae et Bielarusjae*, collegit, adnotavit, paravit editionemque curavit Athanasius G. Welykyj, vol. II: 1700–1740, Romae 1962; vol. III: 1743–1769, Romae 1965.
- Synod Prowincjonalny Ruski w mieście Zamościu 1720 odprawiony a w R. 1724 za Rozkazem S. K. de. Propag. Łacińskim Językiem w Rzymie z Druku wydany po tym wkrótce z zalecenia J. W. J. X. Leona Kiszki metropolity całej Rusi na Polski przez J. X. Polikarpa Filipowicza Z. S. Bazylego W. Opata Pińskiego na Leszczu przewidziany, w tym że Języku dopiero z słów istnością i sposobem pisania tamtych lat Pisarza i z krótkim od tegoż dla spowiedników Pamiętnikiem przedrukowany Roku Pańskiego 1785 w Wilnie w Drukarni XX. Bazylianów*, Wilno 1735.
- Synodus provincialis Ruthenorum Habita in Civitate Zamosciae Anno MDCCXX Sanctissimo Domino Nostro Benedicto PP XIII dicata*, Romae MDCCXXIV.
- Volumina Legum*, wyd. J. Ohryzko, t. 1–8, Petersburg 1859–60.
- Акты Брестского гродского суда*, Том 4, Вильна 1870.
- Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею*, т. XVI, Вильна 1889.
- Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею*, т. 3: *Акты Брестского гродского суда*, Вильна 1870.
- Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею*, т. 8: *Акты Виленского гродского суда*, Вильна 1875.
- Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею*, т. 1: 1340–1506, Санкт-Петербург 1846; т. 2: Санкт-Петербург 1847; т. 4: Санкт-Петербург 1851.
- Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленскаго учебного округа*, т. 3: Вильна 1867, т. 6: Вильна 1869; т. 12, Вильна 1900.
- Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе*, т. I, Киев 1859.
- Воскресное чтение*, 1932.
- Генеральні візитації київської унійної митрополії XVII–XVIII століть. Львівсько-Галицько-Кам'янецька епархія*, т. 2, Протоколи генеральних візитацій, Львів 2004.

- Миловидов А., *Архив упраздненного Пинского Лещинского монастыря*, Москва 1900.
- Николай (архим.), *Историко-статистическое описание Минской паpхии*, Санкт-Петербург 1864.
- Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов*, т. 1: 1470–1700, Санкт-Петербург 1897; т. 2: 1700–1839, Санкт-Петербург 1907.
- Описание церквей и приходов Минской епархии*, Минск 1879.
- Памятная книжка Минской губернии на 1914 год*, Минск 1914.
- Памятники православия и русской народности в Западной России в XVII–XVIII в.в.*, т. 1, ч. 3, Киев 1905.
- Памятники российской словесности*, ред. К. Калайдович, Москва 1821.
- Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе*, т. 3, Киев 1845.
- Писцовая книга Пинского и Клецкого княжеств, составленная Пинским старостою Станиславом Хвальчевским в 1552–1555 г.*, авт. предисл. К. Снитко, Вильна 1884.
- Полное Собрание Русских Летописей*, т. II: *Ипатьевская летопись*, Санкт-Петербург 1908.
- Ревизия пуц и переходов звериных в бывшем Великом княжестве Литовском срисовокуплением грамот и привилегий на входы в пуци и на земли, составленная старостою Мстибоговским Григорием Богдановичем Воловичем в 1559 году с прибавлением другой актоввой книги, содержащей в себе привилегии, данной дворянам и священникам Пинского повета, составленной в 1554 году. Приготовлены к печати начальником Центрального архива и его помощниками. Изданы Виленскою археографическою комиссией*, Вильна 1867.
- Рункевич С., *История Минской архиепископии (1793–1832 гг.) с подробным описанием хода воссоединения западнорусских униатов с православной церковью в 1794–1796 гг.*, Санкт-Петербург 1893.
- Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей, изданный Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе*, Київ 1874.
- Собрание древних грамот и актов городов Минской губернии, православных монастырей, церквей и по разным предметам*, Минск 1848.
- Теодорович Н. И., *Историко-статистическое описание церквей и приходов волынской епархии*, Почаев 1888–1903, т. I–IV.
- Чистович М., *Очерк истории Западно-русской церкви*, ч. 1, Санкт-Петербург 1882; ч. 2, Санкт-Петербург 1884.

Literatura

- Baczko B., Przymusiła A., *Jeleński Gedeon (1712–1798), kasztelan nowogrodzki, prawnik, moralista*, [w:] *Filozofia w Polsce: słownik pisarzy*, Wrocław 1971.
- Bendza M., *Chryścianizacja Rusi w świetle relacji „Kroniki” Thietmara z Merseburga*, „Rocznik Teologiczny” R. 30, 1988, z. 2.
- Bendza M., *Prawosławna diecezja przemyska w latach 1596–1691. Studium historyczno-kanoniczne*, Warszawa 1982.
- Bieńkowski L., *Kultura intelektualna w kręgu Kościoła wschodniego w XVII i XVIII w.*, [w:] *Dzieje Lubelszczyzny*, t. 6: *Między Wschodem i Yachodem*, cz. 1: *Kultura umysłowa*, red. J. Kłoczowski, Warszawa 1989.
- Bieńkowski L., *Mozaika religijno-kulturalna Rzeczypospolitej w XVII i XVIII w.*, [w:] *Uniwersalizm i swoistość kultury polskiej*, red. J. Kłoczowski, t. 1, Lublin 1989.
- Bieńkowski L., *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce*, [w:] *Kościół w Polsce*, t. 2, red. J. Kłoczowski, Kraków 1969.
- Bieńkowski L., *Oświecenie i katastrofa rozbiorów (druga połowa XVIII wieku)*, [w:] *Chrześcijaństwo w Polsce. Zarys przemian 966–1979*, red. J. Kłoczowski, Lublin 1992.
- Biernacki W., *Powstanie Chmielnickiego. Działania wojenne na Litwie w latach 1648–1649*, Zabrze 2006.
- Bilanych J., *Synodus Zamostiana an. 1720*, Romae 1960.
- Błażejowski D., *Byzantine Kyivan rite students*, Roma 1984.
- Błażejowski D., *Hierarchy of the Kyivan church (861–1990)*, Roma 1990.
- Bobiński W., *Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. Studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej*, Warszawa 2000.
- Bobryk W., *Duchowieństwo unickiej diecezji chełmskiej w XVIII wieku*, seria: *Studia i materiały do dziejów chrześcijaństwa wschodniego w Rzeczypospolitej*, red. J. Kłoczowski, A Gil, t. 2, Lublin, 2005.
- Bobryk W., *Rola zakonów łacińskich w kształtowaniu tożsamości Cerkwi unickiej XVIII-wiecznym państwie polsko-litewskim na przykładzie unickiej eparchii chełmskiej*, [w:] *Klasztor państwie średniowiecznym i nowożytnym*, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Wrocław–Opole–Warszawa 2005.
- Bodzioch-Kazanowska B., *Unickie parafie patronatu królewskiego w dekanacie gródeckim w świetle wizytacji z lat 1764–1765*, „Nasza Przeszość” 2000, t. 93.
- Borowski E., *Diecezja pińska. Jej powstanie, dzieje, stan obecny*, Drohiczyn 1991.
- Bras Le G., *Enquête sur le visites de paroisses*, „Revue d’histoire de l’Église de France” 1946, t. 35. №125.

- Budzyński Z., *Kresy południowo-wschodnie w drugiej połowie XVIII w.*, t. III: *Studia z dziejów społecznych*, Przemysł–Rzeszów 2008.
- Budzyński Z., *Nieznane spisy dekanalne eparchii lwowskiej jako źródła do dziejów pogranicza polsko-ruskiego w drugiej połowie XVIII w.*, [w:] *Historia – archiwistyka – ludzie. Księga pamiątkowa w pięćdziesiątą rocznicę powołania Archiwum Państwowego w Rzeszowie*, red. J. Basta, G. Zamoyski, Warszawa–Rzeszów 2000.
- Charłampowicz K., *Polski wpływ na szkolnictwo ruskie w XVII i XVIII stuleciu*, wyd. A. Wanczura, Lwów 1924.
- Chodynicki K., *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370–1632*, Warszawa 1934.
- Chomik P., *Kult ikon Matki Bożej w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII wieku*, Białystok 2003.
- Chrystus zwyciężył. Wokół chrztu Rusi Kijowskiej i jej konsekwencje dla krajów i narodów Europy Środkowo-Wschodniej*, red. J. S. Gajek, W. Hryniewicz, Warszawa 1989.
- Chynczewska-Hennel T., *Troska o unię kościelną: Znaczenie relacji nuncjuszy w historii Kościoła w Rzeczypospolitej epoki nowożytnej*, [w:] *Die Union von Brest (1596) in Geschichte und Geschichtsschreibung: versuch einer zwischenbilanz*, red. J. Marte, O. Turij, Lviv 2008.
- Chynczewska-Hennel T., *Archiwalia rzymskie – stan badań I perspektywy*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. II, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2010.
- Chynczewska-Hennel T., *Nuncio Mario Filonardi and the Orthodox Church in His Relatio Finale*, „Ukrainian Studies” 2004, vol. 29, № 1–2.
- Chynczewska-Hennel T., *Nuncjusz i król*, Warszawa 2006.
- Chynczewska-Hennel T., *Ostrogski Konstanty Wasyl*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XXIV, Wrocław 1979.
- Chynczewska-Hennel T., *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w.*, Warszawa 1985.
- Chynczewska-Hennel T., *Unia brzeska XVII stulecia w historiografii polskiej*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 1996, nr 2,
- Chynczewska-Hennel T., *Unia i prawosławie w pierwszych instrukcjach dla Mariusza Filonardiego*, [w:] *Z dziejów Europy Środkowo-Wschodniej. Księga pamiątkowa ofiarowana prof. dr. hab. Władysławowi A. Serczykowi w 60. rocznicę Jego urodzin*, red. E. Dubas-Urwanowicz, A. Mironowicz, H. Parafianowicz, Białystok 1995.
- Ciołka A., *Synod Zamojski z 1720 r. i jego postanowienia*, „Almanach Diecezjalny” 2006, t. 2.
- Cubrzyńska-Leonarczyk M., *Dziedzictwo unii brzeskiej. Z dziejów oficyny wydawniczej OO Bazyljanów w Supraślu (1695–1803)*, Białystok 2007.

- Cubrzyńska-Leonarczyk M., *Oficyna supraska 1695–1803. Dzieje i publikacje unickiej drukarni ojców bazylianów*, Warszawa 1993.
- Deruga A., *Kościół prawosławny a sprawa „buntu” w 1789 r. we wschodnich województwach Rzplitej*, Wilno 1938.
- Deruga A., *Piotr Wielki a unicy i unia kościelna 1700–1711*, Wilno 1936.
- Drozdowski M., *Religia i Kozaczyzna w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku*, Warszawa 2008.
- Dylągowa H., *Kościół unicki na ziemiach Rzeczypospolitej 1596–1918. Zarys problematyki*, „Przegląd Wschodni” 1992/1993, t. II, z. 2(6).
- Dylągowa H., *Unia brzeska i unicy w Królestwie Polskim*, Warszawa 1989.
- Dzieło chrystianizacji Rusi Kijowskiej i jego konsekwencje w kulturze Europy*, red. R. Łużny, Lublin 1988.
- Dziewiątkowski J. A., *Analiza onomastyczno-językowa wezwań kościołów i kaplic w archidiecezji gnieźnieńskiej*, Toruń 2002.
- Dzięgielewski J., *Pociej Adam*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XXVII/1, Wrocław 1982.
- Estreicher K., *Bibliografia polska*, t. XIII (cz. 3, t. 2): *Stólecie XV–XVIII w układzie abecedowym*, Kraków 1894.
- Fabisz P., *Wiadomość o legatach i nuncyuszach apostolskich w dawnej Polsce (1075–1864)*, Ostrów 1864.
- Fenczak A. S., *Kościół greckokatolicki w Polsce roku 1772 jako dzieło swojej epoki (w poszukiwaniu szerszych perspektyw badawczych)*, [w:] *Polska–Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, (t. 2: *Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu kulturowym i etnicznym*), Przemysł 1994.
- Fenczak A., *Latynizacja czy okcydentalizacja? W sprawie nowych kierunków badań nad rolą wpływów z Zachodu w kształtowaniu tożsamości Kościoła greckokatolickiego w Polsce w latach 1595–1772*, „Biuletyn Informacyjny [PWIN]” 1995, nr 1.
- Fijałek J., *Biskupstwa greckie na ziemiach ruskich od połowy XIV wieku na podstawie źródeł greckich*, „Kwartalnik Historyczny” 1897, t. IX.
- Fijałek J., *Średniowieczne biskupstwa Kościoła wschodniego na Rusi i Litwie*, „Kwartalnik Historyczny” 1896, t. X. Fink K. A., *Das Vatikanische Archiv. Einführung in die Bestände und ihre Erforschung*, Rom 1943.
- Fitych T., *Początki misji dyplomatycznej Giovanniego Battisty Lancellottiego, 31-szego nuncjusza apostolskiego w Polsce (1622–1627)*, „Roczniki Teologiczne KUL” R. 46, 1999, z. 4.
- Flaga J., *Formacja i kształcenie duchowieństwa zakonnego w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*, Lublin 1998.
- Fokciński H., Zdziech T., *Archivum Secretum Vaticanum*, „Informationes” 1979, nr 1.

- Gajkowski J., *Patronat*, [w:] *Podręczna encyklopedia kościelna*, red. Z. Chełmicki, t. 29–30, Warszawa 1913.
- Gelzer H., *Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatum. Ein Beitrag zur byzantinischen Kirchen- und Verwaltungsgeschichten*, [w:] *Abhandlungen der philosophisch-philologischen Classe der könig. Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, XXI, München 1901.
- Gieysztor A., Szymański J., *Patrocinia*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, red. G. Labuda, Z. Stieber, t. 4, cz. I, Wrocław 1970.
- Gil A., *Chełmska diecezja unicka 1596–1810. Dzieje i organizacja* (seria: *Studia i materiały do dziejów chrześcijaństwa wschodniego w Rzeczypospolitej*, red. J. Kłoczowski, A Gil, t. 1), Lublin 2005.
- Gil A., *Prawosławna eparchia chełmska do 1596 roku*, Lublin–Chełm 1999.
- Greinacher N., *Soziologie der Pfarrei. Wege zur Untersuchung*, Colmar–Freiburg 1955.
- Grzegorz K., *Święty Jozafat Kuncewicz. Pierwszy święty obrządku wschodniego*, „Płomień” 2008, nr 5(121).
- Gudziak B. A., *Crisis and Reform. The Kyivan Metropolitane, the Patriarchate of Constantinople, and the Genesis of the Union of Brest*, Cambridge–Massachusetts 1998.
- Gudziak B. A., *Kryzys i reforma. Metropolia kijowska, patriarchat Konstantynopola i geneza unii brzeskiej*, Lublin 2008.
- Halecki O., *Od unii florenckiej do unii brzeskiej*, t. I–II, Lublin–Rzym 1997.
- Holowackij R., *Seminarium Vilnese SS. Trinitars*, Rzym 1957.
- Indice dei Fondi e relatici mezzi di descrizioni e di ricerca dell'Archivio Segreto Vaticano*, Città del Vaticano 2011.
- Kalinka W., *Sejm Czteroletni*, t. 2, Warszawa 1991.
- Kalinka W., *Sprawa ruska na sejmie czteroletnim*, Lwów 1884.
- Kamińska R., *Cudowne obrazy Matki Boskiej w Inflantach Polskich. Wzory ikonograficzne i lokalne interpretacje*, [w:] *Litwa i Polska. Dziedzictwo sztuki sakralnej*, red. W. Boberski, M. Omilianowska, Warszawa 2004.
- Karolewicz G., *Z badań nad wezwaniami kościołów*, „Roczniki Humanistyczne” R. 22, 1974, z. 2.
- Kaznowski M., *Parafie unickiego dekanatu krośnieńskiego w świetle akt wizytacyjnych z 1742 r.*, „Prace Historyczno-Archiwalne” 1999, t. VII.
- Kempa T., *Fundacje monasterów prawosławnych w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku*, [w:] *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, P. Chomik, Białystok 2001.
- Kempa T., *Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608). Wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej*, Toruń 1997.

- Kempa T., *Prawosławie i unia we wschodnich województwach WKL w końcu XVII w.*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2004, nr 22.
- Kempa T., *Rywalizacja o Ławrę Pieczerską w Kijowie między prawosławnymi a unitami w końcu XVI i na początku XVII wieku*, „Przegląd Wschodni” 2003, t. 8, z. 4 (32).
- Kempa, *Działalność hetmana Konstantego Iwanowicza Ostrogskiego*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 1999, nr 12.
- Kempfi A., *Chrzest Rusi*, „Chrześcijanin a Współczesność” 1988, nr 3.
- Kitowicz J., *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, oprac. R. Pollak, Wrocław 1951.
- Kłoczowski J., *Wspólnoty chrześcijańskie. Grupy życia wspólnego w chrześcijaństwie zachodnim od starożytności do XV wieku*, Kraków 1964.
- Kołbuk W., *Kościół wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej 1772–1914*, Lublin 1992.
- Kołbuk W., *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, Lublin 1998.
- Komosiński Z., *Prowincjonalny synod rusko-unicki w Zamościu 1720 r. Studium prawnohistoryczne*, Lublin 1968.
- Kosman M., *Historia Białorusi*, Wrocław 1979.
- Kossowski A., *Blaski i cienie unii kościelnej w Polsce w XVII i XVIII wieku w świetle źródeł archiwalnych*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci J. E. X. Biskupa Macieja Leona Fulmana*, Lublin 1939.
- Krajcar J., *Jesuits and the genesis of the Union of Brest*, „Orientalia Christiana Periodica” 1978, vol.44, s. 150.
- Krochmal A., *Grekokatolicki konsystorz biskupi i jego kancelaria na przykładzie diecezji przemyskiej (1786–1946)*, „Archeion” 2000, t. CCII.
- Kubasik A., *Pidłypczak-Majerowicz M., Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i książki w działalności zakonu*, Warszawa–Wrocław 1986.
- Kuczyński S. M., *O wyprawie Włodzimierza I ku Lachom na podstawie wzmianki z r. 981 w „Opowieści lat doczesnych”*, [w:] *Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVIII w.*, Warszawa 1965.
- Kula W., *Problemy i metody historii gospodarczej*, Warszawa 1963.
- Kumor B.S., *Dzieje diecezji krakowskiej do roku 1795*, t. 4, Kraków 2002.
- Lencyk W., *The Eastern Catholic Church and Czar Nicholas I*, Romae 1966.
- Likowski E., *Dzieje kościoła unickiego na Litwie i na Rusi w XVIII i XIX wieku*, t. 1, Warszawa 1906.
- Likowski E., *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku uważane głównie ze względu na przyczyny jego upadku*, wyd. I: Poznań 1880, wyd. II: Warszawa 1906, wersja niemiecka: Posen 1885.
- Likowski E., *Historia unii Kościoła ruskiego z Kościołem rzymskim*, Poznań 1875.

- Likowski E., *Unia brzeska (r. 1596)*, Warszawa 1907.
- Litak S., *Akta wizytacyjne parafii z XVI–XVIII wieku jako źródło historyczne*, „Zeszyty Naukowe KUL” R. V, 1962, nr 3 (19).
- Litak S., *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006.
- Litak S., *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, Lublin 1996.
- Litak S., *Od reformacji do oświecenia. Kościół katolicki w Polsce nowożytnej*, Lublin 1994.
- Litak S., *Struktura terytorialna Kościoła łacińskiego w Polsce w 1772 roku*, Lublin 1980.
- Litak S., *W kręgu chrześcijaństwa wschodniego*, [w:] *Historia Kościoła*, t. III: 1500–1715, Warszawa 1986.
- Loret N., *Kościół katolicki a Katarzyna*, Kraków 1910.
- Łatyszonek O., *Białoruskie oświecenie*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 1994, nr 2.
- Martens K., *Recueil manuel et pratique de traités, conventions et autres actes diplomatique*, t. 1, Leipzig 1846.
- Meyszowicz W., *Archivi Secreti Vaticani prospectica descriptio in schedis*, Romae 1946.
- Meyszowicz W., *De Archivio Nuntiaturae diverse*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego KUL” 1965, nr 14.
- Miller D. B., *The Kievan Principality in the Century before the Mongol Invasion: An Inquiry into Recent Research and Interpretation*, „Harvard Ukrainian Studies” 1986, vol. X, № ½.
- Mironowicz A., *Biskupstwo turowsko-pińskie w XI–XVI w.*, Białystok 2011.
- Mironowicz A., *Diecezja białoruska w XVII i XVIII wieku*, Białystok 2008.
- Mironowicz A., *Kościół prawosławny i unicki w połowie XVII wieku*, „Acta Polono-Ruthenica” 1997, t. II.
- Mironowicz A., *Kościół prawosławny na ziemiach białoruskich i w Królestwie Polskim w latach 1795–1918*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, nr 11, Białystok 1999.
- Mironowicz A., *Kościół prawosławny na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej (1596–1918)*, [w:] *Prawosławie. Światło wiary i źródeł doświadczenia*, red. K. Leśniewski, J. Leśniewska, Lublin 1999.
- Mironowicz A., *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2005.
- Mironowicz A., *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*, Białystok 2001.
- Mironowicz A., *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, Białystok 2003.
- Mironowicz A., *Kościół prawosławny w Polsce*, Białystok 2006.
- Mironowicz A., *Kultura łacińska w życiu Kościoła prawosławnego w XVII-wiecznej Rzeczypospolitej*, [w:] *Lietuvos, Didžiosios Kunigaikštystės kalbos, kultūras ir raštyjos tradicijos*, Vilnius 2009.

- Mironowicz A., *Metropolita Józef Nielubowicz-Tukalski*, Białystok 1998.
- Mironowicz A., *Organizacja Kościoła prawosławnego na ziemiach ruskich w XI–XIII wieku*, [w:] *Ecclesia – Cultura – Potestas*, red. P. Krasa, A. Januszek, W. Polak, Kraków 2006.
- Mironowicz A., *Ośrodki zakonne od XIII do XIX wieku*, [w:] *Kościół prawosławny w Polsce. Dawniej i dziś*, red. L. Adamczuk, A. Mironowicz, Warszawa 1993.
- Mironowicz A., *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku*, Białystok 1991.
- Mironowicz A., *Polityka Piotra I wobec Kościoła prawosławnego w Rosji i w Rzeczypospolitej*, [w:] *Cywilizacja Rosji imperialnej* (seria: *Poznańskie Studia Wschodnionoznawcze*, nr 3), red. P. Kraszewski, Poznań 2002.
- Mironowicz A., *Powstanie diecezji turowskiej*, [w:] *Między Odrą a Uralem. Księga dedykowana Profesorowi Władysławowi Andrzejowi Serczykowi*, red. W. Wierzbic, Rzeszów 2010.
- Mironowicz A., *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*, Białystok 1997.
- Mironowicz A., *Przynależność diecezjalna Brześcia do końca XVI w.*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2007, nr 27.
- Mironowicz A., *Rejestr monasterów i cerkwi grecko-ruskich różnemi czasy na unię gwałtownie odjętych*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2008, nr 30.
- Mironowicz A., *Tolerancja wyznaniowa na kresach wschodnich Rzeczypospolitej*, [w:] *Między Zachodem a Wschodem. Studia z dziejów Rzeczypospolitej w epoce nowożytnej*, red. J. Staszewski, K. Mikulski, J. Dumanowski, Toruń 2002.
- Mironowicz A., *Źródła petersburskie do dziejów Kościoła wschodniego w Rzeczypospolitej*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. II, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2010.
- Mironowicz A., *Życie monastyczne w dawnej Rzeczypospolitej*, [w:] *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, P. Chomik, Białystok 2001.
- Müller W., *Trudne stulecie*, [w:] *Chrześcijaństwo w Polsce. Zarys przemian 966–1975*, red. J. Kłoczowski, Lublin 1992.
- Munitiz J., *Synoptic byzantine Chronologies of the councils*, „Revue des études byzantines” 1974.
- Murphy F. X., Sherwood P., *Constantinople II et Constantinople III*, Paris 1974.
- Nadav M., *The Jewish Community of Nemyriv in 1648: Their Massacre and Loyalty Oath to the Cossacks*, „Harvard Ukrainian Studies” 1984, vol. VIII, № 3/4.
- Niesiecki K., *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych i wydany przez jana Nep. Bobrowicza*, t. 1, Lipsk 1859.
- Nowowiejski A., *Patron (liturgiczny)*, [w:] *Encyklopedia Kościelna podług teologicznej encyklopedii Wetzera i Weltego z licznymi jej dopełnieniami przy współpracownictwie*

- kilkunastu duchownych i świeckich osób*, wyd. M. Nowodworski, t. 18, Warszawa 1892.
- Obolensky D., *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe 500–1453*, London 1971.
- Ohme H., *Das Concilium Quinisextum und seine Bischofsliste. Studien zum Konstantinopeler Konzil von 692*, Berlin–New York 1990.
- Ohme H., *Das Quinisextum auf dem VII. ökumenischen Konzil*, „Annuario Historiae Conciliorum” 1988, nr 21.
- Ozorowski E., *Eklezjologia unicka w Rzeczypospolitej w latach 1596–1720*, „Wiadomości Kościelne Archidiecezji w Białymstoku” 1978, nr 4.
- Ozorowski E., *Skuminowicz Teodor*, [w:] *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 4, Warszawa 1983.
- Pernal A. B., *Rzeczpospolita Obojga Narodów. Stosunki dyplomatyczne w latach 1648–1659*, Kraków 2010.
- Pernal A. B., *Six Unpublished Letters of Bohdan Khmel'nyts'kyi (1656–1657)*, „Harvard Ukrainian Studies” 1982, vol. VI, № 2.
- Pidlipczak-Majerowicz M., *Bazylianie w Koronie i na Litwie: Szkoły i książki w działalności zakonu*, Warszawa 1989.
- Pidrutchnyj P. B., *Pietro Arcudio – Promotore dell'Unione*, „Analecta OSBM” 1973, vol. 14.
- Piekar A., *Monasticism in the Ukrainian Church*, „Analecta OSBM”, Section II, vol. XIII (XIX) 1–4, 1988.
- Pietkiewicz K., *Wielkie Księstwo Litewski pod rządami Aleksandra Jagiellończyka*, Poznań 1995.
- Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego*, wyd. F. Kluczycki, [w:] *Acta Historica res gestem Poloniae illustrantia*, t. I, cz. I, Kraków 1880.
- Podskalsky G., *Chrześcijaństwo i literatura teologiczna na Rusi Kijowskiej 988–1237*, Kraków 2000.
- Poppe A., *Biskupstwa na Rusi, 988–1300*, [w:] *States, societies, cultures East and West. Essays in Honor of Jaroslaw Pelenski*, red. J. Duzinkiewicz, New York 2004.
- Poppe A., *Metropolici i książęta Rusi Kijowskiej*, [w:] G. Podskalsky, *Chrześcijaństwo i literatura teologiczna na Rusi Kijowskiej 988–1237*, Kraków 2000.
- Poppe A., *Państwo i Kościół na Rusi w XI w.*, Warszawa 1968.
- Poppe A., *Przyjęcie chrześcijaństwa na Rusi w opiniach XI wieku*, [w:] *Teologia i kultura duchowa starej Rusi*, red. W. Hryniewicz i J. S. Gajek, Lublin 1993.
- Poppe A., *Two Concepts of the Conversion of Rus' in Kievan Writings*, „Harvard Ukrainian Studies” 1988/1989, vol. XII/XIII.
- Praszko J., *De Ecclesia Ruthena Catholica sede metropolitana vacante 1655–1665*, Romae 1944.
- Prokop K. R., *Pasterze i rządcy diecezji mińskiej, pińskiej i drohiczyńskiej*, Drohiczyn 2006.

- Przeździecki A., *Jagiellonki polskie w XVI wieku. Obrazy rodziny i dworu Zygmunta I i Zygmunta Augusta, królów polskich*, t. 2, wyd. J. Szujski, Kraków 1868.
- Ptaszycki S., *Stosunek do dawnych władz polskich do Cerkwi ruskiej*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci W. Abrahama*, Warszawa 1930.
- Rabowicz E., *Jeleński Gedeon (1712–1798)*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 11, Kraków 1964–1965.
- Radwan M., *Carat wobec Kościoła greckokatolickiego w zaborze rosyjskim 1796–1839*, Lublin 2004.
- Radwan M., *Kościół Greckokatolicki w Zaborze Rosyjskim Około 1803 roku*, Lublin 2003.
- Rapow O. M., *O przyczynach przyjęcia chrześcijaństwa przez Ruś*, tłum. J. Ziółkowska, „Euhemer” 1979, nr 2.
- Rechowicz M., *Początki szkolnictwa teologicznego w Kościele unickim*, [w:] *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, red. M. Rechowicz, t. 2: *Od odrodzenia do oświecenia*, cz. 2: *Teologia neoscholastyczna i jej rozwój w akademiach i szkołach zakonnych*, Lublin 1975.
- Rechowicz M., *Sprawa wielkiego seminarium misyjnego dla unitów na ziemiach dawnej Polski (1595–1819)*, Kraków 1948.
- Ritter A. M., *Das Konzil von Konstantinopel und sein Symbol. Studien zur Geschichte und Theologie des II. Ökumenischen Konzils*, Göttingen 1965.
- Rulikowski E., *Opis powiatu kijowskiego*, Kijów–Warszawa 1913.
- Sakać S., *Qua ratione patriarchis Constantinopolitanis faventibus canonibus synodi Trullanae antiromanis auctoritas parta et aucta sit*, „Acta IV. Conventus Velehradensis”, Olmouc 1925.
- Sakowicz E., *Kościół prawosławny w Polsce w epoce Sejmu Wielkiego 1788–1792*, Warszawa 1935.
- Senyk S., *Schools for Priests: Orthodox Education in Eighteenth-Century Ukraine*, „Orientalia Christiana Periodica” 2004, vol. 70.
- Senyk S., *The Education of the Secular Clergy in the Ruthenian Church before Nineteenth Century*, „Orientalia Christiana Periodica” 1987, vol. 53.
- Senyk S., *The Ukrainian Church and Latinization*, „Orientalia Christiana Periodica” 1990, vol. 56.
- Senyk S., *Women’s Monasteries in Ukraine and Bielorrussia to the Period of Suppressions*, Roma 1983.
- Serczyk W. A., *Znaczenie chrztu Rusi dla Europy Wschodniej*, „Chrześcijanin w Świecie” 1988, nr 8/9.
- Skoczylas I., *Sobory eparchii chełmskiej XVII wieku Program religijny Slavia Unita w Rzeczypospolitej*, tłum. A. Gil, Lublin 2008.
- Skróteń J., *Bulhak Jerzy*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. III, Kraków 1937.

- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. I–XV, Warszawa, nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1880–1914.
- Stadnicki K., *Bracia Władysława Jagiełły Olgierdowicza, króla Polski, Wielkiego Księcia Litwy*, Lwów 1867.
- Staszewski J., „*Jak Polskę przemienić w kraj kwitnący...*” *Szkice i studia z czasów saskich*, Olsztyn 1997.
- Staszewski J., *Problemy tolerancji polskiej w czasach saskich*, [w:] idem, „*Jak Polskę przemienić w kraj kwitnący...*” *Szkice i studia z czasów saskich*, Olsztyn 1997.
- Sulima-Kamiński A., *Historia Rzeczypospolitej Wielu Narodów 1505–1795. Obywatele, ich państwa, społeczeństwo, kultura*, Lublin 2002.
- Sygowski P., *Dekanat kaszogrodzki unickiej diecezji chełmskiej*, [w:] *Zamojszczyzna i Wołyń w minionym tysiącleciu Historia, kultura i sztuka*, red. J. Feduszka i in., Zamość 2000.
- Sygowski P., *Unicka diecezja chełmska w protokołach wizytacyjnych biskupa Maksymiliana Ryłły z lat 1759–1762*, [w:] *Polska–Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 5: *Miejsce i rola Kościoła greckokatolickiego w Kościele powszechnym*, red. S. Stępień, Przemyśl 2000.
- Szady B., *Prawo patronatu w Rzeczypospolitej w czasach nowożytnych. Podstawy i struktura*, Lublin 2003.
- Szanter Z., *Opis dekanatu jaśliskiego sporządzony w 1761 roku przez księdza dziekana Aleksandra de Unihof Stebnickiego, parocha szklarskiego*, [w:] *Sztuka cerkiewna w diecezji przemyskiej. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej 25–26 marca 1995 roku*, red. J. Giemza i A. Stepan, Łańcut 1999.
- Szczurowski T., *Missja bialska. Prawo kanoniczne o wszystkich ustawach i dekretach synodalnych, zebrane z poważaniem autorów*, Supraśl 1792.
- Szegda M., *Działalność prawno-organizacyjna metropolity Józefa IV Welamina Rutskiego (1613–1637)*, Warszawa 1967.
- Szegda M., *Rutski Jan*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XXXIII/2, z. 137, Kraków 1991–1992.
- Szołtysek M., *Three kinds of preindustrial household formation system in historical Eastern Europe: a challenge to spatial patterns of the European family*, „*The History of the Family*” 2008, № 13:3.
- Szołtysek M., *Central European Family History Database (CEURFAMFORM)*, 2009 [baza danych w posiadaniu autora].
- Szołtysek, M., *Rethinking Eastern Europe: household-formation patterns in the Polish-Lithuanian Commonwealth and European family systems*, „*Continuity and Change*” 2008, № 23:3.
- Szymański D., *Wezwania kościołów parafialnych w diecezji krakowskiej w końcu XVI w.*, „*Roczniki Humanistyczne*” R. 41, 1993, z. 2.

- Śliwa T., *Wezwania cerkwi diecezji lwowskiej obrządku wschodniego na przełomie XVII i XVIII wieku*, [w:] *Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, red. S. Stępień, t. 5, Przemyśl 2000.
- Tazbir J., *Od antemurale do przedmurza, dzieje terminu*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1984, t. XXIX.
- The council in trullo. Revisited*, ed. by G. Nedungatt, M. Featherstone, Roma 1995.
- Tieplowa W., *Eparchia pińsko-turowska przed unią brzeską (XV–XVI w.)*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2006.
- Torres de C., *O unitach i dyzunitach przez tegoż*, [w:] *Relacje nuncyuszów apostolskich i innych osób w Polsce od roku 1548 do 1690*, t. II, Berlin–Poznań 1854.
- Trajdos T. M., *Biskupi prawosławni w monarchii Jagiełły*, „Nasza Przeszłość” 1986, vol. LXVI.
- Urwanowicz J., *Profanum i sacrum. Próba analizy XVIII-wiecznych fundacji sakralnych z terenów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, [w:] *W kręgu sacrum i pogranicza*, red. E. Matuszczyk, M. Krzywosz, Białystok 2004.
- Urwanowicz J., *Wokół ideologii przedmurza chrześcijaństwa w Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVII w.*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1984, t. XXIX.
- Uspieński B. A., *Kult św. Mikołaja na Rusi*, Lublin 1985.
- Vanysacker D., *Cardinal Giuseppe Garampi (1752–1792): an Enlightened Ultramontane*, Brussels 1995.
- Walczak W., *O wykształceniu duchowieństwa unickiego w Rzeczypospolitej XVII–XVIII wieku*, [w:] *Nad społeczeństwem staropolskim, t. I: Kultura – instytucje – gospodarka*, red. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2007.
- Walczak W., *Polonika z kolekcji Pawła Dobrochotowa (nr 52) z Instytutu Historii Rosyjskiej Akademii Nauk w Petersburgu*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. II, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2010.
- Walczak W., *Powstanie i funkcjonowanie prawosławnej eparchii turowsko-pińskiej*, [w:] *Україна кризь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля*, Київ 2010.
- Walczak W., *Struktura terytorialna unickiej eparchii turowsko-pińskiej w XVII–XVIII w.*, [w:] *Studia z dziejów i tradycji metropolii kijowskiej XII–XIX wieku* (seria: *Studia i materiały do dziejów chrześcijaństwa wschodniego w Rzeczypospolitej*, red. A. Gil, t. 5), red. A. Gil, Lublin 2008.
- Walczak W., *Wizerunek biskupa w świetle „Kanonów Atanazego”*, „Białostockie Teki Historyczne” 2005, nr 3.
- Wereda D., *Kariery biskupów unickich w XVIII wieku*, [w:] *Nad społeczeństwem staropolskim, t. II: Polityka i ekonomia – Społeczeństwo i Wojsko – Religia i Kultura w XVI–XVIII wieku*, red. D. Wereda, Siedlce 2009

- Wereda D., *Relacje hierarchów unickich ze środowiskami magnackimi w czasach panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego*, [w:] *Nad społeczeństwem staropolskim*, t. I: *Kultura – instytucje – gospodarka*, red. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2007.
- Wisner H., *Janusz Radziwiłł wobec wybuchu powstania 1648 roku. Od śmierci Władysława IV do elekcji Jana Kazimierza*, [w:] *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*, вип. 1, Київ 2000.
- Wiszowata-Walczak K., *Nuncjusz jednej misji. Piotr Vidoni – nuncjusz w Rzeczypospolitej 1652–1660*, [w:] *350-lecie unii hadziackiej*, red. T. Chynczewska-Hennel, P. Kroll i M. Nagielski, Warszawa 2008.
- Witkowska A., *Titulus ecclesiae. Wezwania współczesnych kościołów katedralnych w Polsce*, Warszawa 1999.
- Wojnar M. M., *Basilian Missionary Work-Missionaries and Missions (XVII–XVIII)*, „*Analecta OSBM*” 1974, vol. 9 (15).
- Wojnar M. M., *Basilian Scholars and Publishing Houses (XVII–XVIII)*, „*Analecta OSBM*” 1974, vol. 9 (16).
- Wojnar M. M., *De Archimandritis Basilianis in Metropolia Kioviensi (1617–1882)*, „*Ius Populi Dei*” 1972, t. 2.
- Wojnar M. M., *De Capitulis Basilianorum*, Roma 1954.
- Wojnar M. M., *De Protoarchimandrita Basilianorum (1617–1804)*, Roma 1958.
- Wojnar M. M., *De Regimine Basilianorum Ruthenorum a Metropolita Josepho Velamin Rutskyj instauratorum*, „*Analecta OSBM*” 1949, ser. 2, sec. 1, vol. 1.
- Wojtyśka D., *Acta Nuntiaturae Polonae*, t. I, Romae 1990.
- Wolff J., *Kniazowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*, Warszawa 1895.
- Wolff J., *Ród Gedymina. Dodatki i poprawki do dzieł gr. K. Stadnickiego „Synowie Gedymina”, „Olgiard i Kiejstut”, „Bracia Władysława Olgiardowicza Jagiełły”*, Kraków 1886.
- Wolff J., *Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386–1795*, Kraków 1885.
- Woliński J., *Polska i Kościół prawosławny*, Lwów 1936.
- Wołyniak (J. M. Giżycki), *Siedziba bazylianów w Torokaniach*, Kraków 1906.
- Wójcik Z., *Traktat andruszowski 1667 roku i jego geneza*, [w:] *Polska w okresie II wojny północnej 1655–1660*, t. I, Warszawa 1957.
- Wyczański A., *Historyk wobec liczby*, [w:] *Metody i wyniki. Z warsztatu historyka dziejów społeczeństwa polskiego*, red. S. Kalabiński, przy współudziale J. Hensel i I. Rychlikowej, Warszawa 1980.
- Zaikyn W., *Białozor Marcján*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. II, Kraków 1936.
- Zielińska T., *Radziwiłłowie herbu Trąby – dzieje rodu*, [w:] *Radziwiłłowie herbu trąby*, red. S. Górczyński i in., Warszawa 1996.

- Абрамович Д. И., *Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им*, Петроград 1916.
- Амвросий (А. А. Орнатский), *История Российской иерархии: в 6 ч.*, Москва 1807–1815.
- Анішчанка Я., *Перавод беларускіх уніятаў у праваслаўе у 1781–1783 гг.*, [w:] *З Гісторыі уніяцтва ў Беларусі (да 400-годдзя Брэсцкай уніі)*, рэд. М. В. Біча, Мінск 1996.
- Анатолій Архимандрит, *Воспоминание о древнем православии Западной Руси*, Москва 1867 [reprint: *Белорусский экзархат Московской патриархии*, Минск 1990].
- Батюшков П., *Белоруссия и Литва*, Санкт-Петербург 1890.
- Бълхова М. И., *Монастыри на Руси XI – середины XIV в.*, [w:] *Монашество и монастыри в России. XI–XX века: Исторические очерки*, рэд. Н. В. Синицына, Москва 2002.
- Ваврик М., *По василіанських монастирях*, Торонто 1958.
- Ваврик М., *Нарис розвитку і стану василіанського чину*, Рим 1979.
- Войтович Л., *Княжа доба на Русі: портрети еліти*, Біла Церква, Біла Церква 2006.
- Войтович Л., *Княжа доба на Русі: портрет еліти*, Біла Церква, Біла Церква 2006.
- Галенчанка Г. Я., *Царква і канфесія*, [w:] *Гісторыя Беларусі*, Т. 2: *Беларусь у перыяд Вялікага Княства Літоўскага (сярэдня XIII–XVI ст.)*, рэд. М. Касцюк et al., Мінск 2008.
- Гаусман М., *Исторический очерк местечка Туров, прежней столицы Туровского княжества*, Минск 1877.
- Гаусман М., *Описание церквей и приходов Минской губернии за 1879 года*, Минск 1879.
- Говорун С., *Брестская уния в контексте деятельности римско-католических миссионеров на Востоке*, [w:] *Die Union von Brest (1596) in Geschichte und Geschichtsschreibung: versuch einer zwischenbilanz*, red. J. Marte, O. Turij, Lviv 2008.
- Голубев С., *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники*, т. 2, Киев 1883.
- Голубинский Е., *История русской церкви*, т. 1, ч. 1, Москва 1901; т. 4, Москва 2002.
- Горобець В., *Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою*, Київ 2001.
- Грицкевич А. П., *Древний город на Случи*, Минск 1985.
- Грицкевич А. П., *Частновладельческие города Белоруссии в XVI–XVIII вв. (социально-экономическое исследование истории городов)*, Минск 1975.

- Грушевский А. С., *История турово-пинского княжества XI–XIII веков*, „Киевские Университетские Известия”, Киев 1904.
- Грушевский А. С., *Пинское Полесье в XIV–XVI в. Исторические очерки*, т. 1–2, Киев 1901–1903.
- Грушевський М. С., *Історія України – Руси*, т. 1–6, Львів–Київ 1898–1907.
- Грушевський М. С., *Новіша література по історії Великого кн. Литовького. Критический оглид. Зап. Українського наукового товариства у Києві*, т. 18, „Украинский научный” 1916, Вып. 2.
- Грушевський М., *Історія України-Руси*, т. 1, Львів, 1898, т. 5, Киев 1994.
- Гудзяк Б., *Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії*, Пер. С англ. М. Габлевич, Львів 2000.
- Дмитриев М., *Исторические предпосылки и генезис Брестской унии: факты и интерпретации*, [w:] *Die Union von Brest (1596) in Geschichte und Geschichtsschreibung: versuch einer zwischenbilanz*, red. J. Marte, O. Turij, Lviv 2008.
- Довбищенко М., *Право патроната и распространение унии в Украине и Беларуси конца XVI – первой половины XVII века (на материалах Волынского воеводства)*, [w:] *Die Union von Brest (1596) in Geschichte und Geschichtsschreibung: versuch einer zwischenbilanz*, red. J. Marte, O. Turij, Lviv 2008.
- Довгялло Д. И., *Пинский Леицинский монастырь в 1588 г.*, „Минские епархиальные ведомости” 1990, № 10.
- Довнар-Запольский М. В., *Белорусское Полесье*, Киев 1895.
- Дух О., *Черниці монастирів Львівської єпархії у 1760–1763 рр.: віковий, становий, освітній зріз (за матеріалами генеральної візитації Львівської єпархії 1758–1765 рр.)*, „Соціум. Альманах соціальної історії” 2005, Вип. 5.
- Еремин И. П., *Литературное наследие Кирилла Туровского*, [w:] *Труды Отдела древнерусской литературы*, т. XI, Ленинград 1955.
- Загорюльский Э. М., *Из ранней истории Туровской епархии*, [w:] *Вестник Белорусского экзархата*, т. 4: *1000-летие Туровской епархии: Материалы XI минских епархиальных чтений 24 июня 2005 г., посвященных 1000-летию Туровской епархии*, Минск 2005.
- Зверинский В. В., *Материал для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи: в 3 т.*, Санкт-Петербург 1890–1897.
- Именной данный Сенату. Об учреждении для Римского исповедания в Губерниях: Минской, Волынской, Подольской, Брагавской и Вознесенской двух Епархий, под наименованием Пинской и Летичевкой*, [w:] *Акты и документы, относящиеся к устройству и управлению Римско-католической церковью в России*, т. 1 (1762–1825), Петроград 1915.
- Каваленя А. Д., Шутавым С., *Матэрыялы з дагісторыі Тураўшчыны, Працы археалагічнай камісіі*, т. 2, Мінск 1930.

- Карев Д. В., *Политика правящих кругов Речи Посполитой по отношению к православному населению государства во второй половине XVI–XVIII вв. Царква і культура народаў ВКЛ і Беларусі XIII – пачатку XX стст.: матэрыялы Міжнар. навук. канф.*, 2 (1992), Кн. 4., Гродна 1992.
- Киприанович Г. Я., *Исторический очерк православия католичества и унии в Белоруссии и Литве с древнейшего до настоящего времени*, Вильна 1899.
- Козловский И., *Съезды Базилиан в Зап. Руси*, „Вестн. Зап. России” 1870, т. 2, ч. 4/2.
- Коман У., Я. *Руцкі і станаўленне уніцкай Царквы*, [w:] *3 гісторыі уніяцтва ў Беларусі (да 400-годдзя Брэсцкай уніі)*, рэд. М. В. Біч, Мінск 1996.
- Корзо М., *Брестская уния и катехетическая литература*, [w:] *Die Union von Brest (1596) in Geschichte und Geschichtsschreibung: versuch einer zwischenbilanz*, red. J. Marte, O. Turij, Lviv 2008.
- Крукоўскі А., *Старадаўні Тураў і яго ваколіцы*, „Наш Край” 1926, № 8/9.
- Лабынцаў Ю. А., *Старая казка Палесся: Турава-Пінская зямля*, Минск 1933.
- Лабынцаў Ю.А., *Тураўскія легенды. Памяць. Жыткавіцкі раён*, Мінск 1994.
- Лакота О. Г., *Три синоды перемиські й епархіальні постанови валявські в 17–19 ст.*, Przemyśl 1939.
- Левицкий О. И., *Основные черты внутреннего строя западно-русской церкви в XVI и XVII вв.*, Київ 1884.
- Лісейчыкаў Д. В., *Схаваныя уніяцкія прыходы Пінскага павета канца XVIII – першай трэці XIX стст.*, „Архіварыус” 2006, nr 4.
- Лісейчыкаў Д. В., *Візіты і інвентары уніяцкіх храмаў Беларусі як крыніца па гісторыі штодзённасці*, „Беларускі археаграфічны штогоднік” 2005, № 6.
- Лісейчыкаў Д. В., *Культ удатворных абразоў і змаганне з рэшткамі народных вераванняў ва уніяцкіх парафіях Беларусі XVIII – пач. XIX стст.*, [w:] *Історія релігій в Україні. Науковий щорічник*, Львів 2007.
- Лісейчыкаў Д. В., *Фарміраванне сваяцкіх саюзаў сярод уніяцкага святарства беларуска-літоўскіх земляў у XVI – XIX ст.*, [w:] *Studia z dziejów i tradycji metropolii kijowskiej XII–XIX wieku*, red. A. Gil, Lublin, 2009.
- Лісейчыкаў Д., *Фарміраванне сеткі уніяцкіх парафій на тэрыторыі «Тураўскай епархіі» ў 1596–1795 гг.*, [w:] *Kościół unicki w Rzeczypospolitej*, red. W. Walczak, Białystok 2010.
- Локотко А. И., *Историко-культурные ландшафты Беларуси*, Минск 2006.
- Лысенко П. Ф., *Древний Туров*, Минск 2004.
- Лысенко П. Ф., *К вопросу об учреждении Туровской епархии*, [w:] *Вестник Белорусского экзархата*, т. 4: *1000-летие Туровской епархии: Материалы XI минских епархиальных чтений 24 июня 2005 г., посвященных 1000-летию Туровской епархии*, Минск 2005.

- Лысенко П. Ф., *Сказание о Турове*, Минск 2006.
- Лысенко П. Ф., *Туровская земля IX–XIII веков*, Минск 2001.
- Лысенко П. Ф., *Древний Пинск XI–XIII вв.*, Пинск 2007.
- Макарий (Булгаков), *История Русской церкви*, т. 3, Москва 1891; т. 12, Москва 1893.
- Малиновский И., *Сборник материалов, относящихся к истории панов-рады Великого княжества Литовского*, ч. 2, Томск 1912.
- Марозава С. В., Філатава А. М., *Уніяцкая царква*, [w:] *Рэлігія і царква на Беларусі: Энцыкл. Даведнік*, Рэдкал.: Г. П. Пашкоў і інш., Минск 2001.
- Марозава С., *Брэсцкая унія ў нацыянальна-культурным развіцці Беларусі (Гістарыяграфія праблемы)*, [w:] *З гісторыі уніяцтва ў Беларусі (да 400-годдзя Брэсцкай уніі)*, рэд. М. В. Біч, Мінск 1996.
- Марозава С., *Моўная палітыка і практыка уніскай Царквы ў Беларусі*, [w:] *З гісторыі уніяцтва ў Беларусі (да 400-годдзя Брэсцкай уніі)*, red. М. В. Біч, Мінск 1996.
- Марозава С., *Уніяцкая царква у культурна-гістарычным развіцці Беларусі (1596–1839)*, Гродна 1996.
- Матэрыялы міжнароднай наўковай канферэнцыі: „Гістарычная памяць народаў Вялікага Княства Літоўскага і Беларусі XIII–XX ст.*, (Гродна 3–5 ліпеня 1996), кніга 7, Гродна 1996.
- Миловидов А., *О положении православия и русской народности въ пинскомъ удѣльномъ княжествѣ и городѣ пинскѣ. До 1793 года*, Москва 1894.
- Миловидов А.И., *Церковно-археологические памятники Пинска*, Москва 1898.
- Миронович А., *Православная Церковь и уния на территории Речи Посполитой в 1596–1620-х годах*, [w:] *Die Union von Brest (1596) in Geschichte und Geschichtsschreibung: versuch einer zwischenbilanz*, red. J. Marte, O. Turij, Lviv 2008.
- Морозова С., *Белорусская историография (1996–2006) Брестской церковной унии*, [w:] *Die Union von Brest (1596) in Geschichte und Geschichtsschreibung: versuch einer zwischenbilanz*, red. J. Marte, O. Turij, Lviv 2008.
- Мосейчук В., *История Пинского Свято-Успенского Лецинского монастыря*, Сергиев Посад 2002.
- Моця А., *Древнерусские монастыри Среднего Поднепровья (X–XIII вв.)*, [w:] *La vie quotidienne des moines et chanoines réguliers au Moyen Âge et Temps modernes. Actes du Premier Colloque International du L.A.R.H.C.O.R.*, Wrocław-Książ, 30 novembre – 4 décembre 1994), sous la dir. de M. Derwich (*Travaux du L.A.R.H.C.O.R., Colloquia 1 = Opera ad historiam monasticam spectantia edita apud LARHCOR, Series I, Colloquia 1*, Wrocław 1995).
- Наши духовные ценности: в 12 вып.*, редкол.: Л. Ф. Анцух, вып. 5: *Православные монастыри Беларусі*, сост.: С.Э. Сомов [и др.], Минск 2003.

- Новицкая-Ежова А., *Орден базилиан и его культурно-просветительская деятельность на укр.-белорус.-лит. землях Речи Посполитой*, „Славяноведение” 1996, № 2.
- Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Пінска, Минск 1998.
- Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Слуцкага раёна і г. Слуцка: у 2 кн. – кн. 1, Минск 2000.
- Пашкевіч У., *Уніцкая Царква ў Беларусі ў пачатку XVIII ст.*, [w:] *3 Гісторыі уніяцтва ў Беларусі (да 400-годдзя Брэсцкай уніі)*, Пад рэдакцыяй М. В. Біча, Мінск 1996.
- Петрушко В. И., *К вопросу о восприятии идеи унии западнорусскими и православными епископами накануне Брестского Собора 1596 года*, [w:] *Die Union von Brest (1596) in Geschichte und Geschichtsschreibung: versuch einer zwischenbilanz*, red. J. Marte, O. Turij, Lviv 2008.
- Плохий С., *Брестская уния и новые концепции Руси*, [w:] *Die Union von Brest (1596) in Geschichte und Geschichtsschreibung: versuch einer zwischenbilanz*, red. J. Marte, O. Turij, Lviv 2008.
- Плохий С.Н., *Папские послания как источник по истории католической экспансии на Украине в XVI–XVII вв.*, seria: *Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории*, Днепропетровск 1985.
- Плохий С.Н., *Папство и Украина: Политика римской курии на украинских землях в XVI–XVIII вв.*, Киев 1989.
- Плохий С., *Від Якова Суші до Атанасія Великого (Огляд видань римськихджерел з історії української церкви)*, *Український археографічний щорічник, Нова серія*, т. 5, Вип.2, Київ 1993.
- Православная энциклопедия. Русская Православная Церковь*, Москва 2000.
- Приселков М. Д., *Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв.*, „Записки историко-филологического факультета Санкт-Петербургского университета» 1913, ч. 66.
- Приселков М. Д., *Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв.*, Санкт-Петербург 2003.
- Равдина Т. В., *Надпись на корчаге из Пинска*, „Краткие сообщения института истории материальной культуры” 1975, Вып. 70.
- Рапов О. М., *Русская церковь в XI – первой трети XII в. Принятие христианства*, Москва 1988.
- Ратч В., *Уния после падения Польши*, Вильна 1867.
- Ратшиным А., *Полное собрание исторических сведений о всех бывших древностях и ныне существующих монастырях и примечательных церквах в России*, Москва 1852.
- Ричка В., *Повсякденне життя монастирів Київської Русі*, [w:] *La vie quotidienne des moines et chanoines reguliers au moyen age et temps modernes*, Wrocław 1995.

- Рэлігія і царква на Беларусі: Энцыкл. Даведнік, Рэдкал.: Г. П. Пашкоў і інш., Мінск 2001.
- Саганович Г., *Брестская уния в контексте политической истории Беларуси XVII века и проблема национального самосознания белорусов*, [w:] *Die Union von Brest (1596) in Geschichte und Geschichtsschreibung: versuch einer zwischenbilanz*, red. J. Marte, O. Turij, Lviv 2008.
- Сеник С., *Берестейська унія і світське духовенство: наслідки унії у перших десятиліттях*, [w:] *Берестейська унія та внутрішнє життя Церкви в у XVII столітті*, Львів 1997.
- Скочиляс І., *Акти духовних судів українських церковних установ XVII–XVIII ст.* (За матеріалами виїзних засідань єпископсько-консисторського суду Львівської єпархії 1700–1725 років), „Вісник львівського університету” 1999, серія історична, вип. 34.
- Скочиляс І., *Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII ст. Організаційна структура та правовий статус*, Львів 2010.
- Скочиляс І., *Генеральні візитації в українсько-білоруських єпархіях Київської уніатської митрополії. 1596–1720 роки*, Записки НТШ, т. 238, Праці Історично-філософської секції, Львів 1999.
- Скочиляс І., *Дволикий Янус: Шаргородська протопопія на Поділлі в першій третині XVII ст.*, „Вісник львівського університету” 2002, серія історична, вип. 37.
- Скочиляс І., *Джерельна евристика візитаційної документації львівської єпархії XVIII ст. у Галичині та на Поділлі в другій половині XIX – 1930-х роках*, [w:] *Студії з архівної справи та документознавства*, т. 7, Київ 2001.
- Скочиляс І., *Документи архіву кам'янецької уніатської консисторії XVIII ст. у фондах Кам'янець-Подільського музею-заповідника*, [w:] *Матеріали засідень Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні*, 2, ред. Я. Грицак та ін., Львів 1999.
- Скочиляс І., *Недатований реєстр духовенства, церков і монастирів львівської єпархії за владцтва Йосифа Шумлянського*, „Записки НТШ”, т. 240, Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін, Львів 2000.
- Скочиляс І., *Неопублікована праця з історії уніатської Церкви на правобережній Україні XVIII ст.*, Матеріали засідань, 2, Львів 1999.
- Скочиляс І., *Протоколи генеральної візитації Львівської єпархії 1730–1733 рр. як історичне джерело*, Київ 1999.
- Скочиляс І., *Протоколи єпископських і деканських візитацій церков Київської уніатської митрополії XVIII ст.*, w: *Рукописна україніка у фондах Львівської Наукової Бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 20–21 вересня 1996 року, Львів 1999.

- Слюнькова И. Н., *Монастыри восточной и западной традиций: наследие архитектуры Беларуси*, Москва 2002.
- Сульжинский Л., *Краткие известия о положении базилианского ордена и разных переменех в его управлении от 1772 до 1811 г.*, т. 3, Київ 1868.
- Теодорович Н. И., *Город Владимир Волынской губернии в связи с историей Волынской иерархии*, Почаев 1893.
- Теплова В. А., *Пинско Туровская епархия накануне Брестской церковной унии*, [w:] *Вестник Белорусского экзархата*, т. 4: 1000-летие Туровской епархии: *Материалы XI минских епархиальных чтений 24 июня 2005 г., посвященных 1000-летию Туровской епархии*, Минск 2005.
- Тимошенко Л., *Берестейська унія 1596 р.*, Дрогобич 2004.
- Тимошенко Л., *Єпископ Кирило Терлецький: родовід і початок духовної кар'єри*, „Дрогобицький краєзнавчий збірник” 2005, Вип. IX.
- Тимошенко Л., *Брестские церковные соборы в октябре 1596 года: действующие лица и исполнители*, [w:] *Die Union von Brest (1596) in Geschichte und Geschichtsschreibung: versuch einer zwischenbilanz*, red. J. Marte, O. Turij, Lviv 2008.
- Тимошенко Л.В., *Діяльність єпископа Кирила Терлецького на уряді Луцько-Острозької кафедри*, [w:] *Studia z dziejów i tradycji metropolii kijowskiej XII–XIX wieku*, seria: *Studia i materiały do dziejów chrześcijaństwa wschodniego w Rzeczypospolitej*, т. 5, red. A. Gila, Lublin 2009.
- Тимошенко Л.В., *Заповіти, смерть і поховання єпископа Кирила Терлецького*, „Дрогобицький краєзнавчий збірник” 2008, Вип. XI–XII.
- Титов Ф. И., *Изследование о заграничных монастырях Киевской епархии XVII–XVIII вв.*, [w:] *Памятники православия и русской народности в Западной России в XVII–XVIII в.*, ред. idem, т. 1., ч. 1., Киев 1905.
- Титов Ф.И., *Русская православная церковь в Польско-Литовском государстве в XVII–XVIII вв.*, т. 3, Киев 1916.
- Трипольский Н., *Базилианские мон-ри в Киевской губернии*, „Киевские Ев” 1872.
- Федорів Ю., *Замойський синод 1720 р.*, Рим 1972.
- Филатова Е. Н., *Монастыри Туровской православной епархии: Истори ография и источники*, [w:] *Вестник Белорусского экзархата*, Т. 4. Тысячелетие Туровской епархии: *материалы XI Минских епарх. чтений, 24 июня 2005 г.*, ред. А. А. Петрашкевича, Минск 2005.
- Філатава А., *Пінская кангрэгацыя 1791*, [w:] *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*, т. 5, Минск 1999.
- Харлампович К.В., *Западнорусские православные школы XVI и начала XVII в., отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви*, Казань 1898.
- Хроніка Убарцакага Палесся*, опрас. А.І. Атнагулаў, red. В.Н. Насевіч, Минск 2001.

- Ціткоўскі І., *Слуцкі Свята-Троіцкі манастыр*, „Праваслаўе” 1999, № 8.
- Шахматов А. , *Разыскания о древнейших русских летописных сводах*, [w:] *Летописи занятий Археографической Комиссии за 1907 г.*, Санкт-Петербург 1908.
- Шманько Т., *Латинизация и окцидентализация: проявления и последствия*, [w:] *Die Union von Brest (1596) in Geschichte und Geschichtsschreibung: versuch einer zwischenbilanz*, red. J. Marte, O. Turij, Lviv 2008.
- Шпилевский П., *Мозырищина (из путешествия по западнорусскому краю)*, [w:] *Архив исторических и практических сведений, относящихся до России*, Кн. 3, Отд. 2, Санкт-Петербург 1859.
- Щапов Я. Н., *Туровские уставы XIV в. о десятине*, [w:] *Археографический ежегодник за 1964 год*, Москва 1965.
- Щапов Я. Н., *Монашество на Руси в XI–XIII в.*, [w:] *Монашество и монастыри в России. XI–XX века: Исторические очерки*, ред. Н. В. Сеницына, Москва 2002.
- Щапов Я. Н., *Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв.*, Москва 1989.
- Щапов Я. Н., *Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI–XIV вв.*, Москва 1972.
- Яковенко Н.М., *Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.*, Київ 1997.
- Яковенко С., *Политика Римской курии на востоке Европы во второй половине XVI века и подготовка церковной унии*, [w:] *Die Union von Brest (1596) in Geschichte und Geschichtsschreibung: versuch einer zwischenbilanz*, red. J. Marte, O. Turij, Lviv 2008.
- Ярашэвіч А. А., *Пінскі Лешчанскі манастыр*, [w:] *Рэлігія і царква на Беларусі, Беларуская Эцыклапедыя*, Минск 2001.

Spis tabel, map, rysunków i załączników do książki

Tabele

Tabela 1.	Informatio quoad Monasteria Basiliiana Provincia Lithuana Congregationis Ruthenorum	93
Tabela 2.	Powierzchnia eparchii unickich (w km ²) na podstawie wyliczeń L. Bieńkowskiego i W. Kołbuka.	119
Tabela 3.	Liczba i powierzchnia dekanatów w diecezji turowsko-pińskiej na ok. 1772 r. w porównaniu z pozostałymi unickimi diecezjami	137
Tabela 4.	Liczba parafii w poszczególnych diecezjach na okres połowy XVII w..	142
Tabela 5.	Liczba parafii, kapłanów i wiernych unickich diecezji turowsko-pińskiej około 1772 r. z podziałem na źródła	147
Tabela 6.	Liczba cerkwi, duchownych i parafian Kościoła unickiego i Cerkwi na terenach eparchii turowsko-pińskiej	148
Tabela 7.	Liczbę cerkwi, duchownych i parafian Kościoła unickiego i Cerkwi na terenach eparchii turowsko-pińskiej	149
Tabela 8.	Liczba parafii w dekanatach wg Status Episcopatus Pincensis et Turoviensis	149
Tabela 9.	Wezwania świątyń parafialnych i kaplic unickiej eparchii turowsko-pińskiej w drugiej połowie XVIII w.	195
Tabela 10.	Wezwania cerkwi i kaplic unickich w unickiej eparchii turowsko-pińskiej dla drugiej połowy XVIII w.	196
Tabela 11.	Wartości dla zbadanych parafii	199
Tabela 12.	Liczba domów i wiernych przypadających na ujętą w spisie parafi	201

Mapy

- Mapa 1.** Mapa diecezji prawosławnych w metropolii kijowskiej w XI w. (A. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi w XI w.*, Warszawa 1968) . . . 36
- Mapa 2.** Mapa kijowskiej metropolii z podziałem na poszczególne diecezje unickie w XVIII w. 120

Rysunki

- Rysunek 1.** Monaster w Leszczu pod Pińskiem (z rys. Napoleona Mateusza Ta-deusza Ordy) 87
- Rysunek 2.** Unicka cerkiew we wsi Mołodów, akwarela N. Ordy, 1864 r. . . . 118

Załączniki do książki

- Tabela 13.** Parafie unickiej eparchii turowsko-pińskiej w ujęciu źródłowym załącznik nr 1
- Mapa 6.** Ośrodki zakonne w unickiej eparchii turowsko-pińskiej w XVIII wieku, oprac. W. Walczak załącznik nr 2
- Mapa 7.** Granice diecezji unickich w Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVIII w. wg ustaleń W. Walczaka załącznik nr 3
- Mapa 8.** Unicka diecezja turowsko-pińska z podziałem na dekanaty ok. 1772 r., oprac. W. Walczak załącznik nr 4
- Mapa 9.** Unicka diecezja turowsko-pińska z podziałem na dekanaty w latach 80. XVIII w., oprac. W. Walczak załącznik nr 5

Aneksy

Aneksy zostały opracowane zgodnie z zasadami podanymi w instrukcji wydawniczej pod redakcją Kazimierza Lepszego¹.

Aneks 1

Responsio ad questia Ill[ustrissi]mi Exc[e]ll[issi]mi ac Rev[erendissi]mi D[omi]ni Nuncii Apostolici in Regno Poloniarum et magno Ducatu Litt[uaniae] prius diligenter rebus omnibus examinatis per me Gedeonem Horbacki Ep[iscopu]m Pinscensem et Turoviensem

Archivio Segreto Vaticano, Watykan, Archivio della Nunziatura Apostolica in Varsavia, vol. 140, k. 431r.–431v.

[k. 431r.]

Con Lettera di Mons[ignore] Ves[cov]o di Pińsko. 26 Febr[uar]ii 1773

Responsio ad questia Ill[ustrissi]mi Exc[e]ll[issi]mi ac Rev[erendissi]mi D[omi]ni Nuncii Apostolici in Regno Poloniarum et magno Ducatu Litt[uaniae] prius diligenter rebus omnibus examinatis per me Gedeonem Horbacki Ep[iscopu]m Pinscensem et Turoviensem. Data Anno 1773. Mense Februarii Die 26.

Ad quesitum nempe quot sunt numero Ecclesiae Parochiales Unitae.

In Dioecesi Pinscensi praeter Ecclesiam Cathedralem, Ecclesiae Parochiales Sunt N° 163

¹ *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do poł. XIX w.*, red. K. Lepszy, Warszawa 1953.

In Diocesi Turoviensis Ecclesiae Parochiales Unitae Sunt. N 75

Ad quaesitum nempe quot Sunt Praesbyteri quot Reliqui ex Clero Unito, Sunt N. 211

Reliqui ex Clero Unito Sunt N. 26

In Dioecesi Turoviensi Uniti Presbyteri Sunt N. 68

Reliqui ex Clero Unito in eadem Sunt N. 8

Ad quaesitum nempe quot sunt animae in Populo.

In Dioecesi Pincensi animae ex Populo Unito capaces Sacramentorum Sunt N. 43157

In Dioecesi Turoviensi animae in Populo Unito Sunt N. 19928

Ad quaesitum quae nam et quot monasteria regularium extent in Diocesi.

In Diocesi Pincensis regularium monasteria extant haec.

Basilianorum abbacia Leszczynensis. Monasterium Torocanense, Antopoliense, Chomscense, Novodworscense, et Monialium ejusdem Ord[ini]s Pincense.

In Diocesi autem Turoviensi Monasteria Basilianorum sunt duo nempe Clare-Montanum et Suchoviense.

Ad quaesitum quousque extenduntur limites istius dioecesis Pincen[sis] Graeco-Uniti Populi? Quot et quos Palatinatus, Castellanas, aliosque Districtus Terrestres, nec non Latinorum Ep[iscop]orum dioeceses comprehendat vel intesecet?

Limites istius dioecesis Pincen[sis] est fere totus et unicus districtus Pincen[sis] preater non nullas Ecclesias Parochialos, quae sitae sunt in palatinatu Novogrodensi et Brestensis, et sic circum circa limitati nempe palatinatu Novogrodensi, districtu Słomniscensi, palatinatu Brestensi, Terra Chełmensi, districtu Luceoriensi, palatinatu Kijovensi, signanter semi-districtu Ovrucensi, et districtu Mozyrensi, dioeceses autem Latinorum Ep[iscop]orum comprehendit, licet [k. 431v.] non integras Dioecesis Pincensis has, nempe, Dioecesim Luceoriensem et Vilnensem.

Dioecesis autem Turoviensis est totus districtus Mozyrensis, et ex parte Pincensis, limitatur autem circumcirca palatinatu Novogrodensi, districtu Rzeczyceński, districtu Ovrucensi. In hac autem dioecesi Turoviensis maxima ex parte est dioecesis latini Ep[iscop]i Vilnensis, preater unicam Ecclesiam Turoviensem, quod ad Luceoriensem Ep[iscop]um Latinum pertinent.

Ad quaesitum nempe an et quot sunt Ecclesiae non-Unitorum.

In Diocesi Pincensi Ecclesiae non-Unitorum prater duo, Monachorum Monasteria, Pincense scilicet, et Dzieńciołowicense. S[un]t N. 16.

In Dioecesi Turoviensi non-Unitorum Ecclesiae S[un]t N. 31.

Ad questionem nempe quis numerus Cleri et Populi non-Uniti et cui ex suis Ep[iscop]is subjaceant.

In dioecesi Pincensi Presbyteri et reliqui ex clero non-unito S[un]t N. 39.

Populi non-uniti in eadem animae S[un]t N. 9187

In diocesi autem Turoviensi Presbyteri et reliqui ex Clero – Sunt N. 33

^aPopuli non uniti in eadem Diocesi animae Sunt No. 170.^a

Prater non-Unitos natos inveniunt apostatae qui hisce Calamitosis temporibus innixi protectioni et Potentiae Russorum, Sanctam Fidem deseruerunt et subjacent autem iurisdictioni Metropolitanae Kijoviensis N. 98.

Ad quaesitum an sit aliquod Seminarium Clericorum, vel, si desit, ubi nam clerici dant operam sacrarum Litt[era]rum Studiis, et an sint media, quibus vel posset confici Seminarium Clericorum in ista diocesi, vel alia ratione consuli eorundum clericorum studiis.

Seminarium Clericorum in hac diocese non esse, dant autem operam Clerici Sacrarum Litt[era]rum studiis penes Cathedram Pincensem et ^bin^b Alumnatu Vilnensi ex speciali et singulari gratiae Sedis Apostolicae, pro Duobus diocesanis concessio. Praeparantur autem Juvenes ad Sacra Studia, tum in Scholis Latinis, tum in Scholis Ruthenis per decanatus existentibus, media autem quibus possit Confici Seminarium Clericorum in hac diocesi, quoniam est pauperrima, omnino deesse videntur.

^{a.....a} Dopisano po edycji dokumentu inną ręką. Liczba 170 to oczywista pomyłka. Chodziło zapewne o liczbę 17 000.

^{b.....b} Dopisano po edycji dokumentu inną ręką.

Aneks 2

Informatio de statu Mozyriensium Parociar[um], quas ad Turoviensem Dioccesim pertinere commonstrat

Lietuvos valstybės istorijos archyvas, Wilno, zespól 597, op. 2, nr 94, k. 21r.-22v.

[Primo]

Bona Turow et Smedyn nuncupata, in quarum certa parte erecta est fundatio Turoviensis Episcopatus, extincta Ruthenorum Principum linea, ex distributiva regia Sigismundi Augusti Regis Poloniae sunt concessa in perpetuum Stephano Principi Ostrogscio. Praeter haec bona alia erant Ostrowsciorum Principum, bona per Districtum Mozyrensem extenta, quemadmodum legimus in quodam authentico scripto, notato Litera A anno 1608. Imo ipsam quoq[ue] Mozyrensem Civitatem fuisse bona eorundem principum patet ex decreto Regis Sigismundi sub Litera B A[nno] 1614, in quo Princeps Constantinus Ostroski appellatur tenutar[ius] Mozyrensis. Hanc im rem plura adnotantur in registro Archivi Pincensis et Turoviensis, sub titulo Turow folio S verso 1, verso 9, rursus fol[io] sub signo II et fol[io] O sub signo X. Quae adeo necessaria documenta nunc ad manus non habentur. Si itaq[ue] bona principum Ostrogsciorum extensione sua Districtum Mozyrensem occupabant, adeo ut ipsam quoq[ue] Mozyrensem Civitatem adiunctam sibi haberent, dubitari nequit, iurisdictionem Episcopi Turoviensis super Ecclesiam in iisdem bonis sitam habentes a suis fundatoribus, vel collatoribus, contra praelaudatum Sigismundi Regis decretum n[on] fuisse ademptam. Et sane Ill[ustrissim]um Białozor Episcopum Pincensem et Turoviensem iurisdictionem in Mozyrensi Civitate exercuisse innuunt Literae sub Litera C A[nno] 1660. Ad hoc Sigismundus Rex prohibet Archimandritae Kijovo-Pieczarensio intrusionem ad bona Dobroderew dicta, quae iurisdictioni Ep[iscop]i Turovien[si] in spiritualibus subiecta esse statuit. Videat[ur] sub Litera D. Eq[ui]dem iurisdictioni Ep[iscop]i Pincensis et Tur[oviensis] Joannes Radziwiłłus subiecit bona sua Horodek dicta sub litera E. Haec bona partim in Districtu Mozyrensis, partim in partibus eidem finitimis sita sunt.

[Secundo]

Posterioribus temporibus eandem iurisdictionem durasse indicant antimissalia Ill[ustrissim]i Kulczycki Ep[iscop]i Pincensis et Tur[oviensis], quae sub tempus

visitationis Officialium Turovien[sium] inventa sunt, videatur visitatio Religiosissimi Patris Czudowski fol[io] 12, et visitatio Religiosissimi Patris Zaruski [fol]io 62). Iam vero Anno 1717 eiusdem iurisdictionis pacificam posesionem ostendunt litterae Ill[ustrissi]mi D[omi]ni Ciechanowicz Epi[sco]pi Pin[scensis] et Tu[roviensis] quarum una data est ad Protopresbyterum sive Decanum Mozyren[sem], non nulla pastoralia eius iussa exprimens, altera vero scripta est ad Parochum et Decanum Iurovicensem, ex qua constat alium etiam Decanatum /nadpisek: in Districtu Mozy[rensi]/ Iurovicensem nempe fuisse iurisdictionis Epi[sco]pi Pin[scensis] et Tur[ovicensis]. Unde liquido patet non sine gravi iniuria moderni Pinscensis Parochum eiusdem Iurovicensis ecclesiae ab Ill[ustrissi]mo Metropolitano constitutum esse Decanum Dioecesis ima metroplimana quasi. Videatur fasciculus sub Litt[era] F in quo reperiuntur, praeter dictas literas, litterae Ill[ustrissi]mi Ciechanowicz data ad priorem Cistertientium quorum monasterium existit in Districtu Mozyren[si] atque sub eadem data praesentatio Parochi ad ecclesiam Werbkowicensem directa ad Ill[ustrissi]mum Ciechanowicz tamquam Pastorem proprium; item reperitur instrumentum Relig[iosissi]mi Patris Czudowski Officialis Turovien[sis] directum ad Parochum Jurovicen[sem] quae omnia iurisdictionem Epi[sco]pi Pin[scensis] in Decanatum Mozyrensem et praecipue ecclesiam Iurovicen[sem] clare ostendunt.

[Tertio]

Decem fere annis aut undecim post obitum Ill[ustrissi]mi Ciechanowicz, et post translationem Ill[ustrissi]mi Godebski ex Ep[isco]patu Pinscen[si] in Vladimiriensem, Ep[isco]patum Pinscensem deoccupavit p[ia]e m[emoriae] Ill[ustrissi]mus Bułhak antecessor moderni, et [tribus]q[ue] annis eundem feliciter rexit atque de eius plena super Decanatu Mozyren[si] iurisdictione ne ipse quidem V[enerabilis] Fiscalis Ill[ustrissi]mi Metropolitanus in sua citatione (sub littera G) dubitat; asserit tamen hanc iurisdictionem fuisse delegatam, et gratiose ab Ill[ustrissi]mo Metropolitano concessam. Rem vero non ita se habere patet [primo] quia nulla probatio gratiosae huius concessionis adferri potest, cum nullum Instrumentum Metropolitanum delegatae huius iurisdictionis reperiatur. [Secundo] Antequam Ill[ustrissi]mus Modernus Metropolitanus in suo stallo constitutus est, p[ia]e m[emoriae] Ill[ustrissi]mus Bułhak exercuit iurisdictionem suam ut constat ex libris Consecratorum, Installatorum etc[etera]. [Tertio] Habetur quidem instrumentum (sub littera H) Ill[ustrissi]mi Szeptycki Metropolitanus a se in illo ne mentio quidem Decanatus Mozyrensis, et tantum confertur delegata potestas spiritualis supra alias Dioeceses Metropolitanas; unde ex hoc instrumento nulla /nadpisek: in illo/ fit mentio Decanatus Mozyrensis, potius probatur eundem fuisse sub iurisdictione Epi[sco]pi Pin[scensis], atq[ue] idem recognovisse Ill[ustrissi]mum Szeptycki.

Neq[ue] valet dicere Decanatum Mozyrensem pertinere ad aliquam ex ibi expressis Dioecesim, nam etiam ante instrumentum Anno 1738 concessum Ill[ustrissimus] Bułhak Anno 1731, 1732, [173]3, [173]4 etc[etera] suam iurisdictionem super Decanatum Mozyrensem satis probavit, consecrando, installando etc[etera]. Videatur liber [primus] Consecrandorum fol[io] 52, 57, item 57, 77, et iterum 77, tum etiam litterae M[agnifici] D[omini] /tu nazwisko, trudne do odczytu, zaczyna się Pancer.../ datae ad Religiosissimu[m] P[atrem] Jankiewicz Officialem Turovien[sem] sub litera I contacta /contacta – lekcja niepewna, zdjęcie w tym miejscu ucięte i niewyraźne/.

[Quarto]

Si Ill[ustrissimus] p[ia]e m[emoriae] Bułhak super dictum Decanatum delegatam /tu przekreślone: Ill[ustrissimus]mo/ haberet iurisdictionem, quo modo? quo fine inscribendo libris suis a se consecratos expressissime haec verba (quae alias falsissima essent, et quod maxim[e] notandum est) adderet: Dioecesis nostra Turovien[sis] Decanatus Mozyrensis, uti legitur in citatis foliis, et aliis libri [primi] et [secundi] Consecrandorum.

[Quinto]

Quod pariter summopere con... /tu nieczytelne/ est: an scilicet cum delegate iurisdictione stare potest iuramentum oboedientiae, quod omnes, quot quot sunt, in Decanatu Mozyren[si], Paarochi tempore suae ordinationis, atq[ue] etiam installationis, praestiterunt Illustrissimo Bułhak eiusq[ue] successoribus, ut ipsi fatentur Parochi in suis literis datis ad Ill[ustrissimum] modernum Pinscen[sem], et testimoniis suis idem approbant, quod[que] V[enerabilis] Fiscalis Pinscen[sis] suo iuramento confirmare potest. Videat[ur] fasciculus sub Litera I. Deniq[ue] quis facile credere potest, ab Ill[ustrissimus]mo Metropolitano moderno gratiose fuisse concessam hanc iurisdictionem p[ia]e m[emoriae] Ill[ustrissimus]mo Bułhak. Quem adhuc in vivis existentem varie inquietabat, ut omnibus notum est, eidemq[ue] ademerit sex parochiales ecclesias Decanatus Petricoviensis (de quo etiam in praesenti nulla quaestio) nimirum duas Słoweczenses, Horodecensem, Mozaroviensem, Petraszeviensem, Biehunensem, quarum Parochos etsi p[ia]e m[emoriae] Bułhak pro inoboedientia eorum tanquam proprius pastor excommunicare et suspendere iussit, Officialis tamen Ill[ustrissimus] Metropolitani divina iis celebrare et sacramenta administrare ausus est permittere; profecto facilius esse videtur iurisdictionem delegatam reclamare, quam excommunicatis suspensis a non reclamata iurisdictione obire sua munia concedere.

Rursus: otiose omnino p[ia]e memoriae Bułhak excommunicaret eos, suspenderet, si sciret, et iurisdictionem suam esse delegatam, et parochos illos non sua insolenti sed

proprii pastoris voluntate ad eum redire. Demum tempore congressus Episcoporum Novogrodeci A[nno] 1761 celebrati, cui interfuit Ill[ustrissimus] Metropolitanus /nadpisek: modernus/ cum Officialis Pinscen[sis] ex iniunctione Ill[ustrissimi] Hrebnicki eo tempore Metropolitanus statur Ep[iscop]atus Pinscen[sis] et Turovien[sis] descriptum producebat, ubi Decanatus Mozyren[sis] cum numero suarum ecclesiarum expressus fuit, tanquam ad Dioecesim Turoviensem spectans, cur vel pie memorie Hrebnicki Metropolitanus, vel eius coadiutor Ill[ustrissimus] modernus Metropolitanus, protestatus non est? Ostendatur enim aliqua protestatio quodcumq[ue] contra continue pacificam huius Decanatus Ep[iscop]orum Pinscen[sium] iurisdictionem. Videatur propria manu Religiosissimi Zaruski Officialis Pin[scensis] et Tur[oviensis] Descriptio Status Ep[iscop]atus Pin[scensis] et Tur[oviensis] sub Litt[era] K.

Praelaudatas sex parochiales ecclesias Słoweszensem scilicet Horodecen[sem] etc[etera] iniuriose Ep[iscop]o Pinscen[si] esse ademptas, easq[ue] ad Dioecesim Turovien[sem] pertinere constat; tum ex libro [primo] Consecrandorum, de Parocho Mozarzensi fol[io] 110, de parocho Horodecensi fol[io] 162, de Petraszeviensi fol[io] 176, in quibus legitur installatos esse ad ecclesias Dioecesi Turovien[sis]. Et similiter ex libro [secundo] Consecrandorum, in quo de Parocho Słoweczensi fol[io] 28, de Horodecensi fol[io] 32, de vicario Słoweczensi fol[io] 45, de Parocho Mozaroviensi fol[io] 125, de Parocho Biehunensi fol[io] 128. Constat idem ex Libro Visitationum Religiosissimi P[atris] Zaruski Officialis Pinscen[sis] et Tur[oviensis] fol[iis] 25, 28, et fol[iis] 31. Idem patet ex Libro [tertio] Praesentationum fol[io] 125 et fol[io] 107. Notandum praeterea has ecclesias non esse Decanatus Mozyren[sis] sed Petrykoviens[is] ut supra dictum est.

Neq[ue] possessio iurisdictionis Ep[iscop]i Pinscen[sis] super dictum Decanatum Mozyren[sem] in dubium revocari potest, ex inde, quod in non nullis huius Decanatus ecclesiis antimissalia Ill[ustrissimorum] Metropolitanorum reperiantur, nam reperiuntur quoq[ue] Ep[iscop]orum Pinscen[sium], uti in ecclesia Bołżevicen[si] Ill[ustrissimi] Kulczycki, atq[ue] eiusdem in ecclesia Ostrozanensi, Ill[ustrissimi] Godebski in Sedelnicensi, videatur visitatio Relig[iosissimi] P[atris] Czudowski fol[iis] 11 et 12, et 19, item in Zahoranensi Ill[ustrissimi] Kulczycki fol[io] 62, in Zydkovicen[si] Ill[ustrissimi] Godebski fol[io] 45. Visitatione Relig[iosissimi] P[atris] Zaruski. Et praeterea reperiuntur aliorum Ep[iscop]orum ut in Kortynicen[si] Leopoliens[is] Ep[iscop]i fol[io] 10, in Zahoranensi eiusdem fol[io] 18, in Michałkowice[ensi] Patriarchae Ierosolimitani fol[io] 17 in Libro Visitationum Religiosissimi Patris Czudowski, in Berzoviensi autem cuiusdam Łazarewicz Cznychoviensis fol[io] 64 /6 – lekcja niepewna/ Visitationum Relig[iosissimi] P[atris] zaruski. In aliis vero ecclesiis antimissalia aliarum ecclesiarum inventa sunt, ut in Jezieranensi ecclesiae Sniticensis /początek

“Sni” – lekcja niepewna/, in Demidoviensi ecclesiae Czarnobyliensi Dioecesis Metropolitananae. Videatur fol[io] 3 et fol[io] 70 Visit[ationum] Relig[iosissimi] Patris Zaruski.

Nulla ergo modo ex antemissalibus iurisdictio Ep[iscop]i probari potest, alias idem Decanatus Mozyren[sis] ad Leopoliensem Pinscensem Metropolitanum et Patriarcham Jerosolimitanum spectaret. Antiquioribus itaque temporibus ac etiam nunc antimissalia solent Parochi procurare ab Ep[iscop]is propinquioribus, vel ubi facilius procurari possunt. Imo non est impossibile, ut ab ordinario suo haberi nequeant, v.g. ratione vacantis sedis, aut antimissalium defectus, praesertim cum semel in annum benedicantur nulla lex praescribat, ut omnino a suo ordinario habeantur. Cum vero antimissalia Kijoviensia maiori in numero in Decanatu Mozyrensi reperiuntur, ut praedictae ostendunt visitationes, haud difficile ex inde infertur: catholicas ecclesias antiquioribus temporibus pauciores numero ibi fuisse, quo quid cernis /lekcja niepewna/ ? Auxerunt quippe zelo, solitudine et cura Dioecesim suam Ep[iscop]i Pinscenses, praecipue memoriae Illustrissimi Bulhak, propensione et observantia erga Sanctam Romanam Ecclesiam nunquam satis laudandus, ut visitationes eius Officialium, praesentationes Collatorum, ostendunt; a se non ideo quia laboraverunt in vinea Christi mercede privandi sunt.

Inconvenienter igitur Venerabilis Fiscalis Illustrissimi Metropolitanus conta a tot annis pacificam huius Decanatus Mozyrensis possessionem, cui ipsa praescriptio suffragani videtur, processit, disturbando eam, et quod maxime, priusquam aditaverit Venerabilem Fiscalem Pinscensem; disturbavit autem divulgando non nulla instrumenta Illustrissimi Metropolitanus, reducendo ab oboedientia Parochos suo pastori iurato. Videantur copia instrumenti sub Litera L et sub Litera M. Post quae, quis disordio in hoc Decanatu subsecutus est, commonstrant litterae per Magmificum Dominum Bohusz sub Litera N. Iure autem Venerabilis Fiscalis Pinscensis intuitu pacificae possessionis inoboedientes Parochos nomine sui pastoris excommunicavit, qui eius iurisditioni eo usque parere debuerant, quo usque de mala possessione convictus non esset. Quod vero Venerabilis Fiscalis Metropolitanus de captivatione et incarceratione eorundem Parochorum /nadpisek: in sua citatione/ addit, id probare non potest. Unicum enim Reverendissimus Dominus Przewalkowski Parochum Jurovicensem captivandum esse iudicavit, tamquam inoboedientem, quia et ecclesia Jurovicensis cuius est Parochus ex probatis supra numero 2, certissime ad Dioecesim Turovensem spectat, et ipse Reverendissimus Dominus Przewalkowski origine Diocesanus Pinscensis est. Videatur liber [secundus] Consecrandorum fol[io] 28.

Aneks 3

Status Episcopatus Pinscensis et Turoviensis

Lietuvos valstybės istorijos archyvas, Wilno, zespól 597, op. 2, nr 94, k. 18r.–18v.

[k. 18 r.]

Status

Episcopatus Pinscensis et Turoviensis

Dioecesis Episcopatus Pinscensis in Polesia Magni Ducatus Lithuaniae per Districtum Pinscensem et alios viciniore extenditur. Cathedralis Ecclesia in civitate Pinsk in fundo a fundatoribus antiquitus donato lignea per modernum episcopum ad mortem fundatorum sub titulo Nativitatis Beatissimae Mariae Virginis exstruitur. Ad eam curam parochialem presbyteri manentes in tota civitate hebdomadatim exercent, in qua plus est incolarum disunitorum quam unitorum, quin et iam extra hanc civitatem, in villicis, pagis, oppidis, maior est pars populi in schismate durantis et Ecclesiarum Schismaticorum praevalentia quam Unitorum.

Decanatus in hac dioecesi numerantur decem

- 1mo. Pinscensis decanatus ecclesias parochiales continet octodecim 19¹.
- 2do. Janoviensis decanatus ecclesias parochiales continet duodecim 13².
- 3tio. Drohiczynensis decanatus ecclesias parochiales continet duodecim.
- 4to. Bezdziensis decanatus ecclesias parochiales continet undecim.
- 5to. Łahiczensis decanatus ecclesias parochiales continet undecim.
- 6to. Kozangordensis decanatus ecclesias parochiales continet tredecim cum tribus capellis.
- 7o. Pohocensis decanatus ecclesias parochiales continet septemdecim.
- 8vo. Stolinensis decanatus ecclesias parochiales continet viginti.
- 9no. Nobelsiensis decanatus ecclesias parochiales continet duodecim.
- 10mo. Lubieszoviensis decanatus ecclesias parochiales continet decem.

Summa ecclesiarum omnium 136

In hac item dioecesi monasteria, ^ain primum^a abbatiale Leszczynense habens curam animarum, alterum Chemscense, etiam Novodvorense cum facultatibus

¹ Obok dopisana cyfra 19.

² Obok dopisana cyfra 13.

^{a...a} Dopisek nad tekstem.

existunt. Monasterium sine cura. Et circa ecclesiam Sanctae Barbarae [^bin civitate^b] Martyri et Virginis moniales nostri ordini monasterium habent.

Secundo Dioecesis episcopatus turoviensis etiam in Polesia Magni Ducatus Lithuaniae in parte per districtum Pinscensem et per totum districtum Mozyrensem extenditur. Eae dioecesis Ecclesia Cathedralis sub titulo [k. 18v.] sanctorum Romani et Davidis principum Ruthenorum non in loco a tunc datoribus praefixo sed post a successoribus extra civitatem lignea extracta nunquam a praedecessoribus episcopis acceptata et pro Cathedrali recognita nunc devastata et sine assistentia ullius presbyteri existit. Ex eo quia et fundum presbyteri per integrum et partim bonorum mensae episcopalis domini turoviensis possessores vi occuparent, presbyterum unitum expellerent, ^csuper quam motionem^c lis in tribunali Magni Ducatus Lithuaniae vertitur et actu agitur. Iam ^dautem^d populus quam sacerdotes in hac civitate omnes schismatici quorum ecclesiae novem existunt et in dies plures possunt augmentari. Siquidem ex unitis ne unus homo invenitur. Pariter in nonnullis villicis, oppidis, civitatibus, plus incolarum et sacerdotum in schismate existentium quam unitorum Decanatus huius dioecesi existunt tres.

1mus. Turoviensis decanatus ecclesias parochiales continet undecim.

2dus. Petrykovicensis decanatus ecclesias parochiales continet duodecim

3tius. Mozyrensis decanatus in quo Ecclesiae nunc a Schismaticis multae sunt rehabilitae, aliae sine dotatione congruae aliae sine ulla existentes continet viginti sex.

Summa ecclesiarum existit 49.

Bonae mensae episcopalis episcopatus turoviensis important florenos octingentos

Thaddeus Zaruski OSBM

Dio[ecesis] Pin[sensis] et Turoviensis, Ofi[cialis] et Administrator. Monasterium in Turocanis et Reditus unius[quisque] ex utroque Eppi[scopatu]...^e

^b...^b Dopisek z boku tekstu.

^c...^c Dopisek nad tekstem.

^d...^d Dopisek nad tekstem.

^e...^e Dopisano inną ręką.

Aneks 4

Spis parafian i duchownych w unickiej eparchii turowsko-pińskiej

Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas, Wilno, фонд 634, ap. 2, bylų 968, k. 2–5.

Parafia	UNICI			dusze	PRAWOSŁAWNI		
	cerkwie	duchowni	pozostali		duchowni	inni	dusze
CZĘŚĆ PIŃSKA DIECEZJI							
STOLIN							
Białohusza					1		395
Ladce					1		400
Osmany					1		400
Płotnica					1		
Mańkowicze					1		800
Rubel					1		500
Stachów					1		659
Stare Sioło					2		400
Z Płotnicką tedy cerkwią i parochią tu trzon importowaną liczy się cerkwi:					9		4185
POHOST							
Białe	1	1		539			
Iwańczyce	1	1		250			
Morowina	1	2		304			
Niańkowicze	1	1	1	173			
Ostrów	1	1		537			
Horodno	1	2		861			
Pohost	1	2		117			
Przywitówka	1	1		87			
Radczysk	1	1		744			
Rzeczycza	1	1		252			

Parafia	UNICI			dusze	PRAWOSŁAWNI		
	cerkwie	duchowni	pozostali		duchowni	inni	dusze
Stare Konie	1	2		92			
Swarycewice	1	2		343			
Wiczówka	1	1		631	1		547
Wólczecze?	1	1		262			
Żółkiń	1	2		1199			
Status tego dekanatu	15	21	1	6391	1		547
NOBEL							
Chrapin	1	2		214			
Jezierce	1	1		210			
Kuchcze	1	2		153			
KucHECKA Wola	1	1		266			
Kutyń	1	1		355			
Łolenice?	1	1		104			
Morocz	1	2		271			
Newel	1	2		430			
Nobel, pw. Przczystej Bogurodzicy	1	1		213			
Nobel, pw. św. Spasa Bogurodzicy	1	2		282			
Pozóg	1	2		349			
Sieńczyce	1	1		316			
Simonowicze	1	1		113			
Sudcze	1	1		491			
Żeleznica	1	1		469			
Status tego dekanatu	15	21		4236			
LUBIESZÓW							
Buczyn	1	1		29			
Bychów	1	2		369			

Parafia	UNICI			dusze	PRAWOSŁAWNI		
	cerkwie	duchowni	pozostali		duchowni	inni	dusze
Czerewiszcze	1	3		1043			
Derewek	1	1		343			
Horki	1	2		351			
Lubiaż, pw. św. Mikołaja	1	1		208			
Lubiaż, pw. św. Piatnickiej	1	2		326			
Lubieszów	1	2		617			
Nowodole	1	2		427			
Pniowo	1	1		661			
Starodole	1	1		508			
Uhrynicze	1	1		617			
Status tego dekanatu	12	19		5569			
JANÓW							
Brodnica	1	1		943			
Hiewczyce?	1	1		580			
Hliniany	1	1		651			
Janów	1	2		2220			
Klonecko?	1	1		268			
Lachowicze	1	1		425			
Laskowicze	1	1		188			
Mochre	1	1		367			
Odryżyn	1	1		460			
Osowce	1	1		1120			
Potapowicze	1	1		326			
Snitów	1	1		890			
Strzelna	1	1		280			
Worocewicze	1	1		1191			
Status tego dekanatu	14	15		9917			

Parafia	UNICI			dusze	PRAWOSŁAWNI		
	cerkwie	duchowni	pozostali		duchowni	inni	dusze
DROHICZYN							
Antopol	1		5	1120			
Borodycze	1	2		615			
Braszewicze	1	1		1371			
Derewek	1	1		850			
Dorohyczyn	1	1		544			
Hołowczyce?	1	1		1112			
Lachowicze	1	1		424			
Lipnica	1	2		949			
Pirkowicze	1	1		742			
Popina	1	1		595			
Rudki	1	1		117			
Soce	1	1		352			
Torokanie	1	2		2461			
Wolawełe?	1	1		1146			
Ziołowo	1	1		965			
Status tego dekanatu	15	17	5	13366			
BEZDZIEŻ							
Bezdzież	1	2		2006			
Chomsk	1		5	2419			
Drużyłowicze	1	2		991			
Huta	1	1		1199			
Maciejewicze	1	1		768			
Motol	1	1		1199			
Opol	1	2		1719			
Piaseczne	1	2		869			
Sporowo	1	1		531			

Aneksy

Parafia	UNICI			dusze	PRAWOSŁAWNI		
	cerkwie	duchowni	pozostali		duchowni	inni	dusze
Wawulicze	1	2		702			
Zdzitów, pw. św. Mikołaja	1	1	1	516			
Zdzitów pw. św. Przemysławskiej Bogurodzicy	1	1		588			
Status tego dekanatu	12	16	6	13587			
ŁAHICZYN							
Bobrowicze	1	2		444			
Hline	1	1		929			
Krajsk	1	1		288			
Łahiczyn	1	2		1254			
Obrów	1	1		410			
Ozarycze	1	1		735			
Porzecze	1	1		988			
Stoszany	1	1		389			
Święta Wola	1	1		937			
Telechany	1			755			
Wieleśnica	1	1		816			
Wyhonicze	1	1		406			
Status tego dekanatu	12	13		8431			
W całej tedy diecezji Pińskiej na dziesięć dekanatów wyrażonych dzielących się znajduje się summa:	163	211	26	107976	14	25	9187
Cerkwi nieunickich no 16, apostatów no 51. Na obrządek rzymski z unitów nawróconych dusz no 112							
CZĘŚĆ TUROWSKA DIECEZJI							
PETRYKÓW							
Bołożewicze	1	1		521			
Boryskowicze	1	1		332			
Jezierzany	1	1		233			

Parafia	UNICI			dusze	PRAWOSŁAWNI		
	cerkwie	duchowni	pozostali		duchowni	inni	dusze
Koczyszczycze							
Koleńce	1	1		262			
Kościukiewiczce	1	1		1020			
Laskowicze	1			606			
Ludniewicze	1	2		389			3
Machnowicze	1	1		253			
Makarycze	1	1		551			
Michnowicze					1		296
Mieleszkiewiczce	1	1		662			
Ostrożanka	1	1		557			
Petryków	1	1		383			
Remezów	1			378			
Siemwiadczyce	1	1		240			
Skryhałów?	1	1		1143			19
Smiadycze	1	2		1152			
Stoboda	1	1	1	653			5
Wereśnicze	1	1		741			
Zachorzanka							
Zahor(cz)any	1	1		750			
Zimowicze?	1			272			2
Żydycze	1	1		467			
W całym hrabstwie petrykowskim, to jest tak w mieście Petrykowie, jako i we wsiach do dwóch parochyi cerkwi nieunickich Woskresieńskiej y Mikolskiej należących, znajduje się nieunitów					3		3253
Status tego dekanatu	22	21	1	11895	3		3282

Aneksy

Parafia	UNICI			dusze	PRAWOSŁAWNI		
	cerkwie	duchowni	pozostali		duchowni	inni	dusze
MOZYRZ							
Aleksicze	1	1		380			
Antonów	1	1		685			
Bab[...]/Babicze	1	1		532			
Bahrynowcze	1	1		587			
Horbowicze	1	1		429			
Hrabnicze	1	1		405			
Iwanuszewicze	1	1		269			
Jasna Góra	1		3	257			
Jelsk (Karolin)	1	1		944			
Jewtuszkewicze	1	1		455			869
Jurowicze	1	2		1110			
Kalenkewicze	1	1		766			
Kaplice	1	1		603			
Koczyce	1			385			
Komarowicze	1	1		366			
Korzeniów	1	1		841			
Kotkowicze	1	1		850			
Łuczyce	1	1		592			
Makarowicze	1	1		409			
Michałkowicze	1	1		668			
Muchojady	1	1		406			
Narowla	1	1		868			
Niesuchojeże	1		4	874			
Nosowicze	1	1		629			
Nowosiółki	1			292	1		482
Orsicze	1	1		626			

Parafia	UNICI			dusze	PRAWOSŁAWNI		
	cerkwie	duchowni	pozostali		duchowni	inni	dusze
Rudobielsk	1	1		670			
Sedelniki?	1	1		234			
Starczyce	1	1		351			
Strzelsk	1	1		398			
Suchowicze	1		4	525			
Szyicze	1	1		546			
Tulhowicze	1	1		348			
Waniużyńce	1	1		285			
Wiazki	1			976			
Zahal	1	1		865			
Jakimowicze					1		157
Woldsowicze					1		425
Kopytkewicze					1		560
Cieluszkewicze					1		428
Mozyrz (cerkwie św. Mikołaja, Przczystej Bogarodzicy, Michajłowskay, Spaskiej y Piatnickiej y ich wioskach)					4		2341
W całej Mozyrszczyźnie cerkwi parochialnych nieunickich N.o 12, apostatów N.o 36							
Status tego dekanatu	41	95	7	23397	10		5560
TURÓW							
Bujnowicze	1	2		1027			
Bukcze	1	1		215			
Danilewicze	1			255			
Hlińsk	1	1		585			
Hłuszkowicze	1	1		296			
Kortynica	1	1		377			
Lelczyce	1	2		576			

Aneksy

Parafia	UNICI			dusze	PRAWOSŁAWNI		
	cerkwie	duchowni	pozostali		duchowni	inni	dusze
Miłoczewice	1	1		363			
Olhomel	1	1		403			
Pererów	1	1		330			
Ryczewo	1	1		190			
Symonicze	1			775			
Tonieź	1	1		206			
Status tego dekanatu	12	12		5268			
W całej zatym Dyecezyi Turow(skiej) Cerkwi nieunickich N.o 31 Apostatów N.o 36	75	60	8	40520	33		17097
W obydwóch dyecezyach pińskiej y turowskiej dekanatów No 13, cerkwi nieunickich No 47, apostatów No 87	238	279	34	148496	47	25	26284

Aneks 5

Biskupi turowsko-pińscy

Prawosławni biskupi

Cyryl	1104–1126
Szymon	1126–?
Ignacy	
Cyryl	1113–1135
Joachim	1144–1165
Jerzy	1165–1175
Cyryl z Turowa	1175–1182
Laurenty	1182–1194
Wasył	
Daniel	
Tymoteusz	
Dymitr	
Dionizy	
Efrem	
Ensegeniusz	ok. 1289
Nason	
Izajasz	
Stefan	ok. 1328
Efrem	
Tichon	
Teodozy	1390–?
Antoni	1391–1404
Anchim	1404–1411
Eutymiusz	1411–1415
Ewfimij Okuszeko	1416–1420
Antoni	1425–1432
Jonna	1432–1458
Joachim	1458–1462
Klemens	1462–1489
Andrzej	1490–1495
Wasjan	1495–1509
Arseniusz	1509–1518

Jonasz	1518–1522
Makary	1522–1528
Tichon	1528–1538
Wasjan II	1538–1545
Warlaam	1545–1549
Wasjan III	1549–1551
Makary II	1552–1558?
Jona II (Protasewicz-Ostrowski)	1566–1568
Makary III (Jewłaszewski)	1568–1576
Cyryl (Terlecki)	1576–1585
Leonty (Pełczycki)	1585–1595
Jonasz (Hohol)	1595–1596 ¹
Abraham (Strachoński)	1620–1632 ²

Biskupi unicycy:

Jan Hohol	1596–1602
Pasjusz Onyszkiewicz Sachowski	1602–1626
Grzegorz Michałowicz	1626–1632 ³
Rafał Korsak	1632–1637
Pachomiusz Woyna Orański	1637–1653
Andrzej Kwaśnicki-Złoty	1654–1665
Marcjan Białozor	1665–1697 ⁴
Antoni Żółkiewski	1697–1702
Porfiriusz Piotr Kulczycki	1703–1716
Joachim Ciechanowicz	1716–1719
Teofil Godebski	1720–1730
Jerzy Bułhak	1730–1769
Gedeon Daszkiewicz-Horbacki	1769–1784 ⁵
Joachim Horbacki	1785–1795

¹ Biskup unicki w latach 1596–1603

² Od 1632 do 1640 r. pełnił nieoficjalnie rolę biskupa.

³ W latach 1624–1626 koadiutor.

⁴ W latach 1662–1665 koadiutor.

⁵ W latach 1766–1769 koadiutor.

Indeks osób

A

Abraham (Strachoński) 269
Абрамович Дмитрий Иванович 35
Adamczuk Lucjan 79
Aleksander Jagiellończyk 40-43, 136
Ambroży (Амвросий), patrz: Орнатский А. А.
11
Anchim, bp prawosławny turowsko-piński
268
Анішчанка Я. 213
Анцух Л. Ф. 17
Arkadiusz Piotr 88, 110
Анатолій архимандрит 30
Arseniusz, bp prawosławny turowsko-piński
268
Askold, legendarny książę kijowski 30
Атнагулаў А. І. 51
August II, król 65, 89
August III, król 136

B

Baczko Bronisław 186
Bartnicka Kalina 109
Basta Jan 127
Батюшков П. 44
Bendza Marian 10, 30
Benedykt XIV, papież 106
Białłozor Marcin 41, 42, 62, 98, 99, 143, 252

Białłozor Marcjan 60, 63, 269
Біч М. В. 18, 63
Bieniewski Kazimierz Stanisław 61
Bieńkowski Ludomir 17, 18, 66, 95, 100, 101,
102, 103, 107, 109, 110, 111, 118, 119,
120, 121, 130, 131, 135, 137, 138, 139,
140, 147, 148, 198
Biernacki Witold 57
Bilanych Joannes 67
Błażejowski Dmytro 68
Błchowa M. I. (Бълхова М. И.) 15
Boberski Wojciech 195
Bobiński Witold 122, 181
Bobola Andrzej 59
Bobryk Witold 19, 99, 100, 104
Bodzioch-Kazanowska Beata 127
Bogdanowicz Aleksy 90, 91
Bogusz Dominik 191
Bogusz Wincenty 188, 191
Bolesław Chrobry 33
Bona Sforza, królowa 40, 43, 44, 45, 71, 72, 83
Borodziec Elias, ks. 139, 185
Boromeusz Karol 68
Bras Gabriel le 128
Budzyński Z. 127
Bulhak Jerzy 73, 97-99, 132, 140, 253, 254,
256, 269
Bulhak Cypryan 86, 98
Bulhak Jozafat 70, 161, 211
Bulhakow Michaił 11

Bułhakow Jerzy 68
 Burzyńska Józefata 192
 Butrymowicz Mateusz 151

C

Chełmicki Zygmunt, ks. 194
 Chmielnicki Bohdan 56, 91
 Chodkiewicz Anna, z Ostrogskich 51, 52,
 53, 103
 Chodkiewicz Jan Mikołaj 179
 Chodkiewicz z Rzewuskich Ludwika 179
 Chodorowicz Czymoch 91
 Chomik Piotr 16, 53, 78, 195
 Chwalczewski 90
 Chynczewska-Hennel Teresa 10, 26, 56, 59,
 103, 108
 Ciechanowski Joachim, bp unicki turowsko-
 -piński 253, 269
 Ciemierzyńska Tekla 91
 Cimoszewicz Ostap 91
 Ciszkiewicz Rajmund 186
 Чистович Иларион Алексеевич 12, 39, 83
 Ciołek Dariusz 67, 68, 129
 Citkouski Igor (Ціткоўскі Ірап) 15, 16
 Cubrzyńska-Leonarczyk Maria 79
 Cychanowska Michajłowa 64
 Cyryl z Turowa 35, 268
 Чистович М. 42, 63, 96
 Czudowski, duchowny 253, 255
 Czymoszewicz Ostap 90
 Czystowicz Iwan 42

D

Daszkiewicz Horbacki Jerzy Gedeon 145
 Daszkiewicz-Horbacki Gedeon 98, 99, 123,
 133, 134, 269
 Daszkiewicz-Horbacki Joachim 70
 Dąbrowski Jurewicz Janusz 45
 Deruga Aleksy 65, 111
 Dionizy, bp prawosławny 268
 Дмитриев Михаил 11, 47
 Довбищенко Михаил 15, 194
 Доброхотов Паавел. Н. 25, 52, 75, 112, 128

Dołgoruski Grzegorz 65
 Dołmat Konstanty 81
 Dostojewski Piotr 52
 Dowgiałło Dmitrij I. (Довгялло Дмитрий И.)
 15
 Dowgiałło Jan 60
 Downar-Zapolskij Mitrofan W. (Довнар-
 -Запольский Митрофан В.) 16
 Drozdowicz Pron 90, 91
 Drozdowski Mariusz R. 28, 56, 121
 Drucki-Sokoliński Wawrzyniec 67
 Dubas-Urwanowicz Ewa 103
 Дух Олег 108
 Dumanowski Jarosław 66
 Duzinkiewicz J. 18, 33
 Dylągowa Hanna 111, 121, 124
 Dziewiątkowski Janusz A. 193
 Dziegielewski Jan 56, 110

E

Efrem, prawosławny bp. turowsko-piński 268
 Ensegeniusz, prawosławny bp. turowsko-piń-
 -ski 268
 Еремин И. П. 35
 Estreicher Karol 97
 Eutymiusz, prawosławny bp. turowsko-piń-
 -ski 268

F

Fabisz Paweł W. 67
 Falczewski Stanisław 45
 Featherstone Michael 29
 Fedorowicz Wasyl 48
 Федорів Юрий 67
 Feduszko Jacek 127
 Филагава А. 70
 Filonardi Mario 103
 Fiłatowa Elena N. (Филатова Елена Н.) 16,
 90, 212
 Fink Karl A. 26
 Fijałek Jan 12, 13, 37, 39
 Fiodor, książę 43, 47
 Fitych Tadeusz 107

Flaga Jerzy 109
Fokciński Hieronim 26

G

Gajek Jan S. 18, 30
Gajkowski Jan 194
Галенчанка Г. Я. 17
Gasztold Iwan 40
Gasztoldówna Maria 40
Gelzer Heinrich 34
Garampi Giuseppe, nuncjusz apostolski 124, 130, 137, 143
Gausman M. (Гаусман М.) 11, 33
Giedymin Giedyminowicz, wielki książę litewski 38
Giemza Jarosław 127
Gieysztor Aleksander 193
Gil Andrzej 10, 19, 20, 21, 24, 28, 33, 39, 49, 67, 68, 70, 71, 99, 119, 142
Giżycki Jan M. 156
Gliński Michał 42, 123
Godebski Teofil 65, 67, 68, 69, 253, 255, 269
Gołubiński Jewgienij 12, 31, 33
Голубев Стефан 101
Голубинский Евгений Е. 12, 30, 31, 35
Горобець Віктор 58
Говорун Сергей 10
Górzyński Sławomir 185
Грицак Ярослав 127
Грицкевич Анатолий П. 16
Greinacher Norbert 128
Grimaldi Hieronim 67
Грушевський Михайло (Hruszewskij Michaj-
ło) 16, 31, 32, 102
Grzegorz K. 106
Gudziak Borys A. 50

H

Halecki Oskar 50
Харлампович Константин В. 100
Hensel Joanna 199
Herman Grzegorz 50
Hładki Maksym 57

Hohol Jan 269
Hohol Jona 49, 50, 84
Holowackj R. 110
Horbacki Gedeon 83, 124, 143, 144, 183, 249
Horbacki Joachim 98, 269
Hrebniński Florian 67, 133, 255
Hruszewskij Michajło, patrz: Грушевський Михайло Hrycz 91
Hryniewicz W. 18, 30
Hulewicz Jan 100

I

Ignacy, prawosławny bp turowsko-piński 268
Izydor, metropolita kijowski 39
Iwanowicz Jarosławowicz Fiodor 40, 41
Iwanowicz Jarosławowicz Teodor 41
Iwanowicz Konstanty 48
Izajasz, prawosławny bp turowsko-piński 268

J

Jabłonowski Aleksander 155
Яковенко Наталя М. 71
Jankiewicz, duchowny 254
Ярашэвіч Аляксандар А. 62, 85
Jaropełk Izjasławowicz 33, 34, 36
Jarosław Mądry 30
Jarosławowicz Jan 136
Jarosławowicz Iwanowicz Teodor 136
Jarosławowicz Fiodor 90
Jarosławowicz Iwan 43, 136
Jarosławowicz Iwanowicz Fedor 136
Jarosławowicz Jan 41
Jaworski Teofan 70, 86
Jedlicki Marian Z. 33
Jelc Ignacy 89, 190
Jeleński Gedeon 183, 186, 189, 191
Jeleński Jan 188
Jeleński Michał 89, 190
Jeleński Tomasz 139, 185
Jemiołowski Mikołaj 56
Jeremiasz II Tranos, patriarcha Konstantynopola 45
Jerzy, prawosławny bp turowsko-piński 35, 268

Joachim, prawosławny bp turowsko-piński 33,
35, 35, 268
Jona 136, 286
Jona II (Protasewicz-Ostrowski) 136, 269

K

Kalabiński Stanisław 199
Калайдович Константин 34
Kalinka Waleryan 66, 113
Kalinowski Ambroży 89
Kamińska Rūta 195
Карев Д. В. 17
Karolewicz Grażyna 193
Касцюк Михаил 17
Katarzyna II, caryca 69, 88, 211, 213, 214, 217
Каваленя А. Д. 32
Kazimierz Jagiellończyk 40, 41, 152
Kazimierz Wielki, król 39, 41
Kaznowski M. 127
Кемпа Tomasz 42, 46, 49, 72, 84, 123
Kempfi Andrzej 30
Kiejstutowicz Zygmunt 44
Киприанович Григорий Я. 12
Kisiel Adam 59
Kiszka Leon 110
Kiszka Lew 67
Kitowicz Jędrzej 113
Klemens, prawosławny bp turowsko-piński 268
Klemens VIII, papież 50, 88
Klemens IX, papież 59
Klemens XI, papież 67
Kliszewicz Bohdan 91
Kluczycki Franciszek 61
Kłoczowski Jerzy 10, 17, 19, 66, 71, 79, 95,
99, 102, 118, 119
Kłopotowski Feliks 82
Kłyszewicz Hrycz 89
Kojałowicz Albert Wijuk 57
Kolenda Gabriel 96
Kołbuk Witold 9, 10, 23, 118, 119, 120, 131,
137, 146, 194, 216
Kołątaj Hugo 100, 101, 105, 106
Kołtubaj Edward 57
Komorowska Teresa 89, 90, 190

Komosiński Z. 68
Konan W. (Конан У.) 19
Konarski Jakub 170
Kondratowicz Waszil 91, 9
Konstanty, książ 42
Korabowicz Daniel 105
Korsak Rafał, unicki bp. turowsko-piński 60
Korsak Antoni 185
Korsak Ludwik 185
Korsak Rafał 55, 87, 88, 98, 269
Korsak Stanisław 185
Korwicki A., przeor klasztoru w Suchowiczach
89
Korzanowski Jan 62, 63
Корзо Маргарита 10
Kosiński Jan 62, 63
Kosman Marceli 36
Kosow Sylwester 59
Kossowski Aleksander 80
Kotowicz Aleksander 174
Krajcar John 50
Kraszewski Piotr 66
Krochmal Anna 109
Kroll Piotr 59
Krotkowski Marian 174
Крыкоўcki A. 32
Krystyna Anna z Lubomierza 42
Krystyna z Charytanowiczów 181
Krzeczowski, płk 56
Kuczyna Adam 53
Kuczyński Stefan M. 32
Kula Witold 199
Kulczycki Porfiriusz Piotr 252, 255, 269
Kumor Bolesław 193
Kuncewicz Jozafat 79, 106
Kurcyłowicz Piotr 63, 143
Kurjewicz Iwan 40
Kwaśnicki-Złoty Andrzej, unicki bp turowsko-
piński 57, 58, 61, 96, 99, 268

L

Labuda Gerard 193
Lancellotti Giovanni Battista 107

- Laurenty, prawosławny bp turowsko-piński 35, 268
- Lenkiewicz Adam 179
- Lenkiewicz Ignacy 184
- Lenkiewicz Tomasz 177
- Lenkiewiczowa z Duminów Borkowskich Krystyna 176
- Leonty (Pełczycki), prawosławny bp turowsko-piński 46, 49, 269
- Lepszy Kazimierz 27, 249
- Leszczyński Andrzej, bp 59
- Leśniewska Jadwiga 108
- Leśniewski Krzysztof 108
- Lewicki Józef 67
- Левицкий О. И. 12
- Likowski Edward 12, 66, 67, 213
- Lisański Herakliusz 97
- Liseuczykau Dzianis (Лісейчыкаў Дзяніс В.) 24, 32, 51, 56, 133, 135, 141, 146, 191, 211, 213, 214
- Лысенко П. Ф. 16, 34
- Litak Stanisław 9, 66, 71, 127, 128, 132, 193, 194, 195
- Loret Maciej 213
- Lwowicz Aleksander 53
- Лысенко Пётр Ф. 32
- Ł**
- Łabuspau Jurij (Лабынцаў Юрый А.) 31, 33
- Лакота Григорий 109
- Łapiński Aleksander 72
- Łaska Beata 123
- Łatyszonek Oleg 109
- Łazarewicz 255
- Łaziński Romuald M. 132
- Локотко Александр И. 151
- Łopatecki Karol 25, 28, 66, 101
- Łowmiański Henryk 37,
- Łużny Ryszard 30
- Łysenko Piotr Fedorowicz 32
- M**
- Maffon Szymon 59
- Makarij, biskup 39
- Макарий (Булгаков) 12, 35, 45, 78
- Makary III (Jewłaszewski) 269
- Малиновский И. 123
- Marchwicz Szanko 90
- Maria, księżna 41, 47
- Markiewicz Janko 91
- Maroszek Józef 127
- Marozowa Swietłana (Марозава Светлана) 19, 54, 212
- Marte Johann 10, 50, 194
- Martens Karl von 179
- Martyna z Obuchowiczów 179
- Massalski Ignacy J. 155, 171, 172, 173
- Massalski Jakub 174
- Meysztowicz Walerian 26
- Michajłowicz Grigorij 41, 53, 72
- Michał Korybut Wiśniowiecki, król 73
- Michałowicz Aleksandrowicz Semen 41
- Michałowicz Grzegorz 52, 99, 269
- Mikuliński, pop 123
- Mikulski Krzysztof 66
- Miller David B. 36
- Miłowidow Aleksandr (Миловидов Александр) 13, 14, 15, 33, 35, 38, 44, 46, 54, 57, 58, 64, 69, 83, 84, 85, 90
- Mironowicz Antoni 10, 16, 18, 28, 31, 34, 35, 36, 37, 50, 53, 54, 56, 57, 58, 59, 60, 64, 65, 66, 69, 71, 78, 79, 85, 91, 103, 108, 142, 181, 212
- Mirski Hrehory 57
- Miszewicz Iwan 91
- Mitrofan 83
- Młocki Jan 58
- Моця А. 15
- Морозов Светлана 10
- Mosiejczuk W. 15
- Мосейчук В. 15
- Munitiz Joseph 29
- Murphy Francis X. 29
- Müller Wiesław 71
- Myszewycz Iwan 90
- N**
- Nadav Mordechai 56

Nagielski Mirosław 59
 Насевіч В. Н. 51
 Nason, prawosławny bp turowsko-piński 268
 Nedungatt George 29
 Nielubowicz-Tukalski Józef 58, 85
 Niesiecki Kasper 97, 191
 Николай, архим. 80, 87, 92, 151, 152, 153, 154,
 157, 158, 159, 160, 161–169, 171, 190
 Nowodworski Michał 194
 Nowowiejski Antoni 194

O

Obolensky Dmitry. 31
 Ogiński Michał 151
 Ohme Heinrich 29
 Ohryzko Jozafat 181
 Okuszek Ewfimij, prawosławny bp. turowsko-
 piński 268
 Oelkowicz Semen 40, 47
 Oelkowicz Semionowicz Jurij 74
 Oelkowna Helena 90
 Oleszkiewicz Piotr 89, 113
 Omilanowska Małgorzata 195
 Onyszkiewicz Sachowski Pasjusz, patrz: Sa-
 chowski Onyszkiewicz Pasjusz
 Oranowscy Ludwik 181
 Orański 60
 Orański Woyna Pachomiusz 140, 269
 Orda Napoleon 87, 118
 Орнатский А. А. 11
 Орнатский А. А. 11
 Oskierka Antoni 184, 186
 Oskierka Bogusław 182, 183, 188, 189, 190
 Oskierka Jan 174, 176, 178, 180, 182, 183,
 184, 188
 Oskierka z Lenkiewiczów Krystyna 177
 Oskierka Kazimierz 179
 Oskierka Maciej Kazimierz 174, 176, 177,
 180, 182
 Oskierka Rafał 182
 Oskierkowa z Rokickich Barbara 175
 Oskierka ze Steckich Karolina 179
 Ostrogski Ilia (Eliasz) 42, 123

Ossoliński Jerzy 59
 Ostrogska Aleksandra 74
 Ostrogski Iwanowicz Konstanty 42
 Ostrogski Konstanty Wasyl, książę, wojewo-
 da kijowski 46, 47, 112, 122, 123, 252
 Oszczepowski Jan 62, 63
 Ozorowski Edward, abp 68, 100

P

Pakowski Jerzy 130, 132
 Panczerzyński Karol 190
 Parafianowicz Halina 103
 Paszkiewicz W. (Пашкевіч У.) 19, 63
 Пашкоў Генадзь П. 17
 Paweł I, papież 211
 Paweł VI, papież 107
 Pawluczuk Urszula 16, 53, 78
 Pelesz Julian 20
 Pełczyński Leoncjusz, patrz Leonty (Pełczycki)
 Pernal Andrew B. 61
 Петрашкевич А. А. 16
 Pidłupczak-Majerowicz Maria 79
 Pidrutchnyj P. B. 110
 Piekar A. 79
 Pietkiewicz K. 41, 42
 Петрашкевич А. А. 90
 Piotr I, car 15, 65
 Piraszewicz Kornel 113
 Pius II 39
 Петрушко В.И. 10
 Pletnicki Elisiej 84
 Плохий С. Н. 142
 Pocij Adam 110
 Pocij Hipacy 49, 50, 84, 88, 102, 110
 Podskalsky G. 18, 33
 Pollak R. 113
 Poniatowski Stanisław 66
 Poplatek J. 59
 Poppe Andrzej 18, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 37
 Porębski Hereklisz 180
 Potocki Joachim Karol 169
 Praszko J. 140
 Prażmowski 58
 Приселков М. Д. 33, 34

Prokop K. R. 24
 Przewalkowski 133, 256
 Przedziecki A. 42
 Przyboś A. 57
 Przymusiła Andrzej 186
 Ptaszycki S. 65
 Puzyra Atanazy 85

R

Rachuba A. 124
 Radwan M. 82, 87, 89, 90, 91, 212
 Radziwiłł A. 59
 Radziwiłł Albrycht 59, 185, 190
 Radziwiłł Albrycht Stanisław 52, 57
 Radziwiłł Michał Kazimierz 111
 Radziwiłłowa Krystyna Anna 62
 Radziwiłł Jan 42, 74
 Radziwiłł Michał 174, 178
 Radziwiłł Mikołaj 74
 Radziwiłł Mikołaj Faustyn 185
 Radzimiński Z. L. 42
 Rahoza Michał 49, 50
 Ramult Mikołaj Aleksander 53
 Rapow O. M. 30
 Рапов О. М. 16
 Ratz Wasilij (Рагч Василий) 212
 Ratszyn Aleksandr (Ратшиным Александр) 11
 Rawadina T. 37
 Rechowicz Marian 101, 108
 Ritter Adolf-Martin 29
 Riczka Wołodymir (Ричка Володимир) 15
 Rospigliosi Juliusz (wł. *Giulio Rospigliosi*), papież Klemens IX 59
 Rozka Teodozy 86
 Rudnicki Sylwester 110
 Rudowicz Iwan 20
 Rulikowski Edward 122, 181
 Рункевич Степан Г. 151, 159
 Rusinowicz Stefan 113
 Rutski Józef Welamin 55, 78, 103, 106, 107, 108, 140
 Rybiński Faustyn 183
 Rychlikowa Irena 199
 Ryła Maksymilian 110

S

Sachowski Onyszkiewicz Pasjusz, unicki biskup turowsko-piński 54, 99, 269
 Саганович Геннадий 10
 Sakać Sijepan 29
 Sakowicz Eugeniusz 70
 Sapieha Kazimierz Lew 59
 Sapieha Lew 110
 Sapieha Paweł 61
 Semenowicz Wasil 40
 Senyk Sofia 28, 72, 77, 79, 100, 101, 103, 109
 Serczyk Władysław A. 30
 Sidorowicz Hordej 91
 Sielawa Antoni 57, 88
 Sielecki J., wizytator 170
 Sielicki Franciszek 31
 Skoczylas Ihor 19, 20, 21, 22, 23, 28, 71, 127
 Skróteń J. 98
 Skuminowicz Teodor 100
 Слюнькова Инесса Н. 87
 Smogorzewski Jazon Junosza 106
 Снитко Константин 90
 Sobieski Jan III. król 73
 Сомов С. Э. 17
 Sosna Władysław 19
 Stadnicki Kazimierz 40
 Stanisław August Poniatowski 73, 252
 Staszewski Jacek 66
 Stecka Karolina 180
 Stecki Kazimierz i Karolina 180
 Stecka Karolina 174
 Stecka z Oskierków Karolina 176, 177, 181
 Stecki Kazimierz 174
 Stecki Maciej Kazimierz 177, 181
 Stecki Oskierka Kazimierz 176
 Stefan, prawosławny bp turowsko-piński 268
 Stefan Batory, król 47, 72, 73, 74
 Stepan Andrzej 127
 Stępień Stanisław 127, 196
 Stieber Zdzisław 193
 Stocki Adam 191
 Stocki Józef 179
 Strzelczyk Kłysz 91
 Sulima-Kamiński Andrzej 71

- Sułkowski Ryhor 214
 Susza Jakub 58, 91, 140, 141, 142, 216
 Swierszczek Teofil 86
 Sygowski Paweł 127
 Шахматов Алексей А. 31
 Szabunowski Krzysztof 61
 Szady Bogumił 194
 Szanter Z. 127
 Szapow Jarosław N. (Щапов Я. Ярослав) 15, 16, 17, 31, 33, 34, 39
 Szczurowski T. 96
 Szegda Mirosław 79, 107, 108
 Szeptycki Atanazy, metropolita lwowski 67, 97, 123, 253
 Шманько Тарас 68
 Szołdrski Andrzej 59
 Szołtysek Mikołaj 199
 Шпилевский Павел 181
 Szujski Józef 42
 Szumlański Atanazy 64, 78,
 Szumlański Józef 22, 64, 78
 Szybiak Irena 109
 Шутавым С. 32
 Szymański Dariusz 193
 Szymański Józef 193
 Szymon, prawosławny bp turowsko-piński 33, 34, 268
 Szymonowicz Martyryn, przełożony klasztoru w Chomsku 82
 Szywniewski Laurenty 86
 Sherwood P. 29
 Синицына Н. В. 15
- Ś**
- Śliwa Tadeusz 196
 Światopelk I, wielki książę Rusi Kijowskiej 31
 Światopelk II, książę turowski, wielki książę kijowski 31, 34, 37, 47
 Świętopelk Izjasławowicz 33
- T**
- Tatiana, żona kniazia Konstantego 42
 Tazbir Janusz 11
- Теодорович Н. И. 37, 162, 163, 164, 165
 Teodozy, prawosławny bp turowsko-piński 268
 Teofanes, mnich 38
 Terlecki Andriej 52
 Terlecki Cyryl 46, 49, 50, 74, 110, 269
 Terlecki Metody 103
 Thietmar 33
 Tichon, prawosławny bp turowsko-piński 268, 269
 Тєпłowa Валєнтина (Тєпłова Валєнтина А.) 19, 39, 49
 Тимошенко Леонід 10, 49, 50
 Titow Fedor I. (Титов Фєдор И.) 15, 65, 136
 Torres Cosimo de 111, 112
 Trajdos Tadeusz M. 34
 Turowski Cyryl 35, 47
 Turowski Joachim 35
 Turij Oleg 10, 50, 194
 Tymoszewicz Misko 91
 Tysz Ignacy 170, 174
 Tyszkiewicz Jerzy 59, 89, 173
- U**
- Urban VIII, papież 107
 Urwanowicz Jerzy 11, 138, 139, 195
 Uspieński Boris A. 196
 Ustrzycki Hieronim 67
 Uszacki Kalikst 90
- V**
- Vanysacker Dries 124
 Vidoni Pietro 59
- W**
- Wajnarowicz Tadeusz 184
 Walczak Wojciech 24, 25, 31, 32, 42, 51, 66, 93, 101, 106, 118, 121, 133, 214
 Warlaam, prawosławny bp turowsko-piński 269
 Wasjan, prawosławny bp turowsko-piński 41, 45, 60, 136, 268
 Wasjan II, prawosławny bp turowsko-piński 269
 Wasjan III, prawosławny bp turowsko-piński 269

- Wasył, prawosławny bp turowsko-piński 47, 268
- Васюк Галина В. 17
- Ваврик М. (Wawryk M.) 77, 78, 80, 82, 83, 84, 85, 87, 88, 89, 91, 92, 120, 156
- Welykuj Athanasius G. 39, 55, 60, 78, 80, 81, 85, 89, 97, 100, 106, 108, 110, 131, 140–142, 156
- Wereda Dorota 66, 95, 96, 97, 98
- Wierzbiec Waław 18, 31
- Wilczewski Waldemar 127
- Winnicki Innocenty 64, 78,
- Winnicki Jerzy 88
- Wisner Henryk 57
- Wiśniowiecki Michał Korybut 88
- Wiszowata-Walczak Katarzyna 59, 121
- Witkowska Aleksandra 193, 194
- Witold, książę 41
- Władymirowicz Jurij 38
- Władysław IV Waza 53, 54, 55, 72, 74, 88, 95, 108, 215
- Włodzimierz II Monomach, wielki książę Rusi Kijowskiej 33, 37
- Włodzimierz I Wielki, wielki książę kijowski 30, 31, 32, 83
- Włodzimierzowicz Aleksandr (Olelek) 40
- Wojna B. 90
- Wojna Ławrencjusz 91
- Wojna Maciej, marszałek piński 151
- Wojnar Meletyj M. 79, 102
- Войтович Л. 34
- Wojtyska Damian H. 67
- Wolbek Jan 89, 190
- Wolbek Józef 184
- Wolff Józef 38, 40, 41, 43, 44, 186
- Woliński Janusz 70
- Wolski Jan Walerian 192
- Wołodkowicz Grzegorz 87
- Wołyniak (J. M. Giżycki) 53, 88
- Woyna Benedykt 101, 110
- Woyniewicz Stefan Stanisław 174
- Wójcik Zbigniew 60
- Wsiewołod, wielki książę kijowski 34, 36
- Wyczański Andrzej 199
- Wyhowski Iwan 61
- Wyhowski Józef 67
- Выков А.А. 151

Z

- Zabłocki Antoni 111
- Zagorulskij Edward M. (Эдуард М. Загорулский) 32
- Zahorowski Stefan 171
- Zahorski Grzegorz 49
- Zaikyn Waław 62, 96
- Zamoyski Grzegorz 127
- Zardecki Eliaszkazimir 63
- Zaruski Tadeusz 86, 126, 144, 255, 256, 258
- Zaruski Thaddeus patrz: Zaruski Tadeusz
- Zbirujski Dionizy 49, 50
- Zielińska Teresa 185
- Ziółkowska J. 30
- Zdziech Teresa 26
- Zwieryński Wasilij W. (Зверинский Василий В.) 11
- Zubircki D. I. 25
- Zychowicz Juliusz 18
- Zygmunt August, król 123
- Zygmunt I Stary, król 40, 41, 42, 43, 72, 74, 123, 136, 151
- Zygmunt III Waza, król 13, 49, 50, 52, 54, 84, 85, 88, 122, 215

Ż

- Żabokrycki Dionizy 64, 78
- Żelewski Roman 57
- Żochowski Cyprian 62, 88
- Żółkiewicz Antoni 269

Uniate Eparchy of Turov and Pinsk in The Seventeenth And Eighteenth Centuries. Organizational Structure

Summary

The author of the book examined the organizational structure of the Uniate Eparchy of Turov and Pinsk in the seventeenth and eighteenth centuries. He based his works on extensive literature, and above all, on extensive source material. He based his conclusions on the material acquired in archives and libraries in Poland and abroad: Vilnius, St. Petersburg, Minsk, Kiev, Lviv, Vatican City, Rome, London and Stockholm. The paper has been divided by the author into 6 chapters and an introduction.

The introduction plays a key role in this work. It presents both, the motifs for undertaking research on this very organizational unit of the Kiev metropolitan area, as well as the current state of research. This part of the introduction constitutes a good historiographical study of the history not only of the diocese of Pinsk and Turov, but it also contains a number of important observations of the whole past of the Orthodox and Uniate Church. The supplement of this part of work is the characteristics of the manuscripts used – from several archives and libraries of several countries, as well as the presentation of the concept and the structure of the dissertation.

Chapter One (The establishment and functioning of the Orthodox eparchy of Turov and Pinsk until the end of the sixteenth century) refers to the Orthodox period in the history of the eparchy, and has a character of a specific sketch, constituting an introduction to the adequate parts of the dissertation devoted

to its Uniate period of functioning. The author established the beginnings of the Orthodox eparchy of Turov and Pinsk, wrongly linked by some researchers with the year 1005. W. Walczak reminds here the studies of M. Prisiol'kow and A. Poppe, who agreed on the establishment of the diocese for the period after 1088. This assumption seems to be justified in sources, so it can be assumed that the diocese of Turov was founded shortly after 1088 as part of the Orthodox metropolitan of Kiev. It seems probable that this eparchy covered the areas of the then principality of Turov and Pinsk (Polesia), and in the subsequent period incidentally the areas of the southern Podlasie and Black Ruthenia were subordinate to the sovereigns of Turov.

The second chapter (The history of the Uniate Eparchy of Turov and Pinsk) undertakes a topic fully compliant with the title of the dissertation. Here the author concentrates on the one hand on the political events, so linked to the history of the Grand Duchy of Lithuania and throughout the Commonwealth, as well as the very eparchy, on the other hand showing the complicated religious relationships – especially the Orthodox-Uniate one – in the local context. This way, the picture of the main events at the area of the eparchy of Turov and Pinsk over two centuries has been outlined – from the Union of Brest to the collapse of the Polish-Lithuanian state, which for the Uniate Church was an extremely important turning point. The seventeenth century was very difficult in the history of the eparchy of Turov and Pinsk. The beginning of this period is a time of penetration of the Union into the area. The situation became complicated by numerous wars, including the introduction of Orthodoxy back in Polesia by Cossack troops who bore on their banners the slogans for fighting through Orthodoxy, which was associated with the acquisition of the Orthodox for the Cossacks. The author observes certain stabilization in the formation of the Uniate parish structures from the early eighteenth century, especially after the 1700–1721 war.

Chapter Three (The centres of religious life in the Uniate diocese of Turov and Pinsk) covers two plots: an overview of the history of Uniate monasticism in the eparchy and the characteristics of the specific monasteries, present in the area. The first part of this chapter is a far-reaching synthesis, in which only certain topics were captured. The second part of the chapter is a specific directory of monasteries and discusses the most important events of their history. A table containing historical data on the monasteries and a map showing their location is a supplement to this chapter. On the basis of the Vatican sources

the author determined that the monastic life of the eparchy focused around just several Basilian monasteries that had their headquarters in the following towns: Torokany, Antopol, Chomsk, Nowy Dwór, Jasna Góra, Suchowicze and Leszcze (near Pinsk), which housed the most famous monastery, from the mid-seventeenth century a seat of a Uniate Bishop. At the eparchy there was also a nunnery in Pinsk. The functioning of these centres can not be described more thoroughly today, as a scarce source material enables only to investigate the role of the monastery in Leszcze; the information about the other ones are limited to general summary tables only.

Chapter Four (The hierarchy and the clergy) presents the priesthood of the eparchy from its the pastors - the bishops and their lay brothers - to the parish and monastic clergy. It is an interesting panorama of one of the lesser-known groups of the former Commonwealth. The author focuses here on the presentation of the activities of the hierarchs, on education of the lower clergy, and its moral stance. Such a picture is primarily dictated by the source material preserved, which does not give rise to any further examination of this group. Nevertheless, interesting results of the research have been obtained, showing the clergy of the eparchy of Turov and Pinsk as a colorful, vibrant group, strongly inherent to its culture and customs in its social environment. The author has demonstrated the impact of the general level of the clergy on attracting new worshipers. Education or the learning process of Uniate priests was important. Future ministers often apprenticed at their father-parson and at the Cathedral of Pinsk and the seminary of Vilnius. The latter possibility, however, was limited, because for the education of the candidate for the priesthood, outside the diocese, the consent of two bishops was required - of the diocese of residence and the one where the school was located.

Chapter Five (The organizational structure of the Uniate eparchy of Turov and Pinsk) is the key part of the book. In the course of the narration, the author corrects errors present in historiography concerning the boundaries, as well as the internal structure of the eparchy. He primarily determines its shape as it had in the seventeenth and eighteenth centuries, while verifying its surface at the half of this century (35,000 km²). He subsequently analyses the sources (mainly the visits and summaries for the eighteenth century) and basing on them he carries out the division into deaneries, which seems to be in line with reality (14 in the second half of the eighteenth century). The fact of determining numbers and locations of the parishes is extremely essential. As far as the

seventeenth century is concerned, W. Walczak had only unreliable aggregate summaries, whereas concerning the eighteenth century he recreated almost the entire parish network of the eparchy. Around 1772, there were in the whole Uniate eparchy of Turov and Pinsk not less than 238, and these findings should be agreed with. A great help in this part of the paper are tables of deaneries, parishes and clergy, as well as maps showing the cartographic approach to the problem, and the parish directory, containing the basic source data.

The development of parish structures in the areas of the eparchy of Turov and Pinsk significantly hindered many problems that the eparchy had to face, such as the conflicts concerning Orthodox estates, Polish government policy towards the Union, the wars with the Cossacks, Sweden, or Russia. Uniate bishops also had to face a very hard task, because they had under their jurisdiction areas, where the political situation significantly favoured the Orthodox. The people living in the lands of interest to us were under the supervision of the Cossacks, who boldly ravaged the areas of the eparchy under discussion.

The seventeenth century turned out to be a specific period in the history of the Union, and also in the areas of interest to us, and more specifically it was the time of the reign of Sigismund III, who was the ruler exceptionally favourable for the Uniate Church. Unfortunately, the same cannot be said about his successor, Władysław IV, who in his internal politics clearly favoured the Orthodox. The situation was further complicated by the wars with the neighbours, which even further exacerbated religious relations in the Polish-Lithuanian Commonwealth.

In the light of such unfavourable circumstances for the development of the Union the more interesting is the fact that despite everything the Union was able to break through. The sources allow to trace the development of the parish structure of the eparchy of interest to us. In the sixties of the seventeenth century, according to the account of Jakub Susza, the Bishop of Chełm, there were 100 parishes. Although - as was demonstrated in the course of discussion - the data should be treated with caution, they however show certain proportions of the number of parishes in relation to other Uniate dioceses. They show in fact that the eparchy of Turov and Pinsk was the smallest Uniate diocese.

The period of the eighteenth century, and especially its third decade, favored the development of the Union. After the end of the devastating wars of the seventeenth century and after the Great Northern War, the Uniate structures began to grow visibly. Documents from the early eighteenth century,

already mention 250 parishes and 14 deaneries (of course compared to other eparchies, the diocese of Turov and Pinsk has the least number of parishes and deaneries). The diocese then reached about 35 thousand km² of the area, which puts it in the fifth place, behind the metropolitan diocese (222 thousand km²), the dioceses of Płock (82.1 thousand km²), Lviv (47.1 thousand km²) and Lutsk (35.3 thousand km²). Minor eparchies were: the eparchy of Vladimir (28.1 thousand km²), Przemyśl (24.9 thousand km²) and Chełm (22.1 thousand km²).

Monasteries played a significant role in this period. In the areas of the eparchy of interest to us, there was one nunnery and seven male monasteries, including the most famous one – in Leszcze. Monasteries were not only centres of religious life, but also formed the centres of culture that affected the maintenance of the Union, especially in difficult times. They also constituted a kind of a spiritual school for future Uniate bishops.

In the diocese under study the division between the Eastern and Western part, the one of Turov and the other of Pinsk, is clearly visible. A characteristic feature of the first was quite dense arrangement of the parishes on relatively small areas of the deaneries; in the other one, on the contrary: we can see large areas where there are few parishes and deaneries. Each parish occupied here a relatively larger area than in the area of Pinsk. Unfortunately, the source material on which the analyses were based for the need of this study originates from different years, so there was no opportunity to compare the state of parishes and deaneries in one year. Therefore, it has been hypothetically assumed, that about 1772, in the diocese there were ca. 240 parishes with 13 deaneries. A few years later another deanery was established (Uborck), and the number of parishes began to increase, which is particularly evident by the number of shrines, much higher in the eighties of the eighteenth century.

The sources, on the basis of which this paper was largely based, also allowed to establish for certain parishes the patronage of the Orthodox churches and the number of Uniate people in the given parishes. Surprisingly quickly Marian invocations were acquired, which are characteristic for the Latin confessions. Equally interesting are, relatively common in the Uniate churches, invocations typically associated with the “Ruthenian” lands: St. Martyrs Boris and Gleb, St. Praxedes, Virgin Mary and the Martyr, as well as Saint George. This could be the evidence of a rapid Latinization in these lands, and relatively fertile ground for the adoption of the Uniate confessions.

A quite characteristic feature for the Uniate Church on the areas of the Polish-Lithuanian Commonwealth was a strong relationship with the universal Christian tradition, so from this probably resulted the popularity of the invocations of Mary, christological ones and the ones attributed to the saints, which were already very well known in the Latin Church.

Thanks to the estimated research the number of the Uniate worshippers was established (on the basis of visits) in this diocese discussed. With the estimates it has been calculated that around the year 1773 there were approximately 130 thousand worshippers, which is confirmed in the lists made for the Holy See. In comparison with the number of Orthodox believers during this period (about 27 thousand), this is an impressive result, especially since – as it has been found – in the following years the number of the Uniate believers still grew.

The Union in the eparchy of Turov and Pinsk had taken root so much that after the incorporation of the diocese to the lands of the Russian Empire it was not easy to convince the Uniates to abandon their Church. Despite taking over the buildings and churches by the Orthodox and despite the liquidation of the eparchy of Turov and Pinsk in 1795, the Uniates organized, and their clergy continued to function, performing their ministry in homes or shrines. After the second and third partition of the Polish lands, the Empress Catherine II by the decree of September 6, 1795, established non-canonical Pinsk diocese, which has existed for three years, but was not sanctioned by the Holy See, therefore the liquidation of the Uniate diocese of Turov and Pinsk in 1795 has been acknowledged. However, a centuries-old Latin tradition lasted for hundreds of years. To this day, in the areas of Belarus there live about 40 thousand Uniates, and Pinsk is the seat of the Roman Catholic Bishop of the Diocese of Pinsk.

In the further part of the chapter the author has analysed the invocations of temples from the eparchy lands and has compiled data on the number of the faithful.

Therefore, it can be considered that the study conducted by Dr. Wojciech Walczak of the structures of this eparchy, give a significantly complete picture. It is a great achievement, because of the huge problems with the database source concerning the history of the Uniate Church of this period.

The last, sixth chapter (The liquidation of the Union on the territory of the eparchy of Turov and Pinsk) shows the fate of the Union under the Russian

rule, when, contrary to the provisions of the partitioning treaties, the Russian authorities have made the final liquidation of the Uniate Church in the Empire, incorporating its worshippers and structures into the Orthodox Church. After 1795, the Uniates were forced to act in a legally difficult situation. Starting since 1803, on the territory of Pińszczyzna they started activities on a large-scale related to the return of the parishioners and encouraging the to persevere in fidelity to the Union. This process, of course, occurred informally and not one church has been returned to its former owners. The situation got exacerbated to the extent that for the fight with the attempts to get back or strengthen the Union Major General W. Ratz was chosen.

The Union in the eparchy of Turov and Pinsk, despite numerous acts of disbelief in its persistence, sustained even despite involuntary transition to Orthodoxy. According to the author, even in the nineteenth century, the clergy, not agreeing with the liquidation of their parish, tried to regain their worshippers and secretly exercise the worship. Overall, however, in Belarus, where the faithful had a choice of converting to Orthodoxy, remaining with the Union, or conversion to Roman Catholicism, the Union began to significantly reduce its range. But it survived. As the public registry books of the nineteenth century indicate, the Uniate heritage was present, even if only a small number of followers maintained it.

Gradual taking over of the Orthodox churches by the Orthodox believers began on a large scale since the Second Partition of Poland (1793), when the entire Pińszczyzna became part of the Russian Empire. With the acquisition of the Belarusian land, the Tsarist government declared proper treatment of the followers of other religions, but it was soon found out that these were empty promises. The Catholics and the Uniates were forbidden to take actions to encourage the Orthodox for conversion, and on January 6, 1773, Catherine II issued instructions calling Uniates to return to Orthodoxy. This document contains a declaration, stating that the worshippers being forced to accept the Union were supposed to want to return to the Orthodox faith and that they wanted to be incorporated into the Mogilev Orthodox Bishopric. The instructions have been rejected under the pressure from the Polish-Catholic influence, but it is worth mentioning that there were attempts in it to prove, with the data presented in the table, that the Uniates rapidly change their confession, and since 1772 to the end of 1774, they allegedly lost 433 churches. In the light of the sources analysed it can be stated that this data had the

nature of propaganda, they cannot be regarded as reliable, because in the years 1776-1777 in the studied areas of eastern Belarus, there were 146 Catholic churches and 91 Orthodox churches. The number of these temples after adding is almost half lower than the number of parishes lost by the Uniates, as presented by Tsarina.

In 1795 in the areas of interest to us there was the official liquidation of the Union, but its followers did not cease to be active. As previously mentioned, the Uniate priests continued to act, but in a secret way, in secrecy from the Tsarist authorities. The situation was, according to D. Liseuczykay, quite strange. This researcher believes that the Union remained, despite the acquisition of all the Orthodox parishes, thanks to chapels, which were created in spite of the official prohibitions. They also played the role of combat outposts. It can be said that the Union has survived mainly thanks to a well-developed parish structure.

After the second partition of Poland, a slow process of mandatory conversion of Uniate parishes to Orthodoxy began. On the basis of the aforementioned decree of Catherine II of 22 April 1794, entitled *The removal of all obstacles making the Uniates impossible to turn to the Orthodox Church*, the Uniate churches began to close. Within 5 years of the incorporation of Pinszczyzna to Russia in the district of Pinsk as many as 37 Orthodox churches were noted. It should, however, be emphasized that despite the legal facilities the Orthodox slowly took over the Uniate churches. At least until the thirties of the nineteenth century the Union was still existing in Pinszczyzna, and more than half of the Pinsk district Orthodox parishes in the early nineteenth century existed on paper only. As the already mentioned Belarusian researcher found, the Orthodox parsons often complained that they did not baptize any new soul, as opposed to the Uniate clergy who continue to function.

The ending contains all the basic conclusions, arising on the basis of the research carried out, especially in the sphere of the organization of the eparchy.

The dissertation includes archival appendices (from the archives of the Vatican and Vilnius) and the list of the eparchy bishops, both from the time of the Orthodox period and the Uniate one.

The paper ends with the list of non-printed sources (coming from 23 archives and libraries in several countries) as well as printed sources, and literature of the subject.

Translated by Monika Białynicka

Униатская турово-пинская епархия в XVII-XVIII в. Организационная структура

Резюме

Автор в своей книге изучил организационную структуру униатской турово-пинской епархии в XVII–XVIII в. В работе использована богатая литература, прежде всего обширный источниковый материал. Выводы основаны на материале, собранном в польских архивах и библиотеках, расположенных за границей: в Вильнюсе, Санкт-Петербурге, Минске, Киеве, Львове, Ватикане, Риме, Лондоне и Стокгольме. Работа разделена автором на Введение и 6 глав.

Введение играет в работе ключевую роль. Здесь показаны как мотивы проведения исследований именно этой административной единицы киевской метрополии, так и состояние исследований, проводившихся до настоящего времени. Эта часть введения является добротным историографическим очерком не только истории турово-пинской епархии, но и содержит ряд важных наблюдений, касающихся прошлого православной и униатской церкви в целом. Эта часть работы дополняется также характеристикой использованных рукописных источников – извлеченных из нескольких архивов и библиотек ряда государств, а также представлением концепции и структуры собственно докторской работы.

Первая глава (*Возникновение и функционирование православной турово-пинской епархии до конца XVI века*) касается православного периода в истории епархии, написана в форме очерка, который вводит

в проблематику разделов работы, посвященных униатскому периоду. Автор установил дату возникновения православной турово-пинской епархии – 1005 г., которая ошибочно определялась некоторыми исследователями. В. Вальчак упоминает в связи с этим исследования М. Присёлкова и А. Поппе, в которых возникновение епископства было отнесено к периоду после 1088 г. Эта догадка кажется обоснованной на основе источников, тем не менее можно принять, что туровое епископство возникло сразу после 1088 г. как часть православной киевской метрополии. По всей видимости эта епархия располагалась на землях тогдашнего княжества турово-пинского (Полесье), однако в более поздний период туровским владьям время от времени подчинялись земли южного Подляшья и Чёрной Руси.

Вторая глава (*История униатской турово-пинской епархии*) затрагивает тему целиком согласующуюся с заглавием работы. Автор сосредотачивается одной стороны на политических событиях, связанных как с историей Великого княжества Литовского и всей Речи Посполитой, так и самой епархии. С другой стороны, показывает сложные межконфессиональные отношения – прежде всего православно-униатские – в местном контексте. Таким образом создана картина главных событий на территории турово-пинской епархии на протяжении двух веков – от Брестской унии до падения польско-литовского государства, являвшихся для униатской церкви очень важным периодом. XVII век был очень трудным временем в истории турово-пинской епархии. Начало этого периода было временем проникновения унии на эти земли. Ситуация осложнялась многочисленными войнами, в том числе из-за восстановления православия в Полесье казацкими отрядами, которые несли на своих знаменах лозунг борьбы именно за православие, что было связано с переходом православных на сторону казаков. Определенную стабилизацию и стабилизацию формирования структур униатских приходов автор отмечает с начала XVIII в., в частности после войны 1700-1721 гг.

Третья глава (*Центры монашеской жизни в униатской турово-пинской епархии*) охватывает две сюжетные линии: включает общий очерк истории униатского монашества в епархии и характеристику отдельных монастырей, находившихся на ее территории. Часть первая этой главы имеет характер глубокого синтеза, в которой нашли отражение только определенные сюжеты. Вторая часть представляет собой

своего рода каталог монастырей, где речь идет о самых важных событиях из их истории. Эту главу дополняет таблица, содержащая архивные данные, касающиеся монастырей, а также карта, показывающая их расположение. На основании ватиканских источников автор установил, что монастырская жизнь описываемой епархии сосредоточивалась лишь в нескольких василианских монастырях, которые располагались в следующих населенных пунктах: Тороканы, Антополь, Хомск, Новый Двор, Ясна Гура, Суховиче и Леща (ок. Пинска), где находился известнейший монастырь, с середины XVII вв. являвшийся резиденцией униатского епископа. На территории епархии действовал также женский монастырь в Пинске. О функционировании упомянутых центров нельзя сегодня сказать слишком много, так как немногочисленные источники позволяют определить роль лишь монастыря в Леще; свидетельства об остальных монастырях ограничиваются лишь общими табличными сводками.

Четвертая глава (*Иерархия и духовенство*) представляет положение священников епархии, начиная от её пастырей – епископов и их коаудиторов – и заканчивая приходским и монашеским духовенством. Это интереснейший обзор одной из наименее известных общественных групп старой Речи Посполитой. Автор сосредоточил свое внимание на деятельности иерархов, подготовке низшего духовенства и его моральном состоянии, что объясняется прежде всего сохранившимся материалом источников, не позволяющим осуществить более глубокий анализ этой группы. Тем не менее в ходе исследования были получены интересные результаты, показывающие духовенство турово-пинской епархии как пеструю, живую, активную как в культурном, так и бытовом отношениях группу, показанную в своей социальной среде. Автор привел аргументы, показывающие влияние общего уровня духовенства на привлечение новых верующих. Существенно важным было образование, также в тесной связи с процессом обучения униатских священнослужителей представлялась ситуация в турово-пинской епархии. Будущие священники наиболее часто обучались у своего приходского настоятеля, а также при пинском кафедральном соборе и в виленской духовной семинарии. Эта последняя возможность была однако ограничена, так согласие на обучение кандидата в священники за пределами епархии должны были дать согласие оба епископа – епископ епархии по месту жительства и той, в которой находилась школа.

Пятая глава (*Организационная структура униатской турово-пинской епархии*) является ключевым разделом книги. В ходе повествования автор исправляет накопившиеся ошибки в историографии, касающиеся как границ, так и внутренней структуры епархии. Главным образом устанавливается её организационная форма характерная для периода XVII–XVIII вв., а также подтверждается размер ее территории в середине этого века (35000 км²). В дальнейшем осуществлен анализ источников (главным образом материалы инспекций и сводок XVIII в.) и на их основании осуществлено разделение на деканаты, как представляется, согласующееся с действительностью (14 во второй половине XVIII в.). Особо важны полученные данные, касающиеся числа и местоположения приходов. Тогда как, изучая материалы XVII в. В. Вальчак располагал лишь мало достоверными сводками, то на основе источников XVIII в. он реконструировал почти всю сеть приходов епархии. Приблизительно в 1772 г. во всей униатской турово-пинской епархии их насчитывалось не менее 238 и с этими данными следовало бы полностью согласиться. Большое значение для этой части работы имели таблицы деканатов, приходов и духовенства, картографические материалы, представляющие ситуацию наглядно, а также каталог приходов, содержащий основные данные источников.

Развитие приходских структур на землях турово-пинской епархии значительно затрудняли многочисленные проблемы, с которыми она сталкивалась, к примеру, конфликты из-за церковного имущества, политика польских властей в отношении унии, войны с казаками, Швецией или Россией. Униатским епископам пришлось также решать очень сложную проблему, поскольку они имели под своей юрисдикцией земли, где политическая ситуация в значительно большей степени была благоприятна для православных. Население интересующих нас земель находилось под покровительством казаков, которые безнаказанно бесчинствовали на территории данной епархии.

Особым периодом в истории унии, в том числе для интересующих нас земель, был XVII в., точнее эпоха правления Сигизмунда III, который в отношении униатской церкви был настроен исключительно доброжелательно. К сожалению, нельзя сказать того же о его преемнике, Владиславе IV, который в своей внутренней политике подчеркнуто отдавал предпочтение православным. Кроме того ситуацию осложняли войны

с соседями, которые ещё больше ухудшили межконфессиональные отношения в Речи Посполитой Обоих Народов.

В свете столь невыгодных для развития унии обстоятельств, тем более интересен тот факт, что, несмотря ни на что, она смогла сохраниться. Источники фиксируют развитие приходской структуры интересующей нас епархии. В 60-х гг. XVII в., по свидетельству хелмского епископа Якуба Суши, в ее составе было 100 приходов. Хотя – как констатируется по ходу изложения материала – к этим данным и следует относиться с большой осторожностью, они вместе с тем показывают определенное соотношение числа приходов по сравнению с другими униатскими епархиями. Так, из них следует, что турово-пинская епархия была наименьшей униатской епархией.

XVIII столетие, а особенно его третье десятилетие, было благоприятным временем для развития унии. После окончания разрушительных войн XVII в. и после Северной войны униатские структуры начали ощутимо расширяться. Документы начала XVIII века упоминают уже о 250 приходах и 14 деканатах (конечно в сравнении с остальными епархиями у турово-пинской епархии было меньше всего приходов и деканатов). Епархия в это время территориально расширилась примерно до 35 тыс. км², что позволило ей занять пятое место, после метрополии (222 тыс. км²), а также полоцкой (82,1 тыс. км²), львовской (47,1 тыс. км²) и луцкой (35,3 тыс. км²) епархий. Меньшими по территории были владимирская (28,1 тыс. км²), перемышльская (24,9 тыс. км²) и хелмская (22,1 тыс. км²) епархии.

Значимую роль играли в этот период монастыри. На землях интересующей нас епархии находился один женский монастырь и семь мужских, в том числе наиболее известный – в Лещу. Монастыри не только были центрами монашеской жизни, но представляли собой также центры культуры, оказывавшие поддержку унии, особенно в трудные для неё времена. Они являлись также своеобразной духовной школой для будущих униатских епископов.

В исследуемой епархии очевидно четкое деление на восточную и западную части – пинскую и туровскую. Характерной чертой первой была достаточно плотная концентрация приходов на относительно небольших территориях деканатов; во второй части, наоборот, обнаруживаем большие территории, на которых располагались немногочисленные приходы и

деканаты. Каждый приход занимал здесь большую территорию, по сравнению с пинской частью епархии. К сожалению, материал источников, на которым основывается анализ, необходимый для данного исследования, относится к разному времени, в связи с чем не было возможностей для сравнения положения приходов и деканатов в одном и том же году. Поэтому принята гипотеза, что приблизительно в 1772 г. в епархии существовало ок. 240 приходов, а также 13 деканатов. Несколько лет спустя возник очередной деканат (уборцкий), тогда как число приходов начало возрастать, о чём особенно убедительно свидетельствует количество часовенок, значительно увеличившееся в 80-х гг. XVIII в.

Источники, на которых в значительной степени опирается эта работа, позволили также установить в некоторых приходах патронов церкви и численность униатского населения в них. Неожиданностью было быстрое распространение посвящений Деве Марии, которые характерны для латинской конфессии. Также вызывает интерес сравнительно низкая популярность в униатских церквях посвящений как правило связываемых с «русскими» землями: Св. Мученикам Борису и Глебу, св. Деве и Мученице Паракседе и св. Георгию. Это может свидетельствовать о быстрой латинизации на этих землях и относительно благоприятных условиях для принятия униатского вероисповедания.

Характерной чертой униатской церкви на землях Речи Посполитой Обоих Народов была прочная связь с универсальной христианской традицией, этим очевидно и объяснялась популярность посвящений Пресвятой Деве Марии, христологичных, а также тех святых, которые были хорошо известны в латинской церкви.

Благодаря использованию количественных методов установлено число униатских верующих (на основании инспекций) в исследуемой епархии. Подсчеты показали, что приблизительно в 1773 году было около 130 тыс. приверженцев унии, что находит подтверждение в переписи подготовленной для Апостольской Столицы. В сравнении с числом православных верующих в это же время (ок. 27 тыс.), это внушительный результат, тем более, что – как установлено – в последующие годы число приверженцев унии увеличивалось.

Уния в турово-пинской епархии укоренилась настолько, что после включения ее земель в состав Российской империи нелегко было убедить униатов отречься от своей церкви. Несмотря на передачу церковей

православным и ликвидацию турово-пинской епархии в 1795 г., униаты соорганизовались, а их духовенство продолжало действовать, исполняя богослужение в домах или часовнях. После II и III разделов польских земель царица Екатерина II указом от 6 сентября 1795 г. создала неканоническое пинское епископство, которое существовало три года, но не было признано Апостольской Столицей. Поэтому принято датировать ликвидацию униатской турово-пинской епархии 1795 г. Древняя латинская традиция сохранилась еще в течении сотен лет. Ныне на землях Беларуси живёт ок. 40 тыс. униат, а в Пинске находится резиденция римско-католического епископа пинской епархии.

В пятой главе автор также проанализировал посвящения церквей на землях епархии, а также сопоставил данные, касающиеся численности верующих.

Можно, таким образом, признать, что переведённое доктором Войчехом Вальчаком исследование структур этой епархии, дает достаточно полное представление о ней. Это достижение тем более значительно, если учесть огромные проблемы с источниковой базой, касающейся истории униатской церкви этого периода.

Последняя, шестая глава (*Ликвидация унии на землях турово-пинской епархии*) показывает судьбы унии в период российского господства, когда, вопреки условиям договоров, относящихся к разделу Польши, царские власти осуществили окончательную ликвидацию униатской церкви в Империи, включив её верующих и структуры в состав православной церкви. После 1795 г. униаты были вынуждены действовать в трудной с правовой точки зрения ситуации. Начиная с 1803 года, они проводили на Пинщине широкомасштабную акцию с целью возвращения прихожан в унию и побуждения к верности ей. Этот процесс, конечно, происходил неофициально и ни одна церковь не была возвращена прежним владельцам, но ситуация накалилась до такой степени, что на борьбу с попытками возвращения или укрепления унии был направлен генерал-майор В.Ратч.

Уния в турово-пинской епархии, несмотря на многочисленные примеры неверия в ее перспективы, сохранилась даже несмотря на принудительный переход в православие. Как утверждает автор, даже в XIX в. священнослужители, не примирившись с ликвидацией их приходов, стремились вернуть своих верующих и тайно отправлять богослужение.

В целом же в Беларуси, где верующие имели выбор либо перейти в православие, либо остаться в униии, либо перейти в римский католицизм, масштабы распространения униии значительно сократились. Но она выжила. Как показывают метрические книги XIX в. – наследие униии сохранилось, хотя ей были привержены немногочисленные сторонники.

Постепенный захват церковью православными в широком масштабе начался после II раздела Речи Посполитой (1793 г.), когда вся Пинщина вошла состав Российской империи. Заняв белорусские земли, царские власти заявили о намерении уважительно относиться к сторонникам других религий, однако очень скоро выяснилось, что эти обещания ничем не обеспечены. Католикам и униатам запретили предпринимать какие-либо действия с целью побуждения православных к возвращению к униии, а 6 января 1773 г. Екатерина II издала инструкцию, призывавшую униатов к возвращению в православие. В этом документе содержалось заявление о том, что верующие якобы насильственно были принуждены к принятию униии, желали вернуться в православие и войти в состав моголевского православного епископства. Инструкция была отозвана под давлением польско-католических кругов, однако стоит сказать, что в ней была предпринята попытка доказать с помощью приводившихся в таблице данных, что униаты ускоренно изменяют вероисповедание, и с 1772 г. до конца 1774 г. якобы потеряли целых 433 церкви. В свете анализируемых источников можно признать, что эти данные имели пропагандистский характер, нельзя считать их достоверными, так как в 1776–1777 гг. на территориях восточной Беларуси, которые были исследованы, действовало 146 католических церквей и 91 православная церковь. Число этих церквей, если их суммировать, почти вдвое меньше, чем число церквей потерянных униатами приходов, упомянутое царицей.

В 1795 г. произошла ликвидация униии на интересующих нас землях, однако её приверженцы не перестали действовать. Как уже говорилось, униатские священнослужители тайно продолжали службы, скрывая их от царских властей. Ситуация была – по мнению Д. Лисейчикова – достаточно любопытной. Этот исследователь считает, что униия сохранялась – несмотря на переход к православным всех приходов – благодаря часовням, которые появлялись вопреки официальным запретам. Они также играли роль боевых постов. Можно сказать, что униия сохранилась главным образом благодаря хорошо развитой приходской структуре.

После II раздела начинается постепенный процесс принудительного перехода униатских приходов в православие. На основании уже упоминавшегося указа Екатерины II от 22 апреля 1794 г., озаглавленного *Об устранении всяких препятствий, делающих невозможным для униатов возвращение в православную церковь*, начинается ликвидация униатских церквей. В течение 5 лет с момента включения Пинщины в состав России в пинском повете мы находим уже 37 православных церквей, хотя следует отметить, что, несмотря на благоприятные юридические условия, православные очень медленно забирали себе униатские церкви. По крайней мере до 30-х гг. XIX в. уния сохранялась на Пинщине, а больше половины православных приходов пинского повета в начале XIX в. существовали исключительно на бумаге. Как установил упомянутый белорусский исследователь, православные приходские настоятели неоднократно жаловались на то, что никого нового не окрестили, в отличие от униатских священников, которые по-прежнему действуют.

Заключение содержит все основные выводы, сделанные в результате проведения исследования, особенно в сфере организации епархии.

Работу дополняют архивные приложения (из архивов Ватикана и Вильнюса), а также список епископов епархии, как православного периода её истории, как и униатского.

Работу завершает перечень неопубликованных источников (собранных в 23 архивах и библиотеках нескольких стран), а также опубликованных источников и специальной литературы.

Перевод: Дмитрий Карнаухов

INDEKS MIEJSCOWOŚCI

A

Aleksicze 265
Andruszów 60
Antonowicze 173, 203
Antonów 135, 174, 182, 206, 265
Antopol 80, 81, 92, 93, 100, 144, 262

B

Babicze 135, 175, 203, 264
Bahrynawicze 135, 180, 182, 205, 206, 265
Barbarowo 135, 146, 175
Becz 170, 201
Belz 77
Berczówka 135, 182, 206
Bereżki 158
Bereżno 162
Bezdzież 131, 132, 148, 156, 262
Biała 107
Białe 160, 180, 259
Białohusza 162, 259
Biehuń 145, 171, 202
Bielin 146, 153
Bielowo 169
Bielowska Rudnia 169
Bielsk 36, 37, 77
Biełogród 30
Biesiadki 135, 175, 182, 203
Bobrojki 178, 188, 205, 209
Bobrowicze 157, 182, 186, 208, 263
Bobryk 186, 208
Bobryka 183
Bochnuwce 152
Bogusławice 189, 209
Bogusławiec 189
Bohutycze 176, 204
Bołozewicze 123

Bołozewicze 175, 203, 263
Borodycze 154, 262
Borowe 173, 202
Borusowszczyzna 189, 209
Boryń 107
Boryskowicze 135, 175, 176, 203, 263
Borysowicze 135, 183
Brahiń 183
Braszewicze 155, 262
Brodek 89
Brodnica 153, 261
Brześć 29, 36, 37, 44, 47, 50, 57, 77, 94, 102,
117
Buchlicze 162
Buczyn 167, 260
Buda 186, 208
Bujnowicze 145, 171, 173, 202, 266
Bukcze 145, 172, 202, 266
Buków 177, 204
Buławki 186, 208
Burazie 171, 201
Bychów 167, 260
Bylin 89

C

Chełm 77, 103, 107
Chernichów 78
Chisojne 192, 210
Chłopin 170, 201
Chobne 183, 185, 207
Chocim 123
Chojniany 160
Chojno 183, 187, 206
Chomcze 93, 100
Chomicze 186, 187, 208
Chomiczki 181, 206

- Chomsk 80–82, 144, 156, 262
Chorostów 159
Chotynicze 159
Chrapin 97, 165, 260
Chustne Słoboda 182, 206
Chutne 180, 205
Ciasnowicze 173
Cieluszkewicze 266
Cieszkowo 176, 204
Cieszków 135, 176, 177, 204
Ciszkowo 135, 183, 207
Cmiensko 162
Czerenia 107
Czerwiszcze 168, 261
Czerlany 77
Czernihów 30, 35, 77
Czerzeń 176, 204
Częstochowa 132
Czółkowicze 146, 160
Czykin 89
- D**
Danielewicze 42
Danilewicze 145, 172, 266
Dawidgródek 38, 131
Dawidow 43
Dąbrowica 131, 163
Demidowicze 135, 176, 183, 184
Derewek 155, 168, 261, 262
Dobrosławka 159
Dobrotwór 77
Dobryń 176, 204
Dołhinów 107
Domanowicze 184, 207
Doroszewice 206
Doroszewicze 123, 180
Dostojewo 151
Drohiczyn (Dorohiczyn, Dorohyczyn) 25, 36,
37, 47, 131, 132, 148, 154, 155, 212, 262
Drozdyn 172, 202
Drużyłowicze 156, 262
Dubieniec 159
Dubnowicze 159
Dubrowa Mała 172, 202
Dubrowa Wielka 172, 202
Dubrowica 47
- Dubrowicze 145, 172
Dubrów 152
Dudzicze 184
Dukora (Błoń) 107
Dworzec 123
Dzięciołowice 81
- F**
Filipowicze 191, 210
- G**
Gnojów 192, 210
Grodno 43, 57, 96, 136
Grzęda 180, 205
- H**
Halicz 21, 46, 77
Hażyn 176, 184
Hiewczyce 261
Hliniany 153, 261
Hliniszczy 189
Hline 157, 263
Hlinna 175, 203
Hlinne 145, 172, 173, 202
Hlinnicza 123
Hlińsk 266
Hłuszkewicze 172, 202
Hłuszkowicze 145, 266
Hniewczyce 153
Hołowczyce 155, 176, 182, 206, 262
Hołubica 180, 206
Hołubka 123
Homel 56
Horbowicze 135, 184, 207, 265
Horki 168, 261
Horodczyce 184, 207
Horodec 145, 159, 172, 202
Horodek 43, 47
Horodniki 182, 206
Horodno 36, 37, 39, 41, 47, 131, 160, 259
Horodyszcz 77
Hrabie 184, 207
Hrabie Dolne 184
Hrabnicze 265
Hrabowo 139, 184, 185, 207
Hulewicze 186, 208

- Humań 77
 Huta 156, 262
- I**
- Ihumeń 107
 Illa 107
 Imienin Zaścioły 89
 Iwanuszczewicze 185, 207
 Iwanuszewicze 265
 Iwanuskiewiczze 191
 Iwańczyce 160, 259
 Izbin 188, 209
- J**
- Jachnowicze 184, 207
 Jakimowicze 266
 Janów 131, 132, 148, 153, 261
 Jasna Góra 80, 91, 144, 265
 Jaźwiki 159
 Jelec 89
 Jeleńsk 163
 Jelsk-Karolin 135, 176, 204, 265
 Jewtuszkiewiczze 113, 185, 207, 265
 Jezierce 165, 260
 Jezierzany 170, 172, 201, 202, 263
 Jumisko 163
 Jurewicze 185, 207
 Juriewo 30
 Jurowicze 183, 185, 190, 207, 265
- K**
- Kalenkiewiczze 135, 182, 184, 186, 208, 265
 Kamieniec 20, 36, 37, 47, 61
 Kamienna 173, 202
 Kamionka 176, 203
 Kaplice 265
 Kaplicze 186, 187, 208
 Karolin 86, 171, 201
 Karpowicze 174, 182, 186, 187, 206, 208
 Kazimierzówka 180
 Kijów 30, 33–35, 42, 46, 77, 78, 102, 110, 118, 214
 Kleck 36, 37, 41, 43, 47, 107
 Kliwy 192, 210
 Klonecko 153, 261
 Kniażyce 192, 210
- Kobryń 41, 108
 Kocury 178, 204
 Koczycze 265
 Koczyczyszczce 264
 Koczyszczce 176, 204
 Kolemeczyce 77
 Koleńce 170, 201, 264
 Koleńska Rudnia 169
 Kolno Nowe 170, 201
 Kolno Stare 170, 201
 Kołki 186, 190, 208
 Kołobrzeg 33
 Komarewicze 186, 208, 265
 Konstantynopol 21, 64
 Kopatkiewiczze 131
 Kopciewiczze 123, 180, 186, 188, 206, 208
 Kopyl 39, 41, 47
 Kopytkiewiczze 266
 Koroczyce 169, 201
 Korytnica 145, 266
 Korytnicze 145, 172, 202
 Korzenie 186, 187, 208
 Korzeniów 265
 Kosiałów 186, 187, 208
 Kościukiewiczze 264
 Kościukowicze 135, 176, 204
 Kotkowicze 265
 Kozaiłuże 210
 Koziałuże 192
 Koziejsk 183, 187, 206
 Kożanogródek (Kožangródek) 105, 131–134, 158, 159
 Kożuszki 173, 177, 183, 204, 207
 Kożuszkowicze 187
 Krajsk 157, 263
 Kraków 45, 73, 74
 Krasnobor 107
 Krotowo 146
 Krotów 186, 187, 208
 Kryszyce 185, 207
 Kuchcze 165, 260
 KucHECKA Wola 165, 260
 Kuczany 203
 Kuczary 175, 182
 Kuczowy 152
 Kuliki 172, 202

Kupiatycze 151
Kuradycze 146, 187, 190, 209
Kurandycz 173
Kurczma 163
Kuryck 89
Kutyń 166, 260

L

Lachowicze 47, 90, 107, 153, 155, 169, 261, 262
Ladce 163, 259
Laskowicze 154, 261, 264
Lebedejów 107
Ledziec 185, 207
Lelczyce 131, 145, 171, 173, 202, 266
Lemieszewicze 151
Lesiec 190, 209
Leszczce 15, 53, 62, 77, 80, 81, 83–87, 91, 94,
100, 144, 216
Leszmianka 180
Leszna 180, 205
Likowo 185, 207
Liplany 145, 173, 202
Lipnica 155, 262
Lipowo 187
Listwin 173, 202
Litwinowicze 146, 187, 190, 209
Londyn 24, 129
Lubel 85
Lubiaż 168, 261
Lubieszów 131, 132, 148, 167, 168, 260, 261
Lubikowicze 163
Lublin 77
Lubomierz 42, 62
Ludniewicze 170, 201, 264
Ludynowicze 170, 201
Ludynowicze Zahorbacze 170, 201
Lulki 170
Lwów 21, 67, 77, 102, 110

Ł

Łachwa 131
Łahiczyn (Łahiszyn) 131, 132, 148, 157, 263
Łatki 170, 201
Ławryszew 77
Łolenice 166, 260
Łomacze 176, 183 są Lomacze 204, 207

Łopacin 151
Łosińce 89
Łuck 102, 110
Łuczycze 38, 188, 208, 265
Łunin 159

M

Machnowicze 123, 177, 264
Maciejewicze 157, 262
Maciejówka 146, 177
Makanowicze 135, 188, 209
Makarewicze 69
Makarowicze 265
Makarycze 113, 123, 177, 204, 264
Malbork 28
Maleszewo Wielkie 170, 201
Mała Brzostowica 107
Mamorycze 185, 207
Mańczyce 179, 205
Mańkowicze 163, 259
Marcinowicze 186, 187, 208
Mediolan 68
Melawsko 123
Meleszkiewicz 135, 177, 179, 181
Miażdżo 107
Michałki 177, 178, 204
Michałkowicze 265
Michniewicze 175, 182, 203
Michnowicze 135, 177, 178, 204, 264
Michów 146, 178
Mieleszkiewicz 264
Mieleszkowice 180
Miesiatycze 151
Miłoczewice 267
Miłoczewicze 145, 173, 202
Mińsk 24, 25, 103, 107, 129
Mirabella 181
Mirhorod 111
Młyn Niższy 175, 203
Młyn Wyższy 175, 203
Mnohowierz 186, 187, 208
Mochre 154, 261
Mockule 170, 201
Mohylew 77, 78, 102, 107
Mohylów 56
Mojsiejewicze 177, 204

- Mojsiejówka 181, 206
 Mojzejowicze 123
 Mokryszcze 190, 210
 Mołodeczno 107
 Mołodów 118, 128, 151, 152
 Mordnim 123
 Morocz 38, 166, 260
 Morowina 160, 259
 Morwin 177, 204
 Moskwa 60
 Motol 157, 262
 Mozyrz 37–39, 50, 51, 56, 89, 123, 131, 132,
 149, 181, 265, 266
 Możary 145, 173, 202
 Muchojady 135, 178, 188, 209, 265
 Mutazyr 190, 210
 Mycki 177, 180, 204, 205
- N**
- Narowla 135, 178, 188, 189, 205, 209, 265
 Newel 166, 260
 Niańkowicze 160, 259
 Niebyt 186, 187, 208
 Niebytów 192, 210
 Niepołomice 74
 Niesuchojeże 265
 Nobel 47, 131, 132, 148, 165, 166, 260
 Nosowicze 89, 90, 189, 192, 209
 Nowa Rudnia 176, 204
 Nowodole 168, 261
 Nowogród 30, 31, 33, 34, 53, 103
 Nowogródek 39, 77, 97, 103, 107, 109
 Nowosiółki 146, 189, 191, 210, 265
 Nowowicze 209
 Nowy Dwór 65, 80, 81, 87, 94, 100, 144
- O**
- Obrów 158, 263
 Obuchowszczyzna 178, 188, 205, 209
 Obuchów 178, 189
 Ochowo 152
 Odryżyn 154, 261
 Okropno 89
 Okulinka 179, 205
 Oleksicze 135, 189, 209
 Olhomle 41, 42, 53, 123, 170, 201, 267
- Onosiwicze 191, 210
 Onufrewo 77
 Opol 157, 262
 Orla 107
 Orsicze 189, 209, 265
 Osmany 163, 259
 Osobowicze 90
 Osowce 154, 178, 179, 205, 261
 Osowlany 89
 Osownicze 152
 Ostrowicze 152
 Ostrożanka 178, 179, 205, 264
 Ostróg 112
 Ostrów 123, 160, 259
 Oszowiec 123
 Otołczyce 152
 Otrazka 163
 Owsiemierowo 85
 Ozarycze 158, 190, 209, 263
 Ozersko 163
- P**
- Pace 89
 Parszewicze 152
 Peletrułowicze 146, 190
 Pełcza 42
 Perejasław 30, 35
 Perekalcze 146, 161
 Pererów 170, 201, 267
 Peretok 186, 187, 208
 Peretrutowicze 186, 208
 Petersburg (Sankt Petersburg) 24–26, 123, 129
 Petryków 131, 132, 149, 174, 179, 263, 264
 Piaseczne 157, 262
 Pietrasze 145, 173, 202
 Pińkowicze 152
 Pińsk 13, 14, 18, 35–47, 52–65, 69, 70, 73, 74,
 77, 80, 81, 83, 87, 90, 91, 93, 94, 97, 114, 131,
 132, 136, 144, 151, 171, 177, 178
 Pipina 155
 Pirkowicze 155, 262
 Piskałowzczyzna 90
 Piwnica 185
 Plecko 43
 Plesowicze 146
 Płotnica 61, 159, 164, 259

Pniowo 169, 261
Poczapowicze 152
Podhorce 77
Pohost 131, 132, 148, 160, 161, 259
Pohost Zahorodny 161
Pohost Zarzeczny 161
Połock 30–32, 46, 107
Połówki 178, 188, 205, 209
Popina 262
Popowcy 186, 208
Porochońsk 159
Porzecze 158, 263
Potapowicze 85, 154, 261
Poworsko 42
Poznań 12
Pożóg 166, 260
Prawciuki 175, 203
Prudek 179, 181, 185, 190, 206, 207
Przylepy 133
Przywitówka 161, 259
Ptycza 42

R

Radczysk 161, 259
Radłowice 42
Radziłowicze 41, 53, 172, 202
Rahodosk 146, 154
Raków 186, 187, 208
Remel 170, 201
Remezowo 146
Remezów 179, 264
Rogaczew 41
Rohaczew 43
Rok 206
Romanowicze 146
Romanowska 177
Romanówka 135, 146, 179, 181
Rosocz 152
Rostów 30, 31, 35
Roś 107
Rozdziałowicze 159
Rubel 164, 259
Ruchock 164
Rudeńka 176, 203
Rudki 155, 262
Rudnia 176, 183, 184, 204, 207

Rudnia Dudzicka 184
Rudnia Leszmianka 180, 205
Rudnia Myszeńska 175, 182, 203
Rudnia Skołodzyńska 178, 179, 205
Rudnia Uborcka 178, 179, 205
Rudobielsk 190, 209, 266
Ruta 55
Ruty 180, 205
Ryczewo 169, 201, 267
Rzeczyca 161, 164, 259
Rzym 21, 50, 58, 60, 68, 88, 96, 97, 107, 117, 141

S

Saniuki 177, 204
Sedelniki 179, 205, 266
Seniukowo 146
Seniuków 179
Sielec 184
Siemihościcze 169
Siemiuradcze 170, 201
Sieńczyce 167, 260
Siemienowicze 190, 209
Siemwiadczycze 264
Simonowicze 41, 167, 260
Sitnice 105
Skidle 107
Skryhałów 131, 182, 264
Skryhołów 135, 179, 180, 205
Sławeczna 173, 203
Słoboda 177, 184
Słoboda Cichów 190
Słoboda Kobylszczyzna 190
Słoboda Michnowszczyzna 190
Słoboda Mysłowroku 190
Słoboda Skryhałowska 180, 181, 205
Słobodka 206
Słobodka Piwnica 185, 207
Słobody 209
Słonim 37, 39, 107
Słuck 39, 41, 47, 56
Smiadycze 264
Smierdiacze 152
Smolihowicze 174
Smolikowicze 182, 206
Smorodeck 164

Snitów 261
 Sobot 89
 Soce 156, 262
 Sokal 77
 Sostowicze 123
 Soszno 159
 Spas Stołpie 77
 Sporowo 157, 262
 Stachów 164, 259
 Starczyce 135, 190, 210, 266
 Stare Konie 161, 260
 Stare Sioło 164, 259
 Starodub 56
 Starodole 169, 261
 Staweczna 145
 Stawek 152
 Stoboda 264
 Stobodzka Zarokitna 175, 203
 Stodolicze 145, 171, 173, 202
 Stolin 114, 131, 132, 148, 162, 164, 259
 Storożowce 42
 Stoszany 158, 263
 Strusk 164
 Strzelna 154, 261
 Strzelsk 135, 164, 180, 205, 266
 Suche 85
 Suchowicze 80, 81, 89, 92, 144, 190, 266
 Sudcze 167, 260
 Sukacze 187, 208
 Swarycewicze 162, 260
 Symonicze 42, 53, 123, 145, 174, 203, 267
 Symonicze na Zarzeczcu 174, 203
 Szałypy 184
 Szaryn 176, 204
 Szczokowa 181, 206
 Szereyki 180, 205
 Szestowicze 175, 203
 Szkowo 191
 Zycyze 191, 210, 266

Ś

Śmiadyń 180, 206
 Śmiedyn 123
 Śniadyń 47, 122
 Śnitów 154
 Świerżno 110

Święta Wola 158, 263
 Świsłocz 107

T

Tarnowicze 85
 Tchorczyn 173, 203
 Telechany 131, 158, 263
 Terebeń 152
 Tereblicze 146, 170, 171, 201
 Terebów 175, 182, 203
 Tmutarakań 30
 Tomaszgród 131
 Tonież 145, 174, 203, 267
 Torokanie Średnie 89
 Torokany (Torokanie) 77, 80, 88, 94, 100, 126,
 144, 156, 262
 Troki 77
 Trościanica 179, 205
 Tulhowicze 191, 210, 266
 Turek 123, 177, 204
 Turewicze 191, 210
 Turka 107
 Turkowice 77
 Turów 30, 31, 33–38, 41, 42, 46, 47, 52, 57,
 61–63, 73, 96, 122, 123, 131, 132, 149, 169,
 171, 180, 266, 268

U

Udrycze 164
 Uhły 188
 Uhły Słoboda 186, 208, 209
 Uhrów 77
 Uhrynicze 169, 261
 Ulica 89
 Unijów 77
 Uznoź 185
 Użynec 206

W

Waniuzyce 191, 210, 266
 Warszawa 41, 45, 52, 59, 129, 130, 161
 Wasilewicze 184, 207
 Waszkowszczyzna 135, 181
 Wawulicze 157, 263
 Weławsk 175, 203
 Wereśnica 171, 201

- Wereśnicze 170, 171, 201, 264
Werpa 173, 202
Weżyszczka 176, 183, 204, 207
Wiazek 187, 190, 191, 209, 266
Wiczówka 162, 260
Wielatycze 153, 162
Wieleśnica 158, 263
Wielkie Ludynowicze 170, 201
Wieluń 165
Wieńcz 146, 156
Wietczyna 160
Wieżki 61
Wilcze 41, 74
Wilno 14, 24, 42, 43, 46, 63, 64, 77, 80, 88, 89,
96, 99, 102, 103, 110, 113, 131, 132, 170,
252, 257, 259
Wiszeńsk 176, 204
Wiszołów 180, 206
Witebsk 46
Włodzimierz Wołyński 30, 33–35, 46, 102, 110
Wodowicze 182, 206
Wojkiewiczze 145, 174, 203
Wolawełe 156, 262
Wołdsowicze 266
Wołkowysk 37, 39, 47
Worocewicze 154, 261
Wólczyce 162, 260
Wulwicze 85
Wyhonicze 158, 263
Wyłazy 68, 140, 160
Wyrołków 123
Wysock 131, 165
Wysokie 90
Wysokie Poczapowo 49
- Z**
Zachorzanka 264
Zagłubocze 85
Zahale 191, 192, 210, 266
Zahorczań 177, 179–181, 206, 264
Zaleszany 165
Zamosze 123, 153, 178, 179, 205
Zamoście 189, 192, 209
Zamość 67, 108
Zapotasznia 192, 210
Zarohitna Słobodka 175
Zaszczowbie 188, 209
Zawoyć 188, 209
Zdawa 190, 209
Zdzitów 47, 157, 263
Zielonocze 189, 209
Zimowicze 264
Zimowiszczka Mała 146, 180, 181, 205
Zimowiszczka Wielka 146, 180, 181, 205
Ziołowo 156, 262
Zładzin 145, 171, 174, 202
Zowojć 178, 205
- Ż**
Żabczyce 153
Żachowicze 176, 204
Żeleźnica 167, 206
Żółkiń 162, 260
Żydkiewiczze Kiewulichy 169
Żydkiewiczze Kożanowicze 169, 201
Żydkiewiczze Sawczyce 169, 201
Żydkiewiczze Zaryczyny 169, 201
Żydkowicze 169, 201
Żydczyn 88, 162, 264
Żyrowice 77, 97, 107
Żytnowicze 85